

ΛΕΣΤ
ΥΚΡΑΪΝΙΚΑ

ΠΛΑΝ 14

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

14

ЛИСТИ
(1907–1913)

AV

ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

**Повне академічне
зібрання творів**

У ЧОТИРНАДЦЯТИ ТОМАХ

Том 14

**Листи
(1907–1913)**

ЛУЦЬК · 2021

УДК 821.161.2'05-6

У45

Редакційна колегія: Віра Агеева, Юрій Громик, Оксана Забужко,
Ірина Констанкевич, Марія Моклиця, Сергій Романов

Редактор тому: Сергій Романов

Упорядкування: Валентина Прокіп (Савчук)

Коментар: Валентина Прокіп (Савчук), Віра Агеева

До повного академічного зібрання творів Лесі Українки в 14 томах увійшли всі знайдені на сьогодні тексти письменниці. Відновлено фрагменти й матеріали, вилучені цензурою в попередніх виданнях. Додано розлогі текстологічні, історико-літературні та реальні коментарі.

У том 14 включено листи Лесі Українки за 1907–1913 роки, збережені в оригіналах, копіях чи першодруках.

Видання присвячене 150-річчю з дня народження Лесі Українки, підготовлене за сприяння Міністерства культури та інформаційної політики України та Українського інституту книги.

Розраховане на широку читацьку аудиторію та призначене для безоплатного розповсюдження.

ISBN 978-966-600-731-8

ISBN 978-966-600-729-5

(Т. 14)

© Волинський національний
університет імені Лесі Українки,
2021

ЗМІСТ

1907

1. До О. П. Косач (матері)
6 лютого 1907 р. Київ 23 417
2. До Г. М. Хоткевича
7 лютого 1907 р. Київ 25 423
3. До М. І. Павлика
9 лютого 1907 р. Київ 28 425
4. До О. П. Косач (матері)
11 лютого 1907 р. Київ 30 426
5. До О. П. Косач (сестри)
27 лютого 1907 р. Колодяжне 32 428
6. До О. М. Луцького
28 лютого 1907 р. Колодяжне 33 428
7. До О. П. Косач (сестри)
1 березня 1907 р. Колодяжне 34 430
8. До О. П. Косач (сестри)
2 березня 1907 р. Ковель 35 431
9. До О. П. Косач (сестри)
3 березня 1907 р. Колодяжне 36 431
10. До О. П. Косач (сестри)
6 березня 1907 р. Колодяжне 38 432
11. До О. П. Косач (сестри)
8 березня 1907 р. Колодяжне 39 432
12. До О. П. Косач (сестри)
8 березня 1907 р. Колодяжне 40 432
13. До Г. М. Хоткевича
9 березня 1907 р. Колодяжне 43 433
14. До О. П. Косач (сестри)
10 березня 1907 р. Колодяжне 46 434
15. До Г. М. Хоткевича
12 березня 1907 р. Колодяжне 50 435

16.	До О. П. Косач (сестри) 12 березня 1907 р. Колодяжне	52	435
17.	До родини Косачів 24 березня 1907 р. Севастополь	54	436
18.	До родини Косачів 28 березня 1907 р. Ялта	54	436
19.	До О. П. Косач (сестри) 1 квітня 1907 р. Ялта	55	436
20.	До О. П. Косач (сестри) 7 квітня 1907 р. Ялта	56	437
21.	До О. П. Косач (сестри) 11 квітня 1907 р. Ялта	57	437
22.	До О. П. Косач (сестри) 16–17 квітня 1907 р. Ялта	58	437
23.	До О. П. Косач (сестри) 23 квітня 1907 р. Ялта	59	437
24.	До О. П. Косач (сестри) 27 квітня 1907 р. Ялта	61	440
25.	До О. П. Косач (сестри) Перед 5 травня 1907 р. Ялта	62	440
26.	До родини Косачів 12 травня 1907 р. Ялта	62	440
27.	До Є. М. Косач Перед 19 травня 1907 р. Ялта	63	441
28.	До О. П. Косач (сестри) 30 травня 1907 р. Ялта	63	441
29.	До О. П. Косач (матері) 7 серпня 1907 р. Київ	64	442
30.	До О. П. Косач (сестри) 12, 15 серпня 1907 р. Київ	64	442
31.	До родини Косачів 23 серпня 1907 р. Запоріжжя	66	443
32.	До родини Косачів 30 серпня 1907 р. Балаклава	67	444
33.	До Б. Д. Грінченка 17 вересня 1907 р. Балаклава	67	444

34. До О. П. Косач (матері)
23 вересня 1907 р. Балаклава 69 445
35. До Ради Українського Наукового Товариства у Києві
19 жовтня 1907 р. Ялта 71 447
36. До М. М. Комарової-Сидоренко
3 листопада 1907 р. Ялта 72 448
37. До О. П. Косач (матері)
Перед 23 листопада 1907 р. Ялта 72 448
38. До О. П. Косач (матері)
23 листопада 1907 р. Ялта 73 449
39. До М. Ф. Комарова
23 грудня 1907 р. Ялта 75 449

1908

40. До О. П. Косач (матері)
7 січня 1908 р. Ялта 76 450
41. До О. П. Косач (сестри)
10 січня 1908 р. Ялта 80 451
42. До О. П. Косач (сестри)
Січень 1908 р. Ялта 83 452
43. До О. П. Косач (сестри) та М. В. Кривинюка
2 лютого 1908 р. Ялта 84 456
44. До О. М. Луцького
8 лютого 1908 р. Ялта 85 456
45. До Н. К. Кибальчич
10 лютого 1908 р. Ялта 87 456
46. До М. С. Грушевського
13 лютого 1908 р. Ялта 89 457
47. До М. С. Грушевського
14 лютого 1908 р. Ялта 90 457
48. До О. П. Косач (матері)
16 лютого 1908 р. Ялта 90 457
49. До подружжя Грінченків
21 лютого 1908 р. Ялта 93 458
50. До О. П. Косач (матері)
3 квітня 1908 р. Ялта 95 459

51. До М. М. Кривинюка
Перед 7 квітня 1908 р. Ялта 97 461
52. До О. П. Косач (сестри)
30 травня 1908 р. Євпаторія 97 462
53. До О. П. Косач (сестри)
3 червня 1908 р. Євпаторія 99 463
54. До О. П. Косач (сестри)
6 червня 1908 р. Євпаторія 102 463
55. До О. П. Косач (сестри)
29 червня 1908 р. Євпаторія 104 463
56. До О. П. Косач (сестри)
2 липня 1908 р. Євпаторія 104 463
57. До О. П. Косач (матері)
10 липня 1908 р. Євпаторія 107 464
58. До О. П. Косач (сестри)
23 липня 1908 р. Євпаторія 109 465
59. До Н. К. Кибальчич
Червень — липень 1908 р. Євпаторія 110 465
60. До М. В. Кривинюка
27 серпня 1908 р. Ялта 111 466
61. До М. М. Аркаса
8 вересня 1908 р. Ялта 114 467
62. До Ф. М. Колесси
10 вересня 1908 р. Ялта 117 467
63. До О. П. Косач (сестри)
20 вересня 1908 р. Ялта 119 468
64. До О. П. Косач (матері)
27 вересня 1908 р. Ялта 123 469
65. До О. П. Косач (сестри)
28 вересня 1908 р. Ялта 124 469
66. До Ф. М. Колесси
3 жовтня 1908 р. Ялта 125 469
67. До правління Наукового Товариства імені Шевченка
4 жовтня 1908 р. Ялта 127 470
68. До О. П. Косач (сестри)
8 жовтня 1908 р. Ялта 130 470

69.	До Н. К. Кибальчич 11 жовтня 1908 р. Ялта	132	470
70.	До О. П. Косач (сестри) 13 жовтня 1908 р. Ялта	133	471
71.	До В. М. Гнатюка 8 листопада 1908 р. Ялта	136	472
72.	До О. П. Косач (сестри) 1 грудня 1908 р. Ялта	137	472
73.	До В. М. Гнатюка 17 грудня 1908 р. Ялта	141	474
74.	До Етнографічної Комісії Наукового Товариства імені Шевченка. 17 грудня 1908 р. Ялта	142	474
75.	До Ф. М. Колесси 17 грудня 1908 р. Ялта	143	475

1909

76.	До Ф. М. Колесси 9 січня 1909 р. Тбілісі	146	475
77.	До О. П. Косач (матері) 19, 22 лютого 1909 р. Телаві	147	476
78.	До Г. М. Комарової 23 лютого 1909 р. Телаві	150	477
79.	До О. П. Косач (матері) та О. П. Косач (сестри) 12 березня 1909 р. Телаві	150	477
80.	До Г. М. Комарової 23 березня 1909 р. Телаві	155	477
81.	До родини Косачів 13 квітня 1909 р. Телаві	157	478
82.	До Н. К. Кибальчич 16 квітня 1909 р. Телаві	158	479
83.	До О. П. Косач (сестри) 4 травня 1909 р. Телаві	161	479
84.	До Ф. М. Колесси 28 травня 1909 р. Телаві	164	480
85.	До подружжя Грінченків 29 червня 1909 р. Телаві	165	480

86. До О. П. Косач (сестри)
10 вересня 1909 р. Телаві 168 481
87. До Н. К. Кибальчич
28 вересня, 5 жовтня 1909 р. Телаві 169 482
88. До О. П. Косач (сестри)
8 жовтня 1909 р. Телаві 173 483
89. До М. В. Кривинюка
16 листопада 1909 р. Телаві 175 483
90. До О. П. Косач (сестри)
27 листопада 1909 р. Смірна 177 484
91. До О. П. Косач (сестри)
1 грудня 1909 р. Хелуан 177 484

1910

92. До О. П. Косач (матері)
3 січня 1910 р. Хелуан 178 485
93. До М. М. Кривинюка
6 січня 1910 р. Хелуан 180 486
94. До О. П. Косач (сестри)
31 січня—1 лютого 1910 р. Хелуан 181 486
95. До М. В. Кривинюка
2 лютого 1910 р. Хелуан 188 487
96. До Б. Д. Грінченка
2 лютого 1910 р. Хелуан 188 487
97. До М. В. Кривинюка
15–16 лютого 1910 р. Хелуан 191 488
98. До М. В. Кривинюка
4 березня 1910 р. Хелуан 192 488
99. До Ю. П. Тищенка
17 березня 1910 р. Хелуан 192 488
100. До О. П. Косач (матері)
11 квітня 1910 р. Хелуан 194 489
101. До О. П. Косач (матері)
12 квітня 1910 р. Хелуан 198 490
102. До Н. К. Кибальчич
24 квітня 1910 р. Хелуан 198 491

103. До М. С. Грушевського 12 травня 1910 р. Хелуан	201	492
104. До М. А. Охріменко 15 травня 1910 р. Пірей	202	493
105. До О. П. Косач (матері) 23 червня 1910 р. Телаві	203	494
106. До М. В. Кривинюка 6 серпня 1910 р. Телаві	204	495
107. До О. П. Косач (сестри) 1 вересня 1910 р. Телаві	207	496
108. До О. П. Косач (матері) 15 вересня 1910 р. Телаві	209	497
109. До М. В. Кривинюка 15 вересня 1910 р. Телаві	210	497
110. До М. С. Грушевського 10 листопада 1910 р. Кутаїсі	211	497
111. До М. В. Кривинюка 10 листопада 1910 р. Кутаїсі	212	498
112. До О. П. Косач (матері) 12 листопада 1910 р. Кутаїсі	212	498
113. До О. П. Косач (сестри) 25, 28 листопада 1910 р. Кутаїсі	215	499

1911

114. До О. П. Косач (матері) 4 січня 1911 р. Кутаїсі	221	500
115. До М. В. Кривинюка 4 січня 1911 р. Кутаїсі	222	500
116. До О. П. Косач (сестри) 8 січня 1911 р. Кутаїсі	222	501
117. До О. П. Косач (сестри) 22 січня 1911 р. Кутаїсі	225	501
118. До О. П. Косач (матері) 3 лютого 1911 р. Стамбул	226	501
119. До О. П. Косач (сестри) 3 лютого 1911 р. Стамбул	227	502

120. До О. П. Косач (матері) 7 лютого 1911 р. Хелуан	228	502
121. До О. П. Косач (сестри) 7 лютого 1911 р. Хелуан	228	502
122. До І. Я. Горбачевського 15 лютого 1911 р. Хелуан	229	503
123. До О. Ю. Кобилянської 24 лютого 1911 р. Хелуан	229	503
124. До К. В. Квітки 27 лютого 1911 р. Хелуан	230	503
125. До О. П. Косач (матері) 28 лютого 1911 р. Хелуан	230	504
126. До О. П. Косач (сестри) 3 березня 1911 р. Хелуан	234	504
127. До О. П. Косач (матері) 9 березня 1911 р. Хелуан	236	505
128. До М. М. Собіневської Березень 1911 р. Хелуан	238	505
129. До Н. К. Кибальчич 14 березня 1911 р. Хелуан	238	505
130. До О. П. Косач (сестри) 30 березня 1911 р. Хелуан	240	506
131. До О. П. Косач (сестри) 2 квітня 1911 р. Хелуан	240	506
132. До Ф. С. Карпової 9 квітня 1911 р. Хелуан	241	507
133. До О. П. Косач (сестри) 9 квітня 1911 р. Хелуан	241	507
134. До О. П. Косач (сестри) 20 квітня 1911 р. Хелуан	245	508
135. До О. П. Косач (сестри) 16 травня 1911 р. Київ	247	508
136. До О. П. Косач (матері) 21 травня 1911 р. Київ	248	508
137. До Ф. М. Колесси 25 травня 1911 р. Київ	249	509

138. До Ю. П. Тищенка 31 травня 1911 р. Київ	249	509
139. До О. П. Косач (матері) 8 червня 1911 р. Одеса	250	510
140. До О. П. Косач (сестри) 9 червня 1911 р. Севастополь	251	511
141. До О. Ю. Кобилянської 9 червня 1911 р. Севастополь	251	511
142. До О. П. Косач (сестри) 20 червня 1911 р. Кутаїсі	252	511
143. До О. П. Косач (матері) 20 червня 1911 р. Кутаїсі	253	512
144. До О. П. Косач (матері) 16 липня 1911 р. Кутаїсі	255	513
145. До Ф. Г. Петруненка Між 16 липня—7 серпня 1911 р. Кутаїсі	256	513
146. До О. П. Косач (сестри) 11 серпня 1911 р. Кутаїсі	257	516
147. До Ю. П. Тищенка 5 вересня 1911 р. Кутаїсі	260	517
148. До О. П. Косач (сестри) 18 вересня 1911 р. Хоні	261	517
149. До О. П. Косач (сестри) 18 вересня 1911 р. Хоні	262	518
150. До Ю. П. Тищенка 28 вересня 1911 р. Хоні	264	518
151. До О. П. Косач (матері) 28 вересня 1911 р. Хоні	265	519
152. До О. П. Косач (матері) 22 жовтня 1911 р. Хоні	267	519
153. До О. П. Косач (сестри) 26–27 жовтня 1911 р. Хоні	270	519
154. До А. Ю. Кримського 27 жовтня 1911 р. Хоні	272	520
155. До О. П. Косач (сестри) 9 листопада 1911 р. Хоні	275	522

156. До Ю. П. Тищенко 28 листопада 1911 р. Хоні	277	522
157. До О. П. Косач (сестри) 14 грудня 1911 р. Хоні	278	523
158. До Ю. П. Тищенко 14 грудня 1911 р. Хоні	280	523
159. До О. П. Косач (сестри) 29 грудня 1911 р. Хоні	280	524

1912

160. До О. П. Косач (матері) 2 січня 1912 р. Хоні	284	525
161. До Ф. Г. Петруненка 4 січня 1912 р. Хоні	288	527
162. До О. П. Косач (матері) Середина січня 1912 р. Хоні	290	528
163. До О. П. Косач (матері) 7 лютого 1912 р. Кутаїсі	291	529
164. До Ю. П. Тищенко Лютий 1912 р. Кутаїсі	292	529
165. До О. П. Косач (сестри) 14 березня 1912 р. Кутаїсі	293	529
166. До О. П. Косач (матері) 25 березня 1912 р. Кутаїсі	296	529
167. До М. С. Грушевського 27 березня 1912 р. Кутаїсі	298	530
168. До О. П. Косач (сестри) 5 квітня 1912 р. Кутаїсі	299	531
169. До Ю. П. Тищенко 25 квітня 1912 р. Кутаїсі	301	531
170. До О. П. Косач (матері) 2–3 травня 1912 р. Кутаїсі	304	531
171. До М. В. Кривинюка 16 травня 1912 р. Кутаїсі	306	532
172. До Ю. П. Тищенко 18 травня 1912 р. Кутаїсі	308	533

173. До Ю. П. Тищенка 29 травня 1912 р. Кутаїсі	309	533
174. До Л. М. Старицької-Черняхівської Після 29 травня 1912 р. Кутаїсі	312	534
175. До А. Ю. Кримського 6 червня 1912 р. Кутаїсі	312	534
176. До О. П. Косач (матері) 6 червня 1912 р. Кутаїсі	315	536
177. До О. П. Косач (матері) 12 липня 1912 р. Кутаїсі	317	536
178. До М. В. Кривинюка 12 липня 1912 р. Кутаїсі	321	537
179. До О. П. Косач (сестри) 8 серпня 1912 р. Кутаїсі	323	538
180. До Л. М. Старицької-Черняхівської Близько 8 серпня 1912 р. Кутаїсі	326	538
181. До Ю. П. Тищенка 8 вересня 1912 р. Кутаїсі	327	539
182. До О. П. Косач (матері) Серпень 1912 р. Кутаїсі	328	539
183. До О. П. Косач (матері) Серпень — вересень 1912 р. Кутаїсі	329	540
184. До О. П. Косач (сестри) 3 жовтня 1912 р. Кутаїсі	330	541
185. До О. П. Косач (матері) 6 жовтня 1912 р. Кутаїсі	332	542
186. До О. П. Косач (матері) 9 жовтня 1912 р. Кутаїсі	333	542
187. До О. П. Косач (сестри) 18 жовтня 1912 р. Кутаїсі	334	543
188. До О. П. Косач (сестри) 23 жовтня 1912 р. Кутаїсі	338	544
189. До О. П. Косач (сестри) 10 листопада 1912 р. Стамбул	338	544
190. До К. В. Квітки 14 листопада 1912 р. Пірей	339	545

191. До К. В. Квітки		
18 листопада 1912 р. Хелуан	340	545
192. До О. П. Косач (сестри)		
21 листопада 1912 р. Хелуан	340	545
193. До О. П. Косач (матері)		
21, 23 листопада 1912 р. Хелуан	341	546
194. До О. П. Косач (матері)		
18 грудня 1912 р. Хелуан	345	546
195. До О. П. Косач (сестри)		
21 грудня 1912 р. Хелуан	346	546
196. До Л. М. Старицької-Черняхівської		
Грудень 1912 р. Хелуан	347	547
197. До О. П. Косач (сестри)		
27 грудня 1912 р. Хелуан	348	547

1913

198. До Ф. С. Карпової		
1 січня 1913 р. Хелуан	350	548
199. До М. М. Собіневської		
5 січня 1913 р. Хелуан	350	548
200. До М. М. Комарової-Сидоренко		
5 січня 1913 р. Хелуан	351	548
201. До О. Ю. Кобилянської		
5 січня 1913 р. Хелуан	351	549
202. До М. М. Кривинюка		
Початок січня 1913 р. Хелуан	352	549
203. До О. П. Косач (матері)		
10 січня 1913 р. Хелуан	352	549
204. До Ю. П. Тищенка		
18 січня 1913 р. Хелуан	356	551
205. До О. П. КОСАЧ (матері)		
18 січня 1913 р. Хелуан	358	552
206. До О. П. Косач (сестри)		
18 січня 1913 р. Хелуан	359	552
207. До М. М. Кривинюка		
18 січня 1913 р. Хелуан	359	552

208. До Ф. С. Карпової 18 січня 1913 р. Хелуан	360	553
209. До К. В. Квітки 21 січня 1913 р. Хелуан	360	553
210. До К. В. Квітки 26 січня 1913 р. Хелуан	361	553
211. До К. В. Квітки 29 січня 1913 р. Хелуан	361	553
212. До К. В. Квітки 1 лютого 1913 р. Хелуан	362	554
213. До О. П. Косач (сестри) 17 лютого 1913 р. Хелуан	362	554
214. До О. П. Косач (матері) 19 лютого 1913 р. Хелуан	366	555
215. До К. В. Квітки 19 лютого 1913 р. Хелуан	368	556
216. До К. В. Квітки 26 лютого 1913 р. Хелуан	368	556
217. До Ф. М. Колесси 5 березня 1913 р. Хелуан	369	556
218. До Ф. Г. Петруненка 5 березня 1913 р. Хелуан	374	557
219. До К. В. Квітки 9 березня 1913 р. Хелуан	376	558
220. До О. П. Косач (матері) 12–13 березня 1913 р. Хелуан	376	558
221. До О. П. Косач (сестри) 19 березня 1913 р. Хелуан	382	559
222. До О. Ю. Кобилянської 21 березня 1913 р. Хелуан	385	560
223. До Г. М. Комарової 22 березня 1913 р. Хелуан	388	561
224. До О. П. Косач (матері) 27 березня 1913 р. Хелуан	389	561
225. До Бібліотеки Наукового Товариства імені Шевченка. 8 квітня 1913 р. Хелуан	391	562

226. До Г. М. Комарової		
8 квітня 1913 р. Хелуан	392	562
227. До О. П. Косач (матері)		
12 квітня 1913 р. Хелуан	392	563
228. До О. Ю. Кобилянської		
3 травня 1913 р. Мармурове море	393	563
229. До О. П. Косач (сестри)		
6 травня 1913 р. Одеса	397	564
230. До М. В. Кривинюка		
26 травня 1913 р. Одеса	398	564
231. До О. П. Косач (матері)		
2 червня 1913 р. Кутаїсі	399	565
232. До О. П. Косач (матері)		
11 червня 1913 р. Кутаїсі	400	565
233. До Е. Б. Хуторської		
15 червня 1913 р. Кутаїсі	402	566
234. До М. В. Кривинюка		
20 червня 1913 р. Кутаїсі	402	566
235. До О. П. Косач (матері)		
29 червня 1913 р. Кутаїсі	404	567
236. До О. П. Косач (сестри)		
30 червня, 3 липня 1913 р. Кутаїсі	404	567
237. До М. В. Кривинюка		
11 липня 1913 р. Кутаїсі	408	567
238. До О. П. Косач (сестри)		
24 липня 1913 р. Сурамі	408	568

Додатки

1. До О. Г. Барвінського		
Перед 11 січня 1894 р. Київ	409	569
2. До В. М. Крохмалю		
26 березня 1897 р. Київ	411	569
3. До М. П. Косача		
2 травня 1899 р. Берлін	411	570
4. До О. Є. Косач		
2 травня 1899 р. Берлін	411	570

5.	До А. І. Судовщикової 2 травня 1899 р. Берлін	411	570
6.	До В. М. Гнатюка 10 серпня 1899 р. Гадяч	411	571
7.	До О. С. Маковея 2 липня 1901 р. Чернівці	412	571
8.	До В. М. Гнатюка 29 січня 1907 р. Київ	412	572
9.	До Київського Губернського Жандармського Управління. 24 лютого 1907 р. Київ	414	572
10.	До редакції «Літературно-наукового вістника» 1910	414	572
11.	До Л. М. Старицької-Черняхівської Близько 18 жовтня 1912 р. Кутаїсі	415	573
12.	До Л. М. Старицької-Черняхівської Травень—листопад 1912 р.	415	573
13.	До Л. М. Старицької-Черняхівської Травень—листопад 1912 р.	416	573
Коментарі та примітки		417	
Номери сторінок, на яких починаються коментарі до відповідних листів, подано курсивом у стовпці праворуч.			
Зведений іменний покажчик томів 11–14		575	

Листи

(1907–1913)

1907

І. До О. П. Косач¹ (МАТЕРІ)

6 лютого 1907 р. Київ

24.І.1907

Люба мамочко!

Не писала тобі, бо сором було мені посилати листа без давно обіцяного перекладу,² а тим часом усякий клопіт не давав мені відновити чи попросту насвіжо написати сеї речі. Тепер сей переклад вийшов у мене ближчим до тексту, ніж той російський, що увійшов колись у статтю, та й ніж той український, що загубився. Я тепер краще знаю метрику італьянську, ніж тоді, і через те змогла передати далеко точніше розмір сього вірша, можу навіть сказати, що передала його зовсім точно. Остатня строфа може бути виражена ще й так: «Де ж край того страждання?» або: «Коли ж кінець страждання?» — виберіть з трьох варьянтів,³ котрий більше до сподоби.

Квітчина⁴ адреса: м[естечко] Иванков Радомысльск[ого] у[езда] Киевск[ой] губ[ернии]. 28–29 янв[аря] Квітка буде в Києві на виборах,⁵ але недовго пробуде, то, може, все-таки гонорар йому краще послати в Іванків. Рецензія його справді нічого собі;⁶ він виражав замір писати подібні рецензії періодично, — воно, може б, і добре було.

Ну, ти вже знаєш про ту халепу,⁷ що звідкись було взялася на нас. Якась чисто божевільна історія: натаскати людей, не раз хворих і старих, по участках і, не спитавши навіть нічого-гісінько, відпустити восвоясі, — кому й нащо потрібно, щоб люде сі одну ніч не ночували дома? Нам з Лілею ще сяк-так було: камера більш-менш чиста і товариство не уголовне, та ще Гр[инчен]ко,⁸ що був нашим *vis à vis*¹ по камері, поділився

¹ Візаві, той, хто перебуває навпроти (франц.). Тут і далі римськими цифрами позначено прим. ред., якщо не вказано інше.

з нами присланою йому з дому стравою (дав пляшку гарячого молока і дві котлети), то, значить, ми й без сніданку не zostались. Найгірше було дядині,⁹ бо її затаскали аж в Лукьян[овський] уч[асток] (ми були в Лыбедському), де взагалі дуже погано, та й при її здоров'ї та настрої се все дуже невідходяща річ. Прикро було теж Мод[естові] Філ[іповичу],¹⁰ бо в жінки¹¹ його саме було «воспаление» легких та й сам він тільки що перед тим перебув тяжку інфлуенцу. Ну, все ж таки нікому не трапилось великого лиха, і то добре.

Тільки що приходила п[ані] Романова¹² і просила мене довідатись, чи ти отримала її твори, послані до «Р[ідного] Кр[аю]» і до «Зірки»,¹³ та чи підуть вони до друку.

Хотілось би мені поїхати у феєралі в Колод[яжне], бо втомив мене Київ і неприємно мені, що папа все сам там сидить, але і тут буде без мене недобре, бо утятко¹⁴ буде пів дня з Фросею¹⁵ само, а се теж недобре. То я собі все думаю, та ніяк не придумаю, що його робити. Може, таки на тім тижні поїду. Було б се добре ще й тим, що попідкінчувала б деякі уліти,¹⁶ бо тут їм все «Бог спору не дає»: або люде раз у раз вештаються, або всякі слабості та карантини угнітають — якась погана була ця зіма.

Читала я сьогодні в газетах, що й на «Р[ідний] К[рай]» був напад. Оце ще халепа! Тут, кажуть, страшенно розруйновано «Раду» і «Вістник».¹⁷ Добре, що мої уліти всі дома zostались, а листів сливе не було, бо я взагалі не бачу потреби збирати архів — без нього далеко приємніше жити, а то от, напр[иклад], ти нащось замкнула у вертіко¹⁸ пару одкриток Галайди¹⁹ до мене, то їх все одно забрали куди не слід. Положим, картки самі пустячні, як взагалі буває, але я не люблю, щоб і конверти з моїх листів діставались в чужі руки. Все-таки се пусте.

Утятко наше провозало нас у полон дуже весело — саме прокинулось тоді, бо то вже була 6 г[одина] рано, — а перед тим спало і нічогісінько не чуло, що діялось від 12½ до 6. Маня²⁰ вже збиралась zostаватись його глядіти, якби ми загостювались, але ми вернулись того ж дня, а вона другого дня виїхала в свої Бережці. П[ан] Крив[инюк] ще тут, але позавтраму виїздить. «Веселі свята» він мав — нема що казати! Вони з Манею

таки не видержали характера спартанщини і купує собі калоші й рукавиці, як притисли морози. А я таки глибоких калош не купувала (Ліля й Дора їх мають), бо морози хутко пересілись, як і слід було сподіватись, а тим часом я надівала камаші або й просто нікуди не рипалась; глибокі калоші мені все одно ні до чого, бо я їх не можу надіти инакше, як лягаючи для того, а сього нігде не можна зробити, хіба тільки дома, — то що ж мені з їх?

Як же справа з «Зіркою»? Оце ж уже «кінець января»... Та, певне, вам тепер не до неї. Все-таки хотілось би знати.

«Просвіта» наша все-таки «не унывает», оце зараз піду та будемо виробляти план ряду публічних рефератів²¹ і писати «прошение» про дозвіл української початкової школи,²² — може, якраз діло вигорить.

Пиши, мамочко, хоч коротко, як ти маєшся, а то сумно, як довго нема листів, — «по нонешним временам» усякого можна боятись. Погано, що ми тепер по всій Україні розтикані, було б охвітніше вкупі.

Пересилаю тобі листа з Гадяча, що прийшов учора.

Бувай здорова, цілую тебе міцно, наші всі теж цілують. Вони всі здорові і благополучні.

Твоя Леся

Напиши, як твоя адреса тепер,²³ бо не можу знайти того листа, де вона була.

2. До Г. М. Хоткевича

7 лютого 1907 р. Київ

25.І.1907

Дорогий товаришу!

Коли б хто зо мною так поведився, як я з Вами, то, певне, б я махнула на нього рукою і засудила на «цвільну смерть», — запевне, і Ви так зробили? В моє оправдання може трохи послужити тільки те, що надо мною і моїми листами вісить сеї

зими якийсь фатум: ніколи ще не була я так страшенно і так безрезультатно (більш-менш) занята, як тепер, — се чисте існування білки в колесі! Крім того, перебули ми два карантини сеї зими,²⁴ остатній трапився саме тоді, як надійшов Ваш остатній лист: Ліля і її синок слабували на діфтеріт, і Ліля заборонила мені писати кому б не було листи «з заразного дому», аж поки буде зроблена дезінфекція. Хутко після дезінфекції нас напала поліція, і нас із Лілею посадили до буцегарні (досі не відомо, за що й пощо), і хоча хутко випустили, але все ж то внесло чимале розстройство у всі наші справи.

Оце Вам головні мої «злоключенія» — дрібніших вже не буду списувати — може, вони послужать «обстоятельствами, смягчающими вину», а як ні, то нехай буде Ваша воля надо мною, більш нічого не можу сказати.

Сяк чи так, перехожу до «Лихоліття».²⁵ Рукопис мені передано в свій час (а ще раніше я писала Вам, се добре тямлю, що знайшла і давні примірники). Ні одного примірника я в «Литературные Вечера»²⁶ не посилала і з Оппоковим ні в які переговори не вступала, бо так само, як і Ви, довідалась уже з друку про його проект умістити Вашу річ, невідомо в чиєму перекладі. Хоча я думаю, що з тих «Вечерів», як і з усіх заходів сього добродія, нічого не вийде, бо він, здається, до краю заплутав свої справи, і, либонь, «Вечери» збанкрутують так само хутко, як бл[аженої] пам[яті] «Зоря»,²⁷ але все ж я послала рукопис Вашу проф[есорові] Кримському²⁸ з проханням ужити свого впливу (великого, як мені відомо) на Оппокова, щоб той взяв на увагу Ваші авторські права. Се краще, ніж би я сама вдалась до Опп[окова], бо я для нього нічого не значу, а Кр[имський]й, я певна, не відмовить мені своєї помочі в сій справі, бо взагалі відноситься до моїх просьб серйозно. Я, зрештою, не думаю, щоб тепер Вашій драмі попущено було побачити світа в Росії, — і се не мій особистий песімізм, а думка всіх компетентних людей, з якими мені траплялось говорити. На всякий случай, напишіть, як треба називати Вашу драму, коли б вона друкувалась по-російськи: «переводом с украинского» чи, може, «русской версией», чи зовсім нічого не згадувати

про її укр[аїнську] паралель? Може, придасться Вам знати, що, напр[иклад], Гауптман²⁹ видав своїх «Ткачів»³⁰ і літературною німецькою мовою, і шлезьким діалектом сливе рівночасно, але не зазначив, що з чого переклад, тільки назвав одно «німецькою версією», а друге «шлезькою версією» (deutsche Version, schlesische Version). Либонь, найкраще було б Вам взяти з нього приклад. Між иншим, мама була дуже зіритована, прочитавши оповістку Оппокова і подумавши, що то Ви сами послали йому драму і не зазначили, що вона вже з'явилась по-українськи раніше. Мама, звісно, радніша, щоб російська версія звалась «перекладом», хоча знає, що се не відповідає дійсности (правда, не один українець допускався такої «блаженної лжи» для слави рідної літератури!), але ж я не знаю, який буде Ваш рішинець про се, а сама не вважаюся вправі нічого рішати. Я думаю, що ми з Кр[имськи]м примусимо Оппокова признати Ваші авторські права і, певне, він друкуватиме з Вашого рукопису, якщо взагалі друкуватиме, та й заплатить Вам належний гонорар. Крім того, може б, варто Вам десь прилюдно заявити друком, що хоча літературної конвенції між Росією й Австрією нема, та проте всі чесні російські видавці можуть прийняти до уваги, що рос[ійська] версія драми «Лихоліття» єсть написана самим автором під заг[оловком] «Смутное Время» і що автор не бажає, щоб хто инший перекладав сю драму без його дозволу. Я думаю, що кожна прогресівна часопись умістить таку заяву, надто знаючи, що вона походить від емігранта.

Як чую, зле Вам живеться серед галичан? Сказати правду, великого добра я й не сподівалась, бо все-таки досить знаю звичай «українського П'ємонту»...³¹ Та, може, Ви хутко вернетесь на сей бік: сього року люде сподіваються великих змін і всяких благ від другої думи. Тим часом жити в нас препогано, і не знаю, як по инших містах, а в Києві почуваш себе так, як той, що потопає в трясавиці: от-от густе багно заліпить і рота, й носа, й очі... ну, борікаємось, скільки сили, може, впливем.

Родина наша в розброді: мама в Полтаві (працює коло «Рідного Краю»), батько на Волині, а ми, «три сестри»,³² тут

(Микось живе окреме). Я щось quasi¹ глави семейства, тільки глава тая дуже заморочена. Моя власна голова в даний момент (як і здебільшого) в такому анемічному стані, що аж мало що перед собою бачить і думає дуже несистематично. Збираюсь їхати в Колодяжне на поправку, бо далі не витримаю сього життя.

Шури³³ й Імочки³⁴ я давно не бачила, вони ще побоюються нас після діфтеріту. Іма, кажуть, знов часто слабує, а літом була вилюдніла. Коли б я знала, що Ви не дуже лихі, то ще б писала, а так — боюся: ух, прибуєт! Поклін Вашій дружині.³⁵

Ваша товаришка Л. К.

3. До М. І. Павлика³⁶

9 лютого 1907 р. Київ

Київ. М[ариинско]-Благовещенская, 97
27.I (9.II).1907

Шановний друже!

Не знаю, чи писав Вам Дор[ошен]ко,³⁷ що в Вашій справі він радився зо мною і що я взялась помагати йому довести до пуття ту справу. Я питала Ст[ешен]ка, чому 14 місяців не було Вам нічого посилено,³⁸ то він сказав, що, певне, через недбальство, але я бачу, що і сам він не вільний від сього гріха, бо навіть не знав, скільки часу Ви нічого не маєте і від кого то, власне, залежить. Хоча все-таки вияснив, що взагалі то залежить від радик[ально]-дем[ократичної] партії, що повстала з загальноукр[аїнської] організації саме під час того з'їзду, де була, по моїй просьбі, доложена Ваша справа (я на той час сама в Києві не могла бути). Мені сказано було, що гроші Вам будуть посилатись, і я здалась на Ст[ешен]ка, але тепер бачу, що даремне. Хоча ні я, ні Д[орошен]ко до сеї партії не належимо, але ж людей, до неї належних, декого знаємо, і, довідавшись, що комітет її тепер не в Києві, а в Полтаві, ми вдалися через одного полтавця³⁹ з нагальним проханням вияснити справу якомога

---

¹ Нібито, майже, на кшталт (лат.).

скоріше, чи признається партія до обов'язку супроти Вас, прийнятого нею на себе добровільно на першому з'їзді. Полтавець казав, що він не сумнівається, що партія обов'язку свого не зречеться, але сказав, що все-таки доложить справу комітетові (до якого він не належить, бо він звичайний член партії) і думає, що скоро дасть нам відповідь. Поки що відповіді ще не маємо (минуло вже тижнів 1½), пожду ще кілька днів, а там почну підганяти. Я думаю, що Вам за прогаяні 14 міс[яців] віддадуть у всякім разі, та, певне, й надалі посылатимуть, тільки треба буде частіше контролювати. А якби, проти сподіванки, надалі вони зважили б ухилитись, то й цур їм, ми з Д[орошен]ком урядимо се іншим способом. Це, що тепер посилаємо Вам щомісяця (10 р[ублів] за місяць лютий передасть Вам швагер),⁴⁰ від рад[икально]-дем[ократичної] партії ніяк не залежить, бо походить з зовсім інших джерел, отже, коли партія відкинеться, то лишаться сі джерела. Шкода, що Ви за ті 14 міс[яців] ні разу не сповістили мене, як стоїть справа. Я б давно її вияснила, а так я впевнялась на Ст[ешен]ка, бо нічого не знала. Ви, може, тому не хотіли вдаватись до мене, що я Вам так рідко пишу, а Ви, либонь, гніваєтесь. Але се Ви даремне! Спитайте швагра, то він Вам скаже, що се стало тепер просто моею натурою — нездатність до правильного листування. Я не кажу, що се добре, а тільки се ніяк не повинно спеціально Вас ображати, бо я тепер супроти всіх в сьому напрямі однаково винна, не виключаючи й найближчої родини; може, се навіть щось патологічне.

Про життя наше розкаже Вам швагер і теж, коли Вам цікаво, про вражіння на всіх нас од відомих Вам статей Фр[ан]ка...⁴¹ А я тепер дуже спішуся кінчати, бо швагер вже лагодиться виїздити.

Щиро прихильна до Вас

Л. К.

4. До О. П. Косач (матері)

11 лютого 1907 р. Київ

29.І.1907

Люба мамочко!

Листа твого, переданого через Д[митрієва], я сама читала, сама ж знайшла і віддала Дм[итрієву] до рук власних ті книжки, що ти забула (ще пам'ятаю, що я загорнула їх у грубий сірий папір, у який загортають пачки книжок по друкарнях). Може, він їх забув в отелю або де згубив дорогою, того не знаю, але ти спитай його, то він, певне, пригадає, що взяв од мене книжки. Коли ж вони пропали, то що маю робити — купити їх вдруге чи як? Напиши, будь ласка. Коректуру ж понесла Дора Дм[итрієву] в отель окроме, бо ми думали, що се теж тобі потрібно, тільки ти забула написати. Нехай п[ан] Дм[итрієв] гарненько пошукає межі своїми речами, то, може, й книжки знайде. Мені дивно, що він тобі не сказав, хто читав твого листа, бо я ж читала в його присутності. Поясню все це тим, що п[ан] Дм[итрієв] дуже був заклопотаний справами «Р[ідного] Кр[аю]», то вже йому не в голові були мої посилки. Хотіла б я теж знати, чи не забув він доложити, кому слід, про ту справу грошової заповомогі П[авликові], про яку я його просила, може б, ти йому нагадала про се від мого імені, бо я б уже хотіла знати про се, чи с'як, чи так, — бо коли не буде ніяк, то принаймі махну раз назавжди рукою на людей, що забувають свої, дані in collegio,¹ обіцянки, і звернуся до джерел неколегіальних.

Тільки що просила Зорю⁴² про «Чуд[ацькі] Думки»⁴³ — казав, що у його нема, але що, здається, їх можна тепер дістати в маг[азині] «Киевск[ой] Стар[ини]» і він сьогодні про се довідається, купить, коли можна, і пошле тобі.

У Ковель я все-таки збираюся їхати.⁴⁴ Мороз не такий вже великий (може, в Полтаві більший), щоб не можна було 12 год[ин] залізницею і $\frac{3}{4}$ год[ини] кінями проїхати, а вже приїхавши на місце, то в Колод[яжному] мені менше ризику простуди, ніж тут,

¹ Спільно, колегіально (лат.).

бо там я можу виходити з хати на мороз тільки тоді, коли се мені буде вигідно і приємно, а тут часто мушу виходити, не вважаючи ні на що, і се не завжди корисно для мене. Не думаю, щоб папі Федіна сім'я⁴⁵ могла настільки замінити його рідних дітей, щоб мій приїзд був уже для нього зайвий. Для мене ж самої дуже важно виїхати з Києва хоч на пару тижнів, бо вже починаю почувати перевтому, а тут, знаю добре, не стане видержки сидіти тихо, та хоч би й стало, то все одно люде не дадуть. Лиха мені, я певна, з сеї подорожі ніякого не буде, а можливо, що буде й користь. Мене тільки смущає, як тут Ліля з Дорою остануться, і се може бути причиною, що моя подоріж розстроїться, як розстроїлась, напр[иклад], подоріж на Буковину⁴⁶ (єдино через се!), але для мого здоров'я се буде дуже погано, я се виразно почуваю.

Чи у вас уже відомо, що «Л[ітературно]-Н[ауковий] Вістник» закрила адміністрація? Quod erat demonstrandum,¹ можу сказати... Думають, що «Нова Громада»⁴⁷ воскресне, але се ще не напевне. Нова редакція «Ради» справ[ж]ній лебідь, рак та щука, — співробітники одно на одного важким духом дишуть і се, здається мені, одбивається і на самій роботі: газета виходить щось уже занадто «безпартійною»...

Коли гроші Квітці ще не послані,⁴⁸ то і не треба їх посилати в Іванків, бо К[вітка] вже не там: саме він приїхав у Київ, як прийшла телеграма, що він переведений в м[істо] Малин,⁴⁹ то він вже й не вертався в Іванків, а поїхав у Малин (се містечко теж Радомисльського пов[іту] у Київщині). Можливо, що його ще не раз переганятимуть, то, може, краще передати гроші колись при побаченні, а то ще заблукаються. Зрештою, як уважаєте.

Наше маленьке⁵⁰ вже ходить так, що його тільки за одну ручку водять, і дуже воно любить ходити — все «ди-ди» каже, то має значити «йди-йди». Але все-таки говорити дуже мало береться, так більше все несвідомі комбінації звуків. Має три зуби, а четвертий от-от буде. Стало дуже гладкеньке (3/4 пуда

---

¹ Що й треба було довести; це було очікувано (лат.).

важить), і рожевеньке, і бистреньке, їсть молоко, кашу, яйця, коржики-печенья, кисіль, компот, апельсіни, яблука печені і мається дуже добре.

Кривинюк позавчора поїхав у Прагу. Поки що нас «охраняє» Володя⁵¹ (Микось таки ні), бо ми стали побоюватись уночі, відколи так близько від нас порізано людей (на розі Караваївської і нашої ул[иці], як ти, певне, читала). Певне, згодом сей нервовий настрій мине і ми знов перестанемо боятись, але поки що охвітніше, щоб більше було людей в хаті.

Бачила я недавно Людю,⁵² кланялась вона тобі, дуже вона затомлена газетною роботою, казала, що, певне, хутко покине, бо не стає сили фізичної.

В суботу має тут бути Кримський (уже возвістив свій приїзд листом до мене); він вже раз пролітав на свята, але я його мало бачила, бо тож саме починалась Ліліна слабкість,⁵³ то я боялась пускати людей в хату.

Чому ти не написала мені тепер своєї адреси? Чогось я не люблю писати з передачею.

Шкода, що так невиразно стоїть діло з дитячим журналом,⁵⁴ тим більше, що й матеріял єсть, — се може розхолодити співробітників.

Коли ж ти в Київ?

Бувай здорова, цілую тебе міцно. Мій привіт п[ану] Дмитрієву. Нехай лишень пошукає там книжок. Ще раз цілую.

Твоя Леся

5. До О. П. Косач (сестри)

27 лютого 1907 р. Колодяжне

14.II.1907

Любая Лілія!

Пишу оце картку, бо папа не схоче ждати, поки допишу листа. Доїхали ми, звичайне, добре.⁵⁵ Тут я поміщаюся у великому домі, бо той біленький дуже захаращений річами П[орохових], та й папі, видимо, скучно було б, якби ми вечорі просиживали нарізно. В великому домі, оказується, зовсім не темно, коли

дерева стоять без листу. Почуваюся я тут краще, ніж у Києві, і якби не відома тобі тривога,⁵⁶ то було б зовсім добре. Якщо буде їхати сюди К[вітка], то передай через нього забуту мною рукопись про Італію⁵⁷ і купи оповідання Мартовича⁵⁸ і теж перешли (хоч як ніколи або трудно, то не купуй), гроші я тобі верну. Дуже мені скучно без уяті, страх як.

Цілую вас всіх і Тюсіньку.

Твоя Леся

6. До О. М. Луцького⁵⁹

28 лютого 1907 р. Колодажне

До п[ана] О. Луцького

15–28.ІІ.1907

Шановний добродію!

Даруйте, що я не відписала Вам свого часу, отримавши Вашого листа з віршами. Сталося так, що Вашого листа забрали добрі люде⁶⁰ раніше, ніж я встигла затамити собі Вашу адресу, і я вже не мала способу відповісти Вам, аж поки Ви сами знов озвалися до мене з Черновець. Ще, на щастя, добрі люде не забрали Ваших віршів, що случайно лежали окремо від листа, і таким способом Ваші твори, сподіваюся, хутко дістануться до друку. Тільки Ви трохи помилилися в справі з тим збірником: я нічого не збиралася видавати вкупі з моєю матір'ю та п[аном] Стешенком;⁶¹ п[ан] Стешенко сам видає від часу до часу книжки перекладів з клясичних або знаменитих європейських авторів (досі видав тільки «Орлеанську Діву» Шіллера в своєму перекладі),⁶² і до того видавництва я маю дати свій переклад «Каїна» з Байрона⁶³ — тим і кінчається моя участь у сій справі. Коли хочете, можу передати і Ваш переклад⁶⁴ д[обродію] Стешенкові, хоча він, здається, дрібних речей не приймає (хіба якби їх було більше, і то одного автора) і Ваш переклад міг би залежатись, тому що Виспянський не дуже популярний автор у нас і, певне, не хутко набереться перекладів з нього стільки, щоб стало на цілу книжку, а «Смерть Офелії»⁶⁵ замала, щоб її

видавати окремо. Хоча я теж не належу до великих прихильників Виспянського, як і взагалі польської модерни (вважаючи її значно погіршеним виданням модерни німецької, котру ставлю високо), але спеціально «Смерть Офелії» мені досить подобається в Вашому перекладі (в оригіналі я її не знаю) і я б радо умістила її, за Вашим дозволом, до того збірника на користь українських засланців у Вологді,⁶⁶ до якого прошено мене збирати матерьяли. Може, з огляду на мету збірника Ви згодитесь, щоб я передала туди і переклад Ваш, і оригінальні вірші, які, на мою думку, зовсім не гірші від перекладу, бо в них більше щирости й свіжости, ніж у зманерованого «великого чоловіка» польської модерни. Для українського читача було б відповідніше, якби Ви дозволили зукраїнізувати деякі Ваші слова й наголоси, на наш слух занадто «галицькі», напр[иклад]: слівечком (у нас — словечком), мógли (се, здається, у Вас просто lapsus),¹ остати (у нас — остатися); ще здається мені зайвим слово «ким» в строфі «як перелякані ким серни» (я б сказала: «як переля[ка]нні серни»), — але се все як до Вашої волі, бо й так у Вас не дуже багато є до можливої зміни.

Ще раз пробачте, що й на другий Ваш лист я не зараз відповіла, — всьому винен клопіт, що я мала остатнього часу.

З правдивою пошаною

Леся Українка

7. До О. П. Косач (сестри)

1 березня 1907 р. Колодяжне

Колодяжне, 16.ІІ.1907

Любая Лілеєнко!

Сподіваюся, що сьогодні буде хоч картка від тебе і Тюсіні. Чогось я тепера за всіх боюся, і мені неприємно, що від вас нема звістки. Чи вже у вас поселився той панич, що Микось находив у квартиранти? Я, зрештою, не стілько боюся різних нападів на вас, скілько за твое здоров'я, бо щось у тебе такий був

---

¹ Помилка, огріх (лат.).

утомлений і вимучений вид перед нашим виїздом, що аж прикро було. На мене зробило вражіння, що тепер і Михаля можна б везти сюди, настільки захисно в вагонах в сьому поїзді, а кіньми їхати так недовго, що, закутавши Люньку, можна б «у дух» перехопитися.

Я не встигла тоді написати до Орл[овського]⁶⁷ про гроші, але все одно він може і так тобі оддати, якщо він їх має, коли ти йому скажеш, що я просила віддати тобі до рук. Коли ж ти його не побачиш або він хутко грошей віддати не може, то пошли т[ьоті] Саші⁶⁸ 25 р[ублів] з тих, що маєш на хазяйство, і сповісти мене, то я зараз же пошлю тобі чек на цю суму туди, де лежать мої гроші. А ще пришли мені адресу т[ьоті] Саші, я хочу їй написати (я вже тут усім понаписую).

Ну, от знов папа не дає писати, наганяє — загорілось їхати! Будь здорова. Чи бачила Кв[ітку], як він мається? Цілую тебе, утоньку, Дору й Микуньку.

Твоя Леся

8. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

2 березня 1907 р. Ковель

17.II.1907

Любая Ліліє!

Пишу тобі, сидячи на поchtі. Тільки що відправила телеграму К[льоні], бо вже дуже турбуюся: обіцяв щодня писати хоч по два слова, а тим часом як написав ще 12.II, то досі не озивається. Ти пишеш, що бачила його 13-го, але ж сьогодні вже 17-те... починаю жалувати, нащо виїхала з Києва, бо так все одно не буде ні відпочинку, ні поправки. Коли краще, щоб я вернулась, то телеграфуй, я виїду в той же день. Я через те не так часто писала, що папа не щодня посилав на поchtу. Турбувались ми дуже і за Вас, та вже після твого листа спокійніше буде. Ми здорові, я тільки мучуся тривою.

Твоя Леся

Мамі я не писала з деяких причин, про які потім розкажу.

9. До О. П. Косач (сестри)

3 березня 1907 р. Колодяжне

Колодяжне, 18.ІІ.1907

Любая Лілеєнко!

Отримала я тільки що листа і картку від Кл[ьоні], але не можу сказати, щоб заспокоїлась: пише, що озноб щовечора і що 16-го було 39,5°... додає, правда, що 17-го т° знизилась сливе до нормального, але ж чи не гірше се — отакі скачки, ніж сталє підвиснення? Я так сим стрівожена, що думала було спакуватись і назад в Київ їхати, але боюся, що се буде помилкою і може зробити погане вражіння на Кл[ьоню]. Я все-таки думаю, що, може б, можна вибрати якийсь день поліпшення і щоб Кл[ьоня] виїхав сюди, — тут і погода добра (рівна і м'ягка, трошки морозна), і всі умови кращі від київських. Тільки М[аксим] І[ванович]⁶⁹ казав, що Кл[ьоні] небезпечно їхати самому, та тепер, може, воно ще й трудніше, ніж раніш, бо, певне, він ослаб від хвороби й лежання, то чи не згодився б хто із знайомих студентів бути йому «попутчиком» до Ковля. Папа каже, що ст[удент] Скиба⁷⁰ і ще якийсь ковельський панич завжді їздять на масницю додому, — чи не могла б Дорочка переговорити з ким із сих паничів (папа каже, що вона з обома знайома і ніби знає ще якихсь ковельчан-студентів), може б, вони не відмовились дотримати Кл[ьоні] компанію в дорозі — адже з ним клопоту не буде, аби тільки не сам їхав. Якби я знала, що, напр[иклад], Володя⁷¹ прийняв би від мене «возмещение» коштів подорожі, то я б його попросила, але боюся, що він не схоче, а завдавати йому втрату чи хоч клопіт з діставанням білета я не хочу, бо й так він для нас багато любезностей робить. Якби йому не було прикро пробути в нас і попольовати пару днів і якби він вмовився тим, що з мого боку було б тільки справедливо, а може, навіть і не досить еквівалентно, вернути йому кошти сеї подорожі, найбільше бажаної для мене, то, може, переговори з ним від мого имени про се. Але, може, тобі ніяково чи трудно з ним про се говорити, то я можу і написати, тільки сповісти, як ти

про се думаєш. Я тепер така знервована, що якось про другорядні речі нерішучо думаю і боюся наробити помилок. Хоч я розумію все-таки, що се не резон, щоб звалювати свої клопоти на тебе (адже тобі й свого клопоту, й своїх нервів досить), і через те не ображуся ніскільки, як що ти напишеш: рішай сама. Се, зрештою, було б і не трудно зовсім, якби я сама могла бачити Володю чи кого іншого, але на просторі якось трудніше, — ну, та се не так важно, і трудніші речі приходилось перебувати... Тут діло в тому, чи можливо Кл[ьоні] їхати? Я маю запитати про се М[аксима] І[вановича] (Лев[ицько]го не хочу затрудняти писанням),⁷² а тебе прошу — умов Кл[ьоню], щоб покликав до себе Яновського⁷³ (коли вже до Фав[орсько]го⁷⁴ його родина з недовір'ям відноситься), — я знаю, що М[аксим] І[ванович] сам сього хтів, а Л[евицьки]й же, напевне, не образиться, — нехай не жде, поки встане та сам до нього піде, се ж не так важно, що трохи там дорожче обійдеться, а так буде більше певности. Все-таки ждання в прийомній може втомити, та й з тим «записуванням» довга історія. Я сама проситиму про се Кл[ьоню], але, може, він тебе скоріш послухає, більш вірячи твоїй об'єктивности. Коли Яновський скаже, що Кл[ьоні] добре виїхати на село і можна їхати тепер же, то я зостанусь тут ждати Кл[ьоню] або приїду по нього, в разі не знайдеться «попутчика»; коли ж Ян[овський] зважить, що треба не гаючись їхати на курорт куди-небудь, то я підготую якнайскоріше все, що треба для такої подоріжі, і поїду вкупі з Кл[ьоню], куди буде треба. Я ні в яким разі не допущу, щоб він їхав сам, без мене, а на всякі «посторонні соображения»⁷⁵ я, як ти знаєш, в таких екстрених випадках зовсім не вважаю. Зрештою, папа відноситься тепер до моїх планів не тільки толерантно, але й прихильно і щиро, а мамі можна буде зробити якусь формальну уступку, інші люде мені не заважатимуть, або я на їх не вважатиму.

Головно мені треба знати, що найпотрібніше для Кл[ьоні], що найкорисніше для його ратунку. Мені здається, що його хороба серйозніше, ніж запевняв (може, й щиро) спочатку М[аксим] І[ванович], і що тут дуже важно не впустити часу. Та ти

сама говорила се ще тоді. Поможі мені боротися з халатністю його родичів у цьому напрямі — його треба вирвати з тої обстановки, всю небезпеку якої чужий чоловік, хоч би лікар, не може навіть збагнути. Се ж друге видання тої обстановки, в якій загинув нещасний Серг[іє] Конст[янтинович],⁷⁶ — ти можеш собі здумати, в який жах кидає мене ся аналогія!.. Та ж сама негігієнічність умов, та ж сама мішанина «преданности» й егоїзму, сентиментальности й грубости, ніжности й безтактности, що була й там. Ах, та ти ж сама се бачиш...

Прости, що я все тобі про одно пишу, все про свої інтереси. Тяплю, що се егоїстично, і мені навіть сором, що я тепер діймаю тебе листами, коли біда притиснула, а бувало мовчала місяцями. Оправданням мені нехай буде, що як я пишу з біди, то й мовчала теж з біди, — сі роки були тяжчі для мене, ніж я могла і хтіла те виявляти, а в такому настрою я здебільшого можу або мовчати, або отак, як тепер, жить не давати близьким людям — хто знає, що гірше...

Про новини колодяжанські напишу, коли хоч трохи заспокоюсь, — тепер я наче маніак, все про одно думаю. Новин, правда, мало. Два весілля, з них одно Тимошеве⁷⁷ — брата Варчиного — з Старшинівною.⁷⁸

Ми з папою здорові.

Міцно цілую тебе, і Тюсіньку-розбишачку (ми її часто згадуємо), і Дору з Микунькою.

Твоя Леся

10. До О. П. Косач (сестри)

6 березня 1907 р. Колодяжне

21. II. 1907

Любая Лілеєнко!

Листа твого тільки що отримала, як і всі, що досі були писані, — сього тижня чогось листи менше часу йдуть, ніж минулого, не знаю, чому се так. Біднії ви утята — послабіли! Таки, певне, недобре було тобі до К[льоні] ходити, а я ще й більше

призводила тебе до того, і тепер мені се неприємно. Коли б ви швидче одужували! Воно, може, й краще, коли К[льоня] поступить не в клініку, а в лічебницю, бо в клініці часом дуже форсують вислухуванням студенти хворих, то, може, се трохи й заважало б скорій поправці, хоча, звісно, краще клініка, ніж таке «домашнє» лічення. Недарма в моїй «божественній» книзі⁷⁹ XVIII в[іку] названо «смертним гріхом», як хто «віри гідних лікарів не слухає, а сам себе корує», — нагадаю сей текст К[льоні]. Я тепер все-таки спокійніша і стараюсь якнайкорисніше проводити час. Рівночасно відправляю листа до Дори — може, там і тобі щось інтересно буде — прочитай. Міцно цілую тебе, утятонько любее, Дору і Микося. Велике спасибі тобі за листа, любая!

Твоя Леся

II. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

8 березня 1907 р. Колодяжне

23.II.1907

Любая Лілієнко!

Як здоров'я твоє і Михальове? Ми думали, що і вчора отримаєм карточку од вас, але не було. Може, Дорочка написала б, коли тобі трудно? Се нещастя з тими слабостями! К[льоня] пише, що йому краще, але для мене ясно, що без хронічного лічення діло не обійдеться, та вже щó робити, аби видужав. Твого довгого листа я отримала — спасибі — напишу тобі хутко більше, а се пишу рано, ще не пивши чаю, бо спішуся, щоб поспіти, поки поїдуть до Ковля. Бачила позавчора Карольку⁸⁰ — кланялась усім вам, казала, що живеться їй нічого собі, а що Марисі⁸¹ тепер багато краще і на здоров'я і в відносинах з чоловіком; мають прийти до мене в гості обидві. І я, і папа дуже просимо писати, як ваше здоров'я. Мені сьогодні все утятонько снилось. Всіх міцно цілую.

Твоя Леся

12. До О. П. Косач (сестри)

8 березня 1907 р. Колодяжне

23.II.1907

Любая Лілієнко!

Отримала сьогодні твою «закритку» після того, як відправлена була моя «одкрітка». Ну, й бідний ви, мої утята! Признатись, я більше неспокійна за тебе саму, бо Михалю ти вже напевне глядітимеш, не випускатимеш, поки слід, а сама то вже навряд чи берегтимешся гаразд. Ти вже, любая, не бігай хоч по моїх справах, бо й так я думаю, що, може, ти через мене захорувала почасти з перевтоми, а то й заразившись у К[арпо]вих.⁸² Я тепера боюся, щоб ти часто на 4-й поверх вилазила, — се ж може тобі завадіти. Я таки занадто егоїстично написала свій остатній довгий лист до тебе — зовсім збаламутила тебе своїми клопотами, а тим часом і допомогти все одно трудно щось радикально при даних умовах, і тобі все це не по здоров'ю тепер. Хоч усе-таки мушу просити тебе про одну річ, не сполучену з біганиною і не так-то вже спішну, — зроби, коли обставини сприятимуть. Діло от в чім: пише мені К[льоня] (сьогодні отримала), що знов у нього т° здіймалась понад 39° (се вже втретє!) і М[одест] Ф[илипович]⁸³ закликав до нього молодого Сікорського⁸⁴ («Грицька») — той корує З[інаїду] К[остянтинівну],⁸⁵ — і Сік[орський] сказав, що у К[льоні] нічого нема, крім затяжного бронхіту, тільки бронхіт той від часу до часу загострюється; наказав йому поставити 6 раз по 20 банок і — більш нічого. З сього К[льоня] виводить, що можна не кликати Яновського і що діло й так іде на лад, бо т° ще до лікарства почала понижатись. Мені ж зовсім так рожево не уявляється. Перш усього я думаю, що з боку Сік[орського] се просто «политика успокоєнія», бо, певне, він побачив, що має діло з дуже нервовим суб'єктом (приписав К[льоні] щось «енергічне» проти нервів), і зважив, либонь, що треба с'як чи так заспокоїти його. Може, то я так, «по невежеству», але не траплялось мені чувати, щоб таку масу банок ставляли при бронхіті,

а при «верхушечних катарах» і т. п. в Сан-Ремо раз у раз людям подібних способів добирали. Та й нічого приємного не знахожу в тому, що т° ні з того ні з сього здійсмається і ні з того ні з сього падає. Зрештою, се, здається мені, більш теоретично важно, чи се бронхіт затяжний, чи катар, чи «верхушечний процес», бо практично воно, здається, більш-менш на одно виходить, тільки що люде звикли одного терміну більше боятись, а другого менше. Але все-таки я хотіла б знати (в сьому й моя просьба), чи не казав Сік[орський] М[одесту] Ф[илипови]чу чогось иншого, ніж К[віт]ці, і чи застається сам М[одест] Ф[илипович] при своєму первісному діагнозі (що се Spitzenkat[arrh]).¹ Оце я й просила б тебе довідатись якось (може, М[одест] Ф[илипович] зможе зайти до тебе), тільки щоб се було без втоми і шкоди для тебе та й для М[одеста] Ф[илиповича]. Не знаю, чи можливо, і через те не настоюю, але хотілось би мені знати хоч приближні перспективи для К[льоні] при сій його слабости, с'як чи так кваліфікованій: скільки часу не можна буде йому нікуди виїздити? а як можна буде, то чи треба в кращий (який именно?) клімат, чи тільки в кращу (яку именно?) обстановку? Як довго не слід йому братись ні до якої обов'язкової праці? Все це мені треба б знати не тільки «для душі», але таки й з практичного погляду, бо мені варто було б відповідно до такої чи иншої перспективи підготовляти і свої справи заздалегідь, бо вже ж вони тепер невідділимі від сих питаннів... Річ одна ясна, що в Колодяжне К[льоні] не прийдеться їхати (принаймі до справжнього літа), бо поки він встане, то тут, напевне, оживуть комарі (сі дні вже доходить до +10° R на сонці, хоч вночі –6° R буває) або лишиться який тиждень безпешного часу. Се ж тільки папа не хоче «уступити позиції» і щодня запевняє мене, що тут «климат как климат, никакой малярии — обыкновеннейшая простудная лихорадка, как везде и у всех, кто не бережется», і що К[льоня] «прекрасно» міг би пробути тут «всю весну». Але ж я, звичайне, такого оптимізму мати не можу...

---

¹ Гострий катар (нім.).

Пробач, я, здається, повторила деякі вже раз написані питання. Але той лист (остатній великий) я писала дуже розстроєною, то, може, там і не все зрозуміло вийшло, я вже не пам'ятаю. Тепер я спокійніша. М[аксиму] І[вановичу] і М[одесту] Ф[илиповичу] я вірю (більше чомусь, ніж Сік[орському]) і тепер сама думаю, що гострої небезпеки нема, боюсь тільки, коли б «политика успокоения» не збільшила знов легкомислія і самого хворого, і його окола... хоча, хто його зна, може, вона в якійсь мірі й потрібна. Я тільки зроду якось мало вірю в спасенну силу «блаженной лжи», бо вона часто не дає «назад вернутись»... У всякім разі, моя роль поки що пасівна, і нічого з тим не поробиш, хоч і як се тяжко. Ох, обридли вже мені оті пасівні ролі за все моє життя!

Остатні дні під впливом спокійнішого настрою і кращих звісток почала я було писати і навіть посунула чимало вперед свою нову драму,⁸⁶ але, як на злість, настав той противний період, коли мені трудно працювати головою, і прийдеться на кілька день перервати роботу, а досадно, бо хто ж його знає, як там ще далі буде. Ет, не ведеться мені! Та, признатися, єсть і тут деякі сторонні умови, що трохи не так добре й тут писати, як я сподівалась, їдучи з Києва, ну, та все ж таки тут було б можливо, якби не оці нещасні «збіговиська випадків».

Казала Каролька, що Марисі чоловік вже не б'є, бо соромиться сусідів «делікатніших» (вони живуть тепер серед вокзальних майстрів), і що він збирається будувати власну хату. Катерині Філаретовій⁸⁷ зле ведеться, бо її чоловік під судом за убійство сусіда (побились через сварку між жінками), а син (старший хлопчик) недавно вмер, провалившись в холодну баюру і схопивши якусь гостру застуду (слабував усього три дні). Весілля колодяжанські вже покінчилися, і Варка⁸⁸ зовсім охрипла після них — переспівалась. «Впрочем, все благополучно». Цілюю міцно тебе з утятком і Дору з Микунькою.

Твоя Леся

Поки що Мартовича посилати не варт,⁸⁹ бо, може ж, я через який тиждень і в Київ вернуся, та й вам тепер трудно з поштою

возитись. Коли ж звістки будуть такі, що я зважу довше пробути, тоді попрошу прислати.

Папа просить Микося, щоб він неперемінно виповнив просьбу Порохова⁹⁰ і викупив з залога його речі, не пропустивши строка.

13. До Г. М. Хоткевича

9 березня 1907 р. Колодяжне

Колодяжне, 24.II.1907

Ітак, товаришу милий, «мир миром»,⁹¹ хоч ми й не сварились (принаймі се на мою думку так). Для вящого^I миру я Вам напишу кілька більш «стилістичних», ніж річевих поправок, які, сподіваюсь, ні Вам, ні мені нервів не роздратують. Перш усього, ніколи не придавайте великої ваги «пунктам» (1) 2) 3) і т. и.) в моїх листах, бо се такий мій *façon d'écrire*^{II} і нічого спільного з жадними ультіматумами не має, а частіше служить тільки для впорядкування моїх власних розтріпаних думок. Далі: пробачте мені, що я, не хотючи, вразила Вас словами «с[оціал]-д[емократи] зробили Вам більш добра, ніж зла» (здається, я так написала, хоч гаразд не пам'ятаю), я справді не подумала в той час, що Ви можете се так зрозуміти, а то б, звісно, не сказала такого, але ж, бачте, я не думала про себе, пишучи те, та й ніколи не вважала себе нічим іншим, як хіба посередницею⁹² (і то дуже кепською), та й коли вже говорити про те, хто з нас двох, кому коли зробив добро, то знайте раз назавжди, що я вважаю себе навіки неоплатною довжницею Вам і — дозвольте не пояснити, за що власне. Мої відносини до Вас ніякого «партійного» елементу не мали. Я ж не мала на меті виставляти й с[оціал]-д[емократів] взагалі якимись «благодетелями» Вашими (був межі Вами хіба обмін послуг, не більш), а мені просто здавалось, що ніхто з них Вам особисто нічого лихого не вчинив, і я хотіла знати, чи справді се так. Бо я чула (сама не читала),

^I Більший, більш міцний (діал.).

^{II} Манера писати (франц.).

що проти Вас були всякі безтактні і грубі виступи з боку галицьких «лівих», то мені хотілось би знати, чи не були до того причасні відомі с[оціал]-д[емократи], — се не для Вашої, а для їхньої характеристики, бо часом то практично може знадобитись. Про «ультіматуми» Ви говорите, запевне, тому, що під впливом моєї «серйозности» взяли мій лист аж трагічно, але він все-таки елементу трагедії в собі не має. Бачте, мені здався ультіматумом (ну, і то не безповоротним) той Ваш «жарт» у листі до Шури,⁹³ через який і «сыр-бор загорелся», то і лист мій треба розуміти скоріш як «защитительную речь» (сі ж «речи» не раз і в різчій формі викладаються, ніж моя), а не як «обвинительный акт».

Ваша правда, може, що я гаразд не вчиталась в той лист en question,¹ бо я таки мала нагоду тільки раз прочитати його.⁹⁴ Але, може, то й краще, бо, може, й не Ви з того винні, що я в той час мало здатна була розуміти жарти.

Тепер я далеко краще розумію Вашу психологію, і добре було б для мене, якби Ви без довгих пояснень краще зрозуміли мою, тоді б Ви не говорили про всякі «ультіматуми», не підписувались би «накануне разжалования» і т. и., бо тямили б, що все це «не з тої опери». Сподіваюсь, що все це «само прийде», себто взаємне добре розуміння, бо, знаєте, в мене були такі прецеденти, що, власне, найтривкіше приятельство встановлялось після от подібних двох-трьох «непорозуміннів», — певне, се залежало від якоїсь, не гаразд відомої мені самій, вади моєї натури, до якої, очевидно, приятелі мої мусіли перше звикнути, а зате відколи звикли, то вже все й пішло як по маслу. Приймаєте сю гіпотезу?

На закінчення всього беру назад усі ті вирази в моєму листі, які могли Вам здатись неделікатними чи вразливими (а коли хочете, то й весь лист), і прошу Вас вірити, що я зовсім не «з легким серцем» їх писала, навпаки, мені було дуже тяжко, і я рада, що можу тепер позбутися того тягару. Таким способом можу Вам по всім пунктам нумерованим відповісти

---

¹ Про який ідеться (франц.).

(далебі, я нічого злого в нумерації не бачу! адже ж і поети часом нумерують свої строфи — їй-богу!).

1) Було б чудно думати, що від мого листа щось могло б змінитися в наших товариських відносинах.

2) Я теж не сердилась на Вас, але за Вас мені не раз було досадно, і мені, звісно, здавалось, що на те є поважні причини.

3) Я замало (може) думала над Вашим листом, а Ви над моїм зате занадто багато, чим і пояснюється Ваш пункт —

4) на який я не хочу відповідати, бо він направлений «мимо Сидора в стену», то нехай коли-небудь та «стіна» і відповідь Вам, а я тут ні при чому (тепер уже Ви будете сердитись, але я не боюся!).

5) Признаю за Вами право жарту нині, і прісно, і во віки віків і прошу вже більш ніяких «сочинений» з поводу «того» мого листа не писати, бо «ріжносторонне освітлення» Вам все одно не вдасться — у Вас не публіцистичний талан, — а мене на запорожця однаково не переробите, через те буде краще, коли «без поводу» напишете мені, як Вам живеться і т. и., і взагалі про що хочете, то мені се буде далеко цікавіше.

Коли вже Вам так дуже хочеться, дорогий товаришу, то смійтесь собі над тим, що Ви звете моею «серйозністю». Хоча я думаю, що якби Ви знали, від чого походить такий мій настрій⁹⁵ (запевняю, що не од Вашого листа і не од нашого «непорозуміння», бо скоріш воно було частковим симптомом того загального настрою, а вже ніяк не причиною), то все б таки не сміялись, хоч Ви й «запорожець». Ви могли б сказати мені, і мали б «цілковиту рацію», що Ви з моїх настроїв нічого не винні, що я повинна краще панувати над своїми нервами, що, нарешті, коли так, то краще зовсім з людьми не говорити, ну, і я вже не знаю, що б Ви ще сказали, але таки, думається мені, не сміялись би... бо не такий уже Ви «необашний», як часом любите себе називати. Хоч... воно правда, є й комічний елемент в образі того злощасного Сізіфа,⁹⁶ що тягне-тягне свою фатальну камінюку, нікому не потрібну, на якусь фантастичну гору, а камінюка візьме та й гепне зненацька додола «и кажинный раз на эфтом самом месте».⁹⁷ Та, знаєте, і психологія

людини під дамокловим мечем, коли дати їй «ріжносторонне освітлення», либонь, може постачити якийсь матерьял і для запорозького жарту (напр[иклад]: «Не трать, куме, сили, спускайся на дно»). От спробуйте освітити ці теми з комічного боку, тільки в белетристичній формі, та й присвятить мені (се, кажуть, ніяково «напрошуватись», та дарма!), бо що ж Вам инакше робити з моєю «серйозністю»? — вже ж не плакати вкупі зо мною, надто не знаючи й причини... Зрештою, не беріть *à la lettre*¹ слова «плакати», се так собі — привична антитеза до поняття «сміятись», — бо можна подумати, що се я справді якась «слезное послание» пишу. Ваша правда: я й так «занадто вже серйозна людина». «Смейся, паяц»,⁹⁸ — а не хочеш бути «паяцом», то мовчи — правда? — що ж, я так здебільшого й роблю, та коли ж люде сердяться й за мовчання. Ну, як же його бути?

Так пришлете «посвяту», товаришу?

До побачення!

Ваша приятелька Л. К.

14. До О. П. Косач (сестри)

10 березня 1907 р. Колодажне

25.II

Любая Лілієнко!

Сьогодні я отримала твого листа, що писаний 23-го, тож, як бачиш, деякі мої питання вчорашні вже розминулися з твоєю відповіддю. К[льоня] неправильно думає, що се я скептично відношусь до Фаворського, — навпаки, я його не нижче ставлю, ніж Яновського, і для мене буде повною загодою, коли К[льоня] покличе Ф[авор]ського. Я тому настоювала на Ян[овському], що бачила у Ф[еоктисти] С[еменівни] якась різко негативне відношення до Ф[авор]ського (інших «авторитетів» я не знаю), а знаючи, який вплив мають на К[льоню] її, часом навіть слабо мотивовані, настрої в таких справах, я й хотіла,

¹ Буквально (франц.).

щоб запрошений був такий «авторитет», який мав би значіння справжнього авторитета і для Ф[еоктисти] С[еменівни]. Сказати правду, то мені доволі авторитетною здається думка М[оде-ста] П[илиповича] і М[аксима] І[вановича] (може, тому, що діаг-ноз М[оде-ста] П[илиповича] я чомусь наперед вгадала, ще тільки побачивши К[льоню] перший раз, відколи він заслаб...), а Сікорський напевне тільки для заспокоєння перечить тому діагнозу. Але ж для Ф[еоктисти] С[еменівни], я певна, потрібен авторитет із «світил» і такий, щоб вона йому вірила (взагалі, пе-ред нею не слід скривати правди про слабість К[льоні], тільки якщо треба, то можна попросити її самому К[льоні] про те не казати), бо інакше вона, з її природним оптимізмом, знов поч-не настоювати на короткому відпустку, як побачить, що К[льоні] поліпшало, і, може, навіть на повороті в Іванків і т. п., «чтоб не огорчать папу». Коли вона не буде заважати, то я думаю, що мені нетрудно буде вмовити К[льоню] поїхати, куди вже там накажуть лікарі, хоч би й ради «бронхіта» чи просто «поправ-ки» після довгої слабости, але при опозиції з слізьми, істериками, «предчувствіями» й апелюванням до синовнього (або ще й іншого) довгу я не ручу за успіх. К[льоня] занадто тепер пройнявся думкою, що вона «має право бути нервовою» завдяки справді тяжкому життю з хворим чоловіком та ще й слабос-тям інших всіх, і через те на все готовий, щоб тільки не дра-тувати тих нервів. Може, інакше й трудно поступати на його місці, через те треба з сим рахуватись, як фактом незмінним і дуже важним. Мені самій шкода Ф[еоктисти] С[еменівни], і я б радніша скрити від неї всякі прикрі діагнози про К[льоню], бо по собі знаю, як тяжко привикати миритися з ними, але ж життя К[льоні] мені все-таки дорожче, та, певне б, і їй було б тяжко, в разі чого, винуватити себе в необачности. Так ото ж, значить, кличте Ф[авор]ського, коли його авторитету буде до-сить головно для вищезначеної мети, але ж, звичайно, і сама по собі поміч Ф[авор]ського дуже бажана і мені, і, здається, са-мим лікарям К[льоні]ним. Все-таки охвітніше, коли досвідче-ний і поважний спеціаліст додасть своє слово до спільної ради. Я думаю, К[віт]ці можна не казати всього, що оце я з сього

поводу написала, тільки все ж можна сказати, що я б хотіла за-
кликати такого авторітета, якому вірять і його родичі, бо ду-
маю, що й їм хотілось би сього. Зрештою, се я й сама йому на-
пишу. Коли Ян[овський] став тепер менше уважним, то його
візит міг би, може, й пошкодити справі — значить, Бог з ним.
Я, з свого боку, обіцяю не заважати навіть «блаженной лжи»,
коли лікарі вважають її потрібною в даному разі, і взагалі ма-
тиму на увазі правило благочестія з катехізиса XVIII в[іку] про
те, як належить з «віригідними» лікарями поводитись, через
те сподіваюсь, що й вони будуть вважати мене за союзницю
і казатимуть мені все по правді і без жадної *fraus ria*.¹ Коли
треба знати, як я сама ставлюся тепер до справи, то я можу
сказати теж по щирій правді: тепер я вже не боюся так гостро,
як то було після першого загострення слабости К[льоні] (коли
зважили, що то плеврит), — тоді я боялась, що то початок без-
поворотного загострення, — вірю, що се хоч затяжна, але не
дуже страшна форма, але відношуся все-таки дуже серйозно
і найбільше (може, навіть занадто?) боюся — необачности, че-
рез те мене навіть більше лякають такі «приємні» діагнози, як
С[ікорсько]го, ніж такі «неприємні», як М[одеста] П[илипови-
ча]. Я ж і по собі, і так знаю, що з *Spitzenkat[arrrh]*'ами люде бо-
ряться з повним успіхом, і, значить, не можу прийти в «невме-
няемое состояние» від думки про щось подібне. Навіть думаю,
що, може, й тут «лихо не без добра», а власне, що се лихо при-
мусить енергічніше й скоріше почати визвол К[вітк]и з служ-
бового ярма і з тих обставин, які все одно «не тепер, то в чет-
верг» його б зломали, тільки, може, «в четверг» се було б уже
безнадійно... Навіть загострення остатні мене вже не так зля-
кали, як перше, — значить, я починаю дивитись на справу нор-
мально — правда ж?

Тепер от що. Ти пишеш, що по вашій спільній думці К[льоні]
слід би лежати не дома, а в лічебниці. Але чому він не ви-
брався досі в лічебницю? Чи з грошевих, чи яких інших при-
чин? Мені треба б се знати. І для чого, власне, треба лічебниці?

---

¹ Благочестивої брехні, обману (лат.).

чи для того, що інакше не можна досягти дисципліни в курації при такій натурі, як у самого К[льоні] (лишивши на боці натуру інших, хто є коло нього); чи просто для того, що куди ж його інакше можна перевезти в Києві з його невідповідного й тісного помешкання? Недавно папа (з власної ініціативи, бо мені й на думку се не спадало) став казати, що я могла б перевезти К[льоню] до нас (у киевську квартиру) і помістити в ту хату, котру лікарі вважатимуть найвідповіднішою, та й глядіти так, як вони накажуть. Я, властиве, думаю, що власне наша кв[артира] не підходить, перш усього через те, що для всіх вас після діфтеритів, ларінгітів і т. и. близьке сусідство з таким хворим, як К[льоня], може бути небезпечним, та й взагалі буде вже з вас того клопоту з слабостями в домі; крім того, наша вулиця не вважається дуже здоровою місцевостю, надто навесні, та й сама квартира *laisse à désirer*¹ де в чому. Я вже не кажу про всякі інші «осложнення» при такій комбінації...⁹⁹ Але, може б, можна якусь іншу квартиру знайти в разі, коли б через що-небудь неможливо було перейти в лічebницю або коли б се було зважено в лічebному відношенні рівнозначним (бо на квартирі, певне б, вийшло дешевше). Коли б треба було уряджувати К[льоню] на іншій квартирі, то я б для сього приїхала в Київ скоріше, коли ж комбінація з квартирою не годиться, то, либонь, краще мені посидіти тут, поки погода дозволить, головно для того, що тут мені жити далеко дешевше, ніж в Києві, а я б хотіла як можна менше тратити на себе сими часами. Що ж до моєї власної поправки, то се річ все одно проблематична при даних умовах, і хто зна, де мені було б краще — і в Києві погано, і тут нелегко, — фізично, звісно, тут спокійніше й вигідніше, але ж хоч як держи себе в руках, то все-таки се дає більш внішні, ніж внутрішні результати: «стульєв ломать» не буду,¹⁰⁰ бо «не розпускаюсь», але наскільки така внішняя «врівноваженість» помагає дійсній і придає здоров'я, про те не берусь судити, бо я не медік, — може, вона й помагає фізичним умовам робити своє діло, а може, й ні, не знаю. Знаю

---

¹ Залишає бажати кращого (франц.).

тільки, що якби не думка про інших (папі, видно, хочеться, щоб я довше побула) та про економію, то я б уже давно була в Києві.

Чом ти не пишеш, чи послала ти т[ьоті] Саші гроші і, коли послала, з яких сум? Мій замір помагати їй не змінився, бо я ж мала се робити не в тім разі, якби в мене були «зайві» гроші, а у всякім разі, — т[ьотя] Саша має на се право, більш ніж хто з наших кривних.

Сумно стоїть справа з «Просвітою».¹⁰¹ Ну, чей же, «Бог помилует...» Я думаю, що тут все винне те ідіотське недомисліє і нерозуміння укр[аїнської] мови, через яке такі слова, як «просвіта», «спілка», «рада» вважаються жупелами,¹ хоч би в якій комбінації вживались. За дурною головою нема й ногам супокою!

Чи питала тебе Дора про папін йод? Папа жде відповіді. Здоров'я папіне не погано, але одишка все ж трохи єсть. Цілую всіх, а утю найбільше.

Леся

15. До Г. М. Хоткевича

12 березня 1907 р. Колодяжне

27.II.1907

Дорогий товаришу, з мого недавнього листа побачили Ви, либонь, що можна вже далі не говорити про «непорозуміння» і т. д., — можливо, що винен був мій «невменяемый» стан, а може, якісь «помилки стілю» і з Вашого боку. Зрештою, все добре, що добре кінчається, а я думаю, що воно вже кінчилось і не зле, — правда ж? Про драму ж Вашу¹⁰² повинно бути ніяково говорити для мене, а не для Вас, бо мені дуже прикро, що я не зуміла в свій час пристроїти її і через те Опп[оков] Вам до рогу перебіг. Але ж я справді не мала змоги пристроїти її, хоч і старалась. Тепер, на жаль, у мене тут нема більш примірник[а], бо один я віддала пр[офесорові] Кр[имсько]му (адреса: Москва, Лазаревский институт восточных языков, проф[ессору]

¹ Тим, чим залякують; опудалами (переносне знач.).

А. Е. Крымському), а другий відіслала, як Ви доручили, пані Є[фименко].¹⁰³ Не знаю, чи єсть у мами ще де примірник, але в мене вже більш нема ні одного, ні тут, ні в Києві. Може, я маю написати Кр[имськ]ому, щоб передав того примірника, що в нього, Ч[екеруль]-Кушу?¹⁰⁴ Або, може, для більшої швидкості Ви сами напишете К[римськ]ому? Сповістіть зараз, як зважите. Краще напишіть сами або Кр[имськ]ому, або Єф[именко], бо Ваш лист може зо мною розминутись і взагалі може вийти яка-небудь плутанина. Діло в тім, що я хутко можу виїхати звідси¹⁰⁵ і сама ще не знаю куди, може, в Київ, може, в Крим, а може, й за кордон (куди саме за кордон, теж не знаю), — бувають же такі становища! — може, поїду ще в яке-небудь несподіване для мене самої місце... Все це мусить рішитись за ці найближчі 2 тижні, тоді я Вам напишу, де саме буду, а може, ми з Вами ще й у Львові побачимось — «чем чорт не шутит!»

До Кр[имськ]ого я все-таки зараз напишу і попрошу його відповісти скоріше на Вашу адресу, чи говорив він з Опп[оконим] і що з тих переговорів вийшло, але ще поки що не казати му йому посилати рукопис в Київ. Добре так?

Що за чудернацька «семейная» часопись, про яку Ви пишете? Зроду такої не чула!

Коли напишете до мене зараз, то ще Ваш лист застане мене тут.

Простіть, що більш не пишу: у мене тепер більш ніж коли «душа не на місці» і, крім того, дуже заклопотана голова усякими нагальними а трудними справами. Не беріть мені за зле, коли який час знову буду «неможливою під всіма взглядами» в справі кореспонденції, — віри гідні люде могли б Вам посвідчити, що я тепер «заслуживаю снисхождения» навіть в разі якоїсь великої провини з мого боку. Сподіваюсь, Ви мені повірите на слово «без подробного изложения фактов», бо на те изложение не маю тепер ні часу, ні психічної змоги. Будьте здорові і не дивуйте з моїх листів. Коли, читаючи їх, подумаете, «чи вона не здуріла?», то, либонь, не далеко будете від правди...

Ваша приятелька Л. К.

16. До О. П. Косач (сестри)

12 березня 1907 р. Колодажне

27.II.1907

Дорогая Лілієнко!

Отримала твого листа від 25-го і спішуся послати відповідь так хутко, як се тільки можливо по тутешніх умовах (повезуть до міста завтра раненько). Матерьяльна можливість подорожі для К[льоні] така: в найближчий момент для сеї мети є 300 р[ублів], а потім я можу врядити так, що він матиме 1000 р[ублів] на рік хоч років на два вперед. Він, певне, буде трохи упіратись, і мені прийдеться трохи діалектики потратити, щоб переконати його, що сі гроші треба вжити на його лічення, але я певна, що переконати буде не дуже трудно, якщо мені ніхто не заважатиме збоку і якщо К[льоня] сам тямитиме справжню потребу такого поступовання. Родичі його про його матерьяльні шанси знають дуже мало або й нічого, то з ними на сю тему радитись мало користи, а може, ще й шкода буде. «Знаменитість», по-моему, (К[льоні] можна сказати, що се треба ради мене) конечне треба покликати, особливе в виду того, що ти мені написала тепер про теперішнє відношення Ф[еоктисти] С[еменівни] до здоров'я К[льоні] (я се, як ти тепер бачиш, провиділа!), та, може, й для того, щоб легше було в'яснити, куди саме їхати К[льоні], в яке місце і в яку обстановку. Нічого й казати, що європейські курорти кращі від російських і само життя там навіть не дорожче від, напр[иклад], кримського, але чималу різницю робить ціна дороги й паспорта, і, може, треба вважати на втому від далекого переїзду та на нудьгу від занадто вже чужого окола. Замітка про дешевість відноситься до життя в пансіонах і на віллах, але санаторії коштують більш-менш усюди 25 frs у день, се, значить, рублів 300 на місяць. Коли для К[льоні] важно побути іменно в санаторії, хоч і недовгий час, то тоді можна сі 300 р[ублів], що є тепер, обернути на сю мету з тим, що прийдеться, побувши з місяць в санаторії, раніш вернутись додому, а вже потім, коли буде треба, поїхати на осінь знов кудись, може, знов на

недовгий час в санаторію. Коли ж йому важно не так санаторський режим і той, може, наполовину й зайвий, великий комфорт, що дається там, як, головно, добрий клімат і добра їда, то за 300 р[ублів] він може пробути три місяці в Криму або 2–2½ за кордоном, напр[иклад], в Сан-Ремо, себто до іюня. Не знаю, чи можна було б в іюні вернутись на Україну і пожити десь до осені на селі (хоч би й в Зел[еному] Гаю зо мною)? Якби можна, то матерьяльно було б легше почати з осені новий курс лічення на курорті, хоч би й дорогому, аніж безперервно пробути на ліченні цілий рік (здебільшого літом не можна зоставатись на зимовому курорті, приходиться переїздити в гори абощо, і все це не дешево коштує). Але як треба, то треба. Одно тільки, на жаль, неможливо — се пробути в санаторії цілий рік, бо на те треба 3000 з лишкою, а таких грошей нам нема звідки взяти, хіба що прийшлось би за один рік курації заплатити кількома роками руйнації здоров'я нам обом або, принаймі, мені, а сього Кльоня напевне не схоче...

Не знаю, чи гаразд К[льоні] їхати на курорт самому? Я з охотою поїхала б з ним (життя в Києві для мене коштує сливе те саме, що й десь на курорті!), але через деякі причини, може, він сього не схоче именно на сі два місяці, хоч і тут, може б, удалося вмовити. Коли не поїду з ним, то, либонь, в Києві не житиму, а житиму або там, де дешевше (хоч і в Колод[яжному]), або там, де знайду якусь роботу.

Зрештою, я зважила на сих днях виїхати в Київ (се навіть тепер і папа радить) і приїду, певне, в суботу або в неділю.¹⁰⁶ Думаю, що «знаменитість» можна покликати і не ждучи мене (може, навіть і краще, щоб се сталося без мене, так я собі медітую), а якщо К[льоня] спочатку неенергічно віднесеться до зборів у подоріж, то, я певна, з моїм приїздом настрій зміниться і я його хутко «зберу».¹⁰⁷ Приїхати ж мені слід, бо він сам не зможе зібратись, а Ф[еоктиста] С[еменівна] теж не все те може зробити, що можу я.

Квартиранта вашого не зачіпайте, — я поживу в гостинній, а там далі видно буде. Навряд чи я довго засижуся в Києві — куди-небудь та поїду.

До побачення! Утоньку-Лютоньку-Михалюнку-Люнку міцно цілую — такого любого листочка написала моя шкработуха! Всіх вас цілую міцно.

Леся

Книжок пошукаю, може, знайду.

17. До родини Косачів

24 березня 1907 р. Севастополь

Любі мої!

Доїхали ми зовсім добре, без жадних прикрих інцидентів і навіть з чималою вигодою. К[льоня] почувається далеко краще і клопоту мені не завдає ніякого. Завтра або позавтрьому поїдемо далі, але ще гаразд не знаємо куди, — се виясниться завтра. Тут +18° R в тіні, море синє і гарне, — се ми саме гуляємо по сьому бульвару.¹⁰⁸ Цілую всіх міцно.

Леся

18. До родини Косачів

28 березня 1907 р. Ялта

Ялта, 15.III

Любі мої!

Писала я з Севастополя, що питання про те, де ми окошимося, виясниться «завтра» (себто 12-го), але вияснилось тільки (після поради з лікарем), що в Балаклаву не можна їхати в марті, бо там ще холодно, а що треба вибрати місце в районі Алупка — Ялта. Тож ми направились в Алупку, та на біду вдарив такий холод (навіть з метелицею), що мусіли ми й звідти втекти, бо там хати зовсім не пристосовані для такої зимової погоди. Вчора приїхали в Ялту — тут трохи краща погода, та й в хатах не холодно.

Завтра йдемо до лікаря, що рекомендував Фав[орський], може, він нам допоможе вибрати добре місце для життя.

Ми обоє здорові¹⁰⁹ — не простудились — і «не унываем».

Напишіть мені в Ялту «до востребования», бо отель («Ялта») ми, певне, хутко покинемо, знайшовши хату, а де та хата буде, ще не знаю. Цілую міцно всіх.

Ваша Леся

Як Мих[айликові] очки?

19. До О. П. Косач (сестри)

1 квітня 1907 р. Ялта

Ялта. Гостиница «Ялта» на Садовой ул[ице]¹¹⁰

19.III.1907

Любая Лілеєнко!

Я послала тобі вчора телеграму про гроші, бо тут трапились несподівані речі: я ото все ждала, поки наймемо постійну квартиру, щоб звідти подати адресу і написати, як урядимось. Я писала тобі, що з Алупки, куди направив нас севастопольський лікар, вигнав нас холод і ми мусіли таки *volens nolens*¹ їхати в Ялту, бо тільки в Ялті та в Алупці є постійні лікарі і хоч який-небудь комфорт (і то в Алупці сливе неможливо знайти домівку з приспособленнями на зіму). В Ялті погода тільки один день була трохи соняшна, а то все дощ, вітер, насуплене небо... Дорогою застукала нас буря сніжна. Хоча холодно не було, бо ми їхали в закритому ландо¹¹¹ з двома попутчицями. В дорозі К[льоня] почував себе дуже добре, т° була зовсім нормальна, міг ходити, ну, сливе як здоровий. І в Алупці ще нічого, хоч т° трошки підвисшилась. Перших два дні в Ялті знов нічого, але надумався він бритись (для «дезінфекції» — все здавалось йому, що з бородою неможливо держати себе чисто, та, може, се й правда) і, певне, на набережній трохи простудився, бо від того часу йому стало гірше, і він було намагався вертатись в Алупку, але тутешній лікар сього ніяк не радив. Тоді ми найняли собі квартиру (дві хати) і мали туди перебіратись 18-го (вчора), коли раптом 17-го увечері зробилось у К[льоні] страшенне кровохаркання, навіть кровотечення. Я

¹ Хочеш не хочеш (лат.).

моментально викликала лікаря, і він якось затамував тую кров усякими вприскуваннями і т. и. Звісно, перебіратись тепер не можна з тиждень, коли не більше, бо мусить додержуватись абсолютний спокій, поки зовсім перестане показуватись кров, а вона ще й сьогодні трохи відходила шматками. Все ж сьогоднішня ніч минула досить спокійно і без тривоги, а минула була дуже страшна, аж згадувати тяжко... Лікарь мені казав, що у К[льоні] є каверна,¹¹² — невже се за час подорожі так слабкість розвилась?

Ну, поки що не буду більш про се писати, бо я тільки тоді владаю собою добре, як не пишу й не говорю нікому на ці страшні теми. А владати собою треба добре.

Прошу тебе, получи з банка 300 р[ублів], візьми з них собі те, що послала мені телеграфом, а решту пришли сюди так: коли ти послала вже мені рублів з 50, то нові гроші можна й поштою перевести, а коли менше, то треба телеграфом, бо інакше боюся лишитися в стіснених обставинах при такому екстреному стані.

Будь здорова! Ніколи писати. Поцілуй міцно всіх. Напиши про Михалю. Не можу піти на пошту і не знаю, чи ти писала. Цілую тебе, моя дорога.

Твоя Леся

P. S. Напиши за мене папі і мамі, коли їх нема в Києві, — мені се тепер дуже трудно, нехай простять.

Не забудь проставить дату на чекові.

20. До О. П. Косач (сестри)

7 квітня 1907 р. Ялта

Ялта, гост[иница] «Ялта»

25.III.1907

Любая Лілеєнко!

Діла наші поправляються. Сьогодні вже К[льоні] дозволено сидіти і говорити своїм голосом (не шепотіти), лікарств дається мало, більше напірається на їду. Льод і вприскування вже кілька день як непотрібні. Лікарь, вислухавши краще, каже, що стан легких кращий, ніж він сподівався, а той лікарь, що

бачив К[льоню] до сієї катастрофи, запевняє, що процес ніскільки не погіршав, що сей сімптом тільки сам по собі небезпечний, в самий момент тривання, але не завжді лишеа погані наслідки. К[льоня] тепер менше кашляє, ніж в Києві, тільки все ще «окрашено», хоч «окраска» все блідне зо дня на день. Остатні три дні т° зовсім нормальна, і лікарі з сього дуже задоволені.

Жалую, що задала тобі клопіт з грішми, — тобі ж тепер трудно виходить. Як мається бідненьке утятко? Хутко напишу більше.

Твоя Леся

«Звідомлення» одержала. «Повестки» на гроші ще ні — трохи жалую, що не попросила телеграфом вислати. Ну, та нічого!

21. До О. П. Косач (сестри)

11 квітня 1907 р. Ялта

Ялта, гост[иница] «Ялта»

29.III.1907

Любая Лілеєнко!

Листа з пересланою кореспонденцією і 220 р[ублів] отримала — дякую. К[льоня] все в однаковому стані: відходять «окрашені» шматочки, то темніші, то ясніші, і ми все не можемо вибратись на нову домівку, хоч отель сей уже обрид *pes plus ultra*.¹ Все ж добре, що т° нічого собі, раз тільки за сей тиждень була 37,7, а то здебільшого нижче 37 (сьогодня 36,3), і взагалі сили прибуває — може сам сідати і голова не морочиться, їсть більше, спить краще і т. и. Може, таки на сім тижні виберемось. Постараюсь хутко вибрати час для більшого листа.

Цілую міцно тебе, Мих[аля], Дору і Мик[ося]. К[льоня] теж тебе цілує.

Леся

Чи не можеш пересилати нам «Р[ідний] Край» хоч від часу до часу?

---

¹ Украй, до неможливості (лат.).

22. До О. П. Косач (сестри)

16–17 квітня 1907 р. Ялта

Ялта, Горний проспект,
дача Розанова, пансион Денике¹¹³

3.IV.1907

Любая Лілеєнко!

Щось оце ти кілька день не пишеш, то я боюся, чи не набігла знов яка халепа. А ми, як бачиш, уже переселились і з отелем попрощались — я вже рада!

4.IV. Не було часу вчора дописати, та й сьогодні ніколи, зараз піду на пошту відправляти сей лист з чеком (знов на 300 р[ублів]), бо хоч грошей ще трохи й є, але з 18-го знов нові платежі (по-кримськи все «вперед»), то коли б знов не дожитись до краю. Сподіваюсь, що се вже стане й до виїзду (виїдемо, може, в половині мая, якщо, звісно, все гаразд буде).

З Кл[ьонею] тепер діло так: t° нормальна, хоча, може, вже й занизька, — ранком все 36,1, — але ввечері 36,6; кашель невеликий, «окрашенность» нарешті зовсім зникла, спить нічого собі (хоч можна б краще), їсть нормально, ходить потроху, може дещо сам робити (напр[иклад], умиватись). Роботи мені тепер менше, але клопіт все ще трохи є, то з лікарствами, тощо, та се вже пусте і не томить. Я сама здорова, виспала всі недоїмки, і настрої вже досить добрий.

А як же ви там всі?

Цілую тебе міцно і всіх вас. Кл[ьоня] теж цілує.

Твоя Леся

P. S. Прости за клопіт, але я не збагну, на чие ймення могла б написати сей чек, а безіменний боюся посилати.

23. До О. П. Косач (сестри)

23 квітня 1907 р. Ялта

Ялта. Горный проспект.
Дача Розанова, панс[ион] Денике
10.IV.1907

Любая Лілеєнко!

Що то значить, що ти так давно не озиваєшся? Я вже турбуюся, чи не трапилася знов яка біда. Напиши, любая, хоч два слова. Ми живемо тепер краще, бо К[льоня] почувається нічого собі: жару нема, кашель не дуже великий, хоч усе-таки є, головно, що «окраски» вже нема, тільки неприємно, що К[льоня] досить погано спить (страшенно рано прокидається), так 6–7 год[ин], не більше, і т° часто вже занадто низька, нижче 36 (було 35,8), — значить, таки дуже виснажився. Мене він рано не будить, то я сплю чимало і взагалі тепер не томлюся, бо, живучи на пансіоні, шпортання мало.

Нам сюди від часу до часу присилають «Раду» пачками, то з неї ми довідуємось дещо про київське і взагалі українське життя, тільки, на жаль, якраз той номер, де мусіла бути звістка про зібрання «Просвіти»¹¹⁴ 25 марця, до нас не дійшов. Чи не заховався случайно сей номер у тебе? Може б, ти його нам прислала? А як ні, то, може б, хоч в коротких словах написала, що там було на тому зібранні? Цікаво теж, який там вечер Шевченка вийшов. Просила я маму, щоб вона передплатила мені сюди «Рідний Край», та, може, вона не хутко збереться, то я рада хоч які порізнені числа дістати, якби тобі не трудно було їх вислати, але як се тобі клопотно, то не треба, я, може, у папи попрошу. Ще просить К[льоня], щоб ти коли-небудь, ідучи на «Просвіту», зайшла до його родичів і взяла у Ф[еоктисти] С[еменівни] 5 р[ублів] 15 к[опійок] (він їй писав про се і вказав, з яких грошей узяти), з них 3 р[ублі] заплатила б за нього членської вкладки в «Просвіту» за 1907 р[ік], 1 р[убль] на фонд Грінченка,¹¹⁵ а 1 [рубль] 15 к[опійок] на будову дома «Просвіти»¹¹⁶ (причому се треба вписати в приход під такою назвою: «З продажу пожертвуваних від автора на сей предмет примірників

брошури “Початки науки про права конституційні”».¹¹⁷ Сі 1,15 К[льоня] виручив незалежно від тих примірників, що були дані самій «Просвіті» і доручені для продажу Волошинову,¹¹⁸ отже, коли Вол[ошинов] що продав з сеї книжки, то треба ту виручку прилучити до сих 1,15 під одну рубрику.

К[льоня] просить тебе взяти собі квітанцію про членську вкладку, бо сі справи (рахунки) торік велися часом небрежно, то краще, щоб у тебе був «знак». Ще ми були б дуже вдячні, якби ти нам прислала новий збірник пісень Конощенка¹¹⁹ (що публікується в «Раді»), — може б, і сама книгарня могла б вислати, якби хто замовив, — а то ще, якщо можна, просили б ми взяти з бібліотеки «Просвіти» і прислати нам (хоч і на мое ймення) ті томи (I і II томи) етнографічн[их] матерьялів Грінченка, де народні казки,¹²⁰ а може, ще в кого з знайомих знайдеться який том з казками «Зап[исок Наукового] Тов[ариства] им[ені] Шевч[енка]» (переважно, здається, записі Гнатюка),¹²¹ або казки Рудченка,¹²² або Чубинського,¹²³ взагалі всякі народні укр[аїнські] казки.

Се єдине читання, що не томить голови К[льоні], всяке инше йому трудне, а сидіти так нудно, бо йому ж ні гуляти, ні робити що-небудь не дозволяють (та навряд чи й міг би він). Живемо все-таки під дамокловим мечем...

Може б, хто з молодих людей взяв би на себе послати сю посылку, бо я навіть не хочу накидати на тебе сей клопіт. Може, Степан,¹²⁴ бігаючи на пошту по просвітних орудках, узяв би й се відправити? а я б йому якогось гостинця за це привезла. Як там Степанова наука? Чи ходить до тебе Дмитро¹²⁵ вчитися? Я було за своєю бідою в минулих листах ні про що вже не питала, але мені таки часом дуже хотілось би знати, що і як там діється в Києві. Хто у нас тепер головою на «Просвіті»?¹²⁶ Чи поїхав Грінч[енко] за кордон? Якщо ні, то, зустрівши його, скажи, що тепер я могла б переглянути ті його переклади, про які ми з ним говорили, — як хоче, нехай присилає (дай йому мою адресу).

Найбільше мені прикро, що не знаю нічого про Михалю,¹²⁷ — воно мені раз у раз сниться, і мордоньку його я все держу на

столі коло себе. Як там воно мається малесеньке? А що Микось і Дора, не збираються на Великдень в Колодяжне?

Тут було, нарешті, весна почалась, а це вчора й позавчора знов якась буря нахватилась, і гори побіліли, і в нас так похолодніло, що збираємось грубку палити. З тим Кримом щось не певне робиться! чи се вже таке наше щастя...

Будь здорова, моя любая Лілія, та черкни словечко, як ви там маєтесь. Цілую тебе міцно, К[льоня] теж.

Твоя Леся

24. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

27 квітня 1907 р. Ялта

Горный проспект,
д[ача] Розанова, панс[ион] Денике
14.IV.1907

Любая Лілеєнко!

Спасибі за скору висилку грошей, а то тут «переднівки» тяжкі. Про вологодськ[ий] збірн[ик]¹²⁸ говорив зо мною перед виїздом відпоручник Харл[амо]ва, і ми зважили попросити «Раду» приймати рукописи до мого повороту; і той відпоручник мав надрукувати про те оповіщення та й пішов од мене в «Раду». Мені ж надіслано дуже мало рукописів, але я їх перешлю Х[арламову], додавши й своє.¹²⁹

Наші діла нічого собі. Перше у К[льоні] була ранкова t° нижча 36, але тепер внормувалась і менше 36,2 не буває, увечері не вище 36,7. Апетит добрий, не раз по ночах їсть, тільки сон поганенький і болі в грудях бувають. Все-таки лікар з нього задоволений. Я маюся не зле, тільки невральгія часом мучить. Цілую всіх вас.

Леся

Пишу в аптеці, щоб не гаяти часу, того олівцем.

25. До О. П. Косач (сестри)

Перед 5 травня 1907 р. Ялта

Любая Лілеєнко!

Дуже-дуже дякую тобі за посилку!¹³⁰ Се пишу, щоб скоріше подати відомість, а хутко (таки справді!) напишу листа всім вам, у Києві суцим, моїм рідним.

Од мами листа і «Р[ідний] К[рай]» одержала і дуже вдячна. Папіну картку теж дістала. Се треба йти до міста за по́купом, бо три дні торгу не буде, — через те спішуся. Я здорова, К[льоня] поправляється. Цілую всіх міцно.

Твоя Леся

К[льоня] всіх вітає.

26. До родини Косачів

12 травня 1907 р. Ялта

Ялта, Горный просп[ект],
д[ача] Розанова, панс[ион] Денике
29.IV.1907

Любії мої!

Все збіраюся написати довгого листа і все ніяк не зберуся, почасти через всякі дрібні околичности, а більше через лінощі (треба ж було хоч сим відсвяткувати Великдень). Правда, була занята й поважним ділом: переписала і послала у Вологду своє «На руїнах» (pendant¹ до етюда «У полоні»), а з тим і інші рукописи, які були у мене, — слава Богу! — се зайняло деякий час.

Рада я, що Тося у Києві відпочине трохи,¹³¹ — як його здоров'я? Як мається т[б]отя Саша і де вона тепер, теж і Паша з сімейством?¹³²

Ми маємось гаразд, наскільки можливо. Була велика спека, і се трохи ваділо К[льоні], але тепер погода «олімпійська»

---

¹ Продовження, один із пов'язаних творів автора (франц.).

і вже краще. Цілую Вас усіх. Михалькові пишу окреме.¹³³ К[льоня] всім кланяється.

Ваша Леся

Дякую всім підписаним на одкритці.¹³⁴

27. До Є. М. КОСАЧ

Перед 19 травня 1907 р. Ялта

Люба Імочко!

Спасибі за поздравлення — ти люба дитинка! Як твої драми¹³⁵ — чи пишуться? Поцілуй маму, і бабушку,¹³⁶ і себе в зерка[льц]і. Я здорова. А в[и]?

Твоя Леся

28. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

30 травня 1907 р. Ялта

Ялта, 17.V.1907

Любая Лілія!

Я послала тобі чималого листа в Київ, та вже, видно, він тебе там не застав — добре, як Дора перешле! Шкода, що ти так перетомлюєшся, треба б якось підживитися! Книжки ми всі отримали («В[істник]» і казки)¹³⁷ і дуже вдячні. Малися ми добре, а се знов щось К[льоня] трошки розклеївся — лікарь потішає, що то не «обострение», а так собі простуда. Плани через те дуже невиразні. Цілую тебе, і всіх родичів, і малесеньке-любє.

Твоя Леся

К[льоня] цілує тебе і кланяється всім.

29. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

7 серпня 1907 р. Київ

Київ, В[елико]-Подвальна, 32, кв. 11¹³⁸

25.VII.1907

Люба мамочко!

Справа скінчена — ми звінчались сьогодні,¹³⁹ в 1-й год[ині] дня. Знайшли такого попа, що сам порадив коротший спосіб, без оглашеній.¹⁴⁰ Хоч с'як, хоч так дивитись на сей обряд, то все можна сказати: «grâce à Dieu, c'est fini»,¹ коли вже взагалі він мусів відбутись. Ми не запрошували нікого, крім конечних свідків, і з них одним був п[ан] Карпов, а решта Петро Васильевич, Зоря і Максим Іванович. Я не кликала нікого з церкви до нас, бо думала, що К[льоні] краще скоріше перейти від урочистого до звичайного, бо таки страшно було за нього. Поки що він почувується нічого собі, хоча, звісно, втомлений попередньою турботою та й самою відправою (ми в далекій церкві вінчались). Ніхто з родичів К[льоні] не робив нам жадних трудностей і зайвих урочистостей, навпаки, в чому треба було — помагали, чого не треба було — до того не примушували.

Більше не пишу, бо теж втомлена і мушу чимсь таким зайнятись (хоч коректурою), щоб вернути собі рівновагу душевну.

Цілую міцно тебе і всіх, Кльоня теж, а писати йому тепер не слід.

Твоя Леся

30. До О. П. Косач (СЕСТРИ)

12, 15 серпня 1907 р. Київ

В[елико]-Под[вальна], 32, кв. 11

30.VII.1907

Любая Лілеєнько!

Спасибі за повіншування¹⁴¹ і за добрі слова. Я думала, що ти скоріш осудиш мене за сей крок, що тобі трудно буде

---

¹ Слава Богу, усе закінчилося (франц.).

зрозуміти, як могли ми «скласти зброю» там, де ти свою держиш, не хиллячи...¹⁴² І великий камінь знявся з душі моєї, як я побачила, що ти, очевидячки, «ввійшла в наше положення». Справді, стільки вимучившись, як я за сей рік, може, навіть Галілееве одречення¹⁴³ можна зробити, бо таки людина більш не видержить, ніж її сила дозволяє, та й то, якби річ була тільки в мені, то, може б, я й видержала ще, але наражати К[льоню] на дальшу турботу я вже не могла, се занадто страшно.¹⁴⁴ Сподіваюсь, що тепер матимем спокій, хоч від людей, коли не від іншого чого. Тим часом усе гаразд, ніхто нас нічим не мучить, і ми собі збираємось у Крим. Хотілось би дуже побачити тебе, і Михалю старшого, і Михалю меншого,¹⁴⁵ та навряд чи се можливо, бо до половини авгу́ста ніяк не слід нам зоставатись тут — душно, тісно якось у Києві літом, — а заїздити в Зелений Гай я не рішаюсь, бо на Кльоні всяка втома подорожня зле відбивається (кожен раз або кров, або підвиснення т°), то треба вже «простим штихом» їхати. Якби ще не тії Лохвиці та Ромодани, що вимучують чоловіка до краю,¹⁴⁶ то можна б одбігти трохи, а так — страшнувато. Все-таки К[льоня] хоч і поправився значно (тепер лікарь уже тільки в одному — правому — легкому (і то в «верхушці») знаходить процес, а в Ялті знаходили в обох, і то десь глибоко) — а все ж виносливість його невелика.

2.VIII

Перебила собі писання всякими дрібницями, а тим часом папа з Оксаною над'їхали. Тепер уже з мого боку перешкод до виїзду нема, і якщо К[льоня] завтра одержить звістку, що він уже «переведений» в сімферопольський суд (йому треба хоч номінально «числиться» в якомусь суді, поки скінчиться 5 літ служби, щоб потім мати право бути «присяжним поверненим»), то ми в суботу або в неділю й рушимо. Буде дуже досадно, коли через сю справу або через що інше виїзд затягнеться, бо одно, що недобре тут сидіти літом, а друге, що в'явилася знов тут Кльоніна мати (рідна)¹⁴⁷ — він поки що не знає про се, бо вона ще не припиталась до нього, але як припитається, то се буде така халепа, що страх, я аж подумати боюсь! Коли б уже швидче виїхати! Ся жінка, кажуть, просто до божевілля довести може...

План наш тепер такий, щоб їхати на Севастополь залізницею, потім оселитись десь там недалеко (певне, в Балаклаві) і пробути виноградний сезон, с[еб]т[о] місяців 1½–2, а потім К[льоня] навідається в Сімферополь і там або командіровку візьме, коли здоров'я дозволить і умови нетяжкі будуть, або припишеться в адвокати з тим, щоб роботу справжню почати аж тоді, коли поздоровшає радикально (бо нову професію починати полуслабому трудно). Я надіюсь, що буду тепер більше писати і що життя мое восени буде легше, ніж було весною, — може ж, тая «супротивная» хвиля вже нарешті минає!

Була я позавчора на «Просвіті» — там літній штіль, всі комісії, крім видавничої, «в бездействи».

Гр[інчен]ко тобі кланявся, просив нагадати за «Спартак»¹⁴⁸ і ще за якусь роботу, дуже бідкався, що ми обидві не будемо в Києві зимою.

Ну, обриваю, бо наші хутко здіймуться їхати. Цілую міцно тебе, Михалів і всіх рідних.

Твоя Леся

Кльоня дуже дякує за привіт і за добрі почуття. Тепер він «бавить гостей», а напише, може, згодом.

31. До родини Косачів

23 серпня 1907 р. Запоріжжя

10.VIII. Александровск¹⁴⁹

Любії мої!

Оце ми вже їдемо. Поки що без інцидентів. К[льоня] почуваеться нічого собі. Тут ми спинялися на ніч, бо дві ночі провести в вагоні було б трудно, тим більше, що на другу ніч вже не було плацкарт, а тіснота і духота були страшенні. В Севаст[ополі] будемо або в 5 г[один] рано (тепер 12 дня), або як ще де заночуємо, то ввечері. Будьте здорові, цілую всіх. К[льоня] кланяється.

Ваша Леся

32. До родини КОСАЧІВ

30 серпня 1907 р. Балаклава

Балаклава, Новая Набережная,
д[ача] Соколовой¹⁵⁰
17.VIII

Любії мої!

Досі не знаю, хто з Вас у Києві, а хто де, тому листа до папи посилаю Марусі Крив[инюк]¹⁵¹ і прошу, довідавшись, переслати по призначенню. Не гнівайтесь, що не прошу Вас об тім. Я знаю, що Гусіца¹⁵² в сих ділах не дуже акуратна, а мама і так має клопоту досить (та, може, й дома не буде в момент приходу листа, а він тим часом ще згубиться), Лілія ж, може, вже на Волині, та й Оксана, може, теж. Як отримаю од Вас яку звістку, тоді напишу довше. Поки що маємось ми добре, тільки все спимо після подорожніх та перед- і післявиїзних клопотів. К[льоня] на сей раз переніс дорогу краще, ніж минулі рази. Хату й утримання маємо добрі, то є шанси, що добре і хутко поправимось. Міцно цілую всіх, хто є вдома. К[льоня] кланяється і вітає. Будьте здорові.

Ваша Леся

33. До Б. Д. ГРІНЧЕНКА

17 вересня 1907 р. Балаклава

Балаклава, д[ача] Соколовой,
Новая Набережная
4.IX.1907

Вельмишановний Борисе Дмитровичу!

Прошу вибачити, що я не зараз відписала до Вас, — була занята всякими конечними справами, та, головно, виясненням своїх літературних шансів. Я, бачте, викінчую тепер аж дві чималі віршовані драми¹⁵³ (маю надію, що се такі будуть драми справжні, с[еб]т[о] здатні до постановки на сцені). Одна з них уже «законтрактowana» іншим видавництвом,¹⁵⁴ а другу я

могла б і хотіла б дати Вам,¹⁵⁵ тільки боюсь обіцяти зробити се раніш декабрю, — боюся або збрехати, або дуже перетомитись, коли визначу коротший термін. Ся річ вимагає чимало роботи і навіть читання всяких «джерел», — хоч се і не вважається для белетриста обов'язковим, але я відношусь до сеї своєї речі дуже серйозно і хотіла б ужити всеї сили, щоб зробити її чимсь людським. Через сі дві великі роботи я вже не маю тепер ні часу, ні настрою для дрібних віршів тощо. Отож, коли не можете ждати моєї драми до декабрю, то нехай ідуть до друку ті вірші, що я колись дала д[обродієві] Єфремову;¹⁵⁶ ото тільки що я не пам'ятаю «за давностю времен», які то, власне, були вірші і чи не були вже вони потім надруковані де за кордоном після того, як «независящие» не пустили їх у той збірник, що складав тоді д[обродій] Єфремов.

Якби вдалося мені викінчити призначену для Вас драму раніше декабрю, то, звісно, я й прислала б Вам її не гаючись. З деяких причин мені самій хотілось би якнайскоріше покінчити з сими двома роботами, але ж таки «вище чуба не підскочиш», через те і не буду обіцяти.

Щодо мого здоров'я, то воно ніколи не вважало за свій обов'язок бути нормальним, а вже й за те спасибі, що до якого часу воно терпить оці мої «усиленные литературные занятия». При сьому я добре пам'ятаю, що «до пори збан воду носить, доки му ся вухо не ввірве», але ся «істина» ще більше придає мені натхнення, і я, коли не їм винограду, то пишу, — оце і все «поробляння» (правда, ще часом плаваю човном по морі).

Дуже дякую за бажання прислати мені Ваші твори.¹⁵⁷ У мене, власне, нема нічого з Ваших драматичних річей. До 16 сього місяця я пробуду тут на д[ачі] Соколової, а далі — ще сама не знаю своєї адреси, та як знатиму, то і Вас сповіщу. Між иншим, як будете вдруге писати, то майте на увазі, що я з 25.VII ношу вже прізвисько Квітки (се я тому зазначаю, що тут почтарі не дуже знають мое дівоче прізвисько, а сама я сим «офіціальностям» значіння не придаю).

Мій чоловік дякує за привіт і просить передати Вам і Вашій родині його щире привітання. Здоров'я його все поправляється, є надія, що й зовсім вигоїться.

З великою пошаною Леся Українка

34. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

23 вересня 1907 р. Балаклава

10.IX.1907

Люба мамочко!

Я отримала твого листа саме в той день, коли вже хтіла послати телеграму з запитом про твоє здоров'я, через те подвійно була рада з того листа. Але звідки се така халепа — от уже именно «на гладкій дорозі!»¹⁵⁸ Все-таки добре, що се хоч не перелом, бо хоч ті розтягнення і вперті, а все ж перелом гірше і небезпечніше. Тепер тільки треба витримати, щоб нічим не надверезувати ноги, а за це то я боюся, знаючи, що ти не дуже-то вмієш витримувати до кінця скільки-небудь затяжну курацію, але надіюся, що, може, Ліля не так ще хутко виїде, то вона вже догляне. Я не писала сії дні тобі на відповідь, бо дуже була занята «улітами». Під впливом «осаждающих» мене просьб від усяких редакторів збірників (очевидно, мода на альманахи вернулася) я заходилась кінчати не тільки ту драму, що сей рік почата («Руфін і Прісцілла»), але й давно почату, та відложену в довгий ящик драму про скульптора серед пуритан,¹⁵⁹ і взялась до неї дуже ретельно, бо щось мені чується, що як не скінчу тепер, то так вона вже й залишиться, а мені її шкода — *es liegt mir doch etwas daran*.¹ Тільки оце на скільки день зважила зробити перерив, бо почала було перетомлюватись, а там знов приймусь. Тут час і обставини дуже сприяють такій роботі, бо клопоту з господарством не маю ніякого, маючи обід і вечерю від хазяйки, до того ж і К[льоня] не потребує «ухода», бо настільки зміцнів, що все собі робить сам та ще й мені часом де в чому (напр[иклад], в переписуванні) помагає.

¹ Це для мене важливо (нім.).

За цей місяць ні крові, ні підвищення темп[ератури] у нього не було, та й кашель дуже зрідка озивається, бувають такі дні, що й зовсім не кашляє. Ми се пояснюємо собі надзвичайно чистим повітрям нашого теперішнього мешкання, бо різко помітно зменшився кашель, як тільки ми спровадилися на сю дачу. Тут хоч не дуже тепло, зате пороку зовсім нема і нема тої тісноти, що робить «центр» Балаклави таким загиженим і противним. Навіть часті переломи погоди — се ж тепер тее «равноденствие» — досі не зробили видимої шкоди здоров'ю. Тільки втому К[льоня] досі переносить дуже погано, як тільки попише або прочитає трохи більш ніж слід, зараз перестає їсти, блідне і якомсь прив'ядає. Та все ж потрошку хоче щось робити. От просив запитати тебе, чи не придалися би до «Рідного Краю» критичні замітки про новітні збірники народніх укр[аїнських] пісень, се мав би бути ряд нарисів (на скільки номерів) під спільним заголовком;¹⁶⁰ мають бути розглянуті збірники галицькі (Людкевича,¹⁶¹ Ів[ана] Колесси,¹⁶² Філ[арета] Колесси)¹⁶³ і видані в Росії (Ліньової,¹⁶⁴ Конощенка і т. и.) — матерьял чималий, публіці маловідомий, а досить цікавий. Виклад має бути популярний (як в тій рецензії, що так було сподобалась тобі). То ти напиши, чи воно придалось би (може, часто друкувати щось про музику та етнографію «Р[ідному] Краю» не до програми абощо), а «якщо той», то хутко й отримаєш якийсь «матерьял». Я тепер в періоді викінчування, то, певне, докінчу і давно обіцяну «Р[ідному] Кр[аю]» поемку,¹⁶⁵ — досі не зробила сього не з браку охоти, а з браку відповідного сій темі настрою. З коротших віршів якомсь не знахожу «достойного», може, згодом що-небудь кращого напишу, то надішлю.

Чи ти, мамочко, не знаєш адреси Олесья¹⁶⁶ (vulgo¹ Кандиби)? Мені б хотілося щось йому написати, та не знаю куди.

Щодо постійних співробітників, то чи не поспробувала б ти списатися з Капельгородським¹⁶⁷ (адреса є на «Просвіті»), — з нього виробляється нічого собі публіцист, і, може б, він навіть міг в Київ переїхати, якби мав там постійну роботу, — щось він наче натякав про се в листах до земляків.

---

¹ Публічно (лат.).

Чи приходив до тебе Пахаревський¹⁶⁸ в справі «Блакитної Троянди»? Він з товариством хоче її ставити і писав до мене, просячи ценз[урного] примірника або виправленого тексту. Я його направила до тебе, щоб попросив тих коректурних аркушів, що вже мусять бути готові у Кульженка.¹⁶⁹ А rporos,¹ як там з тим дальшим друком? Я б хотіла, щоб ролі розписувалися з друкованого, а то там чепухи якої-небудь понаписують, не розібравши гаразд, та так і вивчать. Дуже хотілось би знати, як з тим справа стоїть.

Як же в нас дома? Чи вже знов хто куди поїхав — Ліля, Оксана? На коли призначено Микосевий шлюб?¹⁷⁰

Міцно цілу тебе і всіх наших, хто є при тобі. Кльоня кла-няється і вітає всіх вас. Поправляйся ж, люба мамочко, і, про-бі, не спішися виходити з хати!

Твоя Леся

35. До Ради Українського Наукового Товариства у Києві¹⁷¹

19 жовтня 1907 р. Ялта

До Ради Українського Наукового Товариства у Києві

Висловлюючи сим листом бажання балотуватись у члени Товариства,¹⁷² прошу, в разі якби мене було прийнято, записати мене до філологічної секції.

Точно визначити тепер, яка б мала бути моя праця для Товариства, я не можу, але з охотою працюватиму, наскільки дозволять обставини. Думаю, що найбільше могла б послужити при складанні рефератів по історії літератури (переважно західноєвропейської) для публічного відчитування.

З пошаною Л. Косач-Квітка (Леся Українка)

6.X.1907

---

¹ До речі (франц.).

36. До М. М. Комарової-Сидоренко¹⁷³

3 листопада 1907 р. Ялта

...ніхто не противився нашим планам взаємної помочі й спільного життя.¹⁷⁴ Ми вже стільки лиха пережили і перебороли спільно, що надалі не можемо уявити собі життя нарізно...

...Як бачиш, ми тепер в Ялті, се вже на всю зиму, а краще сказати на неозначений час, бо нам обом краще не спішитися з Криму... Найняли ми собі домівку¹⁷⁵ вже на рік, і оце саме тепер іде клопіт з купуванням посуду, найманням служниці і т. и. Морока чимала, хоча я тепер уже звикла до всякої мороки і рада, що на сей раз вона хоч без лиха відбувається.

Настрій у мене настільки добрий, що я навіть в інтервалах драматичні поеми пишу, значить, все в порядку...

Щодо мене, то я ні на один день не зважилась би покинути К[льоню]; я не люблю навіть, як він іде куди хоч на годину без мене, бо все мені здається, що йому ще лихо може трапитись.¹⁷⁶ Ти не думай, що се я з яких інших причин¹⁷⁷ так стісняю його, ні, як він видужає зовсім, то буде зовсім вільний, але він, здається, не дуже тужить по тій «волі».

37. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

Перед 23 листопада 1907 р. Ялта

Напиши, мамочко, де саме тепер Ліля або де вона має в близчій часі довше пробувати. У мене до неї є діло — по її спеціальності. Остатніми днями щось я трохи недобре почувалася і, з намови К[льоні], пішла до тутешнього лікаря. Той знайшов у мене «опущение правой почки» (але «без изменения» — на цьому чогось особливе настоював), заборонив мені їсти волове м'ясо, а наказав пити якнайбільше молока; сказав, що се слабкість не страшна, тільки часом зтяжною буває, і щось натякнув, що, може б, варто «пришити» тую нирку, але на сьому не настоював. Коли я спитала про причини, чого може статись така слабкість, то він сказав, що бачить в моєму організмі нахил до всяких опущеній взагалі, а се вже просто залежить від «своиства мышц» моїх (а може, й від колишнього ношення гіпсів та

апаратів, казав лікар), найближчою ж причиною могло бути те «усиленне питание», до якого мене примушували під час моєї грудної слабости. Він каже, що се дуже часто дає такі наслідки і наслідки сі здебільшого виявляються в замітній для слабого формі десь аж через 3–4 роки (себто так воно має бути і в мене). Так от про перспективи сеї слабости, а головно, про тее «пришивання», я б хотіла попросити Лілю почитати по книжках і взагалі порадити мені, як відноситись до сеї слабости, чи так, що «время терпит», чи як до чогось більш екстремного. Поки що вона мені мало заважає, і я б забувала про неї, якби не той сімптом, що буває, коли їсти багато петрушки, — оце тільки неприємно, а болів жадних нема, і я зовсім почувуюся не зле. Напиши скоріше, дуже прошу.

Твоя Леся

38. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

23 листопада 1907 р. Ялта

Ялта, Дарсановская [улиця], д[а]ча Терещенко
10.XI.1907

Люба мамочко!

Дуже-дуже дякую тобі за таку скору відповідь замість Дори. Мені трудно уявити собі, щоб Дора була більше занята, ніж ти, ну, та «нехай буде так». Я таки дуже турбувалася за папу увесь сей час¹⁷⁸ і тепер рада, що йому поліпшало, коли б же тільки він глядівся! Ліля писала, що йому треба буде «усиленно» пити іод, та чи не буде се трудно при українській зимі? може б, краще папа приїхав до нас? у нас є де йому поселитись і «хазяйство» вже вряжене, а дієта у мене з ним тепер однакова, то, може б, воно йому й добре було з нами. Хоча тут тепер дуже великої теплості немає, але ж, судячи по газетах, то таки велика різниця проти наших українських сторін — тут таки морозу не було, раз тільки вночі спустилось до нуля, а то і по ночах не менше як +5° R, вдень же середня t° +10 R, хоч був і такий день оце перед тижнем, що +17° в затінку було. Правда, остатній тиждень нема сонця, а щось сіре заволікає небо, та все ж

дощ рідко йде і ні вітру, ні туману немає. Все-таки ця сірость нервує, бо ми вже розбалувались на сонці. Може, під впливом такої сплінної погоди, а може, з яких інших, нам невідомих причин¹ у К[льоні] так щось нерви закапризували, що я його сьогодні вже до лікаря виправила (головно мучила страшенна «утомляемость» від найменшого мозкового напруження). Скутку з того вийшло небагато: лікарь каже «врожденная невратения», порадив деякі паліативи, та й годі... зрештою, що ж можна від нього вимагати? Треба сподіватись, що коли вже раз таке загострення минуло було, то й сей раз мине, а радикально вилічитись від нервів — се вже мало кому трапляється (та чи й трапляється?). Добре, хоч з легкими є надія справитись, бо в сьому напрямі поправка йде добре. Була, правда, на сім тижні маленька тривога: показалаось було трохи кров, але всього раз і без жару, навіть без кашлю, так що, може, то навіть і не з легких.

Зо мною есть одна переміна до кращого: знайшла я собі тут одного лікаря-німця¹⁷⁹ (я таки в німців вірую), спеціаліста по хворобах ниркових, і він мені сказав, — хоча він і хірург, — що різати мене чи «пришивати» не треба, тільки треба на особий лад промивати. І хоч се промивання досить неприємна процедура, та я вже й за один раз почула від нього користь, то нехай уже миють, нічого робить, усе ж таки се лучче, ніж різати та шити. Цілий тиждень, по наказу сього лікаря, я «більшею частию лежала на кровати»¹⁸⁰ і через те дуже запустила усяке писання, і листи, і шиття, то тепер потрошку надолужаю.

От якийсь нудний вийшов лист — усе про слабості та про лікарів... Ну, може, зміняться справи, зміняться й теми. А чом ти, мамочко, не пишеш про своє здоров'я, чи вже можеш ходити?¹⁸¹

Цілую міцно тебе, папу, і Geschwister,^{II} та родичів. К[льоня] вам усім кланяється. Цілую ще раз.

Твоя Леся

---

¹ Боюсь, що се від проб літературно-музичної роботи, до якої, може, ще зарано було братись. — Л. У.

^{II} Братів і сестер (нім.).

39. До М. Ф. КОМАРОВА

23 грудня 1907 р. Ялта

Ялта. Дарсановская ул[ица], д[ача] Терещенко

10.XII.1907

Вельмишановний Михайле Федоровичу!

Либонь, Маргарита і Галя¹⁸² забули передати Вам моє прохання — принаймні Галя в листі нічого про нього не споминає, — то я вдаюся вже просто до Вас. Пришліть, будьте ласкаві, нам ті «Пісні до танцю»,¹⁸³ що колись Клим¹⁸⁴ лишив у Вас для проєктованого видання в Одесі. Тепер він змінив свій замір видавати ці пісні окремо, а хоче прилучити їх до більшого збірника, куди увійдуть всі пісні, які він записав від мене. Хто буде видавцем сього збірника — може, котре з наших товариств — поки що невідомо, але ми тепер дуже заняті ним, щоб викінчити, поки ми обоє маємо на се час, тож і будемо Вам дуже вдячні, коли Ви надішлете нам тепер і ту збілочку.

Ми дуже жалуємо, що Галя роздумала їхати сюди, хоча для самої Галі, може, то і не така велика шкода, бо погода тут таки частенько капризує. Все-таки і при такій погоді люде тут поправляються — от хоч і Клим поправився настільки, що вже прокидається надія попрощатись на той рік з Кримом і зажити десь у рідній стороні. Зрештою, «не кажи гоц, поки не вискочиш»... Як же Вам там живеться? «Просвіта», по словах Шелухіна,¹⁸⁵ добре процвітає¹⁸⁶ — щастя Боже! Чи так же гаразд і Вашій хаті?

Про наше життя трудно що й написати, таке воно «лічечне», себто монотонне, і не ми одні тут так живемо, а, либонь, уся Ялта зимою. Чи не знаєте Ви кого з українців, що проживав би в Ялті, може б, ласка і нас якось рекомендаційним листом познайомити, бо такі сумно без земляків. Був тут молодий Крамаренко¹⁸⁷ за лікаря в однім загороднім санаторії, та й той вже рушив в Умань. Отак ми на безлюдді й живемо.

Будьте здоровенькі, щирий привіт від нас обох усій Вашій родині.

З великою пошаною Леся Українка

1908

40. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

7 січня 1908 р. Ялта

25.XII.1907

Люба мамочко!

Пишу тобі, навіть не знаючи, в Києві ти чи, може, в Колодяжному (бо Дора і Микось туди збірались, то, може, і ти з ними?). Сумно мені дуже, що ні ти, ні хто з наших, окрім папи, до мене не озивається от уже, либонь, більше місяця, навіть на листи не відповідає. Я ніяк не можу допитатись, де Ліля і чи отримала вона мій довгий лист, писаний ще в Колодяжне під час папіної слабости, тим часом для мене дуже важно це знати. Про тебе довідаюсь тільки з преси: що ти ходиш в різні укр[аїнські] товариства, тебе вибрали головою укр[аїнського] відділу «Бояна»,¹⁸⁸ ти видаєш свої твори і т. и., з сього вивожу, що, либонь, «все живы» і нічого надмірно лихого не сталося. Шкода, що в нашій пресі «персоналія» не в звичаї, а то б, може, я більше знала такого, чого тепер без листів нема як довідатись. Я знаю, що тобі ніколи, але ж невже нема нікого коло тебе, щоб хоч одкритку мені коли написав? Пробач, що у мене прокинувся досить гіркий і зовсім уже не празниковий тон, але я не почуваю ніякого свята¹⁸⁹ і не можу вмовити себе, що воно є—wo?.. Ми з Кльонею почуваємось, мовляв він, «мов на дощечці серед океану», так самотно і безпорадно, бо, власне, поради б нам тепер дуже треба. Вчора «для святого вечора» мій лікарь задав нам задачу, щоб ми «на праздниках, на досуге обдумали»,— а власне, чи робити мені операцію, чи ні. Таки до того дійшлося, як я, зрештою, і сподівалась. Тільки вже тепер річ іде не про «пришивання», а про «удаление» правої нирки. Можливість і такої альтернативи для мене не нова, бо ще і в Балаклаві лікарь натякав на се, тільки без докладного розгляду

ні він, ні тутешній лікар, видно, не хотіли казати сього категорічно, тому і я вважала, що не на часі писати про се тобі чи кому з наших. У тутешнього лікаря оказались потрібні інструменти (вони мало в кого є), і він зробив мені спочатку неповну цістоскопію, про що я і писала тобі в свій час, повної ж не міг зробити тоді, бо пузирь був тоді дуже запалений і я не могла витримати довгого розглядання, так се було боляче. Більш місяця лікар робив мені промивання ляпісом і підгоїв пузирь настільки, що оце 22-го (два дні тому) він зробив мені повну ендоскопію, себто вводив спеціальний струмент з маленькими зеркальцями в пузирь, і навіть запуслав зонд у саму праву нирку; в ліву ніяк не можна було, через те що заважала нерухомість мого правого бедра, проте видно було по пузирю, що ліва половина у мене здорова. Права ж половина пуз[иря] і права нирка поражені, се й мені самій почувал[о]ся, бо таки дуже боліло і сей раз, хоч можна було витримати. Розглядав він і потім набірав катетром із самої нирки матерьял для аналізу дуже довго, цілу годину, се мене дуже змучило, і я другого дня весь час лежала, була дуже втомлена і знервована. Тим часом зробили мікроскопічний аналіз, при якому виявилось от що (переписую дословно, може, Лілі або кому з лікарів знайомих покажеш): «Моча, полученная при катетеризации правой почки, в осадке содержит: плоскоэпителиальные клетки моч[ового] пузыря и значительное количество гнойных телец и обезцвеченных кровяных шариков. Бактериос[коп]ическое исследование обнаружило присутствие туберкулезных бактерий в виде одиночных экземпляров и группой в 5–6 бактерий». Додам ще, що матерьялу для аналізу було небагато, бо нирка працює дуже слабо, за ½ години ледве пів пробірки (так з ложки столову) набралось. З сього і з вражіння наочного лікар виводить, що діло не в опущенії (воно хоч і є, але він йому значіння не придає), а просто в туберкульозному пораженії правої нирки. Причини сеї слабости невідомі, тільки лікар думає, що вона почалась давно, може, й не перший рік триває, бо здебільшого вона підкрадається дуже помалу і незаметно. Пригадую, я завважала деякі сімптоми ще в Києві зимою, але не

придавала їм значіння, думаючи, що то «пустяки». Ну, так чи інакше, а тепер справа стоїть так: лікарь каже, що є два способи лічення сього: один кліматично-терапевтичний, другий хірургічний. Перший, каже лікарь, рідко дає радикальні результати, а часто трапляється, що поки люде на нього тратять час, то заболіває і друга нирка, заражаючись через пухирь від першої, а тоді вже не можна лічити хірургічно, бо з одною ниркою можна жити, а без жадної — ні. Кліматичне лічення вимагає дуже теплого клімата зимою, не кримського, а, напр[иклад], єгипетського, і може тягтись невиразно довго. Хірургічний — се і є, власне, «удаление» нирки — радикальний, не більше і не менше небезпечний, ніж усяка инша серйозна операція, але її можна робити тільки над одною ниркою, а як заслабне друга, то вже пізно і тоді вже остається надіятись на терапewтику або на «долю». Тим часом від одної хворої нирки другій, здоровій, не так то трудно заразитись, через те рекомендується не дуже зволікати. З огляду на те, що у мене процес досі йшов помалу і не гостро, лікарь думає, що я ще маю час порадитись, списатись з родичами і т. д., але все ж радить не відкладати рішення в довгий ящик, бо при сій хоробі впевнитись на такий чи инший хід процесу трудно, та й загальний мій стан, як завжді, важний для операції, від довгої непевности може погіршати, а тепер він нічого собі (я не лежу, гострих болів нема, жадних різких сімptomів).

Операції я не боюсь (звикла вірити в хірургію), і все питання, по-мойому, де і як її робити. Я б і тут одважилась, нікуди не їздячи, бо доктор сей порядний¹⁹⁰ (німець, і фельдшериця в його німка), лічебниця в нього уряжена добре, і чисто, і не дуже дорого (3 р[ублі] 50 к[опійок] в день), вийшовши звідти, я зараз же могла б продовжати жити на устроєній вже квартирі, в доброму місці і в добрих умовах; багато значить, коли не треба виснажуватись їздою і всякими скитаніями ні до, ні після операції. На мою думку, чим скоріше зробити її, в крайнім разі я могла б пождати до весни, тільки вже маючи якесь виразне рішення.

Це такий мій план, але Кльоня думає інакше. Він настоює, щоб я їхала за границю, напр[иклад], в Берлін до професора,

д[окто]ра Каспера,¹⁹¹ «світила ниркових лікарів», щоб там провірили діагноз і там же, в разі потреби, оперували. Всі мої доводи про дорожнечу і далечінь сеї подорожі його не переконують. Він думає, що при такій серйозній хворобі можна впевнитись на діагноз та й на виконання операції тільки у великого спеціаліста, що має потрібний досвід і зручність. К[льоня] визивається і проважати мене в самий Берлін, бо вважає себе досить вигоеним для сього. Але ж, звісно, обом нам зриватись туди зімою було б небезпечно, бо як моя хвороба холоду не любить, то коли б ще не сталось загострення в дорозі (як, пам'ятаєш, було колись з ногою). Отже, прийшлося би ждати до весни, що мені не дуже-то до душі.

Отож я прошу тебе і Лілю висловити свою думку, которий план вам здається раціональнішим. Якщо Лілі тепер нема в Києві, то перешли їй сього листа, дуже прошу. Я жалую, що ти не переслала їй мого першого листа на сю тему, а чи отримала вона мій лист в Колодяжному, я не знаю, і се мені дуже прикро. Не хочу рішати, не порадившись, щоб, в разі чого, не було вам жалю, хоча се не значить, що я хочу звалити весь тягар сього рішення на вас, я хочу тільки поради.

Тутешній лікар казав, що «остатнє слово науки» за оперативне лічення сеї хвороби. Казав, що у того Каспера люде після такої операції лежать від 1 до 2½ місяців і здебільшого добре поправляються. Гарантії, що і після операції хвороба ніколи не може об'явитись і в другій нирці, звичайно, нема, але все ж більше шансів, що хвороби не буде. Зрештою, всякі шанси такої операції, либонь, pomoже тобі зважити Ліля і її колеги.

Ну, кінчаю, бо хочу сьогондя одіслать. Вірь мені, що мене не лякає ні та операція, ні інші прикrostи лічення, мені тільки жаль, що все це завдає смутку і турботи близьким людям, — пора б уже спочити від моеї «богині»...

В иншій листі напишу ще про инше (маю вірші для твоїх виданнів),¹⁹² а тепер боюсь утовщати лист, щоб не пропав. Цілую тебе міцно і всіх наших. К[льоня] всім кланяється. Пиши ж мені!

Твоя Леся

41. До О. П. Косач (сестри)

10 січня 1908 р. Ялта

Ялта, Дарсановская ул[ица], д[ача] Терещенко
28.XII.1907

Любая Лілеєнко!

Поздоровляю тебе і Михалів з святками і Новим роком, чей же, той новий буде для вас милостивіший від старого. А от для мене, видно, всі роки однакові... З листа до мами ти довідаєшся про мої теперешні тарапати, через те я тобі вже просто «продовження» писатиму. Була я сьогодні ще у терапевта¹⁹³ (того, що колись рекомендував Фаворський). Роздивившись аналізи і вислухавши про наочні спостереження хірурга, терапевт сказав, що в діагнозі не можна сумніватись, що справді се очевидний туберкульоз нирки і найрадикальніший спосіб проти сього — таки операція «удаления». На кліматичне лічення він ніяких надій не покладає (він сам був у Каїрі і знає добре, в яких випадках туди посилають хворих нирками, переважно з нефритом). Але з огляду на те, що варто все ж перше випробувати нехірургічні способи, він предложив лічення туберкуліном, яке тут у Ялті дуже широко приміняється і, кажуть, часто дає добрі результати. Він думає, що у мене є загальний нахил до туберкульозу (адже се вже четвертий процес) і через те варто поспробувати сей спосіб для загальної оборони організму, щоб, коли й прийдеться все-таки робити операцію, організм був забезпечений від повторення того самого процесу деінде. Призначає він термін три місяці, за які, думає він, вже виясняться добре наслідки, і якщо нирка почне вигоюватись, то продовжати лічення до кінця (курс — півроку, а то й більше), як же ні, то покинути і робити операцію, не зволікаючи далі, щоб вратувати те, що можна вратувати. Я згідна прийняти такий план головно ось чому: 1) адже лівій нирки гаразд роздивитись неможливо, і хоч пазирь з лівого боку, наскільки можна було роздивитись, і здоровий, та, може ж, сама нирка і не така здорова (рухливість є трохи і в лівій), то чи не краще спробувати загальне лічення, що може мати вплив на обидві нирки?

2) Якщо зважити робити операцію не тут, а за границею чи взагалі деінде, то краще протягти час до настоящої весни, бо в цей сезон переїздити і міняти клімат, я думаю, було б некорисно для нас обох. Я тепер чогось така вражлива до холоду, що мені аж думати прикро їхати кудись зимою. Властиве, я воліла б робити операцію тут, у того-таки лікаря, що мені ендоскопію робив, але Кльоня (та й мама, напевне) сього дуже боїться і все про «світил» думає та людей розпитується. Крім проф[есора] Каспера в Берліні, про якого казав мій хірург, люде ще говорять про якусь знаменитість в Одесі, та, на жаль, не називають фамілії (якщо вони мають на думці Сапезка,¹⁹⁴ то цур йому, не хочу!), а то ще й про Радзівевського¹⁹⁵ в Києві. Я написала Галі, просячи розвідати, які там у їх в Одесі знаменитості, а ти, може б, розпитала про Радзівевського, чи справді він авторитетний по спеціальності ниркових хороб. Взагалі я просила б тебе довідатись, що можна, про сю слабість, про шанси оперативного й інших способів лічення і тим допомогти мені рішити сю справу. Я думаю, що без операції мені не мінеться, тож питання в тому, коли і де її робити. Може, тутешні лікарі, яко практики, а не теоретики, мало знайомі з сею рідкою хоробою і не все знають про неї.

Еге, ще мій терапевт казав, що поруч з туберкуліном має лічити мене і всякими іншими способами: питанієм, миш'яком, креозоталом і т. и. З креозоталом раз уже була така проба: при одному аналізі було в мене знайдено скілька туберк[ульозних] баціл (се ще в Балаклаві), тоді лікарь назначав мені¹⁹⁶ креозотал, і при другому аналізі (дуже старанному), так тижнів через три, баціл уже не було. Може, то випадок, а може, і ні. Збіраюсь-таки почати терапевтичне лічення (і з туберкуліном), поки наведу всякі справки і т. и., щоб час не пропадав. А може ж, і вийде з того що добре.

Я чогось досить спокійно відношусь до сеї слабости, хоч вона досить марудна, операції теж не боюсь, і всякі можливі шанси чогось мало займають мою думку. Але Кльоня дуже турбується і огорчається, то мені дуже шкода його та й страшно, коли б се знов і йому не попсувало здоров'я. Варто було б

скоріш се скінчити. Мені тільки не хотілось би, щоб він їхав куди зо мною, особливо тепер, а знов же і тут без мене він буде дуже самотний і, в разі чого, зовсім безпорадний... Але він не хоче, щоб я їхала сама, напр[иклад], за границю. Та, крім нього, нема ж кому їхати: мама занята, ти і тим більше не можеш, папа сам хворий. От якби весною, то, може б, хто з вас сюди приїхав та й побув би, поки б мене тут різали, — се якраз було б мені до мислі.

Треба мені якось написати папі, щоб не дуже його стурбувати, та й не знаю, як се зробити. Не писати ж нічого про слабість теж не гаразд, бо мусить же колись довідатись правду, то краще нехай вже від мене самої.

Все-таки писання про се якось розстроює, пора вже змінити тему.

Як ти живеш у Києві? Чи знов ходиш в яку больницу? Часто буваєш на «Просвіті»? Як там «діло» Михаля старшого?¹⁹⁷ Як мається Михальо менший? Давно вже я нічого про вас не чула. Оце тільки сьогодні отримала одкритку від мами, то хоч знаю, де ви всі.

Ще в мене є прохання до тебе або до Михайла, кому там з вас більше часу є. Мені з «Вістника» чомусь не прислали подвійної VIII-IX і X-ї книжки, а XI-та прийшла дуже нехутко, бо чомусь адресована була на Балаклаву, хоч я тричі посилала свою ялтинську адресу, допоминаючись тих книжок. Так якби хто з вас зайшов у редакцію, сказав би про се і попросив, щоб мені сі книжки прислали сюди. Я думаю, що їх таки й не посилали нікуди, бо все, адресоване на Балаклаву, я завжді отримувала тут. Може, треба заплатити за зміну адреси, то вже заплатіть за мене, бо не вигідно дрібницю посилати. Ще теж бракує мені самої першої (січневої) книжки «Л[ітературно]-Н[аукового] Вістн[ика]» за сей, 1907, р[ік], то я не знаю, чи вона осталась у тебе, чи то вони вислали за першу чверть року без першої, — адже ти їм тоді за пів року заплатила? Щодо передплати на 1908 рік, то коли б спитати, чи посилати їм гроші, чи вони собі відтягнуть з гонорара за мою «Кассандру», що має друкуватись в 1-й книжці¹⁹⁸ (здається, у «Вістн[ика]» нема

звичая посилати передплатникам дурно). Краще б не посилати, бо се загайно.

Давно вже я нічого не чула за т[ьотю] Сашу і інших родичів, може б, ти мені написала. Мені тепер як писати, то зараз треба про свою халепу споминати, а се вже прикро. Та й взагалі я тепер дуже інертна і думаю, що се від слабости залежить, а не від браку моральної дисципліни. Я, певне, ще торік була слаба, адже пам'ятаєш, як у мене зимою т° трималась тижнями вище 37 наче без жадної причини? Отож, либонь, і починалось «воно»... Ну, та цур йому. В цілому я все-таки маюся нічого собі і можу сказати, що бували часи далеко гірші.

Будь здорова. Я і Кльоня цілуємо тебе. Обох Михалів поцілуй. Чи нема якого новішого портретика Аляльового, я б дуже хотіла бачити, яке воно тепер.

К[льоня] тепер дуже поправився і вже він мене глядить. Отак ми міняємось ролями...

Напиши ж хутенько.

Твоя Леся

42. До О. П. Косач (сестри)

Січень 1908 р. Ялта

...тут я одібрала від Кльоні листа, бо вже буде йому писати: і сам перетомлюється, і тобі, може, забагато тих «матерьялів». Скінчити фразу він хотів тим, що «найбільше поміг би Єгипет, бо тутешня зіма все-таки мокра і не досить тепла, а мій стан, як він завважає, видимо залежить від погоди (се таки правда, кажу я сама)». Читали ми проспект санаторії в Гелуані¹⁹⁹ коло Каїра (др. Левицький²⁰⁰ знає се містечко), то там говориться, ніби то головний курорт для ниркових слабих. Тільки я думаю, що тепер уже не варт їхати в Єгипет на який місяць (там же, кажуть, ніхто не витримує вже з весни), якось до весни, може, не погіршає, а весною буду тут пектися на сонці, скільки змога, то, може, і «випариться» все з мене. Тепер мені справді чогось поліпшало, може, того, що сижу сиднем і їм та сплю, скільки влізе, а до роботи себе «не силую». Тільки самими остатніми днями знов чогось моча каламутна стала і якісь шматочки в ній плавають, але болі нема і «самочувствіє» не гіршає.

Може, справді з німецької медичної літератури трапиться що таке, що його конче слід прочитати, а не буде кому, то чи не пришлеш мені, а я б тобі зреферувала, наскільки зумію. Мені ж можна всякі речі читати — я, ти знаєш, аж занадто «не мнітельна».

Для мене се дуже велика потіха, що моя любая Лілеєнка може прибути до мене допомогти при лихій пригоді, тільки, звісно, я не турбуватиму без великої потреби, бо знаю, що нелегко отак зриватись та їхати. Мені тепер їхати було б трудно, найгірше машиною, бо тая машинна тряска найгірше мені вадить, а для моря тепер ще погода дуже непевна.

Се вже досі рішилась Михайлова справа — чим-то вона скінчилась? Напиши хоч коротенько. Не пишу Мих[айлові] окроме, бо тепер уже і я втомилась. З тої ж причини і мамі зараз не пишу. Міцно цілую тебе і всіх наших.

Твоя Леся

43. До О. П. Косач (сестри) та М. В. Кривинюка

2 лютого 1908 р. Ялта

20.I.1908

Любиі мої Ліліє і Михайле!

Поздоровляю вас з покінченням тарапати,²⁰¹ бодай уже їх більше не було! З листів моїх і К[льоні] ви бачите, що мої діла наче поправляються, тож сподіваюсь, що не прийдеться мені турбувати Лілеєнки екстреними приїздами. Вчора лікарь Тамбурер уже теж казав, що є мені надія і без операції вигоїтись. Тепер, на моє щастя, є моє головне лікарство — сонце. Оце вже кілька день погода зовсім весняна (в затінку +13° R, на сонці до +29° R), і я, скільки сонце дозволяє, печуся на своєму балконі та й чую, що «сила вступає», навіть апатія моя трохи подалась і я почала дещо пописувати, все це разом поправило й настрій. Завважила я, що найбільш мені шкодить ходня, ото ж я і не хожу сливе нікуди, та й сидіти стараюсь тільки відхилившись (через те так погано пишу), а більше таки полежую (думаю оце

купити собі солом'яний шезлонг, щоб і надворі лежати). Через те і «на провірку» не поїду, хіба що погіршає, бо, либонь, більше мені було б шкоди від тряски та втоми, ніж користі від діагноза. Зроблю поки що тут скільки провірочних аналізів (так радить д[окто]р Тамбурер), то, може, й тут що виясниться.

Якби ж стан мій перемінився і треба було б допомі, то я обіцяю про се щиро написати.

Прошу Вас, Михалю, довідайтесь-таки до «Вістника», коли змога (я тямлю, що досі Вам не до того було), — бо знов XII кн[ижка] прийшла через Балаклаву! доки ж се буде? а VIII, IX і X кн[ижок] таки й зовсім нема, либонь, вони не висилались. Передплату на 1908 р[ік] нехай одвернуть з гонорара «Кассандринога», коли нема звичаю посилати gratis авторам і більших річей, коли ж є звичай, то й гаразд, але адресу ялтинську хай затямлять. Я і Кльоня цілуємо вас обох і Михалю.

Ваша Леся

Маму і Geschwister міцно цілую.

А що ж Аляльо не пише?

44. До О. М. Луцького

8 лютого 1908 р. Ялта

(Лист через помилку почато до т[овариша] Пачовського,²⁰² але в справі т[овариша] Луцького)

Ялта (Крим)

Дарсановская ул[ица], д[ача] Терещенко

26.I (8.II).1908

Високоповажаний товаришу!

Про справу т[овариша] Луцького писала вже мені Кобилянська, та вона забула додати, в якому саме місті мешкає тепер т[овариш] Луцький, відписати ж їй самій я тоді не зібралась, бо саме була хора, та й не думала, що се так дуже нагальна справа. Тепер боюся, чи не запізно прийде моя відповідь, бо хоч відповідаю зараз, як отримала Вашу картку, але ж отримала

я її кружним шляхом — via Київ — Ялта, а в Росії почти express нема, то вже мусимо підлягати обставинам.

Ото! почала я писати листа до т[овариша] Пачовського, а раптом дочиталась, що треба його направити до Вас, шановний товаришу Луцький. Ну, то нехай все буде до Вас і попередне. На жаль, рукопису Вашого у мене нема, бо я його послала вологодцям,²⁰³ з Вашого дозволу, вкупі з іншими скриптами, а вологодці мені жадного з тих скриптів не вернули, бо то звичайне так робиться в Росії. Шкода, що Ви мені тоді ще не зазначили, що скрипт Вам потрібен назад, — я би дала його переписати і вернула б оригінал Вам. Та вже тепер не допоможе. Є хіба такий спосіб: як маєте кого знайомого в Києві, то нехай він Вам спровадить той вологодський збірник (се можливо) і там будете мати Ваші твори. Я сама того збірника ще не маю, а в Ялті його ніяк здобути. Ще могли би Ви написати у Вологду до д[обродія] Івана Харламова (видавця збірника), але се навряд чи добре, бо Вологда далеко і з нею кореспондувати з многих причин загайно. Та, певне, скриптів у Вологді вже й нема, бо збірника друковано в Петербурзі.

Дуже мені прикро, що не можу Вам чогось приємнішого написати, але сподіваюсь, що не будете мене винуватити за се.

Все ж і при сій нагоді мило мені висловити Вам свою [вдячність] за привіти, не раз надсилані од Вас мені, і взагалі за Вашу уважність до мене, виявлену в свій час.

Простіть, що такий якийсь лист нефоремний²⁰⁴ вийшов, — се я вже здичавіла через свої вічні хороби...

Вітаю Вас сердечно.

Леся Українка

45. До Н. К. Кибальчич²⁰⁵

10 лютого 1908 р. Ялта

Ялта. Дарсановская ул[ица],
д[ача] Терещенко
28.I (10.II).1908

Вельмишановна добродійко!

Тільки що отримала Вашого листа, бо, як бачите, я вже не живу в Києві і лист їхав до мене ще пару днів, поки дістався до Ялти. Минулий Ваш лист справді заблукався, і тому я в свій час не подала Вам потрібних Вам відомостей. Хоч і тепер не так-то я багато знаю в сій справі, та вже, що знаю, те скажу. Умов життя в інших місцях Італії, крім Сан-Ремо, я не знаю, бо ті дві зими, що я пробула в Італії, я прожила безвиїзно в Сан-Ремо. Тому вже минули 5 років, і, може, за сей час умови життя там у якому-небудь напрямі змінились. Тоді там життя (хата і повний пансіон) коштувало від 6 frs денно одній людині в отелі або в пансіоні, а при своєму господарстві (на власній квартирі з кухнею) від 4 frs; се я кажу про таке життя, яке провадять люде хворі, себто з побільшеною годівлею на санаторський лад і з відповідним комфортом. Знала я там людей, що уряджувались і ще дешевше, але вони жили дуже злиденно і се зле одбивалось на їх здоров'ї. З недорогих отелів там тоді був порядний Hôtel de France.¹ Знайомих у мене була тоді, та єсть і тепер, родина Садовських²⁰⁶ (далекі родичі наші), вони живуть там завжді, мають власну віллу, що зветься Villa Natalia, на ул[иці] Corso Cavallotti. Я жила у них, поки була в Сан-Ремо. Люде вони сімпатичні і, скільки мені відомо, ніколи не відмовляються допомогти, як можуть, приїзним з Росії людям. Садовський,²⁰⁷ правда, чоловік дуже хворий і рідко показується до чужих, але жінка його Наталія Ільїнішна²⁰⁸ і тітка її Меланія Фомінішна,²⁰⁹ надто ся тітка, мають натуру товариську і, певне, допомогли б Вам хутко зорієнтуватись в теперешніх умовах Сан-Ремо і його околиці. Як будете в Сан-Ремо, то зайдіть

---

¹ Готель «Франція» (італ.).

до їх від мого імени, я думаю, що жалувати про се не будете. Ще я знала там доктора Асвадунова²¹⁰ (російський вірменин), що практикував там досить успішно, хоча він людина дуже млявої натури і непрактична до пес plus ultra.¹ Скінчив він у Росії, але мав і якийсь паріжський діплом. З сього прецедента вивожу, що, либонь, чоловікові енергічнішому в Сан-Ремо могло б і дуже добре повестись. Найкраще, либонь, було б, якби Ваш чоловік²¹¹ міг здобути посаду в якійсь санаторії. При мені саме засновували в Сан-Ремо санаторіум спеціально для росіян, але як пішло діло з тим закладом і чи є там яке вакантне місце, сього не знаю.

Оспедалетті було тоді зовсім маленьке містечко, і я не думаю, щоб там з якогось погляду було краще, ніж в Сан-Ремо, але, може, тепер се й не так. Зрештою, Оспедалетті так близько до Сан-Ремо, що його можна вважати пригородом сього міста.

Я ще згадала, що в С[ан]-Ремо був і інший лікар-росіянин (привзисько я забула) і мав дуже добру практику (діплом мав тільки російський).

Коли Ви маєте змогу, то найкраще було б проїхати комусь із Вас двох в С[ан]-Ремо і там особисто навести справки при помочі хоч би й моїх знайомих, бо поза очі вони можуть не те довідатись, що вам треба, та й взагалі листування річ затяжна, а Вам треба, як бачу, скоріше щось рішити.

З свого боку я з охотою готова дати Вам усякі пояснення, які здолаю, якщо сей лист лишив для Вас що-небудь неясним. Тільки як будете писати, то пишіть на подану в заголовку адресу, бо я в Ялті маю прожити довго. Ще додаю, що привзисько мое тепер Квітка, бо я сього літа пішла заміж. Житиму в Ялті через те, що перше чоловік мій був хворий і повинен добре зміцнити себе, а тепер сама я хвора (туберкульоз нирки) і не маю надії хутко видужати...

Будьте здорові! Напишіть, як зважите і де урядитесь. Рада знати, як Вам поведеться.

З правдивою пошаною

Л. Косач-Квітка

---

¹ До неможливості, до краю, далі нікуди (лат.).

46. До М. С. Грушевського

13 лютого 1908 р. Ялта

Ялта. Дарсановская [улиця], д[ача] Терещенко
31.I.1908

Високошановний пане редакторе!

В першій частині моєї драматичної поеми «Кассандра», уміщених в 1 кн[изі] «Л[ітературно]-Н[аукового] Вістника» за сей рік, трапилось, на жаль, чимало друкарських помилок, а крім того, нарушена версіфікаційна правильність строф 5-стопового білого вірша тим, що до деяких строф перенесені початки слідуєчих строф, подекуди додано слова, яких в моєму рукопису не було, або, навпаки, викинуто ті, які були. Через те читач мусить дістати таке вражіння, ніби сю поему написано без знання елементарних правил версіфікації, а се може шкодіти не тільки літературній репутації автора, але й журналу, що містить такі твори. Зважаючи на се, я прошу долучити до другої книжки, де має бути кінець «Кассандри», сей список важніших помилок²¹² (дрібніші, яких є ще споро, я поминаю), причому надто прошу не проминути поставлених у відповідних місцях знак[ів] //.

Щоб уминати надалі подібних помилок, я прошу прислати мені коректу 2-ї частини «Кассандри» (обіцяю не затримати більш, як від ранньої до вечірньої почти, і не виправляти ортографії навіть там, де мої погляди розходяться з прийнятими в редакції). Коли б се мое прохання вже спізнилось, бо, може, початок 2-ї кн[иги] вже відбито, то прошу прислати видрукувані аркуші моєї поеми мені раніш, ніж буде зброшурована книжка, щоб я могла, в разі потреби, списати важніші помилки і щоб вони були надруковані (вкупі з тим реєстром, що посилаю тепер) при другій книжці «Л[ітературно]-Н[аукового] Вістника».

Надіюся, що не відмовите мені в моєму проханні, і застаюся з великим поважанням до Вас

Леся Українка

47. До М. С. Грушевського

14 лютого 1908 р. Ялта

Ялта, Дарсановская [улиця], д[ача] Терещенко

1.ІІ.1908

Вельмишановний пане редакторе!

Прошу вибачити, що вдруге турбую Вас тією самою справою.²¹³ Мені спало на думку, що, може, складач не зрозуміє, де саме треба поставити знаки //, то се посилаю ті дві строфи окремо в іншій транскрипції, — не відмовте передати їх друкарям, нехай вони встановлять їх, де треба (де саме, то вже й так зрозуміють). Більше сподіваюсь не клопотати Вас сими речами.

З правдивою пошаною

Леся Українка

48. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

16 лютого 1908 р. Ялта

Ялта, Дарсановская [улиця], д[ача] Терещенко

3.ІІ.1908

Люба мамочко!

Вибачай, що я тобі давно не писала. Та ото тиї медичні теми якось і томили, і настрій одбивали, а треба ж було з ними якось покінчити. Послухавши Лілі і Макс[има] Ів[ановича],²¹⁴ я поки що оперуватись не збираюсь, але й на провірку не їду — нехай уже як зовсім тепло стане, бо я тепер холоду більш усього боюся, себто не тільки теоретично «простуди» там якої чи що, а таки просто саме учуття холоду мені до невитримання прикре, і я інстинктивно його уникаю. Ще й завважила я, що ходіння і їзда мені шкодять. Отож, може, скоріш поправлюсь, не рипаючись. Коли б тільки швидче справжня весна настала, щоб сонця було багато! А то тепер усе так: то тепло, то сніг або вітер з півночі. Хоча мене, власне, вітер мало діймає, бо наша веранда добре захищена від півночі, то, як тільки сонце світить, на їй можна вигрітись як слід. Кльоня став

тепер виносливіший щодо холоду і всяких змін, ніж я (аж часом мене дивує), і під впливом сього вже, здається, занадто став покладатись на своє здоров'я: справляє за мене всі орудки в місті і навіть в хаті, а се вже й на службу знов поступив... уже й «приказ» має, що він лічиться при сімферопольському суді, але фактично буде не в Сімф[ерополі], а в Ялті помагати тутешньому слідчому.²¹⁵ Зробив він се для того, що його дуже пригнітала свідомість життя без власного заробітку, та ще й те, що инакше він не надіявся утворити собі ґрунт чи то для адвокатури, чи для нотаріату, на який він тепер більше лагодиться (навіть студіює «Положение о нотариальной части»), — він каже, що без знайомств і зв'язків у судовому околі трудно досягти чогось в обох тих спеціальностях. Того я вже гаразд не знаю, а тільки, правду кажучи, я не рада тому вступленню на службу і сперечалась проти того, скільки могла, та, на жаль, мене лікарі не піддержали, запевняючи, що така служба не завадить здоров'ю, а навіть може добре вплинути на нерви, яко робота систематична, привична і не дуже втомна; вони се й порадили именно з сього починати роботу після довгого перериву, а не з якоїсь нової, ще не випробуваної спеціальности, яка вимагала б більшого напруження пам'яті і нервів. Ну, нехай вже. Потішаю себе тим, що се ненадовго сей перехідний ступінь. Поки що К[льоня] ще на службу не ходить, бо там не всі формальности скінчились, та се й добре, може, поки що весна встановиться.

Я теж трохи «підтягнулась» і писати було почала, хоча, як звичайне, не те, що треба. Замість викінчування речей, що давно пора викінчити, написала якесь оповідання,²¹⁶ що й досі йому назви не доберу, а тепер воно лежить, бо нам обом переписувати трудно. Хочеться, коли буде знов *lucidum intervallum*,¹ написати маленьку повість для твоєї «Молодої України», ніби історичну, з татарсько-українських часів (приязнь малого українця, сина бранки, і татарочки-селянки, не вважаючи на традиційний антагонізм старшого покоління,

---

¹ Прояснення, просвітлення, світлий проміжок (лат.); тут у значенні «стан тимчасового покращення».

потім дальша доля сеї пари, таки розлученої життям). Але що ж сама «Молода Україна»? Чи виходить? Ми її не отримуем. Белетристику «Рідн[ого] Краю» читаю уважно і з приємною бачу, що земля наша «не оскудевает», — далєбі, люде багато пишуть і притім незгірше!

А чому ти мені волог[одського] збірника не прислала,²¹⁷ як обіцяла? Мені таки цікаво його бачити. Чи, може, він не дійшов до мене?

Ти хочеш, щоб К[льоня] написав рецензію на галицькі композиції, але ж жадних композицій тут немає, а з виписуванням цілий клопіт (ми вже пробували тее!), крім того, він і не спеціаліст в такого рода рецензіях, бо давно вже обмежив себе етнографічною музикою (народніми піснями). А головно те, що таки література його найбільше томить: раз він почав був писати статейку для «Рідн[ого] Кр[аю]», але й не скінчив, бо так загострилась неврастенія, що аж я злякалась за нього, та й потім прийшлося повозитися йому з собою (я писала тобі тоді). Хоча він почав зацікавитися та оце й службу має почати, але і то, як на добрий лад, не під силу ще, та вже він вважає, що «мусить», ну, та й то хоч робота привичніша, а писання, та ще й «популярне», — річ, може, й для всякого трудна. Нехай, може, там далі більше зміцніє, то й писатиме.

Хтіла я давно спитати, як там справа з моєю «Блакитною трояндою»? Щось ніби мали її ставити, переписувались зо мною... та, здається, то тільки «заячий жир». Певне, молоді артисти²¹⁸ злякались конкуренції з Садовським²¹⁹ і іншими світилами. А то таки тій «Троянді» особливо не ведеться,²²⁰ от і з друку ніяк не «излезе»,¹ а се таки й шкода, бо, може б, хто її й поставив, якби вона була доступніша, все ж, може, вона не гірша від многих «новинок»; як не в Києві, то, може б, десь у Баку (там якісь «новатори» є!) абощо поставили, а так їй вже хутко 10-літній юбілей лежання під спудом можна справить. Се і «для слави», і навіть з матеріяльного боку не корисно, — адже люде часом щось заробляють і за гірші п'єси, а моя

---

¹ Вийде (болг.).

і коштів переписування досі не вернула... Та вже сяк чи так, я б хотіла хоч знати, в якому вона там «состоянии или положении» (скоріш, що «в положении»...). Як буде час, напиши, будь ласка.

Лілі я тепера не пишу, хоч її одкриточки отримала, бо не знаю, чи в Києві вона тепер, чи вже, може, в Тагачині.²²¹ Коли б то там Михальові не заваділо в наших поліських сторонах— боюся я того клімату!

А що Оксана? Чи рішила, куди їй поступать? Дуже прикро, що такий їй знов перелом...²²² Як її здоров'я? Не розберу якось, чи йде тепер, чи ні наука в Політехніці і як наші наймолодші ставляться до того.²²³

Треба вже кінчати, а то я таки дряпаю погано, бо се ж тепер і писати стараюсь лежачи, нехай уже буде той «покой», що знов рекомендується мені від лікарів. Та от одвикла було за скільки літ і стратила техніку лежачого писання.²²⁴ Ну, все-таки се слабість ліпша, ніж була ота з ногою, бо хоч болить рідко і мало і спати ніколи не заважає.

Цілую міцно тебе, і папу (він же, либонь, тепер у Києві), і всіх наших. Кльоня просить кланятись тобі і всій родині. Ще раз цілую.

Твоя Леся

49. ДО ПОДРУЖЖЯ ГРІНЧЕНКІВ

21 лютого 1908 р. Ялта

Ялта, Дарсановская ул[ица], д[а]ча] Терещенко
8.II.1908

Вельмишановні Маріє Миколаєвно²²⁵

і Борисе Дмитровичу!

Щира дяка Вам від нас обох за надіслані книжки,²²⁶ се справді було нам великим дарунком! Та пробачте, що ні одно з нас досі не обізвалось навіть і з сеї нагоди. Се тому, що Клим, поправившись трохи, вже почав пеклуватись про заробітки і вкладає в се той засоб енергії, поки що дуже невеличкий, який має, а я, на лихо собі, знов «почала спочатку» свою туберкульозну

епопею, і моя енергія від сього не збільшується... Ліля, певне, мала Вам розказати, що я тепер серйозно хвора і хотіла лізти під хірургічний ніж, та послухала Ліліної поради і відклала трохи надалі цю справу до консультації з більшими медичними авторитетами, ніж ялтинські. Воно, справді, вирізати нирку недовго, та вже назад не пришиєш «в разі помилки», а такі «помилки» трапляються... Можливо й те, що мене вже й різати запізно, тоді прийдеться кудись в Каїр мандрувати або й далі... Найприкріша мені та перспектива, що коли б не прийшлося дожити віку на чужині, бо туберкульоз нирок найбільше вимагає дуже сухого і гарячого клімату, а де ж його взяти на Україні? Ну, та, може, ще вратує «залізо» («медикаменти» щось не дуже помагають), а як ні, тоді вже подумаю про «вогонь». Поки що живу собі та літа жду. Настрій не з приемних, «работоспособность» мінімальна. Навіть листи не дуже добре писати, бо я вже була одвикла від лежачого писання, то тепер ніяк не наломлюся, а сидіти довго мені вадить, так само як і ходити. При тому всьому таки трохи пишу. Маємо одну напочату брошюру для «Просвіти» — склавши до купи наші «сили», може, таки якось докінчимо хоч сю одну поки що. Тих речей, що я в Балаклаві кінчала,²²⁷ я таки й досі, сказати правду, не докінчила, бо мені після переїзду в Ялту було таки довший час дуже сутужно (либонь, клопоти з уряженням пошкоділи), — отож я і до Вас не могла тоді сама написати, — а тепер бувають часом довші просвітки, тоді пишу, що можу.

Живемо ми дуже одноманітно, як і всі в Ялті. Може, й добре, що Вам не прийшлося зазнати «добра» тутешнього, бо се «дай Боже витримати!» Все ж не буду невдячною — Ялта вигоїла таки одного з нас: Клим, здається, солідно поправився, а може, й видужав, за се вже Кримві дякувати. Ну, а таким, як я, либонь, ніякий Крим не допоможе: «не було змалку, не буде й до'станку». Все-таки, певне, «два віка» проживу... Простіть за нудний лист і будьте здорові, дужі та веселі. Коли обізветесь ще, будемо дуже раді.

Л. Косач-Квітка

50. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

3 квітня 1908 р. Ялта

21.III.1908

Люба мамочко!

Вибач, що я тобі довго не відповідала, та я це саме що трохи знов вернулася до сили, а то якась така голова була запаморочена, що і думки її не слухали. Сей тиждень почуваюся краще і навіть знов писати почала (може, таки якось пощастить мені покінчати нескінчене, поки почнуться митарства по спеціалістах). Про стан мого здоров'я я детально писала Лілі і тепер ще пишу, то вона тобі розкаже.

Дуже я жалувала, що папа не схотів приїхати до нас, бо тут февраль був дуже теплий і гарний, то папі могло б се бути корисно. Але тепер, якщо жалую, то тільки з егоїстичної причини, бо мені було б приємно з папою, але йому, може, й недобре було б — страх подлий март видався. Ніяк не нагріємось ні надворі, ні в хаті — віє «норд-ост», сая кара Божа всього Чорномор'я. Поки се не скінчиться, то не можу збиратися ні в яку дорогу. Перш ніж їхати мені, мусітиме Кльоня поїхати в Сімферополь, щоб виправити мені паспорта (я ще не маю «отдельного вида»),²²⁸ та, може, зважу їхати за границю, то й про заграничний паспорт подбати. Але тепер на морі все шторми, то куди ж його їхати!

Навіть дивуюся, чого мені саме тепер поліпшало. Може, того, що я нікуди не хожу і нічогосінько не роблю (навіть до направи білизни брала швачку, чого й зроду не бувало!). Мені добре трапилось, що маю дуже добру служанку,²²⁹ дівчину з Малої Перещепини, що приїхала сюди «на поправку», та не має змоги прожити без служби. Вона інтересується жити у нас, бо «малá семья» і не тяжка робота, а ми раді їй, бо дівчина чесна і дуже ретельна, часом аж надміру. Вона вже звикла, що з нами можна говорити «по-простому», і вже не мучить мені вух тим «новорусским» жаргоном, що панує в нашому дворі. Наші хазяї полтавці і вся двірня з України, але мова така, що аж жаль слухати (хоча хазяйка передплатниця «Рідного

Краю» і величає себе «малоросіяною»),²³⁰ вже досить того, що кухарку Горпину звать «Грушею»... Ще тут живе один великий твій почитатель — Храпаль, брат «знаменитого», але сам не знаменитий.²³¹ Просив кланятись тобі, хоч ти його й не знаєш. Та й він тебе в лице не знає і довго думав, що то я єсть ти, а потім не міг собі дати ради з комбінацією Драгоманова-Косач-Квітка, хто чим зветься і чому, і як сюди «писатель Квітка» приходиться. Зовсім заморочився пан! А він і без того чудненький... Я ховаюсь від його безконечних розмов, а К[льоню] він часто «пісочить», умовляючи кинути службу і зайнятись садівництвом.

Єсть у нас квартиранти — два молоді кацапчики — «третий елемент» тутешнього земства й управи, хлопці спокійні і нам клопоту не завдають, бо і не обідають в нас. Обое «северные», аж з Вологди. Часом розказують цікаві побутові анекдоти про свою сторону, напр[иклад], як там баби кладуть в молоко «холодяночки» (жаби), щоб воно не кисло, і тее молоко п'ють усі. Наша перещеплянка мало не зомліла, вжахнувшись такого «звичаю».

Оце поки я не могла нічого писати, то чимало перечитала з російських новинок, що надавали мені знайомі. Читала «Шиповник»,²³² «Землю»,²³³ «Знание»,²³⁴ «Жизнь»²³⁵ і «содержание онных» здебільша «не одобрила». Да, оскудение... Найбільш інтересні Муйжель²³⁶ і Шолом Аш,²³⁷ решта — претенціозні і мало інтересні. Андреев²³⁸ коли б не скінчив, як Мопассан,²³⁹ я це серйозно подумала після його «Проклятия зверя». ²⁴⁰ Удручає в рос[ійській] літ[ературі] навіть не стілько порнографія, скільки сумбурність і безпомічність думки й фантазії, беспорядність в рішенні навіть елементарних психологічних проблем. Іменно це найбільше прикро мені й в «ославлених» «Щаблях життя»,²⁴¹ та й в драмі Пахаревсько-го.²⁴² Так, наче люде з зав'язаними очима пишуть...

Ах, сміхота була мені читати рецензії на мою «Кассандру»!²⁴³ Люде, очевидно, прийняли її за побутову п'єсу «з троянського життя»! А Перець,²⁴⁴ певне, ніяких віршованих драм не знає, крім псевдокласичних та інтерлюдій XVII–XVIII в[іків]. От не може мені «критика» навіть хвалою догодити...

К[льоня] ходить потроху на службу, а поміж тим «нотаріальне» зубрить. Маримо ми, коли б якось врядитись як не в Криму (що страшенно трудно), то в Бессарабії або в південному Поділлі, інакше прийдеться знов чвалати на Кавказ, а сього вже так не хочеться, що й сказати трудно. Та вже ж мусимо південних сторін держатися через ті туберкульози...

Бувай здорова, мамочко, міцно-міцно цілую тебе і всіх наших. К[льоня] кланяється.

Твоя Леся

51. До М. М. КРИВИНЮКА

Перед 7 квітня 1908 р. Ялта

Михальові тітка Леся посилає оленів²⁴⁵ — нехай Михальо розборонить, бо ріжки поламають, і нехай зазалує кізоч, а то пацуть зо страху. Михалья т[ітка] Леся дуже любить і цілує.

Леся

52. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

30 травня 1908 р. Євпаторія

Євпаторія. Приморская санатория,²⁴⁶ №14
17 мая 1908 р[оку]

Любая Лілеєнко!

Сьогодні третій день, як ми перебрались сюди, але це тільки сьогодні, як розпакувались і розташувались як слід, а то так і сиділи в хаосі, бо Кльоня мені не давав з річами возитись, а сам теж не мав енергії. Через це я і листів не писала, бо неможливо було в тій обстановці. Якось погано випав наш виїзд з Одеси. Приїхали ми ще в минулу суботу (10.V) на пристань до парохода, що «по расписанию» мав іти на Євпаторію, — раптом заявлено нам, що на Євпаторію сей пароход не йде, а перед годиною вже пішов туди якийсь інший, що «в расписании не значится». З великим клопотом пристроїли ми багаж на схов і виїхали другого дня в 12 г[один], та й то з тарапатами: як уже

взяли білети і здали багаж, заявлено нам, що спати вночі нігде буде, бо «нет свободных коек» (а в Євпаторії ми мали бути тільки в 6 г[один] рано!), така перспектива примусила нас забратися з парохода, а як вже забралися, то начальство пароходне роздумалось і пообіцяло нам місця на ніч. І знов ми з усіма пачками потяглись на пароход... Все це і розізлило, і втомило чимало. Місця на ніч все-таки дано, але спати мало що прийшлося через галас. В Євпаторії заїхали спершу в отель, бо в санаторію було ще рано, а потім зважили заждати два дні, поки мине подорожня втома, бо вже К[льоня] знав, що гідропатія²⁴⁷ вимагає свіжої сили, невтомленого організму. Тим часом третього дня трапилось свято (звичайне, люде про те завчасу не пам'ятають), то прийшлося і той день заждати, бо не можна було потрібних грошей з банку взяти. Але то вийшло на добре, бо, справді, перші два дні тутешні оруді так томили К[льоню], що, не відпочивши перед тим гаразд, міг би й розклеїтись. Сьогодні вже якось звик та й лікарь де в чому змінив процедуру, то вже, здається, буде добре. Я врядилась теж в санаторії, як «сопровожающая», бо гідропатії я, слухаючи Ізраеля, боюся, а тут і соняшних ванн без води не роблять. Та, власне, маю тут все, що мені треба: теплоту, сухість, діету, впорядкований режим, то як же мені ще «лічитись»? Санаторія ця робить добре вражіння, і порядок в ній заведено добрий; медичною частиною заправляють лікарі, а хазяїн до того не мішається. Мені здається, що се компроміс чистої ламанівщини з звичайною медициною, та се й гаразд. Другим разом напишу докладніше, що саме тут роблять, а тепер ще трохи про твої справи. Сьогодні я чула від пацієток деяких, що тут мають взяти ще «жінчину-врача» для нагляду над жіночим відділом санаторії (тепер є тільки фельдшеріця), але вони не знають, чи ту ж[енщину]-вр[ача] вже запрошено, чи ще ні. Сьогодні, може, вдасться розпитати про се,²⁴⁸ як зострину лікаря.

Ще казала мені в Одесі Щербань,²⁴⁹ що на Куяльницькому лимані, де вона тепер єсть «заведующею» ваннами, можна мати добру приватну практику в «сезон». Се трохи инакше, ніж звичайна приватна практика, якої ти боїшся, бо на лиман

їдуть звичайне хворі вже з діагнозами і на виразно назначене лічення, то за ними треба більше наглядати і регулювати їх лічення, ніж проявляти ініціативу власну. Щербань казала, що вона б направляла до тебе хворих, бо вона сама, по умові з дирекцією лиманною, лічити не сміє, а мусить тільки глядіти ладу на ваннах. Коли ж їй не будуть заважати давати поради хворим, до кого вони мають звертатись, то вона готова направляти їх до тебе. В той день, як ми виїздили, вона саме перебралась уже на лиман на службу і досі вже вияснила там усі шанси. Вона сама говорила, що хотіла б тобі устроїти сю практику (я її не просила), і казала, що напише тобі, але просила, щоб і я написала, бо, може, її лист «невразумительный» вийде, бо вона дуже занята і заморочена. Чи вже вона писала тобі?

З Комарових я бачила тільки Галю та Марг[ариту] з її Юрком,²⁵⁰ бо вони приходили до мене. Я не ходила нікуди, боялася, та й добре зробила, бо от після дороги та деякої метушні тут знов було трохи ниркової крові показалось (тепер уже нема, і я не рипаюсь, а більше лежу). Люба²⁵¹ в Керчі у Вері,²⁵² має привезти її з дітьми на нову дачу, де збереться увесь клан (Юркові меншому вже лимана не треба, він зовсім здоров).

Фу, загускло чьорнило, а иншого нема! Неможливо писати. Тут уже досить гаряче і вітер сухий.

Чи вернулась мама з Гадяча? Чи їде в Колодяжне? Цілую тебе і маму, обох Михалів і хто ще є при вас. Кльоня всіх вітає (оце пішов «воздушную ванну» брати).

Твоя Леся

53. До О. П. Косач (сестри)

3 червня 1908 р. Євпаторія

Приморская санатория. Євпаторія
21.V.1908

Любая Лілеєнко!

Говорила я сьогодні з нашим директором про місце для тебе, бо почула, що та лікарка, яку він запрошував, відмовилась. Він казав, що справді одна відмовилась, але він ще чекає

відповіді від другої, якій написав 17 мая, але не дуже має надію, щоб вона згодилась. Більш у нього кандидаток нема, і він казав, що коли тая не поїде, то він запросить тебе телеграмою, бо їм саме тепер потрібна лікарка через великий з'їзд хворих. Плата тут 70 р[ублів] в місяць, але без стола і квартири, обов'язки — наглядати над гідропатією і робити електризацію (по назначенню, здається, тутешнього головного лікаря), для масажу і гімнастики тут є масажістка і хвершалка. Здається, се не так трудно буде, бо тут теж хворі все здебільшого з діагнозами та й метод лічення виразний, а більше треба глядіти, щоб хворі не робили собі шкоди, бо деякі занадто «увлекаются», інші ж «отлынивают» (до остатніх належить Кльоня). Якщо справа з місцем устроїться, то я постараюсь докладніше довідатись, що саме тут роблять. Тепер знаю, що більшости роблять з самого ранку обливання або всього тіла, або якоїсь частини (К[льоні] обливають спину), потім т[ак] звані «воздушные ванны», себто хворі бродять по садку роздягнені та в одніх сорочках, декому роблять соняшні ванни (здебільшого по двічі на тиждень всього) по ¼ або по ½ години (не більше), а після їх знов обливають (хворим на серце соняшних ванн не роблять). Холодні душі водяні та прісніцовські обгортання роблять тут дуже рідко, зате часто електричні душі і ванни, усяку «фарадізацію» і т. и. Майже всім радять раз або двічі бродити по бігучій воді босоніж (або по морі з берега). Решта доповняється годівлею (5 раз на день, причому страва дуже добра), дієтою, кому треба (а взагалі тут дають м'ясо, иншим навіть тричі на день), гімнастикою, свіжим повітрям, масажем. Лікарств дають мало, хоча знаю один приклад, що і вприскування мишьяку роблять. «Ляманівські кабінки» для життя уряжені так, що при бажанні можна їх так само замикати, як і звичайну кімнату, але рекомендується держати відчиненими день і ніч — се дехто і робить, але не всі. Еге, ще роблять і парові ванни ревматікам, і єсть люде, що хвалятьсявиліченням своїм тута. Як я вже казала, се компроміс ляманівщини з звичайною медициною в формі дуже старанно уряженої санаторії.

Мушу тобі сказати, що плата 70 р[ублів] в місяць дуже велика, як на тутешні сезонні ціни, бо тепер тут хати дуже дорогі, за 45 р[ублів] зовсім середня хата, а за 25 нужденна, правда, що як наймати на весь сезон (3–4 місяці), то дешевше. Може, Кльоні вдасться здобути собі, по скінченню одпуску, сюди командіровку, тоді ми б наняли собі в городі квартиру на ціле літо і держали б свою кухню (бо в городі за обід з 2-х порцій беруть 15 р[ублів] і обід здебільшого поганий), тоді і ти могла б врядитися з нами і було б тобі дешевше, бо квартиру більшу з кухнею можна найняти вигідніше. До того ж, маючи «за що зачепитись», можна вже було б згодом і ще якої роботи пошукати, та, нарешті, хоч би папа і мав би тобі помагати, то у всякім разі в далеко меншій розмірі, ніж се було в Києві. Няньки можна б, я думаю, не брати, бо за Михальом і я могла б доглядати в ті години, коли ти була б занята.

Я була б просто щаслива, якби вдалось мені залучити тебе сюди! Та тільки ти вже, може, в Києві врядилась?

Маємось ми тут досить добре і не скучаємо. К[льоня] мовби живіше почувается, у мене самопочуття нічого собі, але кров часто з'являється, а се все-таки неприємно.

Ну, поки що будь здорова. Цілую тебе, маму, Михалів і всіх наших.

Твоя Леся

Ще подам тобі результати Кльоніного хожденія в земство по твоїй справі. Сказали тут, що вакансій в сей момент нема, а лежать шість прошеній від лікарів, але що все-таки є смисл і тобі подати прошеніє, бо вакансії часто відкриваються несподівано, а тиї лікарі, що подали раніше, може, досі вже деінде пристроїлись. Тут земським лікарям платять 1200 на рік і дають хату та опал, а що два роки додають ще по 150 р[ублів], поки дійде до 1500 р[ублів]. Казали, що се тільки за остатній рік таке «предложеніє» велике, а то вони раніш вдавались до бюро Пироговського з'їзда,²⁵³ щоб поміг їм знайти лікарів на вакантні місця. Взагалі цеє бюро має значіння рекомендаційного бюро

для земських лікарів, то, може, було б добре, якби ти мала якісь зв'язки з тим бюро (хоча я не знаю, чи легко того осягти).

Тепер почала тут видаватись сезонна газета «Евпаторийский листок»²⁵⁴ (вийшло досі 2 №), то можна б там про тебе якесь об'явлення умістити, але краще, якби ти сама його зложила, бо, може, я що не так напишу.

От поки що все, що можна було довідатись.

Сумно, що досі не маю ні від кого з вас листів. Чому не пишете?

Кланяється всім вам Кльоня. Ще раз цілую всіх.

Леся

54. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

6 червня 1908 р. Євпаторія

Євпаторія. Приморская санатория

24.V.1908

Любая Лілеєнко!

Відправили ми з п[аном] Лосевим (директор нашої санаторії) тобі телеграму вчора ввечері, і тепер я нетерпляче жду, що то ти відтелеграфуєш. Вчора я не могла ще раз написати тобі листа, бо так голова боліла, що я ледве на світ дивилась, але все ж спромоглась піти до директора, як тільки він дав мені через Кльоню знати, що твоя конкурентка відмовилась і що він хоче запросити тебе. Отож я вже вияснила всі умови: по приїзді твоїм сюди тобі мають видати 15 р[ублів] «прогонів»²⁵⁵ (не в щот 70 р[ублів] місячної плати), а обов'язки твої будуть більш надзирательські, чи пак хвершалські, ніж лікарські, бо назначати лічення будуть тутешні постійні лікарі, а ти маєш слідити за належитим виконанням його. Занята будеш од 8-ї (скоріш 9-ї) рано до 1 г[одини] пополудні, решта часу належить тобі. Робота тут, оскільки я тямлю, не тяжка, тільки одна хвершалка не справляється тепер, бо трудно поспівати у всі «отделения». Панії тут ждуть тебе дуже, бо їм все-таки хочеться бути під наглядом справжньої лікарки, а не хвершалки, отож вони все осаждають мене питаннями, чи то ти таки именно

приїдеш (чутки тут розходяться хутко, і вони вже знають про наші переговори). Тобі Лосев телеграфував, що служба твоя має початись з 1-го іюня, але я б радила тобі приїхати хоч днів на два раніше, щоб мати час врядитись. Май на увазі, що з Одеси не щодня йдуть пароходи в Євпаторію, то, може, трапиться який лишній день і в Одесі просидіти, тому краще з виїздом не гайся, а якщо трапиться загаятись, то вже краще їдь просто залізницею в Сімферополь, а звідти в Євпаторію можна або кіньми, або автомобілем; тепер багато людей їдуть автомобілем, бо то хутко (всього 2½ години їзди) і не дуже дорого — 6 р[ублів] від людини (малі, здається, не платять).

Якщо ти не схочеш їхати на сю роботу, то не сподіваюсь знайти тобі кращу, бо й се щасливий випадок, що трапилось позаочі щось знайти. Все-таки можу публікувати в газеті, якщо скажеш.

Ну, кінчаю, бо знов починає голова поболювати. Телеграфуй, коли й з якої дороги приїдеш, то, може, я прийду на зустріч (хоча деякі пароходи в 5-й год[ині] рано приходять, то до такого не вспішуся). Спинитись краще в С[анкт]-Петербурзькій гостинниці, бо то близько від санаторії, а як там буде задорого або місця бракуватиме, то в «Росії», хоч вона і даліше (але тут звощики не дорогі), а там уже Кльоня pomoже тобі знайти хату. Де буде літом Михайльо старший? чи сюди приїде?

Нехай мама не сердиться, що не пишу: трудно було. Хутко напишу їй. К[льоня] вітає, я цілую тебе і всіх вас.

Твоя Леся

Ми послали дядині²⁵⁶ брошюрку про нашу санаторію — чи ти читала її? Все-таки варт прочитати.

Мене тут знайти легко в санаторії: ми займаємо №14, та й так мене вже всі знають.

55. До О. П. Косач (сестри)

29 червня 1908 р. Євпаторія

Євпаторія, 16.VI.1908

Любая Лілеєнко!

Уяви собі, що знов відновляються переговори про запрошення тебе сюди. Сьогодні одна людина з медичного персоналу питала мене, чи ти ще в Києві і чи згодишся приїхати, якщо тебе знов запросять. Я сказала, що, певне, в Києві і, певне, згодишся, але щоб сі запросини були відновлені від имени діреkcії в виразній і не допускаючій ніяких сумнівів формі. Такий поворот стався через те, що фельдшериця відмовилась електризувати, а пацієнтки рішучо домагаються, щоб була їм лікарка.

Не трачу надії, що ти приїдеш. Михалю і я поможу глядіти, так що і п[ан] Крив[инюк] може робити роботу, аби знайшов. Квартіри трохи подешевіли, бо з'їзд менший, ніж сподівано.

Цілую тебе міцно.

Леся

Михалю можна приводить на весь день до нас, він [н]ам не заважатиме.

56. До О. П. Косач (сестри)

2 липня 1908 р. Євпаторія

Євпаторія, 19.VI.1908

Любая Лілеєнко!

Дуже жалую, що послала тобі остатню одкритку, бо сьогодні довідалась, що все то, очевидно, була одна «игра ума», себто хоч фельдшериця і пацієнтки хочуть, але діреkcія не хоче нікого з лікарок запрошувати, бо має загальну дурну і паскудну тенденцію наганяти економію на медичному персоналі. Ну, і чорт з ними, коли так, бо працювати при такій «економній» діреkcії, певне, дуже неприємно. За Євпаторією дуже не жалуй, бо з нею щось цього року непевне робиться: всього два дні за весь сей час було гаряче, а то все так собі, а се з 1-го

іюня і досі просто-таки холодно (!); воно то по термометру виходить +20°, +22, але що при тому якийсь проникливий вітер з півночі, то в затінку майже неможливо сидіти, хоч на сонці часом і пече. Увечері з 7-ї г[одини] всі ходять в пальто або в теплих костюмах. От тобі й «спека евпаторійська!» Може, через се, може, з яких інших причин, але я не завважаю, щоб мое здоров'я якось помітно ліпшало. Правда, такого з'явиська, як було в Києві два тижні, не повторялось, але ж то іншої категорії річ, а з нирками, видно, все однаково, бо такі дуже часто кров буває: і «обрізками нитки», і так просто; за сей місяць ледве чи проходило коли три дні підряд без крові. Болі бувають рідко, і то незначні. Темп[ература] здебільшого нормальна (се проти Ялти прогрес). Але почуття катаральности у всіх «путях» частенько відчувається. От не зберусь я все до міста перевірити вагу там, де я важилась, приїхавши і ще не вступивши в санаторію. Тут я не важуся, бо я не вважаюся «лечащеюся», а тільки «сопровождующею». «Не лечащаяся» я через те, що Ізраель мені виразно заборонив гідропатію, особливо ж холодну, а тут без сього лічення не розуміють, і, почавши лічитись, прийшлося би раз у раз сперечатись «проти води». Тут єсть мені один прецедент: одна дівчина з якоюсь слабостью нирковою (здається, хронічний нефрит) дійшла тут після холодних обливаннів до такого загострення, що t° була 39°, рвоти щодня і т. и., і тільки після того згодились її перевести на теплі ванни і на всякі теплі процедури, після чого їй поліпшало. Взагалі тут не буває, щоб кому-небудь спочатку не «пробували» холодних способів. А я сього нізащо не хочу.

Невважаючи на холодну погоду і на кров, я все-таки маю «самопочуття» нічого собі. Навіть сі дні пробувала писати (через се не писала листів), і навіть дещо виходило — се завжді якось підіймає мені моральний tonus. Багато значить, що я тут нічого фізично не роблю і нічим не томлюся. Не знаю, як то далі буде, бо ми тут пробудемо в санаторії ще два тижні, а там Кльоня заявиться в Сімферополь і вже його пошлють куди-небудь на службу. Добре, коли пошлють-таки в Євпаторію, як ми сподіваємось, але се не відомо, можуть і в який-небудь

Перекоп послати, тоді, може, прийдеться трохи поклопотатись урядженням, але і то великої біди не буде, бо я тоді спроважу з Ялти всю свою посуду і пр[оче] і матиму одразу «господарство» готове. Було б добре, якби попасти хоч в «трущобу», але в таку, де є добре молоко, а то ні тут, ні в Ялті неможливо врядити справжнього молошного лічення, а се таки погано. Взагалі я не журитимусь, коли прийдеться де б не було в Криму жити, бо літом скрізь тут буде гаряче і сухо, а як далі від моря, то се хоч і скучно, але мені, може, ще й корисніше.

Страх як мені досадно за тебе, що ти з Михаями мусиш у Києві мучитись. Я вже тепер марю про таке: може, Кльоня получить командіровку в якесь місто, де не дуже дорого, і, може, тоді тобі дешевше буде жити з нами, ніж у Києві, та й прожили б ми хоч місяців два вкупі. Властиве, в сьому нема нічого неможливого. Правда ж?

Яка я однак! Не написала досі, що отримала твого заказного листа. Але до того часу я нічого не мала від тебе і ото через те й думала, що, може, ти сердишся та того й мовчиш. Ти не турбуйся ні тим, що мама мені писала, ні тими нібито «неприємностями», що я мала б то «через тебе» прийняти.²⁵⁷ Мама писала більш-менш те, що й ти (що варто б якось таки в Євпаторію попасти), а «неприємності» тії мені крові не псували, тільки Лосев в моїх очах скомпромітувався, але се повинно б бути більш неприємно йому, ніж мені. Маю все-таки уперту надію, що ми ще поживем сього літа вкупі.

Нехай Михальо старший вибачить, що не пишу йому тепер. Тут трудно писати — заважають (пишу надворі). Цілую вас обох і Михалюнку. Маму теж цілую. К[льоня] вітає.

Леся

57. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

10 липня 1908 р. Євпаторія

Євпаторія, 27.VI.1908

Люба мамочко!

Пишу тобі в Київ, бо, певне ж, ти таки здебільшого там, а коли ні, то тобі перешлють, куди слід. Хутко ти, певне, получиш від Сластьона²⁵⁸ маленьку замітку,²⁵⁹ писану або моєю, або Кльоніною рукою, де буде прохання до всіх, хто тее може, допоміти для Філярета Колесси, що має виїхати на Україну записувати думи. Отож поясню, що значить сее з'явище. Кльоня, почувавши на собі невивпачений довг по записуванню дум, найшов добродія, що дав трохи грошей на сю мету,²⁶⁰ і доти писав до всяких музикантів-етнографів,²⁶¹ аж таки підбив Ф[іларета] Колессу взятися до діла. Об'явилося, що Сластьон має фонографи і, крім того, охоту помагати такій екскурсії, через те екскурсія почнеться з Миргорода,²⁶² з кобзаря Кравченка та й з самого Сластьона, що знає кілька дум, а далі Колесса, коли встигне хутко вправитись з миргородським репертуаром, поїде до інших кобзарів, яких йому вкажуть добрі люди. От до тих-то добрих людей і звернена та замітка, що ми з Кльонею зложили, аби влегшити клопіт Сластьонові, але послати її має Сластьон, бо вона ж таки й його обходить і, може, він схоже щось в ній додати або скоротити. Дуже приємно, що поїде Ф[іларет] Колесса, бо се дуже серйозний і розумний музикант-етнограф і, певне, в нього діло вийде добре. Прошу тебе, помісти тую замітку якнайскоріше, коли отримаєш, бо Колесса має короткі канікули, всього 1½ місяці, і варто б, щоб час не гаявся.

Чи не знаєш ти кого у Зінькові, що міг би допомогти Колессі знайти зіньківських кобзарів, — Сластьон пише, що там ніби мають бути якісь надзвичайні, але він не знає точно, в яких селах. Чи не знає Шура про кобзарів пирятинських? та чи буде вона в себе на хуторі²⁶³ сього літа? Коли діло поїде добре сього літа, то Колесса і на той рік приїде, так що відомості, зібрані в сій справі, у всякім разі не будуть зайві.

Про Ліліну справу²⁶⁴ ти вже, звісно, знаєш, що вона знов було виплила і потім знов розійшлась. Та нехай їй чорт, тутешній дірекції, — препротивні люде вони тут, і служити з ними, певне, дуже неприємно. Я вже після того, як вела переговори про Лілю, придивилась до тутешнього відношення до хвершалів і инш[их], воно препогане. І взагалі з початку сезона тут було ліпше, бо і на слабих більше вважали, і ладу було більше, а тепер занадто багато пацієнтів і з ними вже не дуже-то «панькаються». Нам-то воно вже не біда, бо ми через тиждень, певне, вже виїдемо звідси, а хто приїде «на второй сезон», тому кепсько буде.

Куди ми поїдемо з Євпаторії, ще невідомо, бо се залежатиме від того, куди командірує Кльоню сімферопольський суд. Навряд щоб у саму Євпаторію, бо тут уже є кандидат. Мені се все одно, бо в Криму літом, певне, скрізь непогано, а спеціально Євпаторією я не дорожу, бо мое лічення можливе і поза нею. Спочатку я все була в однаковому стані (все кров показувалась), але остатнього тижня було ліпше, я почувалась зовсім добре і через те знов узялась було до писання. Тепер роблю перерив в літературі і через те можу писати листи. Поправка моя, певне, через те йде так помалу, що дуже погане поки що літо — все вітри якісь різкі, а то й дощ... Не сподівалась я такого від Євпаторії! Але в инших місцях, по газетах судячи, ще гірше, ще холодніше. Се, певне, світ перевертається, чи що!

Налагодились ми вже знов на Кавказ. Кльоня вже й відповідні «прошення» послав у Тіфліс, просячи вже не кандидатського, а справжнього місця. Тут є один старий судеець тіфліський на курації, приятель Кльоні, він запевняє, що К[льоня] може добре врядитись тепер на Кавказі. Але наскільки взагалі там може бути «добре», про се я «при особій думці». Та робить нічого. Стан нервів Кльоні хоч і поправився, та не настільки, щоб можна було за адвокатуру братись; на нотаріат в наших місцях²⁶⁵ нема надії; служба тут — значить ще скільки літ кандидатства, а се вже на наші обставини було б тяжкувато. Ну, от і мусимо, «скрипя сердцем» (так виражаються кавказці), їхати на чужину... Неприємно се і з принципіального боку, але

иншого виходу поки що нема. Зрештою, раніш осени се на-вряд щоб урядилось, а до того часу ще якась невеличка надія зостається, що якимсь чудом, може, і мине «чаша сія».

Велика була помилка з боку К[льоні], що він одразу почав службу з Кавказу і просидів там три роки, і тим способом не дав собі часу і змоги «пустити коріння» десь у своїм краю. А тепер се «одливається» фатально. Зрештою, жити на Україні нам можна було б хіба не далі на північ, як Могилев-Подільський, та й то ще хто його зна, як би я й там жила. А на Кавказі, може, якось обійдусь без подорожі в Каїр. Се мене чимало потішає, бо мені зовсім не приємна перспектива кількамісячного самотного курортного життя десь за морями.

Ну, та це все ще *tempi futuri*.¹ «Якось-то буде!»²⁶⁶ Поки що все ж неначебно не до гіршого йде, і то гаразд.

Жебуньов²⁶⁷ у нас кілька раз був, і К[льоня] у нього, а я ще ні. Дуже він тішиться пражським з'їздом²⁶⁸ і деякими своїми тутешніми успіхами, але живеться йому не дуже добре: вирвав зуба, має невралгію в лиці і т. и. В Зелений Гай таки збирається.

Як твоє здоров'я, як нога? Де ти «преимущественно» живеш? Хутко пришлю дещо до «Р[ідного] К[раю]». Тепер уже втомилась писанням і через те не можу виготовити до друку.

Цілую тебе міцно і Лілю з Михалями. Кльоня тобі і їм кланяється. Привіт знайомим.

Твоя Леся

58. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

23 липня 1908 р. Євпаторія

Євпаторія, 10.VII.1908

Любая Лілеєнко!

Поздоровляю тебе²⁶⁹ і цілую. Де ти тепер — чи ще в Боярці?²⁷⁰ Ми вже на тім тижні кидаємо санаторію. Правду кажучи, мало вийшло з неї користи... може, поза нею буде більше. Поки що пиши таки на сю адресу, а почта нам перешле «по заявленню».

---

¹ Майбутні часи (італ.).

Радію, що ти не мучишся в Києві.²⁷¹ Цілую міцно тебе і Михалів. К[льоня] кланяється і цілує. Будь здорова.

Твоя Леся

59. До Н. К. КИБАЛЬЧИЧ

Червень — липень 1908 р. Євпаторія

Євпаторія. Приморская санаторія
1908

Вельмишановна пані товаришко!

Не зову Вас на ймення-«отчество», бо, правду кажучи, «отчества» Вашого якось я не знаю, та й не дуже люблю сей чуженародній звичай величання. Може, не поремствуєте, що називаю Вас товаришкою, бо се ж загальнолюдський звичай зватися так межі людьми однакової «зброї», а ми ж обидві «воюємо пером». Пробачте ще за сю базгранину олівцем (власне, я тепер уже не пером, а олівцем «воюю»), але мені заборонено багато сидіти, а надто сидячи писати, то я пишу, лежачи на chaise-longue,^I а се утрудняє писання чорнилом. Та вже, може, якось розберете.

Листа Вашого я отримала позавчора, та щось два дні нездужала більш ніж звичайне, то не могла писати.

Садовські, напевне, в S[an]-Remo, бо вони ніколи не виїдять звідти (гітка щоліта їздить):²⁷² пан²⁷³ — чоловік, розбитий хворобою (tabes),^{II} неговіркий, непривітний, та його мало хто з приїзних і бачить, жінка ж його²⁷⁴ людина добра, щира і готова до помочі людям, поведінкою проста і непришна. Коли вона не відповіла Вам, то се, напевне, не з злої волі, а може, має клопіт з чоловіком (вона дуже впадає за ним, і коли його хроба загострюється, то вона ночей не спить і сама занепадає нарешті від знесилення), може, й так який хатній клопіт перебиває їй, бо вона ж мусить про все дбати сама. Через те ви, якщо прибудете до S[an]-Remo, вдайтесь до неї, не вважаючи

^I Шезлонзі, кушетці (франц.).

^{II} Сухоти (лат.).

на неакуратність в листуванні, і, певне, про те не пожалуєте, бо вона порядна і сімпатична людина та й, запевне, стане Вам у пригоді, чим може.

Зрештою, в S[an]-Remo дуже легко врядитись, як і скрізь у європейських курортах. От заїздить в Hôtel de France («Francia»), там недорого, та й побачите в перший же день, чи в отелі врядитись на стало, чи де на віллі. S[an]-Remo невеличке, та й околиці його легко пізнати. Не знаю, чому Ви пишете, що там заробити не можна. Хіба обставини змінились, а то за мого часу там лікарі з Росії добре заробляли.

В російських журналах я тепер зв'язків не маю. Я працювала в давній «Жизни»,²⁷⁵ потім трохи в видавництві «Донская Речь»,²⁷⁶ але то tempi passati¹ і колишні співробітники мої, либонь, мене забули, бо я з ними відносин не підтримувала. За переклади платять злиденно (мені «Д[онская] Речь» платила по 15 р[ублів] за 1½ аркуша! а иншим навіть по 10!). Попробуйте вдатись до «Вестника Европы»²⁷⁷ з белетристикою — там белетристів дуже мало, а платять прекрасно. Взагалі в «товсті» журнали тепер, кажуть, легко попасти, бо співробітники давні зрадили їм для різних «сборников», то вони раді новим. Хіба «Літ[ературно]-Н[ауковий] Вістник» Вам не платить? Мені платив. Платить і «Рада», і «Р[ідний] Край».

Дуже дякую Вам за дружній привіт. Пишіть, де і як урядитесь. Щастя й здоров'я Вам.

Леся Українка

60. До М. В. Кривинюка

27 серпня 1908 р. Ялта

Дорогий Михалю старший!

Спасибі за листа, хоч я його і не дуже заслужила, бо таки давненько писала до Вас. Рада я, що Матуш[евські] не пускають Вас у Київ,²⁷⁸ — туди що пізніше попасти, то все-таки краще, все ж, може, нерви ціліші будуть. Либонь, уже знаєте, що нам

---

¹ Минулі часи (італ.).

тут спочатку було дуже зле: клопіт з урядженням,²⁷⁹ хвороби. Тепер уже трохи ліпше, Кльоня починає втягатися в службу, і йому потроху наче вертається давня здатність до праці, хоч до повної міри ще дуже далеко. Кашель ще є, але менший і т° вже нормальна. Лікар казав, що то на нього зле вплинула спека, а як спека спаде, то й він поправиться; воно справді виходить наче так — тепер уже не гаряче, та й поправка почалась, [а] то як ми приїхали, то було таке пекло, що й мені було вже *Des Guten zu viel*,¹ — віяв, кажуть, вітер «левант» з азійських пустинь, сухий, гарячий і на нерви дуже лютий, так що всі ниділи від нього. Се вже на наше «щастя», бо він дуже рідко тут віє. Трудно було теж, поки діждалися нашої зимової служанки,²⁸⁰ що конче хотіла покинути нових хазяїв ради нас, та не могла ніяк з ними розв'язатись, отож найсутужніший час Кльоніної слабости та урядження нової оселі прийшлося перебути мені без всякої сторонньої помочі (чогось воно здебільшого так випадає!), але поки тривало напруження, то мені здавалось, що все це мені не вадить і що я навіть здоровша, ніж звичайне. Зате сей тиждень, коли вже все увійшло в норму, я щось поскрипую і, крім звичайних симптомів, маю ще й біль у крижах, що передається і на ноги, — не різкий, але досить противний своїм безперервним характером. Зрештою, вчора і він уже менший, може, хутко і зовсім утихне. Не ходжу нікуди, лежу в кріслі на веранді (вона в нас велика і захисна) і потроху беруся знов до писання драми з християнського життя,²⁸¹ оце докінчила IV дію, а треба ще епілога написати — і буде кінець. Хотілось би покінчати в Ялті більші давно початі речі, бо як потеліпаємось на Кавказ, то знов будуть, певне, усякі тарапати та клопіт, та й дорога туди буде довга і втомна, то й перерив у роботі може затягтись на неозначено довгий час. Через те оце сьогодні напишу один справжній лист, а то відбуватимусь «открытками», щадячи свою письменну енергію, бо вона в мене все-таки не дуже велика тепер. Перспектива переселення на Кавказ стає дедалі все реальнішою: маємо звістку, що тифліський суд уже вибрав Кльоню на посаду

---

¹ Забагато доброго (нім.).

помішника мирового судді в місті Телаві.²⁸² Се тільки початок справи, бо ще є їй три інстанції: судова палата, намісництво і міністерство, поки у всіх трьох «поутверждають», то може й ціла осінь минути. Телав сей, кажуть, має дуже добрий клімат, ліпший від тифліського, і зовсім не має малярії. Се місто — центр Кахетії — величеньке, і всім було б нічого, тільки від залізниці далеко — 100 верстов! Та се вже не біда. Коли вже взагалі треба їхати на Кавказ, то се найліпше місце, яке може там трапитись (головно, що безпечне від малярії), коли б тільки «інстанції» не закапризували. А там, якщо Кльоня справді солідно зміцніє, що не буде вже і таких рецидивів, як оце був, то, може, пощастить і зовсім з службою розв'язатись та перейти на якусь вільну роботу з вільним вибором місця, тоді заживем веселіше.

Прошу Вас, передайте Лілі одну мою просьбу з приводу пересланого Вами листа, та й самі, коли зможете чим, допоможіть. Се пише мені пані Козловська, з роду Надія Кибальчич (молодша), поетка. Вона з чоловіком «викинені хвилию» за границю і дуже бідують. Тепер вона в Сан-Ремо, де чоловік її надіявся мати лікарську практику, та через безпардонну конкуренцію колег-компатріотів досі жадної не має. Так пані ся просить мене рекомендувати їй чоловіка, яко лікаря, тим моїм знайомим, які їхатимуть в Сан-Ремо. З Ялти їхати ніхто не збирається, бо вже хто заїхав, то з тим, щоб тут і сидіти, а про інші місця я ж відомостів таких не маю. То я передаю сю просьбу Лілі і знайомим лікарям (здається, Каковський²⁸³ тепер має чималу практику і, може, й в Італію кого посилатиме), щоб мали при нагоді на увазі лікаря Козловського в Сан-Ремо, яко людину добросовісну і на гроші не жадну (убожших пропонує і дурно лічити). Козловський був земським лікарем в Лубнах, і його, певне, дехто з киян знає. Дуже хотілось би якось допомогти сьому подружжю, бо жінка людина талановита, а через злидні зовсім не має змоги свого талану розвивати, і він глухне, а в нашій літературі кожен загублений талан — страшена втрата. Тепер хутко настане осінь — час, коли хворих виганяють на такі курорти, як Сан-Ремо, то, може б, удалось хоч

два-три пацієнти направити до Козловського. Способи кліматичного лічення Козл[овський] добре тямить, бо три роки прожив в Абації коло Трієсту, де і сам лічився. При сьому мое NB: якби я була лікарем, то посилала б усіх пацієнтів відповідних не в Ялту, а в Сан-Ремо, взагалі в Італію, а не в Крим, бо Крим Італії і «в підметки не годиться», і тільки паспорти, кошти подорожні або служба чи заробіток можуть рішати на користь Криму — більше ніщо. До Козловських вдаватись треба поки що через Садовських (San-Remo, Corso Cavallotti, villa Natalia), а хутко я знатиму і їх постійну адресу.

Ще одна просьба до Вас: зайдіть до «Вістника» і скажіть, щоб мені послали книжку за липень в Ялту, Ломонос[овський] б[ульвар,] д[ом] Хорошавиной, і що се буде моя адреса на довший час, тож нехай і серпневу сюди посилають і т. д., поки не сповіщу про дальшу зміну. Не пишу їм про се листом, бо маю прецеденти, що листи не справляють великого враження на контору (про се їм не кажіть, се так собі á part,¹ — на сей раз я їм ще не писала про зміну адреси).

А по сім слові бувайте здорові. Цілую вас всіх трьох. Нехай би Михальо написав мені листа своєю лапкою. Кльоня теж вас вітає. Уклін Матушевським.

Ваша Леся

61. До М. М. АРКАСА²⁸⁴

8 вересня 1908 р. Ялта

Ялта. Ломоносовский бул[ь]в[ар], д[ом] Хорошавиной
26.VIII.1908

Вельмишановний добродію!

Звертаюся до Вас у справі, що, певне, зацікавить Вас як музику і як українського діяча. Єсть то справа записування мелодій історичних дум і пісень від кобзарів. Либонь, трапилося Вам читати по наших часописах про те, що Ф. Колесса вибірається в екскурсію з такою метою. Тепер Ф. Колесса екскурсію

---

¹ Окремо, до слова (франц.).

ту вже відбув²⁸⁵ і повернувся до Львова з дуже добрими результатами, завдяки активній допомозі д[обродія] Сластьона, що, незалежно від газетної відозви, узяв з самого початку на себе клопіт по організуванню всього потрібного для такої екскурсії в обсягу Миргородського повіту. В результаті Ф. Колесса записав там репертуар 4-х кобзарів та історичні думи від одного лірника²⁸⁶ та й від дівчини-співачки.²⁸⁷ Гроші на сю справу мав на той час у руках мій чоловік (К. Квітка, теж музика-етнограф), він же списався з Ф. Колесою і з д[обродієм] Сластьоном і фактично врядив сю екскурсію. На жаль, тільки гроші ті були дуже невеликі, як на таке широке діло, — власне, 300 р[ублів], а більше фонду не було. Тим часом вияснилось, що екскурсія така коштує дуже дорого: подоріж екскурсанта зі Львова до Миргорода і назад, його прожиття в подорожжі, плата кобзарям, купування валиків до фонографа, без якого неможливо списувати кобзарські мелодії, — все це забрало $\frac{2}{3}$ асігнованої суми, а те, що лишилось, не вистачає навіть на видання зібраного вже матеріялу, не говорячи вже про бажане продовження подібної екскурсії (адже зібрано тільки від 4-х кобзарів з одного повіту, а їх же відомо щонайменше 12, і живуть вони в різних місцях 3-х губерній).²⁸⁸ Буде невимовно сумно, якщо справа припиниться через матеріяльні недостатки. З того може навіть статись невіджалувана шкода для української музичної етнографії, бо, власне, щодо записування кобзарських мелодій, то час не жде, і коли ніхто не допоможе сій нагальній справі тепер, то хутко вже й не буде чому помагати, бо вона загине безповорітно. Старі кобзарі вимірають, — вже й так найславніший з них — Вересай²⁸⁹ — забрав свої співецькі скарби з собою в могилу (Лисенко списав тільки одну думу та кілька танців від нього — се ж дрібна краплина його багатого репертуару!); молоді ж кобзарі, от як Пархоменко,²⁹⁰ грають без стилю, навчаючись тексту з книжок, а голос добіраючи навмання з власної фантазії, здебільшого недотепно. Очевидячки, дума кобзарська, сей оригінальний витвір нашого народнього генія, що не має собі паралелі нігде на всім світі, вмірає. Невже ж він умре без поратунку, без пам'ятника навіть? Досі справи

розбивались об неімовірні труднощі записування мелодій дум — тепер їх можна подолати завдяки фонографові; заважало ще й те, що, крім Лисенка, не було в нас учених теоретиків-етнографів, добре тямущих в музиці, — тепер такий чоловік є, і він може подолати ці непомірні труднощі, як се видно з присланих нам від нього зразків його записів, що здаються мені справді вірними, наскільки я пам'ятаю кобзарські співи. Тепер остановка тільки за коштами на видання вже зібраного матеріалу і на дальші екскурсії. Отож вдаюся до Вас, високошановний добродію, з проханням заповоги сій справі ратунку перлів нашої народньої творчости, бо думаю, що така людина, як Ви, здатна цінити ці перли і боліти душею про їх загин. Коли вже й Ви не допоможете якось постачити потрібних фондів для сеї справи, то трудно здумати мені, на кого мала б я поклати більшу надію. Вдаватись до колективів або до багатьох окремих людей за поміччю мені б не хотілось: хворій і закинутій на чужину людині, як я, тяжко провадити таку надто широку кореспонденцію, а найгірше, що так могло б піти більше часу на збирання фондів, ніж на саму етнографічну роботу, бо инший старий кобзарь може, й не дожив би, поки б на нього зібрали «з миру по нитці»...

У всякім разі, сподіваюсь од Вас якоїсь поради. Зволіть сповістити мене, чи Вас ця справа заінтересує і чи матимете Ви охоту і змогу допомагати їй. Дуже буду Вам вдячна, якщо не забарите відповіді, — мені важно її знати скоріше, щоб не гаяти дорогого часу, бо якщо Вам незмога підтримати се діло, то я мусітиму щось таки думати далі, а залишити справу я органічно не можу — вона зрослася з моєю душею.

В разі Вашої згоди я охоче подам Вам усякі пояснення, коли забажаєте, про деталі сеї вже розпочатої в нас справи, можу прислати і зразки записів Ф. Колесси; тоді ми порадимось і про те, де б нам вести се видання, кому доручити догляд за ним, де примістити на продаж і т. и.

Поки що дозвольте мені при сій нагоді висловити Вам ту щиру і глибоку пошану, яку я здавна маю до Вас.

Л. Косач-Квітка (в літературі Леся Українка)

62. До Ф. М. Колесси

10 вересня 1908 р. Ялта

Ялта. Ломоносовский бульв[ар], д[ом] Хорошавиной
28.VIII—10.IX

Високоповажаний добродію!

Мій муж просить Вас вибачити йому, що не відповідає сам на Ваші два остатні листи, а доручає сю відповідь мені: він мусів вернуться до службової роботи раніше, ніж оправився після хвороби, і тепер зовсім не має сили писати щось зверх конче потрібного на службі, отож мусів би дуже забарити відповідь, якби намагався писати її особисто. Се ж, певне, не було б Вам приємно, і тому, може, zvolite і на довший час, поки зміняться сі обставини, задоволитися листуванням в сій справі зо мною, тим більше, що я писатиму все в порозумінні з моїм мужем і з субсидіатором, так само і Ваші листи подаватиму до відома їм. Крім того, я щиро інтересуюся сею справою і рада доложити до неї всякого старання, на яке лише можу здобутися, тому прошу не вважати мене цілком сторонньою людиною і вшанувати мене Вашим довір'ям.

Відповідь ся забарилась почасти й через те, що треба було перше добре обміркувати з жертводавцем зачеплені в Ваших листах питання, а то було не так і легко. На жаль, Ваші умови щодо гонорару за списування мелодій з валиків на ноти трапили зовсім несподівано, і через те справа мусить на який час припинитись, поки виявляться наслідки наших заходів коло збирання потрібних для того грошей. З первісного фонду, як Вам відомо, лишилось 75 р[ублів] (не рахуючи тих 25 р[ублів], що тепер ще у Вас). Хоча ми не знаємо, скільки платить Наук[ове] Тов[ариство] им[ені] Ш[евченка] за етнографічно-музикальну працю, отже, й не можемо докладно обчислити, скільки мав би виносити Ваш гонорар, однак думаємо, що 100 р[ублів] не вистачило б zarazом і на гонорар, і на збирання матеріялів у вказаному від Вас напрямі, тому ми зважили обернути їх на дальше збирання матеріялу у фонограф та й послали 75 р[ублів] д[обродію] Сластьонові для подорожі в Харків

і в інші міста. Так випадало зробити тому, що Гончаренко²⁹¹ має незабаром вернутись до Севастополя з Харкова і там замешкати надовго, а тоді подоріж до нього коштувала б значно дорожче і забрала б д[обродію] Сластьонові більше часу та клопотів; та й страшно відкладати справу надовго з таким старим чоловіком, як Гончаренко, — він же має 72 роки... Чи д[обродій] Сластьон поїхав у Харків, ми ще не знаємо, та й ще не було часу досить, щоб могла прийти від нього відповідь. Тим часом ми почали заходи коло збирання грошей, але результати ще не вияснились. У всякім разі, на первісного субсідіатора вже трудно рахувати, бо він, як Вам, либонь, відомо, людина неможня і дав, що міг, урвавши від щоденних потреб своїх і своєї родини. Тепер, коли ми муситимем втягти до діла ширший круг людей, нам конечно треба згори знати точно розмір Вашого гонорару від аркуша, при сьому просимо зазначити, який саме має бути той аркуш, чи такий як у виданнях Наук[ового] Товариства (при іншому форматі можна буде потім вирахувати нормальний аркуш по числу нот, кілька зміщається в аркуші Наук[ового] Тов[ариства], — так звичайно вираховується, напр[иклад], друкований аркуш тексту). Від об'єму потрібної суми може залежати і число людей, до яких прийдеться звертатись. Справу збирання грошей я вже переймаю цілком на себе, бо муж не має змоги тим клопотатись — то все мусить провадитись листовно, — тому і від себе прошу Вас відповісти мені скоріше на се питання, щоб я могла негайно розвивати потрібну діяльність. Про закупн[е] власного фонографа поки що не може бути речі, бо сами тепер знаєте, як стоять наші грошові засоби. Тим дуже просимо Вас написати, як саме стоїть справа з користуванням фонографом Наукового Товариства: чому пишете, що ним можна користуватись тільки уривками? Може, слід нам удатися з спеціальним проханням до Товариства? Коли треба, то я зроблю се негайно.

Про те, щоб зібраний в Миргороді матеріял записував на ноти хто інший, а не Ви, не може бути й мови, бо субсідіатор, відкинувши пропозицію Етногр[афічної] Комісії Наук[ового] Тов[ариства], щоб послати в екскурсію одного чоловіка,

а запис на ноти доручити другому, поставив як *conditio sine qua non*,¹ щоб записувач той чув живий спів кобзарський. Щодо надісланих від Вас взірців Ваших записів, то заінтересовані люде дуже ними задоволені і вважають, що коли й решта матеріялу буде так вдатно списана, то мета екскурсії буде знаменито осягнена. Але щодо Вашого бажання знати щиру правду, якої гадки субсидіатор про результати Вашої екскурсії, то я, цілком розуміючи се бажання, не можу, на жаль, його задовольнити, бо субсидіатор здержується від висловлення своєї гадки, вважаючи, що результати ще не вияснені, поки нема записів усього зібраного на валики у Миргороді, — метою-бо своєї жертви він уважав, власне, записи, а не збирання фонограм, котре є тільки вибраний Вами спосіб, помагаючий до осягнення мети.

Послані телеграфічно 25 р[ублів] будьте ласкаві затримати при собі поки що; може, незабаром нам прийдеться просити Вас переслати ті гроші д[обродію] Сластьонові, якщо йому не стане сих, що тепер послані, на його етнографічні роз'їзди.

Як тільки надійдуть які нові жертви, я зараз Вас сповіщу.

В надії на скору відповідь од Вас залишаюся з правдивим поважанням.

Лариса Квітка (Леся Українка)

P. S. Муж просить переказати Вам його велику подяку за надісланий авторський дарунок.²⁹² При сьому він засилає Вам свій щирый привіт.

63. До О. П. Косач (сестри)

20 вересня 1908 р. Ялта

Любая Лілеєнко!

Що се вже давно ніхто з вас до мене не озивається? Тільки по «Рідному краю» й знати якусь «ознаку життя». А все ж се мені прикро, надто в тривожні холерні часи, що од вас нема

---

¹ Неодмінну умову (лат.).

виразніших звісток. От і папа писав, що збирається в сентябрі до мене, та се вже було давно, а досі нема ні його, ні листів від його. Хоч я і сама часто буваю винна мовчанням, та все ж не слід би ж мені тим самим відплачувати, бо я хвора та ще й на чужині, то, значить, мені і так гірше живеться. Та ще от і Кльо-ня все кашляє, ніяк не може поправитись — може, через пакос-ну камеру,²⁹³ де мусить просиджувати пів дня, — то так якось сумно буває та безвідрадно, що як нема якої звістки, листа чи одвідин, то зовсім буває трудно боротися з «пригніченим на-строєм». Я тямлю, що всім вам ніколи, через те і претенсії не маю, а так тільки вимовляю своє почуття...

Однак про почуття потім, а тепер я таки ще й діло маю, то треба попередити про нього. Се пише тепер до мене Н[адія] Ки-бальчич (Козловська) з Сан-Ремо про всякі свої злидні і про-сить допомогти їй здобути хоч який-небудь заробіток. Про чо-ловіка її, лікаря, я писала в листі до Михайла, і він, певне, передав те в свій час тобі; тепер додам, що Козловський з жін-кою живе вже не в самому Сан-Ремо, а в Оспедалетті (се ма-ленький городок, теж курортний, в 10 хвилині їзди від Сан-Ремо, властиве, передмістя С[ан]-Р[емо]), і адреса його тепер така: Italia, Ospedaletti (presso San-Remo), Albergo «Italia» No. 6, Kozlovski.¹ Можу ще сказати, що коли хто з приїжджих росі-ян вдасться до Козловського, інтересуючись лічитись у ліка-ря з Росії, то не помилиться, бо сей пацієнта не обдере і буде поводитись совісно, а ті лікарі з російськими дипломами, що zostались в Сан-Ремо після того, як виїли мого колишнього лі-каря Асвадунова, люди дуже зажерливі і в способах здобуван-ня собі практики не церемоняться (я їх знаю по своїх спогадах з Сан-Ремо). Було б добре, якби справді трапилось направити кого до Козловського, — може б, се якось можливо було через твоїх знайомих лікарів абощо, — бо справді з листів його жін-ки видно, що вони там дійшли до великих злиднів: вона сама їсти варить, і всяку хатню роботу робить, а крім того, вчиться

---

¹ Італія, Оспедалетті (поблизу Сан-Ремо), готель «Італія», №6, Козлов-ський (італ.).

масажу і шиття корсетів і, видно, кидається на всі боки, щоб що-небудь заробити. Вертатись в Росію їм трудно і небезпечно. Літературою їй трудно заробляти, бо ті злидні не дають уже й писати, але вона могла б зібрати до купи раніше написане, щоб видати окремою книжкою,²⁹⁴ та, може б, з того був який прибуток. Про се вона радиться тепер мене. Сама вона видати не може, та й автори, звичайне, прибутку з своїх виданнів не мають, надто живучи далеко од видавничих центрів, а було б добре, якби знайшовся видавець на її вірші, що дав би їй хоч невеликий гонорар авансом, або щоб зібрати гроші на видання з тим, щоб прибуток з нього йшов авторці (хоч сей другий шлях довший та, може, й трудніший). Якби я сама була в Києві чи десь в українському місті, то думаю, що якось би врядила цю справу, тепер же прошу тебе, поможи мені в сьому. Як будеш бачити Грінченка, запитай його, скільки могло б коштувати видання віршів (п'єс із 70, значить, аркушів 4–5), не дуже розкішне, недороге в продажі; та ще якби якось стороною припитатись до таких видавців, як, напр[иклад], Череповський, Самоненко,²⁹⁵ чи не видали б вони сі вірші, бо як до їх звернутись просто самій Козловській або й мені від її імени, то вони вже дуже мало дадуть, догадавшись, що автор в злиднях. А може, «Вік»²⁹⁶ видав би? Взагалі, коли можеш, наведи справки, з ким і як би його краще наладити сю справу, а коли треба для того, щоб я до кого написала, то я з охотою напишу. Коли ж вийде, що видання се можна зробити тільки способом «добродійним», зібравши якусь суму поміж людьми, то, звісно, я перша пристану до такої складчини. Тільки про складчину і взагалі про добродійність у нас з Козловською поки що не було ніякої мови, і я не знаю, як би вона сама до того віднеслась, може б, се було їй неприємно. Прийшлось би хіба знайти якого фіктивного видавця і передати йому зібрану на видання суму так, щоб авторка і не знала, та вже від його імени вести з нею переговори. Знаю, що роблю тобі цим усім клопіт, а ти його й так досить маєш. Але я не знаю, до кого з киян краще вдатися в сій справі, бо як розженусь невпадат, то ще й справу попсую. Може, ти розпитаєшся про все це при нагоді, буваючи

в «Просвіті» або в Грінченка, щоб се не коштувало тебе зайвої ходні. Я з Кибальчич, як ти знаєш, мало знайома, але мені просто больно лишити її без помочі і поради хоч якої-небудь. Окрім того, що «по человечеству» шкода, а ще й сумно, що українська письменниця отак тяжко бідує і нема їй з України помочі. Нехай вона й другорядна письменниця, та в нас же і третьорядних не так-то вже багато, щоб занедбувати людей, у всякім разі, талановитих. Порадьтеся про се діло з мамою і з Людею,²⁹⁷ може, вони щось придумують. Ет, досадно сидіти у такій Ялті, де ні для себе, ні для людей не живеш!..

Ще одна маленька просьба: мені прислали VIII кн[ижку] «Вістника», а VII так і не прислали, то чи не можна б їм про се сказати? «Рідного Краю» я одержала №28 двічі, а №29 зовсім не одержала, певне, під бандероль помилкою вложено замість 29 вдруге 28, а я б хотіла таки мати №29. Тепер нам тільки й жити, що літературою, бо людей українських тут зовсім нема. Оце приїздив було Стебницький²⁹⁸ з Петербургу, був раз у нас, але вже поїхав (казав, що має на поворот бути в Києві). Бачились ми кілька раз з Олесем,²⁹⁹ але і він вже виїхав. Знайомих у нас тут взагалі мало, та й якось тутешні люди мало здатні вилазити з своєї хати (та й ми ж так само!), то й рідко бачимо кого. А се шкода, бо «пригнічений настрій» часом таки люди перебивають (коли тих людей не занадто багато, як от у нас у Києві!). Настрій пригнічений того, що я бачу, як трудно Кльоні працювати, і боюся, коли б не стало йому погано: вже давно він так не кашляв і не було в нього стільки мокроти, як тепер. Камера тут дуже погана, та ще й в підвальному етажі. Назначення на Кавказ ніби налагоджується — вже пішло «представление» в П[етер]бург, у міністерство, а як буде звідти «утверждение», то вже можна й їхати, тільки ніхто не відає ні дня, ні часа, коли те «утверждение» буде (а трапляється, що і зовсім його «не последует»), хоч би не довелось теліпатись 100 верстов кіньми у самий «розкис і плюскоту»! От і тепер уже два дні, як дощ іде... Ну, та, може, се «равноденствие» себе показує, бо ще на розкис трохи рано по тутешньому клімату. Та от ми надіємось на той Кавказ, а як-то ще там буде...

хто знає. Часом як задумаєшся над тим, то й якимось моторошно стає. Се ж, властиво, «не столь отдаленные»...

Мое здоров'я на сей раз нічого собі, голова тільки болить, відколи почався дощ, але се пусте. А так ні крові нема, ні інших прикrostів, болі рідко і невеликі. Дописала я свою величезну драму «Руфін і Прісцілла» і дуже з того рада, бо чогось мене все страх брав, що я її не кончу через що-небудь (се ж я перед Берліном про неї сокрушалась).³⁰⁰ Тепер виправляю її, вигладжую і буду лагодити до друку.³⁰¹ Тільки хто її прийме таку довжезну? Думаю перше направити до друку другу, коротшу, давно написану,³⁰² тільки до неї одної сцени бракує, а я все ніяк не «всостоянюсь» дописати; може, на сім тижні допишу. Се так стараюся, щоб до «великого переселення» на Кавказ найголовніші справи покінчити, бо довга дорога, а потім «видихування» її та уряджування на новому місці, певне, надовго одіб'є змогу щось робити.

Давно вже мені Михальо не писав, а я за ним скучила, попроси його, нехай мені напише лапкою своєю.

Як там діла т[ьоті] Єлі? Чи з нею тепер т[ьотя] Саша? Мені шкода тебе просити «писати про все», бо ти й так заклопота-на, то напиши хоч про дещо, а головно про себе, чи врядилась ти в Києві³⁰³ і як твої справи. Цілую міцно тебе з Михалями, і маму, і всіх наших, хто в Києві. Кльоня всіх вітає.

Твоя Леся

64. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

27 вересня 1908 р. Ялта

Люба мамочко!

Сьогодні ми отримали твою одкритку, але К[льоня], либонь, ще не так-то хутко напише тобі сам, бо з ним знов біда. Мої лихі передчуття, висловлені в листі до Лілі, оправдались — кашель у К[льоні] скінчився кровохарканням, і він оце вже 4-й день лежить в ліжку. Хоча на сей раз і не було такого Blutsturz,¹

¹ Кровотеча (нім.).

як то колись, та й т° нормальна (не вище 37), але все-таки се маленьке «излияние» само по собі поганий симптом, бо показує, що процес таки є. Кровотечу вдалось хутко припинити (викликали лікаря серед ночі), але ще й тепер мокрота «окрашена» і, поки се буде, — треба лежати. Лікар думає, що днів через 3 вже можна буде встати, але і вставши поводитись з обережністю. Не так се налякало само по собі, як засмутило і навіть обезкуражило, бо можна думати, що се робота в камері мир[ового] судді³⁰⁴ викликала такий рецидив, а коли се так, то, либонь, прийдеться знов тую службу покинути, але що починати далі, покинувши? Думки про се страшно нервують К[льоню] і чимало заважають його поправці.

Мене дуже втішила звістка про те, що папа таки має приїхати до нас. Коли сей лист ще застане папу в Києві, то нехай ся звістка лиха не стає йому на перешкоді. Я маю надію, що поки папа доїде сюди, то К[льоня] вже встане, і папі не буде ніякої невигоди чи прикрости в нашій хаті. Для мене ж буде велика радість папин приїзд і чимала моральна піддержка. Може, папа ще й порадить нам щось. Але ми йому голови клопотати не будемо. Одним словом, дуже прошу приїхати.

Ну, ніколи далі писати. Цілую міцно тебе, папу і Geschwister. К[льоня] кланяється і вітає.

Твоя Леся

P. S. Ноти ще не отримали, може, завтра надійдуть.

65. До О. П. Косач (сестри)

28 вересня 1908 р. Ялта

Любая Лілеєнко!

Будь ласка, передай сього листа Корольову.³⁰⁵ Я не знаю, де він мешкає, а писати на адресу газети, як він просить, з Ялти марно, се тут всякий знає.

Кльоня сьогодні має т° зовсім нормальну (36,4), але мокрота все ще закрашена — така се в нього завжди уперта штука. Однак кашляє мало, далеко менше, ніж до сеї біди. Правда, що

тепер давали морфій і кодеїн. Може, якби їх дано раніш, то й не дійшло б до крові. Але той лікар, що лічив його, як ми тільки що приїхали, не хотів чомусь нічого давати від кашлю, а як я вночі (між 11 і 12 год[инами]) телефонувала йому, що у К[льоні] горлом кров, то він відповів, що хоче спати і не прийде. Тоді я запросила другого, і той прийшов у 1-й год[ині] та сидів до 2-ї. Жалую, що одразу до другого не вдалась.

Бувай здорова. Я трохи втомлена, а головно спати хочу (як той лікар!). Поки що я здорова, хоча, звісно, я тепер сама гаразд ще не знаю, як саме маюся.

Цілую тебе і всіх, К[льоня] вітає.

Твоя Леся

66. До Ф. М. Колесси

3 жовтня 1908 р. Ялта

Ялта, 20.IX (3.X).1908

Високоповажаний добродію!

Прошу вибачити, що я не одразу відповіла на Вашого листа. Саме пережила я дуже скрутний час: мій муж лежав тиждень у ліжку після кровотечі з легких, а я гляділа його і, розуміється, мала гризоту та клопіт, та й сама не почувалася при силі. Ваша гадка, щоб призволити Товариство им[ені] Шевч[енка] до видання миргородських матеріалів прийшлася нам до мисли, бо ми бачимо тепер, що таки нам тяжко клопотатися сею справою при наших трудних обставинах; рівно ж слушною здається нам та й субсидіаторові Ваша увага про те, що зручніше провадити видання у Львові, бо там Вам можна буде негайно правити коректу, якої, натурально, ніхто, крім Вас, правити не може. Щоб скоротити час переговорів з Товариством, котре, певне, після розмови в сій справі з Вами схотіло б знати і нашу гадку, я рівночасно з сим листом відсилаю і лист до Товариства, де призволяю його до видання списаного через Вас матеріялу. Лист той до Товариства Ви, певне, дістанете до прочитання, яко заінтересована особа і член того ж Товариства. В разі, коли Товариство згодиться взятися до сього видання,

то воно ж перейме на себе і виплату Вам гонорару за працю списування і впорядкування мелодій, а ми вже йому передамо ту решту грошей, яку послали д[обродію] Сластьонові, бо д[обродій] Сластьон зрікся прийняти оплату коштів подорожі в Харків, котру, зрештою, він ще не знає, коли саме міг би відбутися. Якби ж Товариство не взяло на себе сього видання, то Вашу працю ми таки думаємо оплатити з тих грошей, що є у Вас і у д[обродія] Сластьона (разом 100 р[ублів]), бо їх, певне, на те стане, беручи на увагу ті умови гонорару, які Ви поставили і на які субсидіатор годиться. Тому ми просимо Вас братися до праці впорядкування збірки без огляду на те, де і коли вона буде видана. Бо як її не видасть Товариство, то муситимем таки пошукати десь коштів на видання по людях, але вже тоді нові жертводавці, може, поставлять якісь нові умови щодо місця видання.

Ще маю Вам переказати два прохання від субсидіатора. Він дуже просить, щоб Ви надрукували не зразки з мелодій дум (фрагменти), а такі цілі мелодії від початку до кінця поруч з словами. Він уважає, що се таки має і науковий інтерес, бо мелодія дум так тісно сплетена з текстом, що, тільки слідкуючи за нею крок по кроку, можна як слід простудіювати ритміку і структуру самого вірша думи; але, головню, се має практичне значіння: тільки тоді зможе кожен співець відновити в живому виконанні співання дум по Ваших записах, коли ті думи будуть записані цілі, — инакше, при нестрофовій структурі дум, рідко хто зможе догадатись, як саме приладнати записаний кусень мелодії до дальших, відмінно збудованих віршів.

Друге прохання субсидіатора — се, щоб Ви згодились ласкаво дати переглянути Вашу передмову і тексти записаних дум якомусь відомому письменникові або ученому з російської України (краще, якби передмову переглянув письменник, а тексти учений); перше (перегляд передмови) має чисто практичне значіння — є деякі вигляди на приєднання полтавського земства до помочі в справі видання кобзарських мелодій, то треба буде йому заімпонувати сею першою збіркою, а лівобережні несвідомі українці (земські діячі), на жаль, часто зле

розуміють та й з неохотою відносяться до розправ, написаних з великою перевагою галицько-українських форм мови. Друге (перегляд текстів) має значіння наукове: людині, незвичній до якогось місцевого говору, легко допустити фонетичні помилки, записуючи пісні в тім говорі (се трапилось, напр[иклад], мені, коли я записувала тексти пісень в Галичині), а людина, привична до тих говорів, завжді легко завважить і допоможе виправити такі помилки — запевне, дрібні, але в науковому виданні не бажані.

Ще інтересує субсідіатора, та й нас обох, одно питання: чи Ви записали також і музику (супровід бандури) дум, чи тільки мелодії і слова? Було б великою шкодою, якби в записах бракувало музики. Будьте ласкаві, напишіть, як з тим річ мається.

Мій чоловік просить передати Вам його уклін і привіт.

З правдивим поважанням

Леся Українка

67. ДО ПРАВЛІННЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

4 жовтня 1908 р. Ялта

До високоповажаного Виділу
Наукового Товариства імени
Шевченка у Львові

Звертаюся до в[исоко]п[оважаного] Виділу в справі етнографічно-наукового видання кобзарських співів.

Весною сього року один добродій доручив моему чоловікові (пізніше, через хоробу свою, чоловік передав усю справу на мене) 300 р[ублів] з тим, щоб на сі гроші було зроблено, що можливо, для законсервування мелодій історичних дум, які zostалися ще в репертуарі кобзарів. З цієї суми 225 р[ублів] було передано членові Товариства імени Шевченка у Львові, в[исоко]п[оважаному] Філяретові Колессі, і з того 200 р[ублів] зужив він на екскурсію до Миргорода, де він зібрав нотний матеріал на 5 аркушів друку. Отже, з пожертвованої суми zostалися не зужитими 100 р[ублів], в тім числі 25 р[ублів] на руках

д[обродія] Колесси (сі 25 р[ублів] ми просили д[обродія] Колессу затримати поки що при собі, доки зважимо, на яку саме мету їх обернути). Щоб довести діло до кінця треба ще: 1) оплатити д[обродієві] Колессі труд влаштування до друку зібраного матеріялу і 2) оплатити кошти самого друку. Тих 100 р[ублів], які zostалися, на першу з сих потреб, певне, стане, а на другу вже ні. Я мала на думці обернутися з листами до різних людей на Україні, прохаючи допомоги, і видати матеріял у Києві, знаючи, що бюджет в[исоко]п[оважаного] Товариства обтяжений видаванням галицьких матеріялів, які, мабуть, ближче до інтересів Товариства, яко інституції львівської. Але остатніми часами стан здоров'я мого чоловіка, та й мене самої, зробився такий, що утрудняє нам узятися до справи збирання коштів і самого видавання, яка вимагає багато клопоту, коли її провадити, проживаючи самим далеко від Києва, як се мусимо ми. Знов же, д[обродій] Колесса слушно бажає, щоб видання провадилось у Львові, бо се було б йому зручніше з огляду на потребу кількарязової коректи, якої, розуміється, окрім нього, ніхто правити не може.

Розваживши се, я, з доручення жертводавця і згідно з бажанням д[обродія] Колесси, звертаюся до хв[ального] Товариства з пропозицією, щоб хв[альне] Товариство видало своїм коштом зібраний працею д[обродія] Колесси і на субсидію нашого знайомого матеріял.

Д[обродій] Колесса зібрав матеріял тільки з Полтавщини. В інтересах як наших, так, гадаю, і хв[ального] Товариства лежить, щоб видання вийшло якнайповніше, щоб у нього увійшли матеріяли з двох інших губерній, де ще zostалися кобзарі, тобто з губерній Чернігівської та Харківської. Отже, якби в[исоко]п[оважане] Товариство само оплатило працю д[обродія] Колесси, то позосталі 100 р[ублів] ми обернули б на збирання у фонограф дальших матеріялів в Харківщині і Чернігівщині з тим, щоб фонографічні валики, зібрані на місцях, надсилалися для переведення на ноти д[обродієві] Колессі. Коли ж хв[альне] Товариство вільних грошей на гононар д[обродієві] Колессі не має, то ми передамо ті 100 р[ублів]

Товариству на сю мету. Рівно ж передамо сі гроші хв[альному] Товариству і в тім разі, коли воно зважить, що воно само, без нашої помочі, може знайти чоловіка, що постачав би фонографічні валики з записями кобзарських мелодій з Чернігівщини та Харківщини, — і взагалі, коли воно перейме на себе весь дальший клопіт у сій справі.

Ініціатори екскурсії просять хв[альне] Товариство, якщо воно згодиться видавати згаданий матеріял, пустити видання те в першу чергу. Се, між иншим, для того, що, маючи в руках вже готовий випуск кобзарських співів (хоч би тільки з одної місцевости), легше буде приєднувати до помочі дальшим таким виданням людей на Україні. Маючи на увазі таку мету, ініціатори просять хв[альне] Товариство прислати в свій час 15 примірників того видання на мою адресу, щоб я могла розіслати їх на оказ людям, що можуть або сами зложити жертви на продовження збирання і видавання відповідних матеріялів, або вплинути на земства в разі, коли ті, побачивши видання, заінтересуються ділом і переконаються в тім, що д[обродій] Колесса робить записі з великою точністю й умінням.

Просьба поспішити з виданням уже зібраних і збиранням дальших матеріялів кобзарських оправдується тим, що вже крайня пора надолжити хоч тепер ту марну страту часу, якою прогрішилося українське громадянство в справі зберігання тих предивних, єдиних на цілий світ пам'ятників творчости нашого народу. Досить згадати, що від найкращого з відомих науці кобзарів — Вересая — записано на ноти тільки незначну частину його репертуару. Хоч, річ певна, спішитися треба зберігати усякі об'яви народної творчости, в тім числі і ті мелодії звичайних строфових пісень, які тепер видає так взірцево хв[альному] Товариство, однак, я думаю, шан[овне] Товариство згодиться, що кобзарські мелодії дум скоріше гинуть, ніж строфові пісні, що кожен рік, кожен день навіть може завдати невіджаловану страту, коли який старий кобзарь сховає з собою в могилі нікому не передані співи. Разом з тим, хв[альне] Товариство, переглянувши зроблені у д[обродія] Колесси записи, певно, переконається, що кобзарські мелодії далеко

інтересніші, ніж мелодії строфових пісень, що видання кобзарських мелодій дасть нову і, може, найбільшу підвалину національній гордості, бо се таке з'явище, з яким наші сусіди нічого виставити до порівн[я]ння не можуть.

Такі думки осміляють мене просити хв[альне] Товариство не відкладати надовго обраду мого прохання. Сподіваючись, що хв[альне] Товариство вшанує мене невдовзі такою чи іншою відповіддю, складаю на разі мою правдиву і глибоку пошану.

Леся Українка

21.IX ст. ст. 1908 р.

Адреса моя: Ялта (Таврич[еской] губ[ернии]), Ломоносовский бульв[ар], д[ом] Хорошавиной, Лар[иса] Петр[овна] Квитка.

68. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

8 жовтня 1908 р. Ялта

Любая Лілеєнко!

Чи отримала ти мого довгого листа, що я послала тобі ще між 6–10 вересня? Мама в одному листі споминала, що він прийшов, як тебе ще не було в Києві, але чи вона тобі не забула його передати? Може, він де завалаявся межі многими паперами? Бо я щось не бачу ніякого натяку на мої прохання, висловлені в ньому: напр[иклад], я просила Михайла передати конторі «Вістника», щоб вислали мені VII кн[ижку] «Вістника», — її досі бракує, а Михайло в своєму листі, що отримався позавчора, нічого не згадує, чи йому трапилось бути в конт[орі] «Віст[ика]». Але найголовніша просьба моя там обходила Кибальчич-Козловську. Я сповіщала тобі її адресу (Italia, Ospedaletti, presso San-Remo, Albergo «Italia», №6), просячи при нагоді і через знайомих лікарів направляти пацієнтів до її чоловіка (лікаря). Ще просила я довідатись для Козловської через Грінченка умови видання книжок у Києві (кошти друку від аркуша і т. і.) та «позондировать» ґрунт, чи не знайшовся б видавець для віршів Кибальчич (у неї є збірка рукописна

в 70 п'есок), щоб вона могла щось заробити, бо вона тяжко бідує з хворим чоловіком і хапається, за що тільки може, щоб заробити. Коли ти просто ще не встигла сих справок навести, то хоч напиши мені, чи одержала того листа або хоч сього, що тепер пишу. Мене дуже мучить, що я нічого не зробила і навіть не довідалась для Киб[альчич], — її листи просто трагічні.

Такий же трагічний лист я одержала від Мані Беляєвої (Михайло переслав) — вона прожила всі свої гроші і тепер дуже бідує. Вона хоче вдатись до Шури,³⁰⁶ чи не pomoже Шура їй через «женское общество» знайти якусь роботу в Києві або поза Києвом. Замов за неї слово Шури, коли буде треба, бо Шура ж її зовсім не знає — здається, раз тільки бачила. Може, т[ьотя] Єля або Варвара Павлівна³⁰⁷ тепер ближчі до того общества, то чи не допоможуть вони їй знайти що-небудь. Вона страшно нещасна жінка, і я просто боюся за неї, коли вона довго зостанеться в такому стані, як тепер. Позичити грошей вона не просить, бо, певне, не має на який кінець позичати, але робота їй потрібна і для тіла, і для душі. Я знаю, що ти не можеш їй шукати роботи, і через се не клопочу тебе сим, тільки прошу «замовити слово», а якщо Маня приїде сама в Київ, то підтримати її морально.

У нас немов трохи діла поправляються: К[льоня] встав, сьогодні вже навіть трошки виходив гуляти, кашляє все менше, жару нема, сьогодні вже й в грудях сливе не болить (а то дуже боліло), тільки говорити чогось все дуже трудно і він досі шепоче — се мене тривожить. Я трохи втомлена (більше нервово), але маюся нічого собі. Жду папу — чи приїде то він? Багато думаю про Оксану³⁰⁸ — якось не уявляю собі, як саме вона живе. Цілую міцно тебе, маму, Михалів і всіх наших.

Твоя Леся

Кльоня вам усім кланяється.

69. До Н. К. КИБАЛЬЧИЧ

11 жовтня 1908 р. Ялта

Ялта. Ломоносовский б[ульвар], д[ом] Хорошавиной
28.IX (11.X).1908

Дорога товаришко!

Того разу, як я писала до Вас, була я така втомлена і заклопотана, що й не написала до ладу, що треба. А хтіла я запитати Вас, чи знаєте Ви гарзд італійську мову та чи могли б зробити переклад якогось порядного белетристичного твору; я поmogла б Вам пристроїти його у «Вістнику», бо там відносяться до мене прихильно. Коли Ви в принципі на се згожуєтесь, то я можу списатись з редактором, чи не замовить він Вам якогось чималого перекладу (романа або драми) на 1909 рік, тоді, маючи виразне замовлення, Вам не страшно було б тратити час на таку роботу, бо знали б напевне, що вона не пропаде дарма. Звісно, за переклади платять менше, ніж за оригін[альні] твори, та зате переклади легші вже тим, що не вимагають спеціального настрою і їх можна робити хоч і прихачцем межі іншими клопотами. Тепер саме час списатись про се з «Вістником», бо він ще, певне, не має готових матерьялів на 1909 рік, а може, саме дбає про їх. Було б добре перекласти щось Матільди Серао³⁰⁹ або Грації Деледди³¹⁰ (хоч сю Деледду трудно перекладати, бо вона пише діалектом здебільша), а зрештою, може, Ви там і краще можете вибрати, ніж я здалека.

Сьогодні я отримала листа від сестри. Вона обіцяє при помочі знайомих лікарів постаратися про практику для Вашого чоловіка. Що ж до видання Ваших віршів, то вона, на мої запити, пише, що видавця поки що не вдалося знайти, бо якось фінанси зле стоять у відомих нам видавців, але що вона ще не скінчила всіх переговорів і, може, таки вдасться знайти кого. Вона запрошує мого чоловіка писати брошюрки до київської «Просвіти» і пише, що «Просвіта» тепер за те платить: за оригінальні твори по 24 р[ублі] від аркуша, за компіляції і перерібки по 16 р[ублів], а за переклади по 12 р[ублів]. Може б, і Ви

щось туди надіслали. Звісно, се плата невелика, та зате видавництво сімпатичне.

Я таки все Вам плани літературної роботи подаю, хоч, може, Вам се і не до мислі тепер. Але ж трудно мені погодитися з тим, щоб трактувати Вас инакше, ніж літераторку, хоч я сама тямлю ліпше, ніж хто, що бувають такі часи, що й в «присяжних» літератів перо не слухає руки... Так, будьте ласкаві, напишіть, як Ви зважите щодо «Вістника», — я негайно напишу туди, коли можна.

Як маєтесь тепер? Як здоров'я Ваше і Вашого чоловіка? У нас наче трохи ліпше: чоловік вже потроху виходить з хати, тільки голосом ще як слід не владає. Мое здоров'я мов трохи гірше, ніж було до сеї хатньої катастрофи,³¹¹ — та се натурально... ну, нічого, поправлюсь, я таки живуча і за себе не боюсь.

Чи вже виїхали Садовські в Рим?³¹²

Будьте здорові. Щиро вітаю Вас і Вашого чоловіка — спасибі йому за прихильність.

Леся Українка

70. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

13 жовтня 1908 р. Ялта

Люба Лілеєнко!

Вчора я одержала твого й маминого листа, та не маю часу як слід одписати, бо спішуся оце одправити, а вчора була зайнята.

Будь ласка, передай коректу Корольову. При нагоді скажи, що всі три збірники, видані за кордоном («На кр[илах] п[ісень]», «[Думи] і мр[іі]» і «Відг[уки]»), видано потім в Києві в одній книжці під спільним заголовком «На крилах пісень». Коли вважає се важним, нехай зазначить се в біографічній примітці, але я на сьому не напосідаюсь.

А ще ось просьба: пише Сластьон, що тепер у Києві є, опріч бандуриста Кучеренка³¹³ (що вчить у школі Лис[енка]), ще й його учитель (мабуть, Гончаренко з Харкова). Обох сих бандуристів репертуар мав зібрати Колесса у фонограф, та не встиг,

а се конечно треба для того збірника, що лагодить тепер Колеса. Ми багато клопочемось про сю справу і хтіли б її до ума довести. Сластьон писав до Бородая,³¹⁴ щоб той зібрав у фонограф співи сих бандуристів, та писав і до мами, щоб заохотила Бородая. Але невідомо, чи що з того вийшло. Бор[одай] же дуже чудакуватий і, може, закапризував, а може, й не вміє орудувати фонографом; мама пише, що в неї нога болить, то їй і трудно по Бородаях ходити, та, може, її і в Києві нема, бо вона збиралась в Гадяч. То ми просимо тебе залагодити сю справу так: піди просто в магазин Кордеса³¹⁵ (або в депо фонографів, коли таке в Києві єсть) і візьми там на прокат фонографа, і попроси якого прикащика, який вміє орудувати фонографом, щоб він зібрав у фонограф на вальки кобзарські думи від Кучеренка і Гончаренка, потім купи ті вальки (вальки повинні коштувати 40–45 коп[іюк] штука) і заплати прикащикові за труд і кобзарям за співи, як там уже сторгуешся. Гроші стільки, скільки ти потребуєш на се, вишле тобі Сластьон¹ (я йому напишу про се, а ти теж сповісти його, якщо справа наладиться), бо в нього ще зосталась решта фонду від Колесиної екскурсії. Як будеш купувати вальки, то не забудься перше вияснити, чи то до всякої конструкції фонографів однаково вальки вкладаються, бо коли ні, то треба купувати тільки фірми «Соquet»,³¹⁶ бо у Колесси фонограф сеї фірми, а Кол[есса] має переводити з тих вальків думи на ноти. Коли ж в магазині вальки фірми Соquet є, а фонографа сеї фірми нема або взагалі ніякого фоног[рафа] нема (вальки у Кордеса напевне є), то вже прийдеться тобі вдатись таки до Бородая (він має фонограф). Спитай його, чи зібрав він думи від Кучеренка і Гончаренка (тільки коли б він не збрехав, що записав, соромлячись, коли не вміє того зробити!), а як зібрав, то чи він послав або має послати ті вальки Колесі. Він з Колесою посварився, то, може, й не хоче йому посилати, а тим часом Кол[есса] записує думи на ноти так прекрасно, як ще нікому з етнографів не

---

¹ Його адреса: Миргород, д[ом] Тихоновича, Афанасий Георгиевич Сластьонов. —Л. У.

вдавалось (ми маємо від нього зразки записів), і ми ні на кого, крім нього, в сім ділі не впевняємось. Так ото ж, коли Борода й закапризує (при його характері сього завжди можна сподіватись), тоді напиши Сластьонові, і він пришле тобі фонограф (системи Соquet) з інструкцією, як ним орудувати (може ж, то й не трудно, я не знаю), то ти й сама або, може, при допомозі якого прикащика, що згодиться за плату, збереш репертуар тих двох кобзарів. В ділі сьому надзвичайно важна скорість, бо Гончаренко (коли той «учитель» есть Гончаренко), певне, буде в Києві недовго, а живе він постійно в Севастополі, де ще трудніша буде справа з фонографами і т. д., ніж у Києві. Тим часом Гончаренка репертуар дуже інтересний, так кажуть всі тямущі люди, хто його чув. Гончаренко дуже старий (72 роки), і з ним відкладати справу в довгий ящик не слід би. У всякім разі, якщо справа з збиранням не вдається (хоч се буде невимовно досадно!), то хоч розпитай Гончаренка, куди саме він поїде з Києва, щоб не втеряти його з очей.

Я знаю, що се все великий клопіт, але се не наша приватна справа, то мені не так ніяково клопотати нею тебе, як то звичайно буває, хоча ти взагалі добрая Лілія, я знаю.

«Вістника» VII кн[ижку] я все ще не маю, а пора б і IX отримати, та й тії нема... Новинки літ[ературні] укр[аїнські] мені дуже цікаві, буду вдячна за все, що пришлеш.

Про збірник Лисенка (дит[ячих] пісень)³¹⁷ я мамі детально напишу, а тепер прошу скоріш його прислати, щоб знати, як то саме нас «обікрадено».

Дремцова ми одержали³¹⁸ — дякуємо мамі. Я їй скоро напишу.

Здоров'я К[льоні] ліпше, але говорить все ще насилу. Я маюся нічого собі. Цілую міцно тебе, Михалів, маму і наших всіх. К[льоня] теж вітає.

Твоя Леся

P. S. Ліпше б обійтись без Бородая, бо він, як ти знаєш, завжди гаряче береться, але до ума не доводить, а часто ще й наплутає і напсує справі. Тим-то вдавайся до нього тільки в крайнім

разі. До Лисенка ж зовсім не вдавайся, бо я знаю, що він до краю неприхильний чужим етнографічним починанням і готовий вмисне «замаринувати» справу (я його добре знаю в сім напрямі), та ще приплутає ображену гордість свою, і не обещая усяких «розводів» та «контрадансів». Найліпше мати діло з чехом, хазяїном маґазина, та з його прикащиками, ніж з нашими «нотаблями».³¹⁹

З репертуару кобзарів найважніше зібрати думи історичні (а псалми, танці і т. і. менше важно), то головню старайся зібрати думи, і то головню від старого кобзаря, а з Кучеренком, коли тепер не буде часу чи змоги, можна й пождати, бо він в Києві завжди і, може, нігде не подінеться. Хоч звісно, що більше збереш, то краще буде, і «не слід відкладати на завтра, що можна зробити сьогодні».

Коли маґазин не дасть фонографа на прокат, то, може, згодиться, щоб у празниковий час кобзарі прийшли з тобою в маґазин і там співали та щоб хто з прикащиків зібрав ті співи на вальки. Зрештою, на місці, може, й ще яку комбінацію знайдеш вигіднішу, се вже полишаю на тебе.

71. До В. М. ГНАТЮКА

8 листопада 1908 р. Ялта

26.X.1908

Високоповажаний добродію!

Знаючи, яку велику роль Ви граєте у всіх ділах Наукового Товариства імени Шевченка, я звертаюся до Вас з уклінним проханням вплинути на те, щоб Товариство скоріше вшанувало мене відповіддю на мій лист, де була пропозиція в справі видання кобзарських мелодій. Д[обродій] Філ[ярет] Колесса коротко сповістив мене про згоду Товариства, але, по-перше, мені, яко посередниці межі жертводавцем і Товариством, треба мати якийсь автентичний документ в руках, а по-друге, мені в вищій мірі важно знати, як Товариство віднеслося до деталів моєї пропозиції (про се д[обродій] Колесса мені не

написав нічого); я, власне, маю на увазі питання про те, чи Товариство може взяти на себе оплату праці д[обродія] Колесси. Діло в тім, що тепер несподівано виявилася потреба негайних трат на записання репертуару кобзарів Гончаренка і Скубія.³²⁰ Гончаренко тепер знову приїхав на життя в Севастополь, і записати у фонограф його репертуар можна тільки поки ми тут, себто ми маємо наглядати за тим, а фактично записати має професіональний чоловік, німець, за плату; ми ж у Криму вже недовго маємо зоставатись, і тому треба з сим спішитись. Щодо кобзаря Скубія, то він, як пише д[обродій] Сластьон, знає найдовшу нашу епопею — думу про Самійла Кішку,³²¹ — котрої ніхто більше з відомих кобзарів не знає. Сі причини спонукають жертводавця дуже бажати, щоб Товариство взяло на себе оплату праці д[обродія] Колесси і тим дало б можливість обернути решту від пожертвованої суми на вказану вище мету (нових жертв тим часом в перспективі нема). Розуміється, вальки з новим матеріалом будуть послані д[обродієві] Колесі для поповнення видання Товариства. В тім разі, коли се бажання не сходиться з прийнятою раніше постановою Товариства, то прошу довести до відома Товариству висловлене тут бажання жертводавця і його мотиви.

З правдивою пошаною до Вас

Леся Українка

72. До О. П. Косач (сестри)

1 грудня 1908 р. Ялта

18.XI.1908

Любая Лілеєнко!

Може, здивувала тебе моя сьогоднішня телеграма, так се діло таке: через тиї вальки прийдеться нам, може, просидіти лишній тиждень у Ялті (ще добре, як всього тиждень!) і рушити на Кавказ по декабрському морі з норд-остами... Се дуже досадно, бо до весни ми з виїздом все одно ждати не можемо, то варто було б хоч за ліпшої погоди виїхати. Та що ж робити! Вже розпочали ми оруду з думами, то треба її постаратись до ума довести, щоб не жаль було. Певне, папа розказав вам, через

що ми не могли означити часу свого виїзду: ми хочемо записати в фонограф думи від кобзаря Гончаренка в Севастополі, а потім послати їх Колессі, щоб записав на ноти і включив у ту свою колекцію записів дум, що він зібрав сим літом і що мають з нового року друкуватись при «Зап[исках] Тов[ариства] ім[ені] Шевч[енка]». Для сього ми спровадили фонографа від Сластьона (при папі посилки ще не було, але тепер вона вже прийшла) і виписали вальки через один тутешній магазин з Москви. Але вальки тії досі не отримались, хоча післязавтра буде рівно місяць, відколи ми їх замовили. Може, та посилка де згинула, може, її посл[а]но «малою скоростью» і вона попала в яку-небудь «залежь», так чи инакше, ми не бачимо краю сьому чеканню, стратили терпливість і оце вже пробуємо замовити сі вальки вдруге, з Києва, через тебе. Правда, і при вальках ще буде клопоту чимало: Гончаренка нема кому привезти сюди (він без провозатого не може), а тому чоловікові, що ми тут знайшли для орудовання фонографом (се ж потребує спеціального навику), не можна поїхати в Севастополь. Отже, прийдеться комусь із нас поїхати в Севастополь до Гончаренка і привезти його сюди або знайти в Севастополі іншого спеціаліста, щоб поміг там управитись з фонографом. Тепер ми все торгуємось, кому з нас їхати в Севаст[ополь], — я кажу, що я поїду, а Кл[ьоня], що він. Звісно, нам обом се не на руку, та все ж я думаю, що мені безпечніше, бо я і морської хвороби не боюся, і простуді менше підлягаю, та й наслідки втоми у мене не такі грізні бувають, як у Кльоні. Коли він розклеїться перед дорогою, то вже не говорячи про те, як се взагалі буде погано і для його нервів, і для всього згубливо, але і мені буде не легше, бо все одно ж буде клопіт і втома в разі його хвороби не менша, ніж була б від подорожі в Севастополь, а безмірно більша. Через те я таки думаю, що поїду я. А може, знайдемо кого, що допоможе нам у сьому ділі хоч за плату. Та вже аби були вальки, то якось владнаємо справу.

Ти не радиш нам їхати тепер на Кавказ, але тут не можна нічого вдіяти, та як подумати гаразд, то, може, воно і не так погано. В Єгипет я все одно після рецідіву з Кльонею не можу

їхати, бо просто не маю сили покинути його самого. Він же поїхати зо мною не хоче, себто скоріш не може, бо се значить знов треба б виходити в одставку, знов думати, що буде робити, як скінчиться пробування в Єгипті, мучитись проживанням моїх грошей, незабезпеченістю своїх родичів і т[ак] д[алі], а від сього знов розв'ється неврастенія, знов прийдеться лічитись від нервів і наражати легкі, словом, все «зачароване коло» закрутиться з новою силою. Адвокатура, може, й тоді не під силу буде, а втрете вертатись на службу теж мало вигоди, бо тоді, певне, і такого місця не дадуть, як тепер, — «штанья» то в одставку, то з одставки начальство дуже не любить і не завжді вникає в причини такої «шатости».

Ти писала про літературні заробітки, але для Кл[ьоні] тепер літературна робота, навіть така, як переклади та компіляції, власне, найтрудніша, він досі і листи пише з трудом. Вже, може, судова «література» найлегша, бо там усе-таки є готові шаблони, хоча, звісно, і то трудно, і то, по правді кажучи, не під силу... З його нервами слід би бути агрономом або яким майстром, а ніяк не юристом... Зо страхом я думаю про ту службу, одно потішає: по наведених справках, у Телаві не дуже багато роботи, діл 100 на місяць, і участок «не запущений» — попередній суддя лишив 200 нерозібраних діл, — се вважається дуже небагато. Так от, значить, коли не їхати в Єгипет і коли взагалі без роботи Кл[ьоні] трудно обійтись, то се вже, може, меншеє «із зол» їхати в Телав. Легкі у Кл[ьоні] вже знов трохи підгоїлись (хоча, звісно, тепер про «вигоєння» я вже довго боятимусь говорити), він майже перестав кашляти, мокроти вже нема, т° нормальна, вага збільшується, апетит і сон добрі, а більше мучить горло і ніс. Лікар знаходить у нього якийсь «фарінгіт» і бачить залежність сеї хвороби у Кл[ьоні] від хронічного нежита, який і лічить тепер, випікаючи щось там у носі, — поки що се не дає виразних наслідків щодо носа, але горло мовби трохи поправляється, може, від пульверізації і мазання іодом, а може, так чогось. Лікарь вважає, що для горла ялтинська зима не корисна, бо дуже мокра, і що Кл[ьоні] слід на перепутті в Телав пожити довше в Тіфлісі, бо там

сухо зимою, і полічитись там у якогось спеціаліста. Ми оце остатнього тижня завважили, що коли в хаті добре протоплено і повітря висушене (у нас залізна груба), то Кл[ьоня] майже не охрипає увечері і нежит йому не так обридає, — отже, може, справді найважливіше тут сухість. Тож ми й думали до Різдва або й довше пробути в Тіфлісі, а потім уже їхати в Телав, щоб не разом відбути довгу дорогу та й послухати лікаря. Телав майже вдвое вище над рівнем моря, ніж Тіфліс, то ще й через те слід би Кл[ьоні] до сеї високости звикати помалу, а не раптом, бо хто має нахил до кровохаркання, тому, кажуть, краще не раптом забіратись на височінь. Зрештою, Телав 2424 фути високо,³²² а се ще не страшна височінь, і він відносно оточаючих його гір ще «в долині», хоча сам єсть вищим пунктом проти долини річки Алазані,³²³ при якій стоїть. Таким способом він досить високий, щоб бути забезпеченим від малярії, і досить низький, щоб не бути холодним та вітряним. Зима там сухіша, ніж тут, а не дуже холодна. Для мене ж усе одно ялтинська зима цінности не має, бо мокра і вітряна, та вже ж все одно, коли для мене в Росії, казав Ізраель, «нема клімата» для зими, то, значить, нема чого й перебірати: Телав так Телав, коли не хочу їхати в Єгипет. Кльоня то все мене переконує їхати в Єгипет, а він би то сам поїхав на Кавказ, але, як я вже поясняла, я не можу сього зробити. Може, на той рік Кл[ьоня] не буде сам і справи стоятимуть ліпше, тоді поїду, — а може, й так поправлюсь, бо все ж мені тепер ліпше, ніж було минулої зими, хоча проти літа трошки голова знов частенько болить, т° часом капризує і всі відомі з'явища виразніші. Але торік у сій самій порі було куди гірше. Мучать іще всякі непорядки з менстру[уацією], я була у лікарки, вона запевнила, що ніякої спеціальної хвороби у мене нема, а все винна анемія, нервовість і загальна слабовитість... Ну, значить, так уже й буде, хоч се дуже досадно.

Як бачиш, нам ліпше б уже їхати, і розпочали ми етнографічне підприємство³²⁴ не впору для себе, але вже «коли взявся за гуж»...³²⁵

Дуже мені жалко і досадно, що папа так хутко виїхав од нас.³²⁶ Він запевняв, що там у нього діла і що одпуск 15-го ХІ

кінчається, але я таки думаю, що він би довше побув, якби не наші збори в дорогу. Папі тут, здається, було не погано, тільки часом з дієти вибивався або «переїдав», а то таки й спав удень чимало, хоч я за це сварила, ну, та ти ж знаєш, що з ним у сьому напрямі нічого не поробиш. Зрештою, він в Колод[яжному], певне, більше сих «нарушеній» робить, бо там уже йому ніхто не заважає...

На сей раз все-таки я не без просьби до тебе: чи не можеш ти піти до Оглобліна³²⁷ і спитати у нього «Известия Нежинского Историко-Филологического Общества»³²⁸ (не Інститута, бо й його «Известия» есть),³²⁹ найти, в якому томі є стаття проф[есора] Сперанського³³⁰ про кобзаря Пархоменка, купити той том і прислати його нам. Може, в тебе лишаться на се гроші від вальків, а як ні, то купи за свої, а я тобі потім верну; «наложеним» не посила, бо, може, книжка доганятиме нас у Тіфлісі, то наложеність може спровадити яку плутанину.

Будь здорова, Лілеєнко! Я ще перед виїздом хоч картку напишу. Як мені шкода, що тобі так не ведеться!³³¹ Коли б ми не на таку чужину їхали, я б тебе туди перетягла... Цілую міцно тебе, маму, Михалю і всіх рідних. Кльоня теж вас вітає.

Твоя Леся

73. До В. М. ГНАТЮКА

17 грудня 1908 р. Ялта

Високоповажаний добродію!

Посилаю на Вашу адресу матеріяли фонографічні³³² і прошу їх передати Етнографічній Комісії wraz із листом до неї, долученим до сього листа. Дуже прошу сповістити мене, як дійде моя посилка, чи не поспують її на границі або в дорозі, — для того бажано, щоб вальки були зараз провірені у Львові фонографом. З огляду на непевність посилення через границю я не всі вальки, які в мене є, посилаю тепер,¹ — 8 я задержала при собі

---

¹ Посилаю №№1, 4, 7, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 19 (разом 11 штук), одно пуделко порожне треба було для впакування. — Л. У.

і пошлю їх тоді, як виясниться, чи добре дійшла ся посылка та чи не треба якось инак упакувати решту вальків. Ті 8 вальків — то продовження і закінчення тих трьох дум, початки яких посилаю тепер,³³³ а продовження ті можуть більш-менш служити і за дублети посланих тепер початків, бо характер мелодій все однаковий, тож якби початки попсувались, то все ж мелодії не пропадуть, коли продовження доїде в цілості. Усе ж разом боюся посилати, бо якби все попсувалось, то з відновленням був би великий клопіт: ми вже на сім тижні з Криму виїжджаємо на Кавказ, а кому иншому їхати з України чи з Галичини спеціально до Гончаренка в Севастополь було б тяжко, тому я так дорожу сими матеріялами. Будьте ласкаві сповістити мене, в якому стані доїде посылка, на таку адресу: Тифліс, Судебная ул[ица], № ,³³⁴ Івану Клементьєвичу Савицкому,³³⁵ для Л. Квитки.

Тексти дум посилаю окремою бандеролькою.

Рівночасно пишу до проф[есора] Колесси, сповіщаючи його про вислання матеріялів.

З правдивим поважанням Л. Квітка

4.XII ст. ст. 1908 р.

74. ДО ЕТНОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

17 грудня 1908 р. Ялта

До Етнографічної Комісії
Наукового Товариства імени Шевченка

Рівночасно з сим листом посилаю матеріяли етнографічні для Етнографічної Комісії Наукового Товариства імени Шевченка, яко дальший вклад до колекції, що зібрав і опрацьовує тепер професор Філярет Колесса. Єсть се вальки фонографічні з співами бандуриста Гната Гончаренка, що ми з чоловіком моїм збрали тут, у Ялті, запросивши до себе Гончаренка з Севастополя. Поясняючі примітки до сих матеріялів долучаю тут³³⁶ на окремому аркуші, щоб їх можна було віддати тому,

хто буде переводити ноти та опрацьовувати сі матеріяли. Запевне, сю працю робитиме проф[есор] Ф[ілярет] Колесса, але якби він перетомився або з якої іншої причини передав дальшу працю над сим матеріялом іншій особі, тоді Етнографічна Комісія зволить передати і матеріяли сі тій іншій особі. Коли ж праця над сими матеріялами буде вже скінчена, то я, в імені ініціаторів сеї справи, прошу Етнографічну Комісію віддати сі вальки, що посилаються тепер, і ті, що привіз проф[есор] Ф[ілярет] Колесса з своєї екскурсії, Науковому Товариству імені Шевченка у Львові на власність в тім разі, коли воно має або вряджує тепер спеціальну бібліотеку для схову фонографічних матеріялів, як то є такі бібліотеки в Берліні та в Москві. Якщо ж така бібліотека при Товаристві не існує і нема на меті в ближчім часі врядити її, то ми попросимо Етнографічну Комісію передати сі матеріяли, по використанню, бібліотеці берлінській або іншій, з якою ми до того часу зможемо увійти в порозуміння.

З правдивим поважанням Л. Квітка

4.XII ст. ст. 1908 р.

75. До Ф. М. КОЛЕССИ

17 грудня 1908 р. Ялта

4.XII ст. ст. 1908 р.

Високоповажаний добродію!

Я давно до Вас не озивалась, бо не було нічого, вартого Вашої уваги, до писання. Аж ось, нарешті, удалося нам з чоловіком спровадити сюди з Севастополя кобзаря Гончаренка, а з Миргорода фонографа Сластьонового, а з Москви та з Києва вальки до фонографа, навчитися орудувати тією недосконалою машиною і таки записати репертуар Гончаренковий. Той репертуар в формі вальків фонографічних посилаю тепер до Львова, до Етнографічної Комісії, а вона передасть його Вам. Посилаю тому до Комісії, а не на Вашу адресу, бо при сій нагоді умовляюся і про дальший порядок з тими вальками, на яких умовах мають вони, по використанню, стати власністю

Тов[ариства] ім[ені] Шевч[енка]. Власність ся не без вартости, бо все ж фонограф дає хоч і неповне, але повніше, ніж ноти, поняття про манеру виконання кобзарських дум. На адресу Комісії посилаю і пояснюючі примітки до вальків, і тексти дум. Все те має бути доручене Вам для Вашої роботи. Тільки боюся я, коли б Вас не перетомила та не виснажила ся робота, — я се як спробувала кілька днів попоморочитись із тим фонографом, то бачу, що ся машина — чиста погибель для нервів, такий вона має прикий тембр і такі незносні її капризи! Маєте рацію, що збірач фонографічного матеріялу повинен вибратися в екскурсію з готовим фонографом і вальками, — нам процедура спроважування «струменту» забрала цілий місяць часу... Ну, та мені особисте не жаль тепер ні часу, ні клопоту, покладених на сю справу: одно, що я дедалі більше впевняюся в нагальности справи ратування дум, а друге, що кобзарь Гончаренко незвичайно интересна людина і з етнографічного, і навіть з белетристичного погляду, так що я почуваюся цілком нагороженою за клопіт тими скількома днями, пробутими в його товаристві. Приємно мені теж, що нам удалося схопити у фонограф акомпанімент бандури до дум і чисто музикальні нумері його репертуару, — не знаю лише, чи досить воно вийшло виразно для записування на ноти, а для слуху воно виходить так добре, як тільки може виходити на сій недобрій машині. Гончаренко грає ліпше, ніж співає, — в музиці він віртуоз межи простими бандуристами — співати ж у 70 літ ніхто не може добре. Коли б тільки вальки доїхали в цілости і не поповсані!

За день — за два виїжджаємо на Кавказ. Адреса моя там: Тифліс, Судебная ул[ица], Ивану Клементьевичу Савицкому, для Л. Квитки.

З найщиршим поважанням

Л. Квітка

P. S. Мій чоловік засилає Вам свій привіт.

P. S. Прислухавшись до фонетики Гончаренка, ми вже відступаємось від свого бажання, щоб тексти кобз[арських] співів

перевіряв хтось з українців, не переслухавши тих текстів з фонографа або з живого виконання. Бувають несподіванки і для українців у тій фонетиці! Тут важно— просто добре прислухатись, «не мудрствуя лукаво», а се галичанин може так само, як і українець право- чи лівобережний.

P. S. Коли інструментальний супровід до дум і самостійні інструментальні п'єски неможливо списати детально на ноти, то все ж бажано, щоб було списано хоч в загальних рисах. Як буде списано хоч в загальних рисах, тоді, може, хто з молодих музикантів, що вчать тепера гри на бандуру, навчиться тих п'єсок хоч в загальному зарисі, а потім, може, поїде до Гончаренка, щоб довчитися детально і списати детально. А се детальне списання в високій мірі важне тую непостижиму загадку, якої мій чоловік не міг розв'язати, слухаючи Гончаренка, а саме, що при співанні дум, настроєних на мінорному звукоряді, акомпанімент провадиться на мажорному звукоряді, що, проте, якимсь чудом не ріже вуха.

1909

76. До Ф. М. Колесси

9 січня 1909 р. Тбілісі

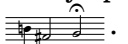
Тіфліс, 27. XII (ст. ст.) 1908

Високоповажаний добродію!

Дякую за сповіщення про мою посилку³³⁷ (приємно, що вона дійшла неушкодженою). Досі не надіслали ми текстів, бо не мали часу і змоги їх переписати, — посилку ми злагодили вже в самий день від'їзду з Ялти, а потому дуже довго їхали, мали багато різного клопоту, приїхавши сюди, і внаслідок всього я захорувала так, що ледве тепера трохи одужала. З сим листом посилаю Вам замітку про стрій бандури і т. и., злажену моїм чоловіком. Решту вальків (посилкою) і тексти дум (бандеролькою) пошлемо Вам (на Вашу адресу) в найближчій часі.

Дякуємо обоє за поздоровлення³³⁸ і бажаємо всякого добра.
З правдивою пошаною

Л. Квітка

Р. S. Мій чоловік просить переказати Вам одно своє спостереження, що, думає він, може бути не без значіння, коли не для самої записі, то для Ваших теоретичних уваг, а саме: коли весною 1906 р[оку] у Києві Кравченко співав свої думи, то кінець кожного більшого музикального уступа він модулював в мажор. Мій чоловік не пам'ятає вже, з якої саме ноти починалась та модуляція, але те пам'ятає, що зображене у присланій од Вас записі закінчення звучало .

Можливо, що Кравченко з часом відмінює де в чому манеру виконання або, може, і в близькій часі співає то так, то инак, в залежності від настрою. Щодо природи сеї модуляції, яка придає відповідним місцям надто урочистий характер, то про се гіпотеза мого чоловіка така: спочатку, може, така модуляція

уживалася тільки на самому кінці думи (славословіє або многолітіє), де сей мажор дуже до речі, а потім Кравченко через брак тонкого смаку чи такту почав надуживати сей прийом.

Л. К.

77. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

19, 22 лютого 1909 р. Телаві

Телав, 6.II.1909

Люба мамочко!

На сей раз уже знов я припізналася з листом і прошу пробачити мені (а за минуле «не признаю себя виновной», бо я писала щось разів із 5, а мені ніхто ні разу). З Тіфлісу не писала через слабість, про яку писав тобі Кльоня, вона і фізично, і морально відбірала мені змогу писати. Сей же місяць теж з подібних причин не писалосся. Спочатку був чималий клопіт з квартирою³³⁹ та з уряженням (бо прийшлося же і меблі купувати), потім я кількома наворотами слабувала, та й тепер маюся неважно — видно, так воно й буде, поки не настане справжнє тепло. На сей раз се вже не з «дыхательными путями», а таки з нирками прикрости — нічого грізного, але так, як і торік зімою, то жар, то болі, то кров, а все виснажує і наводить якусь апатію, так що трудно примусити себе до якоїсь ініціативи, — коли що й роблю, то більше з крайньої безпосередньої конечности, а «воля» дуже мало працює. Зрештою, бувають часом *lucida intervalla*.¹ Раз я розігналась і пішла гулять за місто, заінтересовавшись гарним видом на Дагестан (його звідси видно прекрасно), але тоді ж набрала в калозі снігу, простудилась і була скільки день слаба вище середнього. Потім вернулась до своєї зимової «норми». Морально ж мене дуже пригнітає те, що у Кльоні катар горла все не проходить, що служба йому дається дуже трудно і що я страшенно боюся за нього: живем наче на вулкані... Через се буває такий настрій, що справді рука не здійсмається писати листів, бо розводити марні жалі я не люблю, а коли, окрім

¹ Світлі моменти (лат.).

жалів, ніщо на думку не йде, то застається тільки мовчати. Остатніми днями я, зрештою, якось трохи заспокоїлась — видно, і на вулкані жити можна до якоїсь міри звикнути — і написала навіть, духу набравшись, невеликий драматичний етюд,³⁴⁰ а се і до листів взялася. Перший лист до тебе, а чи стане енергії і на многі інші, котрі слід написати, — не знаю. Дуже я лиха на себе, що так інертно повожуся з писанням листів, бо через те і сама їх мало отримую, а се дуже прикро, надто сидячи в далекій стороні (тут же і по географії вже друга частина світа, бо се ж Азія справжня, а не «Азія»³⁴¹). Прикро от, що нічого далі не знаю, як здоров'я папи і чи він в Києві, чи в Колодяжному. Та й багато про що хотілось би знати. Отримала од Лілі афіші «Бл[акитної] Троянди»³⁴² і вечера,³⁴³ без листа. Кльоні родичі писали, що публіки було на обох орудях багато, але що критика київська «Бл[акитну] Тр[оянду]» дуже не вхвалила.³⁴⁴ Все ж — слабость авторська! — мені хотілось би і ті неприхильні «отзывы» бачити.

Та се я пишу про те, що було б мені цікаво, а сама нічого цікаво[го] для тебе не пишу, та се вже звичайна вада моїх листів. Тут, правда, цікаві переважно пейзажі, а життя тутешнє ми ще мало знаємо, і то поки що не з найцікавішого боку. Пізнали, що тут дуже трудно знайти серед зими квартиру, що тут все дорого і багато самих звичайних речей нема зовсім (напр[иклад], пшона, яшних круп і сухих дрожжів), часом тижнів по 1½ нема нігде масла, і тоді треба самим його колотити, збираючи з купованого молока; у піст, кажуть, не продаватиметься м'ясо (принаймі першого і страсного тижня); нема будинків з подвійними вікнами (хоча мороз і сніг є, і частенько, — правда, і той і другий не подовгу і не побагату), зато поганих поєдинчих вікон робиться в будинках так багато, що кімнати скидаються на ліхтарні (шукаючи квартири, я бачила кімнату, де було 8 вікон, не рахуючи шкляних дверей на балкон! і се тут часто трапляється). Ми наймаємо нібито 4 кімнати, з них одна зовсім без грубки (так і не було ніколи) і служить кладовкою, друга страшно холодна (має 5 вікон, і всі на північ) — ми там не живем, а тільки дві «обитаемы» і доволі теплі, коли держатися

дальше од вікон. Правда, клімат тут ще дозволяє терпіти таку архітектуру: здебільшого вдень тепло і сонце крізь вікна навіть нагріває хату (але ввечері дуже хутко робиться холодно), вітер буває дуже рідко, і то західний — не холодний (се після Ялти якось аж дивує, бо там зимою вітер до розпачу доводить), сніг уже, певне, тепер кінчиться, бо сьогодні вже йде дощ і вечер теплий, а вдень уже до +10° R у затінку буває. Люде наїзні лякають, що дощі тут весною (надто в маю) невсипущі бувають, але телавці обіжаються і кажуть «ничего подобного» — побачим, чия правда. Поки що сніг уже обрид, не так сніг, як його розтавання, бо весь сей місяць ми тільки се й бачимо, — боюся, що нам обом се далеко не на користь може бути. На груди, однак, се поки що не вадить. Підшукуєм ми собі потроху иншу домівку, бо наша для теплішого сезону непридатна: близько до базару і до рибних крамниць, та й садок при ній злидений (мусіли взяти сю, бо ліпшою не було). Хочемо завести корову і коня, бо я мучуся тут з поганим молоком (доброго нігде нема!), а Кльоня ходінням на службу по болоту і по горі (звощики тут дуже дорогі, і мало їх), та і се буде трудно, бо, кажуть, тільки в Тіфлісі можна купити, а тут люде чомусь доброго товару не держать, хоча навколо все «лісі і пасовиська». Взагалі тут якось негосподарно люде живуть, я ще не тямлю, яка тому причина, дбають тільки про вино та про виноград, а більш ні про що (на базарі нема найзвичайнішої городини). На кожнім кроці, окрім історичних мальовничих руїн, є ще багато новітніх пусток — якісь безверхі, розвалені хати, де ніхто не живе, хоч вони не згоріли, а так чогось господарі їх «одбігли», і вони собі помалу «в землю вертаються»... при деяких є і садки, навіть порядні, хтось колись їх садив, тепер вони дичавіють. Земля тут подекуди дуже дешева (по 30 р[ублів] десятина), і мало хто її купує. Видно якийсь глибокий занепад економічний, він просто в очі б'є, без жадної «статистики», а сторона гарна, і тепла, і колись неначе була багатою. Трапилось нам бути у двох простих міщанських хатах, де нас дуже привітно приймали. В хатах дуже убого, але — шклянки миють вином, хоч би для того, щоб води налити. Се тут єдине багатство, тее

вино, і з такими гостями, як ми обое, що вина не п'ють, тут господарі не знають, що робити.

Оце я думала собі сьогодні, що воно за знак, що я не отримую «Рідного Краю»? Чи то тим, що я не заслужила, чи, може, був якийсь перерив у його видаванні?

Чом ти не пишеш, як твое здоров'я? чи ти що робила з своєю ногою, чи вона нарешті сама вигоїлась, чи вона все в тому самому стані?

Сей лист я писала довго,³⁴⁵ бо знов було мені нездужалось, — сьогодні (9.II) уже знов ліпше. Се, може, в залежності від погоди, що була вчора дуже погана, а сьогодні трохи ліпша. Ну, та вже тепер, може, не довго до справжньої весни, а там я знов «воспряну».

Цілую міцно тебе, папу і всіх наших. Кльоня посилає своє вітання. Будь здорова.

Твоя Леся

78. До Г. М. Комарової

23 лютого 1909 р. Телаві

...Я сеї зими взагалі мало писала, бо відбувала клопіт переїздів, а, крім того, слабувала гірше, ніж торік, — се, видно, кара мені за те, що я не поїхала в Єгипет, як радив мені в Берліні проф[есор] Ізраель. І тепер під вражіннями трудно пережитої зими (та й тепер не можу сказати, щоб мені було добре) я вже наважилась на ту зиму їхати в Єгипет, коли миша голови не відкусить.

79. До О. П. Косач (МАТЕРІ) ТА О. П. Косач (СЕСТРИ)

12 березня 1909 р. Телаві

Телав, 27.II.1909

Любії мої мамочко і Лілеєнько!

Як я рада, що сьогодні отримала твою одкритку, мамочко! А то такий був настрій, що я вже не знала, що й робити. Саме хотіла сьогодні телеграму посилати, щоб довідатись про папіне здоров'я,³⁴⁶ як отримала картку. Писати мене вже й охота не

брала, бо поки на листа звідси отримаєш відповідь, то се ж щонайменше два тижні ждати! якось аж руки опускаються... Про те, що папі було погіршало, я довідалась не зараз, як прийшов твій, Ліліє, лист, бо Кльоня не одважився мені зараз про нього сказати, — я таки, правда, була на той час в такому стані здоров'я, коли всякі турботи, як завважено, дуже погано на мені одбиваються, — але мусів таки сказати раніше, ніж хотів, бо тим часом прийшов лист од т[ьоті] Єлі мені, де вона писала, що папі дуже погано, навіть, що він «безнадежен». Звичайне, се мене дуже прибило, я плакала по ночах, не спала, голова боліла до нестерпимости, я хотіла зібратись їхати і мучилась, що не можу. Тоді Кл[ьоня] зважив, що ліпше вже мені сказати про листа твого, бо хоч і там доброго нічого не було, та хоч сказано було, що саме з папою, та й не було хоч такого категоричного вироку, як в листі т[ьоті] Єлі. Сказав і те, що він телеграфував на відповідь (не відповідав листом тому, що не міг тоді писати так, щоб я не бачила, та й взагалі йому трудно писати, крім того, телегр[афував] і для скорости), — при тому сказав, що вираз «здоровье удовлетворительно» ужив тому, що не зумів коротко сформулювати, яке саме тепер те моє здоров'я. В ньому, звісно, нема нічого гостро небезпечного, але, щоб воно справді було «удовлетворительно», того, по щирости, не можна сказати. Я вже краще просто напишу об'єктивні дані, то ти, Лілеєнко, сама зважиш, як саме зветься такий стан здоров'я. Цілий январь у мене, за дуже малими перервами, виділялась кров у м[очі] (то шматочками «червоної нитки», то так «окраскою»), потім се стало рідше, але роздраження у всіх «путях» стало гірше, і тепер воно чимале, я, власне, за кожним кроком чую прикрість, а то й просто біль, хоча і не такий сильний, щоб не могли ходити. Ще новий і прикрий сімптом, що мене дуже часто нудить, часто по цілих днях (але без рвоти), і се дуже одбиває апетит. Спина і боки теж часто болять — одної ночі дійшло вже й до плачу. Увесь февраль у мене t° вечерами (а часто і вдень) вище 37 (хоч не дуже висока, а так: 37,2–37,6, не вище). М[оча] виділяється 11–12 раз на добу (торік було 8–9 раз), і через те я хоч не рано встаю, але не завжди добре висипляюсь, бо вночі що 2–2½ години прокидаюсь та й не

завжди хутко засипляю, і се мені робить всю ніч якоюсь шма-тованою. Енергія і здатність до роботи у мене дуже упали, і, як я вже писала, часто не можу нічим побороти апатії, хоч вона мене часом до розпачу доводить. Аналіза я не робила, бо тут нема до кого з тим вдатись, теж і не важилась, бо й сього нема де зробити. З медициною тут взагалі слабо: у місті всього одна аптека, дуже дорога і не конечне добра, лікарь один, і той не має ніякого довір'я в обивателів, бо його спеціальність—судові «вскрытия», поза якими йому не лишається ні на що часу. Єсть добрий лікарь тут в одному «удельному» маєтку, але він в Телаві буває раз на тиждень, а дома його застати дуже трудно, та й живе він за 8 верстов. Ми раз його запрошували, то він Кл[ьоні] дещо про горло порадив, а про мене признався, що нічого не може порадити, бо таких слабих він, за всю свою практику, бачив тільки двоє і не знає, як їх трактувати.

Я думаю, що в стані мого здоров'я нічого безпосередно небезпечного нема, тому сподіваюсь, що і вас такі звістки не повинні дуже турбувати. Для мене все це тільки служить ознакою, що вже на ту зиму, хоч би й як я поправилась за літо (певне, поправляюсь, бо й тепер як коли ліпша погода, то й мені ліпше), то нічого піддаватись оптимізму, а таки треба вибратись у Єгипет, тоді, може, й гаразд поправляюсь. На ту зиму вже і Кл[ьоня] могтими зо мною поїхати, бо як просидить тут рік, то йому вже можуть дати одпуск. Се не то щоб «для компанії» мені, а таки й йому треба щось радикальнішого для горла— може, єгипетська сухість pomoже. Той лікарь, що тут його оглядав, казав, як і тіфліський горловий спеціаліст, що найкорисніше було б йому змінити професію на якусь таку, де б не треба було говорити (яка ж може бути така професія, надто для того, хто не може багато писати?), а коли вже се не можливо, то слід змінити клімат на сухіший, а поки що старатись поза службою якнайменше говорити, а то й зовсім не говорити. Казав, що се не туберкульоз горла (бо нема ні ранок, ні інших ознак), а тільки катар чи навіть хронічне перетомлення голосових зв'язок, що ніби часто буває у людей, нахильних до великого кровохаркання, після таких кріз, як-от Кл[ьоня]

перебув у сентябрі; що се річ уперта і вимагає уваги та обережності, хоча і вигойна. Радив він Кл[ьоні] вприскувати туберкулін і навіть предлагав, що спровадить того туберкуліну сюди з Петербургу, як тільки стане тепло (туберкулін сей не можна перевозити по холоду, бо псується); він каже, що і горло скоріш поправилось би, коли б радикально вилічити легкі. Та ми все-таки трохи опасаємось, бо чували, що ніби се спосіб небезпечний, власне, для людей з нахилом до «кровоизлияний», — чи ти, Лілеєнко, не знаєш, як саме з тим справа стоїть? Сей лікарь думає, що при нормальній t° , як у Кл[ьоні], можна безпечно вприскувати туберк[улін], але він признається, що сам його ще не вприскував нікому, а тільки з літератури знає, як се робиться. Ялтинські лікарі чомусь не пробували того на Кл[ьоні], хоч взагалі там туберкулін широко вживається і тими самими лікарями. Мені ж і сей лікарь, видимо, не одважується сього вприскувати, бо взагалі воліє мене не зачіпати, а Ізраель казав, що мені можна б се спробувати тільки в клінічних умовах. Ся тема для нас сьогодні особливо гостра, бо сьогодні Кл[ьоня] чогось нездужає і навіть лежить — щось у грудях недобре (болить), хоча поки що нічого особливо лихого нема. Сьогодні я виразно побачила, що якби я справді поїхала, то Кл[ьоня] був би зовсім безпомічний в разі чого (а тепер же грізний март насувається!), і се мене найбільше мучило б. Правда, і сама я могла б вам привезти в своїй особі тільки клопіт (як тоді, коли чучвіріла два тижні, приїхавши з Берліну). Адже по приїзді з Ялти в Тіфліс мені було так, що один лікарь уже казав, що се «верхушечный процесс» відновився та ще й в обох легких. Положим, се було вже фальшивою тривоگوю, як потім виянилось, але тоді можна було тому повірити. Що правда, то правда, а тільки як се прикро почувати себе прикутою до місця!.. Та от я тепер боюся, що після такого листа ви вже не будете мені писати по правді, як дома що негаразд буде. Тільки я вас прошу, любий мої, не вважати ні на що і таки писати правду. Бо раз, що її все одно, як бачите, сховати не можна — завжді може хтось ненароком «видати», — друге, що більше потіхи з добрих звісток, коли взагалі є певність, що все пишеться по

правді, а третє, що до всякого лиха треба відноситись як до фатума, що його ніякими «умолчаннями» не поправиш, — я вже починаю зводити так відноситись, — і, нарешті, мені найприкрішою була б власне моральна розлука з вами, себто коли б я не могла вже й на просторах сих ділити з вами добро і лихо. От тому я сама подаю приклад писання по щирості і на сей раз пишу все, як єсть, хоча, певне, вас воно може засмутити. Зате, як тільки мені поліпшає виразно, я вам теж напишу, і можете тоді впевнитися на таку звістку.

Груш[евському] я в друге не писала — все через ту мою хоробливу інертність, та ще й через те, що лист знов міг би заблукатись, ловлячи сього дуже рухливого адресата. Я в пропавшому листі писала до його прохання дати роботу у «Вістн[ику]» Козловській-Кибальчич в виді якого довгого перекладу з італіянського (може робити і по виборі редакції, може й сама вибрати щось цікаве з іт[алійської] белетристики) — се, звісно, коли «Вістн[ик]» потребує такої роботи. Оце і був зміст мого листа, що мав значіння більше перед початком року, а не тоді, як уже назбірано матеріялів. Але, може, й тепер з моєї просьби можлива якась користь, то прошу її переказати або Груш[евському], або тому, хто тепер редагує «Вістника», — се, звісно, якщо вам є змога піти до «Вістника».

Я мушу просити вас (та перекажіть і іншим, хто схоче писати до мене), щоб не писали мені «одкриток». а хоч би й які маленькі картки вкладали таки в конверт, бо тут на почті дуже паскудні звичаї: і Кльоня, і наша служниця бачили, як поchtові чиновники прилюдно читали «открытую корреспонденцию», розглядали на їй картинки і вголос подавали всякі коментарії, не раз навіть безсоромні. З уваги на се мені було б прикро, щоб вони могли хоч що-небудь прочитати з моєї кореспонденції. От через се наважилася посилати всі листи заказними, хоч се і дорожче, і не вигідно (тут рекомед[ована] почта ходить тільки двічі на тиждень), — інакше листи ріскують пропасти: у Кльоні вже два пропало (вияснено напевне), посланих звідси. Журнали приходять сюди розрізаними, і взагалі безладдя страшенне! Видно, тут почті мало роботи,

і через те розвивається «праздное любопытство». «Рідн[ий] Край» я отримала №1.

Клімат телавський було зопсувався, і пів феєрала було з туманом і з усякою капостою — того, певне, і я розкисла сугубо, — а се остатній тиждень знов порядно і на весну похуже, тільки все ж воґко, бо по ночах дощ. Сніг уже давно щез, і се добре, бо з нього тільки болото. Тут уже починають горіди копати. З наших мрій про свій горід і т. д., очевидно, нічого не буде, бо не маемо сили того всього врядити, — обійдеться якомсь і так! Перший тиждень посту тут не було ні м'яса, ні риби (риба тут вважається скромною!), тільки й виручали кури. Шкода, що ми вина не п'ємо...

Поцілуйте за мене папу і частіше пишiть за його здоров'я, а то я дуже журюся. Чом не пишете, який там нащадок у Микося?³⁴⁷ Обох Михалів і вас обох цілую. Кльоня кланяється всім. Як Дорині діла?

Міцно цілую всіх.

Ваша Леся

80. До Г. М. КОМАРОВОЇ

23 березня 1909 р. Телаві

...Живемо ми тут трохи більш як два місяці, а вже дві кватирі перемінили.³⁴⁸ Тут таки трудненько врядитись скілько-небудь «по-європейськи», — бо тут таки не дармо Азія. «Проза життя» тут здобувається тяжко, зате поезію і здобувати не треба, сама оточає навколо; от з моєї хати видко весь Дагестан, величний білоголовий кряж, він далеко, верстов за сорок, але в ясні дні й місячні ночі він присувається так близько, що аж страшно робиться, він тоді, наче привид новоствореного світа, здається легшим від хмар і прозорішим від льоду... По другий бік у нас Гомборські гори,³⁴⁹ теж чималі, але проти Дагестану то вже іділія. В самому Телаві багато руїн старосвітських (це колись була столиця царів Кахетії), посеред міста ціле замчище з вежами, з зубчастими мурами,³⁵⁰ воно мені нагадує Луцький замок³⁵¹ і мое «отрочество»... І в кождім куточку міста є своя руїна — то давня каплиця, то церква сторожева. Але,

крім руїн, є ще багато новітніх пусток, що лишилися, либонь, після великого лихоліття і не встигли покрити поезією давности своїх злиднів. Багато тут садків і виноградів (тут люди тільки вином і живуть), але то переважно по краях міста, а в середині тісно, камінно і брудно — по-азіятськи...

Люди, грузіни-кахетинці, привітні й грічні, та рідко приходиться з ними як слід розговоритись, бо здебільшого вони тільки свою рідну мову знають... Ми мало з ким знайомі, живемо більше самі з собою та з своєю бідюю.

Мучить дуже так далеко жити від свого краю та від родини, звістки про папіну слабкість просто вбивали мене...

Щодо мене, то і тутешній лікар так, як Ізраель, не квапиться приступатись до мене з туберкуліном і взагалі воліє мене ніяк не зачіпати, бо людей з такою «рідкою» слабкістю, як у мене, — він сам признається, — бачив тільки двох за весь свій вік — і не знає, як з такими обходитися. Тим часом се шкода, що нема хоч яких паліативів, бо досить мене мучать всякі болі в поражених місцях і те, що раз у раз нудить (сього торік не було), але, видко, окрім Єгипта, нема мені лікарства, бо приписаного мені іхтіолу не приймає мій організм, а від сіроліну різних наслідків не бачу. Через те я все марю про Єгипет, — хоч то ще річ далека (на весну ж туди не їдуть, а літом там, кажуть, витримати не можна), але вже збираю відомості про нього. Оце виписую собі Бедекера³⁵² (Guide d'Egypte),¹ а крім того, хотіла б я ще й через людей допитатись, де і як там саме живуть і лічаться хворі люде... Мені вже хочеться скоріш мати відомості про Єгипет, щоб мати виразне поняття, коли й з якими засобами треба туди збиратися, так мені наче було б легше жити (се, може, просто каприз хворої)...

...Та вже, видко, мені на роду написано бути такою *princesse Lointaine*,¹¹ пожила в Азії, поживу ще й в Африці,³⁵³ а там... отак все посуватимусь далі та далі — та й зникну, обернуся в легенду... Хіба ж це не гарно...

---

¹ Путівник по Єгипту (франц.).

¹¹ Далекою принцесою (франц.).

81. До родини КОСАЧІВ

13 квітня 1909 р. Телаві

31.III.1909

Любиї мої всі!

Не писала я вам сими часами за клопотом, не так передсвятковим (хоча й той був силою річей неминучий), як письменним: ³⁵⁴ готувала дещо до друку — а вже завжди буває, що хоч роками яка робота тягнеться, то все in der zwölften Stunde¹ спішка бере, аж голова морочиться. Тепер уже хочеться дещо нове починати, але не знаю, чи се не зостанеться тільки заміром. Тижнів зо три в марці була у нас така чудова весна — цвіли сади, фіялки навіть попідтинню скрізь синіли, — що я «воспрянула духом» і думала вже забути зимові напасті. На мене зараз же впливає тепло — роблюся вдвоє здоровша. Коли се з Благовіщення повіяв вітер з Дагестану, наніс холоду (всього від +5° до +9 R буває сими днями), надворі роздощилося, і я знов трохи кисну, хоча не в такій мірі, як зимою, бо жар буває рідко і болі менше, та й так почуваюся ліпше. До того ж додає одваги думка, що вже сей холод недовгий. Кльоня наче теж трохи ліпше мається з горлом, але, може, се тому, що з 25-го не ходить на службу свята ради. Ну, сьак чи так, у нас хоч «слава Богу, нічого нового».

Спасибі вам за звістки про папу. Коли б то він гаразд поправився! Що то значить, що він не хоче пити ліків? і яка то пухлина у нього — де саме?

Ми були б неказанно раді, любая Лілеєнко, якби ти справді приїхала до нас. Може б, ти тут навіть ліпше відпочила, ніж в Одесі, бо там все ж завеликий клан ³⁵⁵ для тихого літнього відпочинку. Тут природа чудово гарна (се тепер ще замітніше, ніж зимою) та й урядження в нас тепер уже трохи налагоджене — тобі, я думаю, не було б у нас погано. І Михальові не було б нудно, бо є відповідна кумпанія в сусідстві — грузинятка дуже меткі та моторні.

---

¹ В останню годину (нім.).

Оксаночку, хоч пізно, «здоровлю усім гараздом» і радуюсь, що її діла з консерваторією³⁵⁶ та й здоров'ям добрі.

Всіх міцно цілую. Кльоня всіх вітає. Хутко ще писатиму.

Ваша Леся

82. До Н. К. КИВАЛЬЧИЧ

16 квітня 1909 р. Телаві

Телав, Тифлисск[ая] губ[ернія], 3-я Нагорная ул[ица], №31
3.IV.1909

Дорога товаришко!

Пробачте мені, що я так дуже давно не писала до Вас. Як виїхала ще перед Різдвом з Ялти, то все так життя йшло, що я було і листи одвикла писати. Самий переїзд коштував мені довгої слабости (якийсь рецідів у легких), потім уряджування аж на трьох домівках (і се ще, либонь, не кінець!), а найгірше безко-нечні хвороби — чоловікові, мої та ще й дівчини, що в нас служить (вже зібралась нас кумпанія!), просто знеохочували до життя, не то що до писання. Я й до родини своєї місяцями не писала, а звідти все були звістки невеселі — батькова хвороба і т. и. Цур їй, сій зимі, яка була тяжка! Та ще як живеш в Азії, де кожна звичайна дрібниця культурного життя навдивовижу і коштує силу клопоту та грошей, то всяка хвороба немов ще тяжче відчувається. Дуже тут занедбана й зруйнована країна, хоча могла б бути не такою, бо природа тут щедра й багата...

Ще не писала я Вам, бо все хотілось щось доброго довідатись для Вас, чимсь реально допомогти. Писала я, як обіцяла, до «Вістника» про Ваші переклади, але, на біду, лист мій пропав і я не хутко довідалась про те — вже по Новім році, коли в журналі, либонь, розпочато вже довгі переклади друком, — написала все-таки вдруге і досі не знаю, що з того вийшло. Тепер же до мене з Києва листи більш ніж по тижню їдуть. Про якусь роботу, а надто стале місце для Вашого чоловіка (і для Вашої знайомої) я теж не могла допитатись, бо не маю ніяких зв'язків у медичному світі. Хоч сестра в мене є лікарка по освіті,

але вона сама третій рік шукає посади, просто розсилаючи «прошення» по земствах і то без особливих результатів (правда, оце недавно отримала була посаду в Київщині, та через хобі тяжку нашого батька мусіла відмовитись). Тут знайомі запевняють, що в Телаві можна добре прожити приватною практикою, бо лікар є всього один і той зайнятий переважно судовою медициною («вскрытия» тощо), другий мешкає за 8 верстов і приїздить сюди раз на тиждень, а тоді до нього трудно дотовпитись, такий тиск люду збирається пацієнтів. Військовий лікар поза службою не практикує, а ще один тимчасовий приватний лікар хутко виїзжає. Отож, може, й справді тут конкуренція малá, а хворих багато, особливо дітей, бо через лихі гігієнічні умови часто бувають епідемії та й так усякі випадкові хвороби. Тільки все ж я боюся напосідатися на Вас, щоб Ви переїздили сюди, бо й так ремствую на себе, що, може, то я винна з Вашого бідуювання в Сан-Ремо, — все ж, може, то мої листи найбільше навели Вас на рішинець їхати туди. Клімат тут нічого собі, хоча мокруватий. З 1-го марця почалася справжня весна (хоча скрізь у Росії вона сей рік дуже запізнилася), стало тепло, зацвіли сади і квітки польові, був один тиждень перериву з дощем і холодом, але тепер знов тепло і дуже гарно. Зимую ж, мушу сказати, було таки погано, не так надворі, як у хаті, бо тут хати будуються ще гірше від італьянських: маса вікон і дверей, печі абиякі, кухня завжди зовсім окремо і в неї треба через двір іти (або через одкриту веранду), подвійних рам зовсім не роблять, фасади будинків здебільшого на північ, а на південь — глуха стіна, — се звичайний тіп тутешнього житла, і винятків з сього дуже мало. Тим часом зимою сніг буває частенько, усе він то падає, то розтає, і мороз по ночах — звичайна річ, а то і вдень трапляється не раз -3 , -4° R. Зима недовга, так місяців три, вітру сей рік надзвичайно мало, але люде кажуть, що се вже «наше щастя», а що здебільшого буває не так. Якби жити в порядній хаті, то зима тут була б не гірша, ніж у Ялті, бо серед дня часто сонце пригрівало і на балконі можна було довго і з приємністю сидіти. Але ті довгі вечори в холодній хаті...

Нас потішали, що можна врядитись краще, а що то тільки ми, серед зими приїхавши, не застали вже ліпших домівок. Та от ми вже перебралися на іншу, нібито ліпшу (бо кращу на погляд), але і тут як трапився холодний тиждень, то одна хата стала «необитаема», а в другій ледве можна було натопити до $+12^{\circ}$ R. І так воно, здається, тут скрізь, що на домівку в 4–5 кімнат ледве чи 1–2 кімнати можливі для зимового життя. До сього додаю, що життя тут дороге. Кватирі то ще сяк-так (ми платимо 17 р[ублів] за 3 кімнати з кухнею), але вони не мебльовані, меблі треба купувати, а се тут дуже дороге та ще й поганенького виробу, спроважувати ж із Тіфлісу чи з якого іншого центру нелегко, бо від Тіфлісу Телав 100 верстов і їхати треба кіньми, а ближче залізниці нема. Ціни на все їстивне не дешевші, а де в чому й дорожчі, ніж, напр[иклад], у Києві, до того ж усе нижчого розбору, напр[иклад], м'яса і молока путнього неможливо дістати ні за які гроші. Холодна хата і брак потрібного для мене молока, певне, найбільше винні в тому, що мое здоров'я так видимо погіршало тут, бо клімат, як я вже казала, тут зовсім порядний. Через те я мусяти таки вже їхати на сю зиму в Єгипет, бо інакше може бути зо мною кепсько; сподіваюсь, що й чоловікові можна буде зо мною поїхати, а якщо ні, то проситиму кого з родичів приїхати до нього (здається, його батьки і так переїдуть жити до нас), та й поїду хоч і сама, бо з такої, як я була сю зиму, все одно помочі мало, а якби стала ще слабшою, то вже був би самий тільки клопіт. Тепер мені ліпше, літом, може, і ще поліпшає, але тепер я вже знаю, що на літню поправку нема що впевнитись.

Якби я не боялась пошкодити Вам, то дуже б підмовляла Вас переїздити сюди, бо так було б добре мати в сій чужій стороні своїх людей близькими сусідами!.. Але нехай вже буде так, як для Вас ліпше. Пишіть, де будете і як Вам тепер живеться. Не гнівайтесь на мене — не з добра мовчала. Привіт Вашому чоловікові.

Ваша Л. К.

83. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

4 травня 1909 р. Телаві

Телав, 3[-я] Нагорн[ая улица], 31

21.IV.1909

Любая Лілеєнко!

Що б мені зробити, щоб ти приїхала до нас? Окрім бажання бачити тебе, я ще тим настоювала б на такій подорожі для тебе, що, здається мені, ти таки могла б у нас більше відпочити, ніж деінде, а нова для тебе природа і великий простор, що ділив би тебе від Києва, де так тяжко жилось тобі сю зиму,³⁵⁷ може б, згладили гострість почуття. Я знаю по собі, що ніщо так не вимучує, як слабість близьких людей і туга по їх, але і мені помагала не раз нова природа і тихе життя з приятними до мене людьми. Я боюся, що коли б ти тепер, не відпочивши, взяла яке місце лікарське, то могла б і сама заслабнути. Дорога сюди, як їхати з Одеси до Батума морем, не так уже втомна, а як хто переносить море добре, то й сама дорога може бути відпочинком. З Одеси до Батума коштує, коли їхати з Росийск[ого] Общ[ества],³⁵⁸ 15 р[ублів], а коли з Русск[ого],³⁵⁹ то, здається, 21. З Росс[ийського] їхати не погано, тільки довше, бо там все «кругові» рейси, але хто не бачив побережжя, то се навіть цікаво. «Продовольствие» тепер в обох Общ[ествах] необов'язкове, а замовивши за годину вперед, можна їсти за табльдотом³⁶⁰ — обід за 1 р[убль], снідання за 75 к[опійок]; чай варто мати свій, а за воду платиться по 10 к[опійок] за великий чайник. Крім того, можна і на остановках обідати десь в місті, напр[иклад], в Севастополі і т. д., хоча се ледве чи дешевше. З Батума до Тіфліса II кл[ас] коштує 6 р[ублів] (з копійками), а з Тіфліса в Телав діліжанс — 5 р[ублів]. Коли хто говоритиме про якісь небезпеки дороги з Тіфл[іса] в Тел[ав], то не слухай, бо то дурниці, — дорога тут прекрасна, «нападений» вже давно ніяких нема, тільки «по старій пам'яті» один пункт, недалеко від Телава, оберігають стражники, і їх недосвідчені пасажири часом приймають за розбійників і з того мають тривожні хвилини. По теперешньому сезону можна до Телава з Тіфл[іса]

і за один день заїхати, — виїхавши в 6-й год[ині] рано, тут будеш у 8 веч[ора]. Коли хто їде компанією в 4 чол[овіки], то може взяти 4-хмісну коляску за 22 р[ублі] 50 к[опійок] і їхати з якими хоче останковками, хоч і 3 дні, — якщо їхатимеш з обома Михайлами і з мамою, то варто вам узяти коляску. Хоча за Мих[аля] меншого, певне, нігде не платитимеш.

І діліжанси, і коляски наймаються і відправляються з Тіфліса, з Ольгінської ул[иці], з так званої «розгонної почти», — се місце центральне, і його там всяк знає. В Тіфлісі варто спинитись на кілька днів відпочити перед діліжансом. Ми там спинялись в «Северных номерах» на Головінському проспекті («тамошній Крещатік») — отель неважний, але я не знаю, які там інші, знаю тільки, що їх там багато. В Батумі можна і не спинятись надовго; там і так приходиться годин 10 ждати від парохода до поїзда, і люде здебільшого відвозять речі на вокзал, а сами йдуть на бульвар до моря і там цілий день проводять без нудьги, бо там дуже гарно. З Батума до Тіфл[іса] 12 год[ин] їзди.

От, здається, і всі головні відомости про те, як дістатися сюди. Як бачиш, не трудно та й не так вже дорого (в Києві більше проживеш, сидячи на місці), а хто не такий розклеений, як, напр[иклад], я, то воно, може, не так і втомно, до того ж тепер сезон для подорожів найкращий — вже не холодно, а ще не дуже гаряче (хоча тут у нас сьогодні вже +20 R в затінку, але се якось зовсім не почуввається за спеку).

Хоча ми часто поскрипуем, особливо я, але думаю, що се тебе не буде томити, бо клопоту се нікому не завдає і рідко доходить до того, щоб похуже було на серйозну слабість, — от в такім роді, як було в мене в Києві на переїзді з Берліна, — пам'ятаєш? На око я тоді була майже здорова. Думаю, що літом я почуватимусь не зле. Хоча оце я з листом запізнилась таки через слабість: була кров з нирок і спина та боки дуже боліли, в правому боці було немов кругле «сторонне тіло» і неначе давило на все усередині, при тому t° всього 37,5, але я почувалася слабо. Сьогодні вже нічого, минуло. Се трапилось, може, через те, що перша половина квітня була чогось холодна і дуже

мокра, а може, й через тяжкий настрій у мене, а може, я втомилась, пішовши трохи на гору, а може, од всього разом.

Вчора я отримала посилку. Спасибі Михайлові — се ж, певне, він одправив? Тільки я б хотіла знати, як-то воно з фотографіями (портретами, що їх було багато в моїй скрині) та з Моїсеєм і Гейне? Чи вони пришлються окроме, чи, може, як-небудь пропали? Коли пропали, то се дуже велика шкода для мене.

Ну, Лілеєнко, чи приїдеш же? Я б хотіла, щоб ти вже зараз збиралась! Мене вже нетерплячка бере. Найкраще, якби ти телеграфувала, хто з вас має приїхати і коли. Хіба се так трудно зважити?

Маму я вже просила в попередньому листі і тепер знов прошу приїхати. Так само і Михайла. Цілую міцно вас усіх. Кльоня вітає і в гості просить.

Твоя Леся

P. S. Чи не знаєш ти, наскільки добре випробуване і взагалі чи варте довір'я нове средство проти туберкульоза, що зветься Immun-Körper D-r Spengler's¹ (давоського лікаря)?³⁶¹ Це (serum) сироватка для вприскування. Тутешній лікарь сю річ вихваляє, і під впливом його Кльоня вже купив сього Immun-Körper «1 серію» (12 ампулок), тільки ще не буде вприскувать тижнів півтора, бо саме прищепив собі віспу (по селах тут раз у раз віспа, а в камеру всякі люде приходять). Я все-таки трохи опасаюсь сеї штуки і хотіла б, щоб ти, коли можеш, навела про неї справки у людей тямущих по сій спеціальности. Буду тобі дуже вдячна, коли хутко напишеш про се; тільки, якщо се тобі завдасть багато клопоту, то не треба, я б не хотіла тебе томити.

Не бійся, що буде в нас тісно, якщо над'їдуть Кльонині родичі,³⁶² — в тім разі ми все одно мали більшу квартиру найняти, літом се нетрудно, а крім того, літом через місяць буде вільна квартира нашого знайомого і сусіда лісничого,³⁶³ бо його родина виїздить у гості кудись і він буде сам на 6 кімнат, то з охотою прийме в сусіди кого-небудь.

---

¹ Імунні тіла лікаря Шпенглера (нім.).

84. До Ф. М. Колесси

28 травня 1909 р. Телаві

15.V.1909

Вельмишановний добродію!

Дуже дякуємо Вам за надіслання початку видрукованих Ваших записів.³⁶⁴ Щодо уваг, то можу хіба три малі подати, а то, власне: 1) ледве чи лівобережний українець (Кравченко) міг вимовляти «третий» замість «третій» — отже, може б, Ви се переслухали ще в фонограф[і] і відповідно скорегували; 2) хоча Ваш спосіб становити в ключі діези відповідно до ґами, на якій збудована дума, а не так, як звичайно їх становлять, видається мені дуже дотепним і науковим, але люде, непривчені до такого, можуть попасти в помилку і навіть привчитися виконувати думи з тією помилкою (при мені один добрий музикант довший час грав Вашу думу, невірною уживаючи діезів, аж потім уже ми, знаючи, як повинна звучати дума, догадалися, в чім його помилка) — отже, з уваги на се варто б зробити примітку десь на видному місці, що звертала б увагу виконавців на те, як поставлено знаки в ключі. Коли сей лист прийде до Вас уже запізно і в коректі не можна буде сеї примітки зробити, то кажіть пізніше вклеїти кольорову смужку з такою приміткою у відповідному місці; 3) замість скорочуючих знаків покрас ліпше було б виписувати вповні їх виконання, тим більше, що, здається, Кравченкові покраси частіше звучать так: , тимчасом як у Гончаренка трапляються й такі: ; коли ж се марудно виписувати щоразу, то, може б, ще можна вспіти видрукувати значіння покрас у примітках, як звичайне пояснюються знаки покрас в сучасних виданнях клясикив.

Оце і все, що ми можемо сказати з поводу Вашої прекрасно виконаної праці, оскільки знаємо її досі.

Тепер маю до Вас одно прохання, але то лише в тім разі, коли справа не забере Вам багато часу та не завдасть клопоту. Може, пробуваючи у Відні, могли б Ви принагідно довідатись, кілька б коштувало там видання 500строфових українських пісень (самих мелодій з підписаними під нотами першими

строфами тексту латинським друком, а з передмовою по-німецьки). Боюся, що я вже спізнилася з сим проханням, бо вже Ви досі, либонь, у Відні (а може, й вернули?),³⁶⁵ але якби ще було вчасно, то я була б Вам незмірно вдячна, коли бисьте були ласкаві розвідатися про сю справу.

Се я пишу Вам без зволікання, як лише можу скоро, отримавши Ваш лист, але з Азією, як бачите, листування річ загайна і ніяк не може прискоритися!

Прошу вибачити, що якось наче недбало виглядає моє писання, — якось я зле тепер маюся на здоров'ї, то ліпше не годна писати.

Мій муж поздоровляє Вас щиро. Прошу прийняти і мій привіт.

З правдивою пошаною

Л. Квітка

P. S. Можна писати і просто на моє ім'я: Телав, Тифліської губ[ернії], 3-я Нагорная ул[ица], 31, — але се ледве чи буде швидче.

85. ДО ПОДРУЖЖЯ ГРІНЧЕНКІВ

29 червня 1909 р. Телаві

Телав, Тіфл[іської] губ[ернії], 3-я Нагорная, 31
16.VI.1909

Вельмишановні Маріє Миколаєвно і Борисе Дмитровичу!

Дуже-дуже ми обоє вдячні Вам за авторські дарунки,³⁶⁶ а ще більше за пам'ять про нас. Раз у раз ми згадуємо про Вас і довідуємось через родину, як Вам живеться, а писати просто до Вас якось не одважувались, думаючи, що, може, Вам і не до листування...³⁶⁷ Ще якби могло писане слово справді вимовити все, що так глибоко почувається, а то воно все виходить наче холodne чи офіціальне, може, тому, що й живе слово часто німіє перед величиєю горя. Так принаймі буває у мене. Та, либонь, і Ви се гаразд розумієте, бо, певне, з тої самої причини не обізвалися листом до мене, посилаючи Ваш цінний подарунок.

Але тепер я таки одважуюсь обізватись до Вас, бо думаю, що, може, чимсь можу стати Вам у пригоді. Я чула, Борисе Дмитровичу, що Ви все нездужаєте і що на зіму маєте десь виїхати на ліки. Чи зважили вже, куди саме? Коли ні, то, може, я послужу Вам до якоїсь поради, гірким досвідом умудрена. Якби Ви знали, як ми тепера жалуємо, що стільки грошей витратили на Крим, коли за кордоном усе те було б і ліпше, й дешевше. Он люде пишуть, що в Єгипті можна чудово прожити за 75 р[ублів] у місяць, а в Криму за сі гроші люде Hundesleben¹ мають. Коли б Ви наважились туди поїхати, то я була б рада, бо й мені конче треба в Єгипет на сю зиму, а то я сього року так ниділа, що вже, здається, гірше нікуди. Може, й Клим поїде зо мною на місяць — два, але надовше йому не можна, отже, мусітиму сама сидіти цілу зиму (либонь, з грудня до квітня).

У Сан-Ремо досі живе Надія Кибальчич (Козловська) з чоловіком і писала мені, що хоче з осени одкрити недорогий пансіон для хворих (чоловік же її лікар), то, може, і в неї не було б Вам погано, — вона людина сімпатична і порядна.

А як уже незмога або нехить Вам їхати на чужину, то, може, ліпше, ніж у Криму, було б понад Дністром у Кам'янці, — сей курортик тепер дуже вилюднів, а проте ще не навчився так обдирати людей, як «русская Ривьера»;³⁶⁸ клімат там гарний, околиця гарна, а народ рідний. Я б там з охотою жила, коли б вибір житла залежав від мене.

Але, може, Вам і зайві усі ці мої поради. Простіть, що настираюся, бо се справді тільки од щирого серця. Коли б же Вам таки треба було щось більше довідатись про такі справи, то я з охотою і сама напишу, що знаю, і людей допитаюсь по дальших світах.

Поки там Єгипет, то ми з чоловіком уприскуємо собі анти-туберкулічну сироватку д[окто]ра Spengler'a. Мені, сказати правду, користи щось не видко з того (бо, кажуть, туберкульоз нирок якось мало сим способом піддається), а Климові таки е користь, бо груди видимо зміцніли, відколи став міцніший

---

¹ Собаче життя (нім.).

розчин уприскувати. Воно правда, що Климові таки лікар сее радив, а я вже так за компанію і собі почала, хоча мені ніхто не радив, бо мене якось лікарі зовсім бояться зачіпати і ніколи нічого мені не радять. Остатня порада була мені в Берліні, ото щоб їхати в Єгипет, та я їй тієї досі не виконала, може, собі на погибель... Найгірше мені те, що я тепер і писати не завжди можу, бо часто од виснаження голова не служить, і то так, як ще зроду у мене не бувало, хіба після операції. Проте все ж дещо пишу, та от і лежить воно «втуне»,³⁶⁹ бо речі все великі, а в «Вістнику» — хвалиться — «залежи», от і жде воно слухного часу, бо деінде довгої речі не можна примістити, а сама видавати я не вмію, та воно і трудно з такої далечи, як оцей Телав. Місто се, яко місто, поганеньке дуже, але околиця дуже гарна і клімат нічого собі, тільки не для мене, бо надзвичайно часто дощ іде, і хоча спливає з гори хутко, а все ж у повітрі багато пари, то через се мені і тутешнє тепло не служить. А найгірше не служить мені чужина. Стільки вже я на їй жила, а ніяк не привикну... Хоча рідному краєві з мене тепер небагато користи було б, хоч би я їй там була. Я ж «більшею частию лежу на кровати».

Читала я про переміни на «Просвіті».³⁷⁰ Який то там лад тепер буде?.. боюся, що ніякого, бо стали на чолі люде, може, їй добрі, та без досвіду і без престижу, а се для товариства в наші часи дуже погано.

Однак годі вже мені, може, я Вас і втомила.

Посилаємо Вам групу грузінських писателів — може, цікаво. Гарненьке видання — правда? — якось дотепно скомпоновано.

Вітаємо Вас якнайщиріше.

Л. Квітка

86. До О. П. Косач (сестри)

10 вересня 1909 р. Телаві

Телав, 28.VIII.1909

Дорогая Лілеєнько!

Що се може значити, що ти так давно до мене не озиваєшся? Чи ти моїх листів не отримала до виїзду в Одесу — але ж, здається, то неможливо? Чи за що сердися — так чого ж мовчати? І я таки ні до якої вини не почувуюся. Боюся, що ти або хвора, або дуже розстроєна. Мені сумно так довго не мати від тебе ні слова. А от скоро поїду в Єгипет, то туди ще довше йти-муть листи і там я зовсім «заглохну»... Я таки збираюся зовсім серйозно, збираю всякі відомости, розписую листи. Ось і тебе попрошу переслати сього, що тута вкладаю, листа до Горбачевського.³⁷¹ Я згадала, що ти казала, ніби він дав би мені рекомендацію до свого брата в Александрії,³⁷² і тепер прошу його про се.

Коли що-небудь несподіване перешкодить мені їхати в Єгипет на сю зиму, то се буде шкода, бо я дуже виразно почувую, що «треба щось думать». Сього року мені дуже видимо погіршало і навіть літом не було звичайного при таких хворобах поліпшення (за [винятком] хіба скількох днів в іюлі), раз у раз кров, часто болі, м[оча] вже по 14–15 раз на добу відходить (я навіть клопочуся, як то я буду їхати 100 верстов кіньми вкупі з чужими пасажірами, — не будуть же вони що 1½ години для мене спинятись). Се вже не «самопочуття», а об'єктивні ознаки, що справа моя не з найліпших, — *c'est triste, mais c'est scientifique...*¹ Треба скористати з того, що Ф[еоктиста] С[емівна] може побути з Кл[ьо]нею сю зиму³⁷³ і що маю ще рештки своїх грошей, та попробую одурити баціли ще раз, коли воно ще не запізно, ну, а як вийде, що пізно, то вже, звісно, ні на кого жалувати не буду, і на долю теж ні, бо, властиве, то буде досить консеквентний кінець тої долі, що я сама собі «викувала»,

---

¹ Це сумно, але науково (франц.).

бо якби мені дано змогу завернути час того «кування» назад, то я, либонь, таки те саме робила б, що допровадило мене до такого skutku. Логічно взявши, я не маю права, може, й ратуватись, але тут уже рішає не логіка, а інстинкт і деякі «посторонние соображения». Між иншим, у мене саме тепер багато всяких грандіозних літературних замислів і хотілось би відтягти час повного інвалідства, доки ще не такі літа, що «ум кончал»...³⁷⁴ Так чи сяк, збираюся в Єгипет...

Кльоня щодо грудей мається непогано (в Телаві рецідівів не було), але горло все однаково і нерви не ліпші, роботою томиться так, що і листів не може писати, хіба з великим зусиллям, — тому і тобі не писав. З Ф[еоктистою] С[еменівною] ми живемо в згоді. Маруся вступила в тутешню прогімназію.³⁷⁵

Будь здорова, поцілуй Михалів. Поздорови кузіну Оксану³⁷⁶ і привітай родичів. К[льоня] тебе цілує.

Твоя Леся

87. До Н. К. КИВАЛЬЧИЧ

28 вересня, 5 жовтня 1909 р. Телаві

Телав, Тифл[исской] губ[ернии]
15–28.IX.1909

Дорога товаришко!

Мені самій прикро, що я до Вас так довго не писала, але се тому, що коротких листів писати якось не вмю, а на довгі не завжди є енергія і час, одкритки ж звідси посилати я не люблю через деякі особливости тутешніх (а може, й не тільки тутешніх) звичаїв.³⁷⁷ Що я справді збираюся в Єгипет, то се, властиве, не новина, і не знаю, чому саме тепер схотілося «Раді» про се писати,³⁷⁸ — певне, не стало *entre-filet*^I для заповнення білого місця в газеті, у всякім разі, я з тої звістки не винна, бо не навизу подібні *personalia*,^{II} — приятелів вони лякають, а чужим зовсім не цікаві. Взагалі я волюю, щоб моє приватне життя,

^I Нотаток, дрібних записів (франц.).

^{II} Особисту інформацію (лат.).

як життя взорової римської матрони, було «світові» невідоме, і справді здебільшого так воно й є. Що ж знов до моїх зборів у Єгипет, то нігде правди діти, що вони на добрий стан здоров'я не показують, — хвороба моя *fait toujours du progrès*,¹ по-малу, але певним кроком, і є зовсім об'єктивні ознаки, що проти торішнього вона таки чимало завоювала в моєму організмі, але *speriamo bene*^{II} (як колись Куропаткін в Манджурії),³⁷⁹ що один рішучий бій — і ворог буде вибитий з позиції! Взагалі, се хвороба не така вже гостра, і чи доведеться, чи ні видужати з неї, а прорипіти з нею, кажуть, можна дуже довго, літ 15–20, а не всякий же в мої літа має сю надію навіть без особливої хвороби. Вся штука в тому, що маю претенсію не тільки рипіти, а ще й жити, «розвиваючи діяльність», от тому і хочу їхати в Єгипет на прощу до єгипетського сонця — вже ж не дарма йому такі колосальні святині колись будовано — певне ж, воно і силу має колосальну, і що ж таке якась мікроскопічна баціла проти його маєстату?.. Собі не дорікайте, що порада Ваша лишитись минулої зими при чоловікові зійшлася з моїм рішенням, — інакше я ніяк не могла зробити і тепер не жалую, що лишилася, бо якби покинула його тут самого, то все одно не було б мені в Єгипті користи, а ще й, може, не добувши сезону, вернулась би сюди — се ж іще гірше, ніж зовсім не виїздити. Тепер з ним буде його мати, та й я не трачу надії, що яких місяців 1½ і йому якось можна буде пожити зо мною в Єгипті (торік сього ніяк не можна було б урядити), що за той час, може, підгоїться йому горло, і тоді він могтиме без мене хоч трохи бувати в товаристві і спокійно ждатиме мого повороту. Тепер уже рік, як не було гострих рецідивів його хвороби (кашлю і кровотечі з легких), а торік восени я саме була під свіжим вражінням катастрофи — а хто ж може під таким вражінням роз'їздитись в різні частини світа? Торік ні мати його, ні хто инший не міг приїхати до нас, та я б і не впевнялась ні на кого. До того ж за торішне літо я була поправилась і думала, що надо мною

---

^I Постійно прогресує (франц.).

^{II} Сподіваймося на краще (італ.).

«не капле», а цього року літо мені нічого доброго не дало, а всякі memento¹ бували так часто, що вже і мій оптимізм похитнувся, а чоловік то вже питанням свого життя ставить — щоб я кочне їхала в Єгипет. Тож і думаю їхати через місяць або через два — се залежатиме від того, яка тут осінь буде, та ще від різних практичних умов.

У літературну «брань», кохана товаришко, я таки не думаю вступати: 1) на таких просторах (Телав — Київ — Каїр) полеміку вести неможливо, бо на кожний «обмін думок» ітиме по 1½ (а по звичаях наших редакцій, може, й по 6) місяці, публіці обридне за тим стежити, і вона махне рукою на нас, 2) не почувую в собі нікаторого талану до полеміки, а для справжньої критичної статті не можу тепер зібрати матеріялу, 3) відповідь поета чи белетриста критикам (хоч би річ ішла і не про його власні твори, а взагалі про поезію чи белетристику) ніколи нікого з «публіки» не переконує, бо вважається, що се голос «пристрасний», 4) маю так мало сили, що мушу її щадити для виконання того, що можу зробити ліпше і з більшим пожитком (так мені здається) для рідної літератури, і 5) я теж не мала змоги стежити за всіма періпетіями тієї «брані» і через те боюся чогось наплутати. Щодо «оздоровлення» взагалі нашої літератури, а надто критики, то я думаю, що тут зусилля окремих людей мало допоможуть (хоча, звісно, «всякое дерзание — благо»), бо наша література і критика живуть в ненормальних обставинах — вони перш усього не мають за собою справжньої читаючої публіки. Коли вже нормальніші літератури (напр[иклад], французька, великоруська) ніяк не можуть себе «оздоровити», то такій літературі, як наша, се ще трудніше. Коли поглянути на справу розважніше, то навіть у нас діло ще не так-то зле стоїть: взявши релятивно, у нас таки чималий процент і таланів, і талановитих творів, може, в інших «багатших» літературах він і менший. Чи багато виходить за рік справді гарних, цінних творів хоч би у французькій літературі посеред моря найнікчемнішої жорстви, що викидає Паріж

---

¹ Нагадування (лат.).

на всесвітній ринок?.. Критика наша, правда, дуже відстала, та се тому, що взагалі в межах «російської культури» людей літературно освічених дуже мало, а для критика не досить талану і громадянських цнот, тільки треба конечне спеціальної освіти, інакше вийде ефремовщина або хоткевичівщина.³⁸⁰ Не подумайте, що се я вже так холодно-розважно ставлюся до того, що в нас «закони пишуть» такі критики, як... *passons les poms!*¹ що в нас автори діляться на «старших і молодших», не наче в школі, що в нас часто переймають «остатній крик моди», не знаючи не раз ще й а б с, — все це мене дуже болить, але поки що я не маю змоги про се говорити публічно так, як вважаю, що слід би поговорити, а збільшувати собою число «легкої кавалерії» не хочу. Могла б хіба в тім разі обізватись, якби треба було оборонятись від якої образи чести, але такого я все ж поки що не начитувала. От хотіла було написати приватного листа у Вашій справі до «Вістника», бо мене дуже обурило його поведіння з Вами, але саме тоді була дуже хвора, а потім побачила в списі «прийнятих до друку» творів і один з Вашими ініціалами, та подумала, що, може, і тут не зла воля була, а звичайне недбальство наших редакцій.

22.IX (5.X)

От аж коли кінчаю листа! То було занедужав чоловік (випадково і не страшно, тільки раптово), а потім я сама якось розклеїлась і голова зовсім не хотіла служити (се в мене часто буває). Тим часом ми вже врадили, як і коли їхати в Єгипет. Чоловік послав по «отпуск», і якщо дадуть, то таки і він поїде зо мною хоч на місяць, бо треба йому горло своє ратувати, та й, видно, не хочеться йому пускати мене тепер в далеку дорогу самотою, — хоч я і звикла їздити сама, але тепер я така, коли правду казати, інвалід, тільки не хочу формально сього титула носити. Може, на весну поправлюся, то буде легше вертатись, а тепер таки трудненько їхати.

---

¹ Не згадуймо імен (франц.).

Отож, коли ніяка халепа не перешкодить, то виїдемо з (16).XI в Батум, а звідти морем до Александрії, а далі ще побачимо куди, чи в Каїр, чи даліше.

Напишіть мені ще, поки я тут, а потім я Вам напишу з Єгипту. Я завжди журюся, коли (з моєї завжди вини) довго не маю звісток од Вас, бо сімпатія наша взаємна і я ніколи не могла жити без таких сімпатій — вони найбільше скрашають життя. Уклін Вашій дружині. Будьте здорові.

Ваша Л. К.

88. До О. П. Косач (сестри)

8 жовтня 1909 р. Телаві

Телав, 25.IX.1909

Любая Лілеєнко!

Обидва твої гадацькі листи — довгий і короткий — я отримала. Спасибі, що ти хутко переслала Горб[ачевському] листа, я сподіваюся ще до виїзду одержати відповідь, бо я свій виїзд трохи відложила: то було думала їхати в октябрі, а тепер поїду в початку ноября (7-го йде з Батума пароход), бо тут осінь досить добра¹ і, рівняючи до весни, не дуже мокра, то я вважаю, що ліпше пізніше восени виїхати, зате весною забаритись, бо апріль і май тут дуже погані. Їхатиму я тепер не на Одесу (якщо не пропущу того парохода німецького, що йде 7.XI),¹¹ бо то було б значно довше та й холодніше (ноябрь, напр[иклад], в Одесі буває дуже поганий), а поїду теплим анатолійським берегом на Трапезунд³⁸¹ і т. д., і се мені днів на 4–5 скоротить дорогу, що для мене тепер досить важно. Хоч і жаль мені, що не зможемо тепер з тобою і Михайлом побачитись, однак обережніше для здоров'я буде так. Зате сподіваюся весною довший час побути з вами, бо вертатись хочу на Одесу. Якщо буду

---

¹ Левицька писала мені, що їздила в ноябрі і що то не вважається пізно. — Л.У.

¹¹ Якби через що-небудь я спізнилась на той пароход, то поїду на Одесу і тоді телеграфую тобі. — Л.У.

значно здоровша, то, може, я до вас поїду, а як не дуже, то ви до мене виїдете, якось уже там буде. От коли б ти, Лілеєнко, десь у доброму (сухому) кліматі дістала місце, то я б, може, й на цілий май до тебе в гості забралась (в Телаві май завжді препоганий). Ну, та то ще справа далека. Поки що, може, справді ще я тобі в Єгипті місце знайду (адже в Євпаторії хоч поганеньке, та знайшла, як обіцяла), гляди ж, щоб приїхала! Там лікарок зовсім мало, а роботи їм, певне, було б досить. А може б, ми там маленьку зімову санаторійку завели — зімою грілися б і гроші заробляли, а з першим «хамсіном»³⁸² вкупі з пацієнтами в Європу втікали б. От би здорово було! В Єгипті обдумаю це як слід і напишу тобі вже серйозно, як я собі се уявляю.

Одержала я від Ізраеля рекомендаційного листа до каїрського лікаря, його ученика (я просила Ізр[аеля] про сей лист), та подлий Ізр[аель] так запечатав — навмисне! — що я і не знаю, що він там про мене пише. Ненавижу я цю німецьку систему секретів, вона до того ж осягає супротивних результатів, бо наводить зовсім не на оптимістичні думки. Сяк чи так, добре, що прислав листа, се, може, позбавить мене зайвих прикростів при першому огляді — чей же, Ізр[аель] хоч тому лікареві написав точно, що саме він у мене констатував, і вже мене не треба буде всякими апаратами дерти.

Отримала я сьогодні від Грінченків листа з Ospedaletti³⁸³ і з сеї нагоди прошу тебе якось побачитись з п[ані] Пахаревською (Валерик)³⁸⁴ та й запитати її, що зробила вона з тією посилкою, що я просила її передати ще літом Грінченкові, — Гр[інченко] посилки не отримав, і се мені дуже неприємно, а листа отримав дуже пізно і чогось із Чернігова. Я переслала те через Валерик, бо то був такий час, коли я не знала ні маминої адреси, ні того, хто з вас є в Києві, адреси Грінч[енка] я теж не знала, до того ж уважала Вал[ерик] за велику прихильницю Грінч[енка] та й думала, що й до мене вона буде не така неуважна, а тепер каюся в своєму довір'ї.

Ще хотіла б я знати і про другу посилку — чи отримала мама мій рукопис («Йоганна, жінка Хусова»)³⁸⁵ і чи думає та коли саме його друкувати. Коли він до «Р[ідного] К[раю]» не

придатний, то даремне мама стісняється се мені написати, бо я дуже не люблю невизначності в таких випадках. От і те, що мою драму у «Вістнику» «маринують» уже ¾ року,³⁸⁶ іритує мене майже так, як коли б її і зовсім не прийняли, якось відпадає охота і посилати... Не дивно, що в нашій літературі так багато «посмертних» творів. Між иншим, мої літературні зарібки можуть мати вплив і на моє пробування в Єгипті (його довгість і вигоду), і навіть на наше стрівання весною, бо для заїзду в Одесу я мушу доложити 30 р[ублів] на білеті самому, а якщо прийдеться з грошима тісно, то, може, й не в стані буду того зробити.

Мама давно мені не пише, і се мені прикро. Цілую міцно тебе, Михалів, і маму, і Дору. Михальо і Дора на тому портреті «неправдоподобні» — жду ліпшого. Кл[ьоня] цілує вас. Ф[еоктиста] С[еменівна] і Мар[уся] кланяються.

Твоя Леся

89. До М. В. Кривинюка

16 листопада 1909 р. Телаві

Телав, 3.XI.1909

Дорогий Михалю!

Не знаю, чи вже Ліля з Вами, але все одно, Ви їй дасте сього листа, якщо Ви вже вкупі. Хутко по отриманні сього листа маєте отримати від нас посилку, то се от що є: се — етнографічні матеріяли Кльонині і почасти мої,³⁸⁷ а посилаємо їх Вам з проханнєм добре приховати, поки попросимо вернути їх назад. Діло в тому, що позавтроду ми обое виїзжаємо в Єгипет,³⁸⁸ бо і Кльоні з осінню стало на здоров'я гірше, та й лікар давно напосідається, щоб він серйозно поратував своє горло, отже, на хазяйстві лишаються Ф[еоктиста] С[еменівна] і Маруся; хоча Кльоня через два місяці вернеться з Єгипту, але можливо, що за сі два місяці вдасться йому випросити перевод на службу в якесь сухіше місце Кавказу, ніж Телав (головно, щоб мені весною не вертатись на дощі), а в тому разі, може, Ф[еоктисті] С[еменівні] прийдеться без нас пакувати все для переїзду, отож

і боїмось, щоб наші «народні скарби» де-небудь не затратились в шарварку вибірання, а се буде шкода, бо там є більш пів тисячі мелодій і їх, може, не всі вдалось би відновити, якби згинули. Крім пісень нар[одних], в посилці нема нічого, отже, Вам не варто її й розпаковувати, бо як попросимо прислати назад, то не буде клопоту з пакуванням, тільки иншу адресу наклеїти. Знаючи акуратність Вашу і Ліліну, твердо надіємось, що у Вас наші «скарби» будуть у певності, тож і просимо прийняти їх «у гості». Може, я весною й сама по їх приїду! Рукописи я беру з собою, які не надруковані, а надруковані вже ж не згинуть, поки в Леті не втопляться...³⁸⁹ тий ж, що є у Вас, нехай у Вас і будуть до слухного часу.

Їхати маємо таки на Трапезунт, і якщо в Тіфлісі не запізнять з паспортом, то 7-го XI вже будемо на морі. Білінський (родич Горб[ачевського]) вже написав до мене, обіцяючи всяку поміч і пораду, і се мені дуже мило — тепер вже мені путь моя ясна. Кльоня, з поради лікаря, накладає на себе на сі два місяці «обітницю мовчання», щоб по змозі ні слова не говорити (се, кажуть, найкращий лік на фарінгіт), то, може, при египетському кліматі та при морській подорожі і за два місяці буде чимала користь. На більше одпуск не можна було взяти (та й матеріяльно трудно, бо тоді платня не йшла б), хоча, звісно, варто б. Ну, а мені «одпуск» довгий, надто, коли дома все гаразд буде. Найраніше вернуся в апрілі, найпізніше в іюні...

Як же Вам ведеться при нових обов'язках?³⁹⁰ Мама писала, що Вам ще й в музею місце «накльовується»,³⁹¹ — се було б добре, бо то також сімпатичне заняття. За Прагою дуже не жалуйте — хто може не їхати на чужину, хоч би й прекрасну, той щасливий, хоч не завжді тямить своє щастя. І для Михалка важно тепера жити на Україні. А робота при «взаємній допомозі», чей же, не гірша від роботи на якого фабриканта. Prosit!¹ Цілую Вас, Лілю і Михаля. З дороги писатиму.

Ваша Леся

---

¹ На здоров'я! (лат.).

90. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

27 листопада 1909 р. Смірна

«Romania», 14.XI

Люба Лілеєнко, вже ми тут і сьогодні ж їдемо далі. Досі на морі було багато дощу і холоду, але тепер вже гарно — може, се вже добрий клімат почався. Позавтраму будемо вже в Єгипті!³⁹² Маємось нічого собі — тільки вже якби не їхати більше! Цілуємо вас.

Леся

91. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

1 грудня 1909 р. Хелуан³⁹³

18.XI.1909. Helouan

Лілеєнко! Приїхали ми в Гелуан ще позавчора, просто, не сплячучись ні в Алекс[андрії], ні в Каїрі. Вчора не могла я писати, та й сьогодні ще втомлена дуже і спина болить. Писати трудно, бо ще й причандалів своїх не достала. Живемо поки що в от[е] лі поденно, адреси справжньої не маємо. Як урядимось на стало, то напишу.

Тут дуже гарно і тепло — зовсім літо. Будь здорова. Цілуємо вас всіх.

Леся

Пиши: Caire, Poste Office, poste restante.¹

---

¹ Каїр, поштамт, до запитання (франц.).

1910

92. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

3 січня 1910 р. Хелуан

Egypte. Héliouan-les-Bains, Villa Continental¹

21.XII.1909

Люба мамочко!

З Новим роком! Тут уже один Новий рік зостріли — нового стиля, — а поки лист мій доїде, то й скрізь уже буде новий рік. Але, властиве, так мало від того зміняється... і, живучи життям новітнього номада, краще справді одвикнути від тих традицій, бо — недарма «бідні невільники» кляли Марусю Богуславку за те, що вона нагадала їм «роковий день» на чужині...³⁹⁴ От сьогодні 21.XII — день іменін папи...³⁹⁵ як часто я забувала сей день при житті папи, а тепер з яким тяжким жалем я згадала його!.. Справді, чому я так байдужа до всяких свят тоді, коли вони могли б дати якусь радість, і чому я все святкую їм тугою?.. Зрештою, нащо про се говорити?

Вже тиждень, як я сама. Кльоня мусів виїхати трохи раніше навіть, ніж вимагав одпуск, бо пароходи на Батум ідуть так рідко, що ніяк не можна було вигідного часу вибрати. Він тута поправився, зовсім перестав кашляти, горло хоч не зовсім видужало (для того більше часу треба), але все-таки значно зміцніло, а головно, тутешній спеціаліст запевнив, що ніякого туберк[ульозного] пораження в горлі нема (я сього дуже боялась), що се ослаблення, правда, залежне від загального ослаблення легких, але се річ, що трапляється часто після Blutsturz'ів і здебільшого добре гоїться, тільки вимагає уважності, і часу, і сухого клімату теж. Отже, тепер на черзі —

---

¹ Єгипет, Хелуанський курорт (купальня), вілла «Континенталь» (франц.).

старатись перевестись кудись у сухіше місце, хоч би й на Кавказі (напр[иклад], в Єреванську губ[ернію]), — Кл[ьоня] сподівається, що се буде можливо. Се було б дуже добре, бо тоді хоч би, може, й прийшлося ще їздити в Єгипет, та вже хоч пізніше виїздити і раніше приїздити додому. А їздити таки, либонь, прийдеться, бо чи судиться радикально вигоїтись, чи ні (се таки під сумнівом!), але, у всякім разі, я тут почувуюся ліпше, ніж деінде почувалася, відколи слабую на нирки. Перестала показуватись кров (у Телаві вона була щовечора), і температура дуже рідко переходить норму, а головно — якість більше енергії в тілі; голова теж не болить так часто (тільки з приїзду більш тижня боліла).

Попробувала я перемінити домівку (все дешевшої шукала), а скінчила тим, що вернулася таки туди, де було одразу оселилась,³⁹⁶ та тут уже й буду до кінця. Дорого тут скрізь однаково, а тільки в другому пансіоні менше і гірше давали їсти, крім того, тут і лікарський нагляд входить в плату за пансіон, бо хазяїн сам лікар. Але пансіон не має специфічно «санаторського» вигляду, бо збудований він по типу багатших арабських домів з центральною восьмикутною залогою на шталт атріума,³⁹⁷ з многими верандами, кольоровими шкельцями в вікнах, з плисковатим дахом і т. и. Живуть люде, все більше на нирки хворі, отже, на вид здорові, а дехто й зовсім таки здоровий, тримаються досить по-товариськи, їдять за *table d'hôte*,¹ увечері збираються в салоні, грають, бавляться, балакають. У всякім разі, нема того «одиначного заключенія», що бувало на лимані.³⁹⁸ Дехто є інтересний — переважно жидисіоністи, з тих, що переселились жити в Палестину.³⁹⁹ Се дуже симпатичний тип людей, і багато інтересного є в їх житті і в їх ідеях. Єсть і українці, але тільки *gente*, не *natione*,¹¹ — тип менше цікавий, бо занадто відомий. В тому пансіоні, де я раніше тижнів зо два жила («Antonio»), переважають англічане і ті, що їх мавпують, і там дуже церемонний тон панує *peu sociable et*

---

¹ Столом господаря (франц.).

¹¹ За походженням, не за національністю (лат.).

grude,¹ і так, кажуть, буває скрізь у тих пансіонах, де задають тон англічане.

Поки був Кльоня, то я з ним таки дещо побачила в Каїрі, а тепер уже сижу, бо самій мені трудніше ходити. Бачили ми великі піраміди і великого Сфінкса — се справді щось єдине на цілім світі! Ніякі картини, фотографії і т. и. не можуть дати справжнього поняття про душу сих камінних істот. Особливо Сфінкс — він має велику тисячолітню душу, він має живі очі, він немов бачить вічність. А який там пейзаж перед очима в сфінкса!.. Не розчарував мене Єгипет, а ще більше причарував, і тепер тільки я зрозуміла його до кінця геніальний хист, як побувала в Каїрському музею.⁴⁰⁰

Але нехай ще згодом напишу — тепер вже пізно.

Чому ти, мамочко, мені не пишеш? Невже досі моїх листів не маєш? Мені вже скучно без вістів про вас, моїх рідних.

Міцно цілую тебе і Дору.

Твоя Леся

93. До М. М. КРИВИНЮКА

6 січня 1910 р. Хелуан

Любий Михалю!

Спасибі тобі за гарний листочок і за твій портретик. Я не вмію так малювати, як ти, тому посилаю тобі куплену картинку арабського хлопчика, що везе сіно на верблюді. Тут дуже славні хлопці-арабчата живуть,⁴⁰¹ я ще тобі пришлю. Цілую тебе міцно, а ти поцілуй за мене бабуню, маму, татка і тітку Дору.

Тітка Леся

І ще Михальові табунець струсів. Нехай бабуня або мама розкажуть, що то таке струсь, а я тільки скажу, що їх тут розводять в одному селі так багато, як курей, і держать в загородці, а вони нудяться, бо звикли бігати по пустині.

Нехай Михальо скаже, чи гарні ці картинки, то я ще яких пришлю.

Тітка Леся

---

¹ Малотовариський і примхливий (франц.).

94. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

31 січня—1 лютого 1910 р. Хелуан

Helouan, Villa Continental

18.I.1910

Любая Лілеєнко!

Я вже давно вибіраюся написати тобі «справжнього листа» і через те не написала досі жадного. Поки був Кльоня, ми то домівки шукали, то з пансіона в пансіон переїздили, — все шукали, де б дешевше, — а потім таки трохи екскурсії робили, бо я знала, що як лишусь сама, то вже не рипатимусь, та й так ото час проходив. З тих переїздів ніякого пуття не вийшло, бо ми таки назад в Continental вернулись, але се таки не з нашої вини: знайшли ми було домівку, по-тутешньому недорогу — коштувало б з утриманням 100 р[ублів] в місяць (тепер коштує 130 р[ублів]), але хазяїн, довідавшись, що у мене не нефрит, а туберкульоз нирок, так злякався зарази, що ледве дав нам переночувати, а другого дня рано ми вже мусіли вибратись. В Pension Antonio¹ було так, може, р[ублів] на 10–15 в місяць дешевше, ніж тут, в Continental, а якщо стільки само заплатити, то була б ліпша хата, але зате дуже погане молоко і масло (а мені його багацько треба) і дуже непривітне та занадто парадне товариство, до того ж за лікарську поміч прийшлося би дорожче платити, бо то не санаторіум і лікаря там нема. Пробувала я вдаватись в Каїрі до того лікаря, що рекомендував Ізраель (раз я до нього їздила, раз він до мене), але з того діла не вийшло і лікар той скомпромітувався в моїх очах. Сказав він мені, щоб достачити йому матерьял для аналізу, Кльоня повіз йому ті пляшки, він вилив їх у шклянну посудину, подивився проти сонця, сказав, що «не так зле, як він сподівався», та й вилив геть той «матерьял», заявивши, що він і без аналізу, «на око», все знає, що треба... Може... Потім сказав Кльоні (а потім, приїхавши в Гелуан, повторив і мені), що моя слабкість майже невлічима, що клімат спочатку, може, й буде мені помагати, але потім перестане, що я можу прожити й довго, але

---

¹ Пансіони «Антоніо» (франц.).

здоров'я мое буде все гіршати, і що взагалі для мене є тільки одно лікарство—вприскування туберкуліну, а як се не поможе мені, то вже ніщо не поможе. Пляшечку з сим туберкуліном він привіз із собою в Гелуан і хотів уже вприскувати, але як я спитала, скільки се коштуватиме, то він заправив стілько, що виходило 80 р[ублів] на місяць. Сього я дати не могла (та й не хтіла), і ми з ним розсталися назавжди. Я казала йому, що Ізраель дозволив пробувати сі вприскування тільки в обстановці клінічній, під постійним наглядом лікаря, але він запевняв, що зовсім досить, коли він приїздитиме двічі на тиждень, а що наглядати я можу сама над собою, а в разі потреби можу по телефону викликати його з Каїру (по 10 р[ублів] за візит), «якби, напр[иклад], ніяк не можна було спинити кровотечі з нирок»... Все це мені якось не сподобалось, і я вдалась до хазяїна Continental'я, лікаря,⁴⁰² на пораду. Він вприскування tuberculinum¹ ухвалив, хоча і не вважає, що без того я незлічима (навпаки, він думає, що моя «стадія» зовсім ще не дуже лиха), тільки що з tub[erculinum] поправка може скоріше і радикальніше піти. Тож і врадила я так, що знов вернулась в Continental, плачу 130 р[ублів] на місяць, і в сю плату входить также лічення. Одначе вприскуваньнв ще не починала. Треба було спочатку аналізи поробити, а тому всякі обставини довго заважали, потім на який час зопсувалася погода (бувало навіть вечорами по +7 R, що вважається тут дуже холодно) і лікар боявся, що яка-небудь випадкова простуда абощо зіб'є нам нормальний триб лічення. Тепер знов приходиться тиждень пождати, а тоді вже почнем. Кажуть, що небезпечного в тім нема нічого, бо тепер дозівка дуже обережна і, крім того, за мною буде постійний нагляд, як тільки що буде «не тот», то й покинемо. Все-таки спробувати варто, може, справа посуватиметься швидче, та й коли можна витравити той «туб[еркульозний] ґрунт», то чому ж і не зробити. А він таки є, бо от знову при аналізі знайдено баціли (хоч і небагато, «ganz vereinzelt»).^¹¹ Крім баціл, знайдено червоні крив'яні кульки,

---

¹ Туберкулінум (лат.).

¹¹ Дуже рідко, поодинокю (нім.).

4 pro mille білку, плісковатий епітелій і малий «удельный вес», а більш нічого особливого (лейкоцити в щот не йдуть). Лікарь задоволений, що нема ніяких ціліндрів, каже, що се показує на незачепленість самої ниркової товщі, а тільки на «катар лоханок», щб, на його думку, зовсім не так уже погано. Почуваюся я тут ліпше в тому напрямі, що рідко буває підвищена t° (та й то не більше 37,2), крові «на око» не видко (а в Телаві було дуже вже виразно видко), голова рідше болить і загальне почування ліпше. Усе-таки бувають «зігзаги» — часом болить спина і ноги таки чимало, і се, як я завважила, найбільш тоді, коли я мало лежу, а багато сижу. Різдвяними святками дуже сильно боліло, бо я таки трохи засижувалася з добрими людьми, то за балачками, то за якою-небудь грою, знічів'я. Потім трапилась мені одна спішна робота (зарібку ради перекладала концесійні та орендні контракти з франц[узської] на рос[ійську]), а що я тепер ніколи не пишу сидячи, усе лежачи, то прийшлося чимало полежати. Три дні пролежала, 15 р[ублів] заробила, а до того ще й спина та ноги перестали боліти. Зрештою, не думай, що я вже так зранку до вечера писала, але як і при іншій роботі лежу (я тільки без діла — сижу), то і виходило так, що сиділа я тоді тільки за їдою (се однак 5 раз на день!). А робота в мене тут таки є раз у раз. Тут у моді вчитись чужих мов, от і в нас у санаторії вчаться у мене французької мови 4 чоловіка (з них 2 ще й німецької вчаться у мене ж), і я маю щодня 3–4 години заняті. Перше щодня по 4 години вчила (2 г[одини] до обіда і 2 г[одини] увечері), а тепер одна учениця захорувала і не вчиться, то вже маю по 4 г[одини] через день, а знов через день по 3 г[одини]. Тим способом заробляю від 65 до 75 р[ублів] на місяць, а коли є ще яка випадкова робота, то й більше. Але се, по тутешньому бюджету, ледве дає половину утримання, так що все-таки мушу проживати запасні гроші, що мене не дуже-то радує.

Взагалі тут таки дорого жити, отак приїхавши самій. Кажуть, що квартири (надто не мебльовані) значно дешевше — тут одна пані 7 кімнат за 500 р[ублів] в рік має, і навіть мебльованих, — тільки уряження, прислуга і їда все-таки доволі

дорого обходиться, а головно, для того щоб жити дешевше, треба знати арабську мову, інакше ні на базарі, ні з місцевими слугами не розговоришся. Є слуги приїзжі всіх національностей, але ті, звісно, беруть дорожче, бо приїздять тільки «на сезон» і мусять відробити собі видатки подорожі. В дешевших домах тут все підлоги камінні або цементні, що для зими все-таки погано. Щоб відкрити тут хоч невеличкий пансіон-санаторію, то треба все-таки скількома тисячами рискнути, а крім того, треба конечно скілька мов знати, щонайменше французьку і німецьку (або хоч французьку), бо товариство тут зовсім cosmopolis^I і кожна санаторія чи навіть пансіон є вавілонська вежа в мініатюрі. Крім того, тут дуже розвинена реклама, не тільки закликання, а навіть просто зтягання в свою крамничку (одна хазяйка пансіона-санаторії їздить in persona^{II} в Александрію і там ловить приїзних людей на пристані і на вокзалі та тягне до себе). Кажуть, що інакше б то не можна... але ж нам з тобою, либонь, се не по характеру було б. Часом же я думаю, що, може, й без того могло б піти діло, якби тільки врядити з простішою обстановою (без лакеїв у фраках, без вестібюлів з килимами і т. и., як тут майже скрізь заведено), зате дешевше. У всякім разі, коли б і без закладу, а так хоч більшою компанією оселитись тут, найнявши собі домочок, то воно, певне, не було б дорого, а при тім можна б «подсобные заработки мати» — тобі медициною серед приїзних росіян (їх тут маса), мені науцанням чужих мов та літературою. Ще думали ми з Кльонею, що, либонь, не зле було б, якби тут відкрити бібліотеку (тут нема жадної!), але і з сим я сама б не справились, а так якби, напр[иклад], з тобою... Що ти про се думаєш?

Взагалі, як побачимось, то я вже матиму всі потрібні матеріяли і ми з тобою уложимо план кампанії на той рік. Тим часом варто б мені по-арабськи, «на всякий случай», вчитись, та якось не дуже-то стає часу і сили — все якось то їси, то людей учиш, а самій учитись наче вже й ніколи, тим більше, що

---

^I Різномаціональне (франц.).

^{II} Особисто (італ.).

й здоров'я не завжди дозволяє понад «4-хгодинний робочий день» вихилитись. Найбільш таки обридає сей біль в спині і в ногах, що почався ще в Телаві та й тут від часу до часу прокидається. Лікарь думає, що се вже, може, й не від нирок, а так щось невралгічне (аспирін від того часом помагає) чи, може, навіть «ішіатічне», воно справді нагадує наче те, як у тебе буває.

Перший місяць я малася ліпше, ніж другий, хоча, зрештою, тепер знов уже починає повертати на більше тепло і вже буде добре. Таки январь і тут найхолодніший, а ми тут дуже баловані і менше +16 R в тіні вже не любимо.

На превелику досаду, Кл[ьоні] не вдалося перевестись в инше місце і, либонь, прийдеться ще перелітувати в Телаві. Тепер не знаю вже, коли мені їхати туди! Май там страшенний! А знов же прикро, що Кл[ьоня] так довго буде без мене, бо я боюся, що він перетомиться, — я таки чимало помагала йому в писанні службовому, а там в Телаві все такі «грамотеи», що й за гроші путнього помішника не знайде, а мусітиме все робити сам. Та й так, хоч з ним його мати, а все-таки я не впевняюся, в разі якої біди, на її догляд... дуже погано роз'їхатись на такі простори, що й лист 15 день іде!.. Горло його, звісно, за місяць не вигоїлось, тільки поправилося, а вигоїтись могло б хіба за довгий час відпочинку, — який же там відпочинок? Я тобі, здається, не писала, що в Тіфлісі перед виїздом в дальшу дорогу у нього була з'явилась кров з горла, і в Каїрі лікар казав, що то таки було, власне, з горла, а не з легких, бо як воно перетомлюється, то наступає гіперемія і можуть лопатись капіляри. Утішило нас все-таки, що тут не знайдено ніяких язв, взагалі ніяких ознак туберкульозу, але все-таки се ослаблення, кажуть, наслідок туб[еркульозу] і возиться з ним, либонь, прийдеться довго. Ех, якби на ту зиму так місяців на 4 виїхати вкупі!..

Пишу я сього листа безконечно і безладно — у нас тут 30 душ народу живе, і, куди не поткнись, заважають, а в хаті сидіти прикро і некорисно вдень, увечері вчу людей, а потім буваю втомлена і вже не маю енергії писати. Через місяць людей поменшає, дні подовшають, ранки й вечорі потеплішають,

місця стане більше, бо й на північних балконах можна буде сидіти, — от тоді вже я буду писати по-людськи.

Бачила я тут частенько Чикаленківну,⁴⁰³ але тепер вона вже виїхала в Італію. Легкі її добре поправились. Я бачила її аналіз мокроти, і там уже нема ні баціл, ні волокон, тільки трошки епітелія. Лікарі знаходять, що легкі їй загоїлись, а що вона все-таки чимало кашляє, то се має бути від нервів, бо вона дуже істерична. Тут їй на нерви таки досить погано було, я думаю, що се головню тому, що вона була в поганій санаторії, але вона розчарувалась в Єгипті взагалі (хоча він їй вигоїв легкі і горло) і поїхала в Неаполь. Чи се добре, чи ні, невідомо.

Напиши мені, де тепер Маня Б[иковська]. Я нічого про неї не знаю і не маю її адреси.

Цілую міцно тебе і Михалів. Пишіть мені.

Твоя Леся

19.І

Скінчила саме листа, та не встигла одіслати, як прийшов твій великий лист з Маніним при ньому. Відпишу коротко на головні питання. Білинського я ще не бачила, бо він всього позавчора вернувся з Мекки і ще не збралась йому написати, але оце таки напишу. Грінченкам теж напишу (однаково збралась), але, правду кажучи, не знаю, чи слід його перекопувати тепер їхати сюди. Безперечно, було б добре, якби він одразу поїхав сюди, як я радила йому се ще в свій час (спеціально для того написала довгий лист), але тепер, після кровотечі, може, се і небезпечно для нього. Тут всі лікарі не радять кровохаркаючим жити в Гелуані — кажуть, занадто б то сухо; в марті, крім того, вже почнеться період, коли бувають хамсіни, згубливі для таких хворих. Нарешті, слова «туберкульоз» тепер тут бояться і неохоче приймають видимо хворих (я тепер нікому сього слова про себе не кажу). Хоча се все, може, і не так страшно. Може, лікарі просто не хочать принажувати таких хворих, бо з ними клопітніше, ніж з нирковими, котрих досить є тут, щоб з них прожити (я знаю тип «курортного» лікаря і тому маю права їх підозрівати). Адже Левицька

поправилась тут,⁴⁰⁴ бувши «безнадійно» хвора; і тепер я знаю тут одну дівчину, що мала велику кровотечу восени (не тут), а тепер поправляється напрочуд; нарешті — Чикаленківна теж поправилась.

Ну, у всякім разі, напишу про Єгипет, що могу доброго, а се немало!

Від мами листа я не мала жадного, відколи я тут, — видно, щось *poste restante* схибила. Отже, й про Янчарського⁴⁰⁵ вперше читаю (не рахуючи, що він сам колись давно писав мені з поводу своєї композиції). Перекладу того (для музики) я справді б не взяла: 1) тому, що зробила б його погано, бо се для мене каторга — писати «під ноти», а партачити «имя не дозволяєт», 2) тому, що, після невеличкої проби, лікарь заборонив мені брати спішну роботу — вона мені не під силу, у мене від срочної роботи падає вага і т° підвисшується. Однак, при нагоді, подякуйте п[анові] Янчарському за честь і скажіть, що з охотою я б зробила йому ту роботу, якби мала тепер для того силу.

Твое бажання пожити в Єгипті я не вважаю утопією і сподіваюсь приготувати для того реальний ґрунт.

Спасибі за довгі, славні листи. Мій дальший лист буде — про Єгипет, а сей вже, прости, «єгоцентричний» вийшов.

Сьогодні отримала «Р[ідний] Кр[ай]» з «Йоганною».

Цілую ще раз міцно тебе, *miu giglio d'oro*.

Твоя Леся

Недавно я мала картку від Оксани — пише, що мається добре (я їй вже відписала).

Я говорила з своїм лікарем про Гр[інчен]ка, він казав, що коли т° в Гр[інченка] не вище 38 і нема каверн, то можна їхати сюди, инакше дуже небезпечно і може зле скінчитись. Напишу в сьому дусі до Козловських,⁴⁰⁶ нехай допоможуть Марії Мик[олаївні]⁴⁰⁷ зважити, як треба чинити в данім разі.

95. До М. В. КРИВИНЮКА

2 лютого 1910 р. Хелуан

Helouan. Villa Continental. Egypte

20.І.1910

Дорогий Михайле!

Посилаю на Ваше ймення великого листа Лілі.⁴⁰⁸ Простіть, що не пишу тепер Вам, — уже втомилась довгою «реляцією».⁴⁰⁹ Коли Вам цікаво, то прочитайте мого листа, хоч і без Лілі, перед відосланням до неї, — секретів там нема, а є все, що можу тепер написати про себе. Коли маєте час, напишіть мені, не рахуючись листами. Цілую Вас. Будьте здорові!

Ваша Леся

96. До Б. Д. ГРІНЧЕНКА

2 лютого 1910 р. Хелуан

2.ІІ.1910

Вельмишановний Борисе Дмитровичу!

Перед від'їздом з Кавказу написала я було до Вас, але забула листа дома, та ще й без адреси, так він там, очевидно, і завалявся, бо щось не маю ніякої ознаки, щоб він дістався до Вас. Тим часом звідси я вже якось не встигла написати, то через клопіт уряження, то через «канікули», що я справляла, поки Клим був тут зо мною (ми виїхали вкупі, але тепер я вже давно тут сама), то вже й не знаю через що. Трошки, правда, то недуги, то робота заважала кореспонденції. Недуги мої — звичайні, як і раніше, хоча таки в Єгипті вони значно менші і я навіть маю «дерзкую надєжду» і зовсім їх тут покинути, коли не тепер, то на той рік, а може, таки й тепер. Важно те, що тут я маю нормальну температуру (минулі дві зими я сього майже ні одного дня не мала) і значно більшу енергію в цілому організмі. Для прискорення гоїння оце ще маю піддатися ін'єкціям туберкуліну — побачимо, що ще з того буде. Але се вже моя нетерплячка, бо, здавалось би, якого мені ще рожна треба? Зрештою, кажуть, з легких далеко легше можна вигнати туберку-

льоз, ніж з нирок (так мене «потішають» лікарі), і тому треба до мене «остро» братися.

Поки що, однак, ще не роблю нічого «острого», тільки гріюся на сонці і їм 5 раз на день *quantum satis*.^I Живеться тут не зле, оселилася я у порядних людей і в досить привітному товаристві. Ся *Villa Continental* є, властиве, санаторіум, тільки не має вигляду санаторського, бо уряжена в домі багатого араба, збудованому для приватного вжитку, з «салямликом» посередині (щось наче атриум римський), з балконами в кольорових шибках і т. п. До того ж межи нами багато людей здорових, «сопровождających» і просто так, через те у нас не раз буває аж занадто весело. Зрештою, тут і клімат, особливе колорит, дає людям нахил до веселості: все ясне небо, все повна певність від дощу (за 2,5 місяця, що я тут, дощ, може, чи 5 раз ішов) і якась особлива лагідність колориту, якась легкість повітря, якої я нігде в Європі не завважала, — все це якось здійсмає духа людині. От тільки земляків мені бракує. Воно то є де-хто *gente ruthenus*,^{II} але се мало потішає, бо таки хотілось би, щоб і *natione*^{III} був свій чоловік. Була тут Чикаленківна Вікторія, та вже виїхала, бо поправилась настільки, що вже ніяких бацил більше в неї не стало (а раніш був туб[еркульозний] процес в легких і в горлі), а зосталась тільки давня (здається, вроджена) істерія, що проти неї безділля санаторське скоріше шкодить, ніж помагає, отож дівчина й поїхала в Італію, в надії там свою університетську науку скінчити. І тепер я вже знов без земляків, хіба що приїде одвідати мене один галицький українець Білінський, що служить лейб-аптекарем у хедіва, — бачите, які бувають оригінальні посади у наших земляків! Шкода, що Ви не поїхали зо мною в Єгипет. Ми б тоді, може, й без санаторій обійшлись, а взяли б собі якусь хатку та й жили б колонією українських письменників. Та, може б, воно ще й тепер не пізно? Я чувала від людей, що поприїздили

---

^I Удосталь, скільки потрібно (лат.).

^{II} Українець за походженням (лат.).

^{III} За національністю (лат.).

сюди з Капрі,⁴¹⁰ з Корфу,⁴¹¹ з Рів'єри,⁴¹² що таки всі ті місця проти Єгипту (а надто нашого Гелуану) нічого не стоять. Про Капрі й Корфу не знаю нічого, а про Рів'єру то таки мушу сказати, що далеко їй до Єгипту з її дощами й холодними вечорами взимі. У нас тут трохи було холодно всього два тижні, від Різдва до Водохрещця, і то все ж не менш було, як +10 вдень, а +7 вночі (тепер уже +18 в затінку). В хатах у нас зовсім грубок нема (навіть таких, як в Італії), але навіть хворі нирками люде, дуже жадібні на тепло, від сього не страждають. Зрештою, в деяких санаторіях єсть і грубки. Поганенько тут хіба те, що досить дорого жити — minimum 85 руб[лів] в місяць, а то і 130, і 150, і більше платять, навіть люде середнього достатку, якщо не можуть врядитись в своєму господарстві. Мені се трохи компенсується тим, що я тут знаходжу заробіток, чого, напр[иклад], ніяк не могла знайти в Ялті, через те мені матеріально легше жити тут, ніж у Криму. Морально прикро головно те, що дуже довго йдуть листи з Кавказу — два тижні цілих! З України то часом через один тиждень доходять. З Італії, певне, швидко доходили б, та я сама винна, що не знаю, як саме вони йдуть, напр[иклад], з Оспедалетті, бо ні Вам, ні Козловським досі ще не писала. Не знаю навіть гаразд, як Ваше здоров'я, — на київські звістки не покладаюсь, бо йдуть вони таким кружним шляхом, що поки дійдуть, то мають вже не сучасний, а хіба історичний інтерес.

Тим часом рада була б довідатися щось сучасного. Хоча знаю по собі, що про здоров'я дуже нудно писати.

Літературою тут бавлюся мало, бо все-таки ще багато працювати не смію (лікар не дає) та й заробітки чимало час розбивають. Однак між іншим перекладаю давньоєгипетські ліричні пісні⁴¹³ (не з гієрогліфів, а з німецького перекладу), що заінтересували мене подібністю до — українських!

Уже б хто сподівався! Збираюсь писати єгипетські вражіння, але ще ні слова не написала. Хороша се сторона, і я вже звикла любити її не як чужу.

Бувайте здорові. Вітаю щиро Вас обох.⁴¹⁴

Л. Квітка

97. До М. В. Кривинюка

15–16 лютого 1910 р. Хелуан

Egypte. Helouan. Villa Continental

15 (3).II.1910

Дорогий Михайле!

Вчора був у мене Яворницький, що ледве знайшов мене, бо шукав у пансіоні п[ані] Білінської, — казав, що се Ви йому таку адресу дали, але се він, певне, щось наплутав, бо я ж усі свої адреси подавала додому і Ви їх мали знати. Ну, та дарма, все ж він мене знайшов і се дуже приємно, бо взагалі тут не часто українця побачиш, а, крім того, ще він видався мені сімпатичним і інтересним чоловіком. Тепер він поїхав у горішній Єгипет оглядати тамошні руїни, а на поворот проживе тут з тиждень на нашій віллі для відпочинку. Він завзятий дід — лазив і на піраміди, і в піраміди, і де його тільки не носило! Се в 60 літ і з ревматизмом! ну-ну!

Треба буде з ним ще раз в єгипетський музей поїхати, на «пані з золотим обличчям» подивитись (там є така одна красавиця). А поки що я сижу грибом і нікуди не рипаюсь. Вприскую двічі на тиждень туберкулін і маюся нічого собі: реакція невеличка, не вище 37,2 (се в Телаві було цілу зиму встяж, без жадного туберкуліну), перші дні самопочуття було поганеньке, а тепер і се нічого, навіть майже перестали боліти спина і ноги, а то було здорово обридали і вдень, і часто вночі.

Ну, як же у Вас діла з уряженням в Катер[ино]славі? Далось уже Вам ознаки тее «тимчасове» життя! Отак от і ми, все «на отлете». Писав Кльоня, що все старається видобутися з Телави кудись на сухіше мі[с]це, та поки що нічого певного нема. Не знаю, чи просив він Вас відслати йому назад ті етнографічні матеріяли, що ми послали до Вас, вибіраючись в Єгипет. Якщо ні, то я прошу їх відслати, нехай уже він їх сам глядить, а то він завжді за них дуже турбується, як не має їх при собі. Та, може, якщо справді доскочить якого переміщення, то матиме місяців зо два вільних «на переїзд» і, може, займеться трохи порядкуванням сих матеріялів. Адреса його все така:

Телав, Тифлісск[ая] губ[ернія], 4-я Нагорная, №4, Кл[имен-
тию] Вас[ильевичу] К[витке].

Бачила я, нарешті, Білинського. І така шкода! Виходить, що він в Мекку не їздив і я через непорозуміння не бачила його досі. Знайомстю з ним я дуже задоволена, а як він з мене, то вже він знає.

Чи не знаєте, чому Ліля і мама не озиваються до Кльоні? Він писав до їх святами. Може, пропали листи (чи картки)?

Писала б я ще, та вже треба вчити одного пана по-фран-
цузьки.⁴¹⁵ Будьте здорові, цілую Вас.

Ваша Леся

98. До М. В. Кривинюка

4 березня 1910 р. Хелуан

Egypte. Helouan. Villa Continental
4.III.1910

Дорогий Михайле!

На жаль, Ваш лист опізнився — Яв[орницький] уже виїхав, а то б я спробувала поговорити. Він забудько — картку Вашу згубив і адресу мою переплутав, ледве мене знайшов. Бачу з Вашого листа, що Ви з Лілею дуже знервовані (звідси всі несправедливості й образи) і се мене дуже журить. Жалую, що не можу Вам довше написати, — ще 1½ тижні буду дуже зайнята, а там вільніше буде. Ін'єкції дають реакцію (37,1), а позитивно-го поки що нічого.

Цілую Вас. Будьте здорові.

Ваша сестра Леся

99. До Ю. П. Тищенко⁴¹⁶

17 березня 1910 р. Хелуан

Egypte. Helouan. Villa Continental
17.III.1910

Вельмишановний добродію!

Сьогодні я одержала повторно I кн[игу] за 1910 р[ік] «Л[ітера-
турно]-Н[аукового] Вістника», на сей раз, очевидно, пробний

примірник, бо з увагою поверх заголовка. Думаю, що се так сталося через помилку, замість того, щоб послати мені II кн[и-гу], що досі вже мала вийти в світ. Бо, чей же, редакція не думає, що така давня співробітниця «Вістника», як я, може ні з того, ні з сього «звернути» пробний примірник, що ж до передплати, то редакція вже раз при нагоді виразно сказала мені, що від мене плати не бажає. Приймаючи, однак, на увагу, що за минулий рік нічого з моєї роботи у «Вістнику» не появилось (хоча й не з моєї причини), я ще раз призволяю одвернути річну плату з мого сподіваного гонорару за поему «На Пущі».⁴¹⁷ Послати звідси мені трудно, бо малі суми через банк не посилаються, а через пошту се вимагає масу клопоту, на який мені тепер бракує енергії. Се прошу прийняти на увагу, якщо будете мені сюди посилати гонорар, — найкраще зробити те через якийсь банк: внести гроші в котрийсь із киевських банків, а той нехай переведе їх в каїрський відділ *Crédit Lyonnais*. Адреса тоді буде: *Egypte. Le Caire. Crédit Lyonnais pour M-me Larissa Kwitka*¹ (прошу точно написати се ймення й прізвисько, бо інакше можуть не видати), а банкову квітанцію зволите прислати мені рекомендованим листом на ту адресу, що стоїть в заголовку сього листа (відміна від попередньої та, що тепер вже не *Pension Antonio*, а *Villa Continental*).

Я не вважала за можливе прийняти Ваше ласкаве призовлення щодо авансу. Старі досвідчені літерати радили мені «по змозі ніколи не брати авансів» і — в тому є рація, а щодо літератури української, то, може, навіть і дві рації.... бо ми надто «під Богом ходимо», і редакції, й автори, тому-то й «не кажи гоп, поки не вискочиш». Проте Ваша уважність до моїх інтересів осміляє мене просити не задержуватися з висилкою гонорару, як тільки річ моя буде видрукувана. Се таки, мушу признатись, матиме для мене чимале значіння, бо, може, дасть мені змогу вволити бажання мого лікаря і пожити тута з місяць без зарібної праці, а при тому вволити своє бажання — попрацювати

---

¹ Єгипет. Каїр. «Кредит Ліон», для пані Лариси Квітки (франц.).

трохи не ad panem et aquam,^I а так собі над речами... можливо, що й нікому не потрібними, як драматичні поеми і т. и.

Прийміть моє щире поважання.

Л. Квітка

100. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

11 квітня 1910 р. Хелуан

Egypte, Helouan, Villa Continental

11.IV (28.III).1910

Люба мамочко!

Пора вже мені умовитись, де ми зустрінемось, як я буду вертатись «восвояси». Був у мене проект заїхати пожити до Лілі з тим, щоб і провадити далі ін'єкції туберкуліну, що їх, здається, не вдасться тут скінчити. Але з сього проекту, певне, нічого не буде, найперше через те, що навряд чи буде Ліля сама в Катериносл[аві], по-друге, через те, що все ж боюся довгого détour^{II} на Катериносл[ав,] бо не стільки я поправилася, скільки слід би, а як ще й ту поправку розтрушу по дорозі, то мало що більше довезу додому проти того, що вивезла... З тої ж причини (другої) страшнувало мені і в Київ їхати, хоча і дуже хочеться, — у Києві ж, окрім подорожньої втоми, ще матиму метушню, від якої можу втриматись хіба в тому разі, якщо розкисну так, як було при проїзді з Берліна,⁴¹⁸ чого, звісно, не дай Боже. Найобачніше було б для мене спинитись в Одесі і просити тебе і Лілю (Дора, певне, буде занята екзаменами, а Микосеві, либонь, не до роз'їздів)⁴¹⁹ приїхати туди. Однак як се для вас обох ніяк неможливо або можливо на дуже вже короткий час, то я таки приїду в Київ, бо не можу ж я бути на українськiм березі та й не бачити своєї родини. Тут тільки одна маленька «загвоздка» є: надіючись на гонорари від тебе та од «Вістн[ика]», я не запевнила собі завчасу висилки додаткових грошей з Кавказу (та й взагалі се дуже трудно зробити з такого trou,^{III} як

^I Заради хліба та води (лат.).

^{II} Об'їзду (франц.).

^{III} Діри (франц.).

Телав), а, приймаючи на увагу, що звідти й звичайні листи йдуть не раз цілий місяць, рахувати на те, щоб отримати грошовий лист (в Телаві ж банків нема) до початку мая ст[арого] ст[илію], коли я думаю виїхати, тепер уже не можна. Тим часом гонорарів моїх щось не чуть, заробітки мої тутешні зменшилися, бо учеників тільки двоє лишилось, а то всі повтікали від хамсіну (alias¹ самум) так само, як і ті мільйонери, що давали мені перекладати торгові контракти, тож фінанси мої тепер у такому стані, що їх, либонь, хіба дуже в обріз стане на поворот додому. Взагалі мене се «підрізує» — от навіть одежі літньої не можу собі як слід справити, бо вже ж «лічебного» бюджету скоротити ніяк не можна, то треба вже на чомусь іншому натягати. Я, правда, може, й сама винна, бо відмовилася в свій час від «авансу», до якого мене призволяв «Вістник», та я непевна була, чи справді коли «излезе на свет» моя поема, а при таких умовах аванс скидається на «подачку», — я ж іще до таких злиднів не дійшла. Можна б тепер написати, щоб прислали за той шматок, що вже видрукуваний у III кн[изі], та трохи ніяково й се робити. Однак якщо ти не можеш прислати мені тепер за «Йоганну», то будь ласкава передати ред[акції] «Вістника» сю просьбу про скорі надіслання частки гонорару. Не пишу поки що про се просто до «Вістника», бо, натурально, мені легше писати про такі речі тобі, ніж чужим людям. Хоча взагалі, мушу признатись, неприємно про се писати до кого б не було, — така вже моя вдача зроду.

Я б таки й на сей раз нічого не казала, якби ти не написала якось, що справи «Р[ідного] Кр[аю]» поліпшали і що тобі не дуже трудно буде заплатити мені. Тепер, може, ти просто думала, що скоро побачимось і що не варто до того часу посилати, але я тобі пишу по правді, як стоять мої діла, і буду вдячна, коли ти звернеш на се увагу.

Щоб уже раз скінчити з грошовими темами, я нагадаю і ще про одну справу, не з тим, щоб просити тепер її залагодити, а тільки для того, що як не мати на увазі сього тепер, то, може,

---

¹ Інакше (лат.).

потім воно трудніше буде для всіх. Річ, власне, про ті гроші, що папа не міг мені додати до повної суми, як продав землю.⁴²⁰ Власне, то не 1000, а 900 р[ублів], хоча папа казав мені в Ялті, що хоче мені «для круглоти» 1000 згодом прислати. Я тії «круглоти» не вважаю обов'язковою, а що то було саме 900 р[ублів], то тямлю з того, як папа писав, посилаючи мені 8000 після продажу, що він взяв з моїх грошей 500 р[ублів], щоб дати заставу за Мих[айла] Вас[ильовича]⁴²¹ (саме тоді був той арешт), 250, щоб послати екстрено Оксані за кордон, а півтора ста пішло на домашні потреби в Києві. Се саме папа повторив мені в Ялті, обіцяючи вернути «кругло», як будуть гроші, а я тоді щиро казала, що се справа не нагальна (хоча, звісно, вже і в той час через «лічебні бюджети» мої фонди потерпіли вже чималу аварію: майже два роки життя в Ялті без заробітків, евпаторійська санаторія, Берлін... ну, а тепер долучився ще й Єгипет...). Не напосідаюсь я й тепер, але якщо пізніше се буде для вашого спільного бюджету важче, ніж у ближчій часі, то, може б, ми її залагодили тепер у маю, як побачимось. Через те й пишу заздалегідь, щоб ви могли зважити, як для вас вигідніше буде, та щоб уже потім не треба було ні писання, ні розмов на сю тему.

Тепер ще друга тема, мало чим приємніша: мое здоров'я. Щось таки з ним нема справжнього ладу. Може, даремне я одважилась робити ті ін'єкції туберкуліну (препарат «endotin»),^I бо відколи їх роблю, оце вже два місяці, то мала тільки 19 день нормальної температури, а то все «реакція»,⁴²² та ще до того обізвалася було й моя нога (sic!) — либонь, там якийсь недо-різаний баціл ще від Бергмана лишився⁴²³ — і так мені цілий місяць без перестанку обридала, що часом і до плачу доходило... ja, das war etwas!^{II} Тепер чи вже звикла до туберкуліну, чи, може, хамсін та сірчані купелі⁴²⁴ її подолали, але вже схаменулась і ні спати, ні ходити не заважає, хоча ще часом озивається. Скоріш таки хамсін та сірка помогли, бо з туберк[уліном]

^I «Ендотин» (лат.).

^{II} Ну, це було щось! (нім.).

ми зробили на який час велику перерву та зайнялися вже ногою. Пробували було «соняшну ванну», та з тим вийшло щось чудне: t° підскочила (в мені) до 38°, пульс до 115, і поки що якимось мій лікар боїться повторити сю пробу. Чи не розсердився се мій бог Ра⁴²⁵ на мене за те, що я, крім його небесної сили, вдаюся до нечестивих земних ліків, усяких тих endotin'ів?.. Ну, та вже «le vin est tiré il faut le boire»,¹ скінчу вже той «курс», а якщо аналіз не покаже серйозного поліпшення в нирках, то будь він проклятий той endotin віднині і довіку. Хоча лікар і каже, що ті «курси» треба від часу до часу повторяти впродовж двох років, але з мене вже буде досить і одного курсу — «себе дороже стоить».

Після сього чи маю ще пояснити, чому не написала «Перуна»?⁴²⁶ Яке вже там було мені писання (тільки й могла писати контракти,⁴²⁷ а то навіть листи не писались). За остатні дні хоч воспряннула духом, та під впливом хамсіну могла тільки на єгипетські теми писати: «Хамсін», «Дихання пустині», «Афра» (се такі мої вірші).⁴²⁸ Ох, якби ти бачила того рудого демона хамсіна, як він світ у жовтий кошмар змінює! Справді злий дух — Тіфон!..⁴²⁹ А потім уже був «тихий хамсін», без піску та каміння, летючого в повітрі, тільки з жовтим колорітом та з +30° R «у холодку»; а потім ще було «дихання пустині», з тою ж t°, але вже без жовтого колоріту, а потім була «афра» — мертва тиша з білим від спеки небом (t° все та сама), нарешті, північний вітер і — дощ. Тепер маємо t° Гомерового Олімпу і розкошуємо. А то були такі «єгипетські ночі», що ми мало не подуріли. Гелуан наполовину спорожнів від масового панічного втікання найзних. Але я вдоволена, бо хотіла знати, що то є справжня Африка. Тепер знаю.

Ну, годі вже. Будь здорова, мамочко, поцілуй наших, хто при тобі. Цілую тебе міцно.

Твоя Леся

Твого листа, писаного з Гадячу, я отримала. Цур їй тій машині! От іще халепа!

---

¹ Вино налите, треба його пити (франц.).

101. До О. П. Косач (матері)

12 квітня 1910 р. Хелуан

30.III.1910

Люба мамочко!

Посилаю тобі «Єгипетську весну»⁴³⁰ — се поки що. «Перун» уже початий, але ще не скінчений. Дорі і Михальові посилаю картки — теж поки що, сама постараюсь привезти щось цікавішого. Сю посилку передаю через свою сусідку по санаторії, пані Кац,⁴³¹ — я думаю, що ти пробачиш їй її національність, бо вона лагідна і добра людина, відносилась до мене дуже добре, крім того, може розказати вам, як тут жилося мені (теж «поки що»). Почтою пересилати було б і довше, і дорожче, отже, я скористала з того, що сусідка завтра їде та й обіцяє хутко віднести тобі сей пакет.

Маюся наче ліпше. Погода остатні дні чудова. Нога не болить, хіба инколи зрідка.

Я бачу, що ми з Лілею розминулися остатніми листами. Я хутко напишу їй, а тепер спішуся. Маємо завтра на иншу віллу перебіратися (але сього самого хазяїна), бо ся закривається.⁴³² Ся инша вілла зветься «Villa Tewfik».¹

Цілую міцно всіх.

Твоя Леся

102. До Н. К. Кибальчич

24 квітня 1910 р. Хелуан

Hélouan. Egypte

24.IV.1910

Дорога товаришко!

Ваші листи я отримала, та от, як бачите, тільки тепер відписую. То хамсін, то робота, то перебірання на иншу домівку⁴³³ (але писати мені можна й на давню адресу), то так собі різні *petites misères*,^{II} що владають тепер моїм життям, усе це

^I Вілла «Tewfik» (франц.).

^{II} Маленькі клопоти, дрібні неприємності (франц.).

примушує мене бути винною супроти своїх кореспондентів, а їх, сподіваюсь, привчає до християнської цноти — вибачності.

«Ескізи» Ваші я читаю.⁴³⁴ Не знаю, чому Ви їх саме ескізами назвали, — се ж річ *assez suivie*.^{I, II} Либонь, тим Ви хотіли виправдати невиробленість форми, але вона не така вже помітна, як Вам видається. Я б навіть, на Вашому місці, дещо там позбавила тої виразності, з якою воно обмальовано (напр[иклад], пояснення Химчиного поведіння), бо то не дає змоги читачеві самому думати, читаючи. Взагалі Ви даремне так песімістично ставитесь до Ваших творів: вони всі інтересні, а се головне, що ж до вироблености, то се «набута річ», як не тепер, то колись потім при окремому виданні. На моє око, в Ваших сільських оповіданнях наче забагато чорної барви, але можливо, що Ви краще від мене знаєте новітнє життя на селі, тому й не буду обстоювати за свій погляд. Щодо «Укр[аїнської] Хати»,⁴³⁵ то Ви мене такими *spécimens*^{III} не здивуєте: *j'en ai vu de toutes les couleurs*.^{IV} Адже, напр[иклад], «Вістник» все «виробляє» форму моїх віршованих творів, хоча я виразно просила «лишити мої гріхи на моїм сумлінні», виробляє старанно — аж до повної руїни розміру... що поробите?! Таж нам платять — «скачи, враже, як пан каже, на те він багатий!» Подумаеш: хутко 30 літ буде, як я вперше взяла перо в руки для віршів (правда, я його трохи зарані взяла), а мене все ще «виправляють» (от і мама в «Р[ідному] Кр[аї]» трохи «виправила»)⁴³⁶ — либонь, я так і помру «молодою письменницею», що без редакторської ферули не судна кроку ступити. Але, правду кажучи, мені вже того «забагато» — оце, либонь, буду в Києві, вертаючись додому: там я висловлю свою думку редакторам *en forme définitive*,^V може-таки, нарешті, се їх хоч трохи переконає. Не знаю, чому, напр[иклад], в рос[ійській] літературі ні

---

^I Виразної думки про «Еск[ізи]» я ще собі не зложила, бо читала тільки частину, — жду кінця, щоб поговорити. — Л. У.

^{II} Досить послідовна, зрозуміла (франц.).

^{III} Зразками (франц.).

^{IV} Я бачила їх у всіх кольорах (франц.).

^V В остаточній формі (франц.).

один редактор не важиться виправляти якого-небудь Андрея Белого⁴³⁷ etc., а мене всі «виправляють» — невже я гірша від Андрея Белого? Не думайте, що се в мені манія непогрішимости говорить, — ні, мої редактори запевне мудріші від мене, тільки навіщо вони мені розмір псують?..

Я послала б Вам свою драм[атичну] поему «У Пущі», але «Вістн[ик]» відбиток нікому не дає, та й друком вона ще не скінчена. Може, з України пришлю Вам, діставши там другий примірник. Їду я звідси 13 мая нов[ого] стіля, тож буду на Україні десь 20-го, побуду там (тільки ще не знаю, чи в Київі, чи тільки в Одесі) тижнів 1½ та й подамся на Кавказ до чоловіка. Куди саме поїду на Кавказ, ще не знаю, бо чоловік має змінити місце служби, але як хутко те буде, ще не відомо — можливо, однак, що й до мого приїзду. Як виясниться це все, сповіщу Вас.

Виїду я звідси з невиразними здобутками [щодо] здоров'я. Здається, я помилилась, розпочавши ін'єкції туберкуліну, бо, поки їх не було, я почувалася краще. А тепер т° буває рідко нижча від 37°, вага все менша, ніж була до ін'єкцій, два місяці боліла нога, що вже десять літ після операції коксіта не озивалась (та й тепер вона ще трохи поболує), і загальне самопочуття гірше, ніж було в перші два місяці пробування тут. Се пишу більше для відомости Вашому чоловікові, яко людині медичної професії, — може, трапиться йому коли пацієнт з туб[еркульозом] нирок, то хай має на увазі такий «прецедент» з ін'єкціями туберкуліну при сій слабости.

Літературні здобутки мої теж невеличкі: написала маленький цікл віршів «Єгипетська весна» (послала в «Р[ідний] Кр[ай]») та оце викінчую (властиве, виглажую) торік дописану драму з перш[их] в[ікі]в християнства «Руфін і Прісцілла». Виправляю перше я, а потім уже будуть редактори переправляти — «не амінь і не Господи помилуй», як той піп, що «розсвячував» мирянинові хату...

Маю до Вас прохання: придержуйте там Аджемову,⁴³⁸ щоб не дуже металась по екскурсіях та гулянках, інакше вона зле скінчить, як скінчила її покійна сестра, я за неї дуже боюся.

Цілую Вас міцно. Навряд чи до приїзду на Кавказ матиму змогу писати більше ніж картки. Уклін п[анові] Козл[овсько]му.

Ваша Л. Квітка

103. До М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

12 травня 1910 р. Хелуан

Єгипет. Гелуан

12.V.1910

Вельмишановний Михайле Сергієвичу!

Ніяково мені так хутко по видрукуванню моєї чималої драматичної поеми⁴³⁹ посилати Вам оцю свою «драмищу»,⁴⁴⁰ однак мушу се зробити. Посилаю саме тепер через те, що боюся, коли б вона — в разі, якби її везти на Україну, — не дісталася в руки «иностранный цензуры», а звідти ще й до «духовной цензуры» (за сюжет з першохристиянських часів), а там їй легко міг би бути «амінь». По новому курсові щодо «инородцев» усього можна сподіватися. Може, се я вже й в іпохондрію вдаюся, але хворій людині се простимо. Навряд чи я ще коли напишу таку велику (щодо об'єму) річ, бо сила моя не вертається, а ще падає, навіть переписати вдруге цю саму я вже не спроможна, в тих же сторонах, де я мешкати мушу тепера, навіть переписувач з українського навдивовижу хіба трапиться. Сим, між иншим, поясняється і те, що «Руфіна і Прісціллу» переписано не так добре, як би я хотіла. Хоча працювала я над сим твором багато й інтенсивно, а все ж, може, я ще попрошу Вас колись (напр[иклад], восени, як буду знов у Єгипті) переслати її мені назад⁴⁴¹ для нових remaniements.¹ Коли б можна було Вам до того часу її прочитати, то се було б мені дуже до мисли, бо, сподіваюсь, Ви б не відмовили вказати мені на промахи в ній щодо історії. Я дуже хотіла показати її якому спеціалістові по римському карному праву (властиве знавцеві процесу судового в справах карних), але досі не знайшла такого, надто

---

¹ Переробок, змін (франц.).

ж такого, що розумів би українську мову. Чи не знаєте Ви кого і чи не зволите попросити у нього за мене консультації? З погляду історико-юридичного важно переглянути: першу й остатню сцени 1-ї дії, остатні дві сторінки 2-ї, перші 2–3 стор[інки] 3-ї, першу сцену 4-ї дії і всю 5 дію. Се вже так à la rigueur,¹ якщо не схочеться читати цілої «драмищи», а для мене, звичайне, було б краще, якби ціла була прочитана. Безмірно буду вдячна Вам за всяку поміч і пораду в сій справі. Ся драма дуже лежить мені на серці, і хотілось би випустити її в світ без грубих промахів. Думаю, що раніш як феріями⁴⁴² не матимете часу заглянути в сей рукопис, і тому до осени не сподіваюся од Вас відповіді, але якби схотілисьєте раніше написати до мене, то зволіть писати на адресу моєї матері або сестри Ольги, бо я ще сама не знаю, де опинюся сього літа, — мій чоловік саме в періоді шукання служби у відповіднішому для мого здоров'я місці, ніж було дотепер, і, може, поки я доїду додому, то «дома» моя переїде на другий куток Кавказу...

Завтра я рушаю з Єгипту.⁴⁴³

Межи 15–25.V н[ового] с[тилю] буду в Києві. Була б рада, якби щасливий випадок поміг зустрітися там з Вами.

З правдивою пошаною

Л. Квітка

104. До М. А. ОХРІМЕНКО⁴⁴⁴

15 травня 1910 р. Пірей⁴⁴⁵

Дорогая Мария Антоновна!

Подъезжая к Пире[я], пишу Вам. Пока — море и комета щадят нас.⁴⁴⁶ Первые полсуток немножечко покачало, но очень мало (укачался один Нолли⁴⁴⁷ и поэтому не мог даже оказать обычного внимания обеде), на меня же подействовало только так, что я все спать хотела и валялась, а больше ничего. Затем дважды шел дождь и вчера веч[ером] было очень холодно (не запрятывайте пальто!). Сегодня хорошо и море идеально

¹ У крайньому разі (франц.).

спокійно. Первую ніч я була тільки вдвоєм в каюте, а на цю ніч откуда-то взялось ще две гречанки с двумя дітьми і було очень скверно.

Будьте здоровы все троє, ⁴⁴⁸ Эсф[ирь] Бор[исовне] ⁴⁴⁹ поклон. З[ука] поцелуйте. ⁴⁵⁰

Ваша Л. Квитка

105. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

23 червня 1910 р. Телаві

Телав, 10.VI.1910

Люба мамочко!

Я непевна, чи дійшла до тебе та картка, що я послала тобі з Тіфлісу, збираючись виїздити звідти в Телав, а тим часом от досі я не збралась написати тобі. Спочатку була дуже втомлена і розклеєна, а потім уже роботи всякої набралось, з шиттям тощо. Тепер маюся вже добре. В дорозі на морі трохи була простудилася, але діло обійшлося тільки нежитом і кашлем, що вже й минувся. Кіньми їхати було, проти сподівання, зовсім непогано, бо ні разу дощ не напав, — я якраз утратила межі двох сильних дощів на сухе. Тут спочатку було дуже тепло, і всім, окрім мене, здавалось навіть гаряче, але тепер стало холодно не тільки для мене, зате сухо — і то гаразд. Тут застала все гаразд. У Кльоні голос значно поправився, хоча ще не відновився як слід, але є надія, що таки згодом відновиться, коли не буде рецидивів з легкими. Сеї зими він перебув дві тяжкі інфлуенци, остатня була з бронхітом і тяглась три тижні, але все-таки не викликала рецидиву в легких, так принаймі казав тутешній лікар. Тепер Кльоня не кашляє і був би сливе здоровий, якби не нерви, але то вже хто зна, чи коли вигоїться... З переїздами нашими поки що затишшя. В Сігнах, ⁴⁵¹ куди вже затвержено, ще нема приказу їхати, а з Кутаїсом ⁴⁵² ще справа не скінчена і не зовсім певна. Тепер же на черзі дві ревізії — більшого й меншого начальства, — і, певне, поки вони відбудуться (до 4-го юля), не буде ніякого «движення води», але я з того навіть задоволена, бо все ж хоч місяць-два просижу не рипаючись, а то вже їзда обридла до краю.

Пришли мені «Р[ідний] Кр[ай]» з початком «Весни в Єгипті»⁴⁵³ і дальші №№ — таки сюди — і хоч одну відбитку «Йоганни».⁴⁵⁴

Де тепер Ліля і як здоров'я Михалія? Чи поїхала Дора за границю?

Кльоня і Ф[еоктиста] С[еменівна] кланяються тобі. Кльоня дякує за прислані цікавості. Тут один пан співав нам думи з Кол[ессиних] записів — дуже гарно виходить, хоча пан той зроду не чув кобзарів, — се, значить, тільки форт[епіано] не може того вдати.

Цілую міцно тебе і хто з наших є з тобою. Привіт п[ану] Петруненкові.⁴⁵⁵

Твоя Леся

106. До М. В. КРИВИНЮКА

6 серпня 1910 р. Телаві

Телав, 24.VII.1910

Дорогий Михайле!

Що може значити, що з самого мого від'їзду з Києва⁴⁵⁶ ні Ви, ні хто з родини не озивається до мене? Хотілось би думати, що то не з лихої причини, а просто «так», але мимоволі всякі невеселі думки до голови приходять. Недавно отримала бандерольку з 5 прим[ірниками] «Йоганни»⁴⁵⁷ та з моїми нотатками, надписану чиєюсь мені невідомою рукою, і при тому ні слова ніякої звістки. Се вже аж дивно! Коли в нас не все гаразд, то се зовсім даремне крити від мене, бо я ж можу довідатись яким-небудь несподіваним способом і тоді буде ще гірше, а коли нічого лихого не трапилось, то тим більше — чого ж два місяці мовчати? Я навіть не знаю, хто є в Києві, чи виходить «Р[ідний] Край», чи здоров Михальо, де Ліля, — наче я гірше, ніж чужа, для своєї родини. Тим часом мене не слід би так прикро трактувати, бо я й так не маюся добре: вже більш ніж місяць як вчепився мене якийсь прикрий кашель і не хоче покинути, приступи не часті, але тяжкі і часто доходять або до рвоти, або до крові (уже

5 раз була кров, а це я стала *hydrastis*¹ заживати, то наче перестало); t° невисока, але й не нормальна, здебільшого трошки вище 37; вигляд, здається, цілком здоровий, але самопочуття не дуже добре, якось сили нема. Може, се наслідок того, що я ще на морі, їдучи з Одеси, простудилась, а може, се туберкулін розбудив щось давно забуте в грудях... До лікарів не вдаюся, бо з ними тут справа стоїть дуже «слабо». Позаторік, як ще ми сюди перебірались, у мене було щось подібне в Тіфлісі, але не так довго тривало (хоча t° була вища), то один лікар казав, що то «рецидів» у правому легкому, а другий казав (як уже кінчалося), що просто бронхіт. Може, й тепер се бронхіт. В іншому маюся так, як Ви бачили в Києві: як не хожу, то й нічого, а як піду куди, то вже й хвора. Сказати правду, я часом почуваю, що так сама собі обридла, як може, здавалось би, тільки стороння людина обриднути; стараюся тільки, щоб іншим се мое почуття не передалось... Сподіваюся, що збоку воно незаметно, бо хворого вигляду не маю, роблю собі дещо потрошку, то шию, то пишу. Роботи зараз з приїзду було навіть багато, бо всяке шмаття треба було шити (машиною я не шию, але ж і поза тим багато заходу при шитті), а в Кльоні було дві ревізії начальственних, то і йому дещо в канцелярщині помагала. Тепер і те і друге вже покінчено і тільки ждемо, куди «пошлють», бо в Сігнах Кльоню нібито назначено, але ще нема «приказа» їхати, а тим часом вчора ми довідалися, що К[льоню] знов «представлено» в Кутаїс (тільки вже на іншу посаду) і вже осталась тільки одна стадія: затвердження в міністерстві. Можливо, що воно затвердить, якщо знов який московський або петербурзький кандидат не схоче собі поспробувати служби на Кавказі (московський заняв те місце в Кутаїсі, куди вибрано К[льоню] перший раз). У Гаграх⁴⁵⁸ вже напевне не будемо, та се й гаразд, бо всі кажуть, що там умови служби дуже неприємні, а клімат спеціально для мене зовсім не корисний. Щодо клімату, то він, правда, і в Кутаїсі мокрий (хоча теплий), але вже зате умови життя і служби там кращі, а головно, що

---

¹ Жовтокорінь (лат.).

місто при самій залізниці, то в разі якогось кінцевого виїзду для мене се буде недорого й нетрудно. Ну, та не кажи «гоц!», поки не вискочив. Може, ще все скінчиться на Сігнаху — будем «и тем довольны». Поки що фактично ми сидимо в Телаві і просидимо ще щонайменше місяць. Через те, якщо змилюєтесь і напишете мені хоч слово, то пишіть таки сюди, в Телав. Просила б я Вас теж, коли є в Вас на те час, сказати п[анові] Сірому чи кому о тім відати належить, щоб мені послав V, VI (і, може, вже є VII) кн[ижки] «Л[ітературно]-Н[аукового] Віст-н[ика]» сюди-таки, бо я жадної ще не отримала, відколи тут, і не знаю навіть, чи є там що з моїх речей. Коли є, то, може б, Ви могли отримати і вислати мені плату за те, що там є надруковане, вкупі з грошима за мої книжки, уміщені у Степаненка,⁴⁵⁹ коли він згодиться зробити рахунок за се півріччя, що саме мені належить. Може, Ст[епаненко] скаже, що я повинна йому про се написати, то я напишу, тільки спитайте його, чи є по що писати. Простіть, що Вас тим клопочу, але я здавна знаю, що писання прямо «по адресу» мало дає результатів. А для мене тепер «результати» таки досить важні.

Але найважливіше, щоб Ви, хоч і відхиливши мої просьби інші, написали хоч тільки про себе, Лілю і Михалья пару слів. Я боюся, що Ліля або Михаль хворі, бо я їх лишила в стані прикрому. Дивує мене теж, чому Ліля не відслала мені досі аналізів і не написала, чи була у д[окто]ра Фінка⁴⁶⁰ в моїй справі. Коли ж Ви чи хто з наших за щось на мене розсердились, то все-таки не сердьтесь аж до мовчання, — адже можна і таке почуття виражати словами, хоч би й не дуже лагідними. Прошу краще лаятись, ніж мовчати, хоча не почуваю за собою нічого, лайки гідного. Хіба що не поздоровила Лілю й маму 11.VII,⁴⁶¹ але ж я навіть не знала, куди їм обом писати.

От і переїхала знов на початок листа!⁴⁶² Вітаю Вас від себе і від Кльоні і міцно цілую.

Ваша сестра Леся

107. До О. П. Косач (сестри)

1 вересня 1910 р. Телаві

Телав, 19.VIII.1910

Любая Лілеєнко!

Я дуже втішилась, отримавши нарешті від тебе листа, і хотіла швидко відповісти, та все за слабостями не могла. Сама не знаю, чого се я так розкисла. Літо ж у нас сей рік чудове і дуже сухе, як рідко буває, а я маюся гірше, ніж торік було о сій порі. З нирками то так собі, без переміни, хіба що ходити ще менше можу, якось зараз або кров, або так болить, але в спокійному стані нічого; та от з кашлем ніяк не розминуся, — відколи писала Михайлові, то ще 7–8 раз була кров з мокротою (не побагато, а так жилками і цятами кривавими), здебільшого се буває тільки раз на день, лише позавчора було двічі, зате перед тим з тиждень зовсім не було. Кашель тільки в першу половину дня мокрий, а в другу зовсім сухий, але часом обридає. Щодня по ранішнім сніданні буває великий і прикрий напад мокрого кашлю і здебільшого кінчається рвотою або кров'ю (або й тим і другим); хоча мокроти виділяється зовсім небагато, після нього я буваю скільки часу дуже обезсилена. З полудня здійсмається трохи t° (буває до 37,8) і держиться підвисшена часом до 7-ї г[одини] веч[ора], а часом до півночі. 37,8 буває нечасто, а звичайне так 37,2–37,4. При тому майже місяць триває нежит, що для мене зовсім незвично, бо він буває у мене рідко, гострий і недовгий, а се щось наче в хронічний перейшло. Минулого тижня ще було й зуб розболівся і голова страх тріщала, і такий був стан, що я навіть день у ліжку пролежала. Тепер мені ліпше, голова не болить, зуб часом трошки озивається, t° сьогодні вперше після двох місяців була нормальна (36,6) аж до 5-ї години і тепер невисока (37,1), і кашель був легший, без рвоти. Може, воно вже на ліпше поверне. Вигляд, кажуть, у мене зовсім добрий, їм не мало, сплю навіть багато. Так що, може, се і неважна хвороба, а тільки нехай би вже минала, бо тиї рвоти таки дуже обридли, та й взагалі досить уже з мене

одної халепи. До лікарів тутешніх не вдаюся, бо їх «пошти що нема», нехай уже, як у Тіфліс попаду, то піду, щоб мене вислухали, та й зуби мушу добре полатати. Тільки коли трапиться в тому Тіфлісі бути?.. Навмисне їхати не хочеться, бо се і втома, і втрата чимала, а все жду, що, може, в Кутаїс мандруватимем, то воно й по дорозі було б. Але з тим Кутаїсом ще досі ніякого «движення води» нема, і ми досі не знаємо, куди і коли мандрувати маємо. Потримай мої рукописи і наші ноти⁴⁶³ у себе, а то ще розгубимо по дорогах. Щодо істор[ичних] записок,⁴⁶⁴ то добре б їх переписати і дати якому фаховому знавцеві на перегляд (а оригінальний рук[опис] хай би був у тебе), та не знаю, чи тобі се легко зробити, мені ж воно зовсім неможливо. А може б, і варто видати ті записки, бо писалися вони в свій час «з любов'ю», а се, кажуть, великий шанс до педагогічної придатности праці. У всякім разі, коли вони послужать для Михайля, як колись служили для тебе, то вже моя праця не марна.

Дуже дякую тобі за книжку О[реста] Л[евицько]го,⁴⁶⁵ мені вона ще потрібна, а як прочитаю, то пришлю тобі.

Спасибі, моя золотесенька, що дбаєш про мої інтереси, та не спішися виплачувати мені, поки «утвердишся» остатечне на своєму місці, бо я б не хотіла, щоб ти через мене терпіла які матеріяльні невигоди. А Микось і мама, коли можуть, то добре, якби виплатили, бо мені на зиму знов «мандрівочка пахне»,⁴⁶⁶ а хто зна, чи сю зиму могтиму і так заробляти, як минулої: літо гірше від торішнього, то, може, й зима буде гірша (для мене).

Пришли якусь адресу для заказн[их] листів — хочемо послати тобі фотографії. Я і Кльоня цілуємо тебе і Михальця. Ф[еоктиста] С[еменівна] і Мар[уся] кланяються. Будьте здорові, тюсіні мої.

Твоя Леся

Як ти маєшся? Чи не дуже перетомлюєшся? Я таки побоююсь за тебе. Пиш мені хоч недовгее слово.⁴⁶⁷ Кл[ьоня] мається нічого собі (голос трохи ліпший), тільки нервується невиразностю стану.

108. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

15 вересня 1910 р. Телаві

Телав, 2.IX.1910

Люба мамочко!

Спасибі тобі за гроші (15 р[ублів]), я вже скільки день, як їх отримала, та от досі не відписала, бо в нас тепер заказна почта рідко йде, а простим я не хочу посилати.

Ну, наші перспективи виясняються. Їдемо вже в Кутаїс — прийшло вже «назначеніє». Мало-мало не вийшло так, що проїхались би в Сігнах тижнів на два-три, а потім би знов пакувались у Кутаїс. Бо Кльоня давно вже назначений у Сігнах, а тільки тифліський суд, спасибі йому, забув дати «приказ» про те, щоб здати тутешні діла кому іншому, а без такого приказу рушати з місця не можна. Недавно ж було тут усяке начальство (возило міністра юстиції по Кахетії),⁴⁶⁸ побачило Кльоню, як «представлявся», та й каже: «А Ви ще тут? Треба нагадати в Тіфлісі, щоб Вас послати в Сігнах». Дуже нам се було прикро, бо зо дня на день ждали того назначенія в Кут[аїс] (в Петерб[урзі] з ним мало не 3 місяці уводили!) і не було ніякої охоти тинятись якимсь табором по Кавказі. Аж ось сьогодні вже «опасность миновала», і як прийде «приказ» із суду, то вже се значить не в Сігнах, а просто в Кут[аїсі] їхати. Се вже я буду у самісінькій Колхіді⁴⁶⁹ жити, бо саме Кутаїс і має бути те місце, де аргонавти⁴⁷⁰ золотого руна добували на річці Ріоні, що в давнину звався «золотим», бо тоді там був золотий пісок (тепер його вже мало, тільки при самому усті). Там, кажуть, і тепер люде дуже люблять грецькі ймення, особливо Язон (се скрізь у Грузії розпросторене ймення, тільки вимовляється Ясон, що, здається, і єсть правильно).

В Кутаїсі має бути дуже тепло (як в Ялті, а може, й тепліше), тільки мокрувато, та що робити — сухі місця тут все або холодні (на горах), або з дуже різким кліматом, як в Єревані, та з поганими умовами життя. Та з Кут[аїсі] хоч їхати легко, як уже куди треба, — 4 години залізницею до Батума, а звідти

вже морем куди хоч. Тепер я вже ждатиму від тебе візита на відповідь.

Тижнів через два ми, певне, рушимо звідси. Адресу нову напишу, як тільки її знатиму. Міцно цілую тебе. Наші всі кланяються.

Твоя Леся

109. До М. В. Кривинюка

15 вересня 1910 р. Телаві

Телав, 2.IX.1910

Дорогий Михайле!

Дякую Вам за пересилку листа від Мані Б[иковської] (з Євпаторії) і прошу, в разі потреби, переслати вложеного сюди листа до мами⁴⁷¹ в Катеринослав. Я не розібрала, чи надовго мала мама поїхати з Гадяча до Лілі і коли саме вернеться в Київ, Ви, либонь, се знаєте ліпше, то поручаю свого листа Вашій ласкавій увазі. Коли Ви ще не казали «Л[ітературно]-Н[ауковому] В[істнику]» посилати мені сюди книжки (я нічого за все літо не одержала), то вже й не кажіть поки що нічого (так саме й про плату за «Єгип[етські] пісні»),⁴⁷² бо саме сьогодні одержав Кльоня, нарешті, «назначение» в Кутаїс (на таку саму посаду, як тут), то сього місяця ми вже й виберемося звідси. Листи звичайні можна й сюди слати, бо їх перешлють по заяві на нову адресу, а посилки й гроші, здається, не пересилають.

Здоров'я мое трохи поліпшало, але до доброго йому таки ще далеко. Може, зміна місця поправить...

Будьте здорові та обізвіться, як знайдете час. Кл[ьоня] Вас вітає. Цілую Вас міцно.

Ваша сестра Леся

110. ДО М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

10 листопада 1910 р. Кутаїсі

М. С. Грушевському

Кутаїс, 28.X.1910

Вельмишановний Михайле Сергієвичу!

Переїзд на нове місце і дві гострі недуги, перед і по переїзді, не дали мені відповісти досі на Ваші два листи. І тепер чуюся слабо, ледве можу писати, тому коротко скажу: драму свою вже не прошу посилати мені назад,⁴⁷³ бо не знаю, коли могла б зайнятися нею, — не маю здоров'я. Як можна друкувати так, як єсть, то прошу. Щодо змін: I і II акти ніяк не можна злучити в один без порушення сцен[ічного] пляну, тому не сполучуйте, але I акт можна скоротити, обірвавши діяльог з префектом, ледве він скаже, що був у Секста і бачив Крусту, а тоді одразу дати сцену з жінкою, що розшукує свою дитину; зробіть се, будьте ласкаві, самі (не доручаючи іншому), там побачите, на якій строфі можна зробити сю купюру. V акт не друкуйте і віддайте його Кривинюкові на схов, може, колись той акт на щось мені придасться. Тепер кінчіть на IV-му, отже, драма буде в 4-х діях.⁴⁷⁴ Коли нема грубих промахів історичних, то вже, може, друкуйте без змін (крім згаданих двох великих), бо тепер я не [з]можу ще довго взятись до обміркування їх, а як трохи поправляюсь, то, либонь, знов кудись на довші ліки помандрую, мінятиму адреси, томитимусь, відпочиватиму і тільки гаятиму час Вам і собі. Fiat voluntas Dei¹ над моїми святими і грішними героями, а я вже їм не поможу.

Взяти на себе обов'язок постійного критика тепер не можу. Дякую дуже за запитання. Як матиму силу, то при нагоді щось і в сім напрямі напишу, але виразно ще нічого не можу обіцяти.

З найщирішою пошаною Леся Українка

---

¹ Хай буде Божа воля (лат.).

111. До М. В. КРИВИНЮКА

10 листопада 1910 р. Кутаїсі

Дорогий Михайле!

Будьте ласкаві, передайте (чи перешліть) скоренько сього листа пр[офесору] Гр[ушевському] — я не знаю, де саме тепера мій адресат. Скажіть мамі, якщо вона в Києві — нічого про неї не знаю, — і хто ще з наших в Києві є, що я хутко їм напишу, а тепер не можу — ледве діловий спішний лист наскребла, — бо дуже ослабла. Переїздячи, заслабла на якийсь не то тифоїд, не то гострий катар кишок (t° була під 40° з бредом, галюцінаціями і чотирма глибокими нападами млостів), оце тільки три дні, як я почала трохи вставати, і ще маюся слабо.

Прошу Вас, підіть до «Вістника» і візьміть, що там належить мені за єгипетські вірші, і там же купіть для мене у складі ті два томи «Матеріялів до Р[усько]-укр[аїнської] Етнольоґії», що мають підзаголовок «Дитина» (збірка Грушевського, не професора, а иншого),⁴⁷⁵ которі то саме томи, не пам'ятаю — там знайдуть. І візьміть належні мені книжки «Вістника», від V-ї до X-ї включно (за сей рік), та вкупі з «Дитиною» пришліть мені посилкою, оплативши пересилку з гонорару, а що лишиться грошей — теж пришліть. Може, п[ан] Петруненко буде ласкав допомогти Вам при почтовім клопоті.

Цілую Вас і маму, п[анові] Петрун[енку] уклін.

Ваша Леся

112. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

12 листопада 1910 р. Кутаїсі

Кутаїс, Тифлисская ул[ица],⁴⁷⁶ д[ом] Хабурзания
(номера дома у нас нема)
30.X.1910

Люба мамочко!

Як одправила я листа до п[ана] Крив[инюка], то отримала твого листа, адресованого в Кутаїс, але вже в той день не могла написати, будши втомлена, а вчора був шарварок з уряжуванням домівки, то так довелося до сьогодні. Дуже дякую тобі,

мамочко, за твоє бажання і призволення допомогти мені сей рік при ліченні.⁴⁷⁷ Коли справді тобі се не буде утяжливо і не нарушить твоїх інтересів, то я не відмовляюся від сеї помочі, а прийму з подякою. Як же колись тобі бракуватиме грошей, то, може, я в стані буду вернути тобі те, що ти мені тепера даси. Хоча Ліля і Дора обіцяють сплатити мені свої пайки, але я з листа Ліліного бачу, що їй трудно було б віддати одразу, та хоч би й віддала, то всього разом не набралось би 400 р[ублів], а й тих на Єгипет було б мало, коли жити там без заробітків і в соняшній хаті, а не в північній, як я жила торік. Микосеві при змінених обставинах і Оксані при незмінених, звісно, зовсім неможливо було б ще мені щось дати. З огляду на це все я вже було думала сього року на зиму нікуди не їхати, бо переїзд в Кутаїс цілим кишлом нам страшно дорого влетів, в Телаві ми мусіли майже всі меблі продати (за безцінь, звісно), а тут усе нове купити (за справжню ціну), бо за 100 верстов перевозу на арбах однак усе на тріски побилось би. З приїзду я другого ж дня розболілася і злягла в отелі, де і прийшлося днів 10 простриміти, поки мені можна було встати з ліжка хоч на тих кілька хвилин, щоб переїхати в найняту домівку. Цей отель, лікарі та ліки теж дорого обійшлись. Та й поза тим самої Кльоніної плати нам на життя не стає, і поки він буде «помішником», то й не може ставати, — вся надія на те, що поки остатні мої гроші витратяться на докладання до життя, то, може, Кльоня до чогось більшого дослужиться, а як ні... Ну, та ще поки не варто про се говорити.

Плани мої на лічення тепер такі. В Київ на зиму я таки боюся їхати — одвикла від холодної зими, то щоб не заваділо. Навожу тепера справки в Тіфлісі про тамошню «светолечебницю» — якщо там лічать Фінковим способом⁴⁷⁸ і якщо там лікарь порядний, то поїду туди, може, ще й в ноябрі, але чогось я сумніваюся, щоб там було добре діло поставлено. Тож певніше буде так: поїду-таки в Єгипет, пробуду там до кінця марта, а в апрілі приїду в Київ таки до Фінка і, може, тоді позбудуся сеї капости з нирками. Тепер, може б, він і не взяв мене на ліки, і в Тіфлісі можуть не прийняти, бо «степень истощения»

у мене чимала після сеї гострої хвороби кишок, — я ще досі на дієті і, певне, ще довго мусітиму її держати, не маю вже навіть того «прекрасного вигляду», що завжді у мене знаходять. Через се не можу ще собі визначити точно часу, коли могтиму виїхати в Єгипет (треба добре направити живіт перед пароходною їдою), але думаю, що десь в ноябрі можна буде. В Єгипті вже ніяких туберкулінів і нічого такого не хочу (про лічення Фінковим способом я там нічого не чула, а звичайні соняшні ванни мені вадять), буду вже тільки самого Ра знати (він мені перші два місяці чудово поміг минулої зими) і тоді, може, так поправлюся, що Фінк не боятиметься мене зачіпати. Не знаю, наскільки відбилася ця недавня хвороба на нирках, — от зроблю аналіз (тут се можна), то знатиму. Перед виїздом з Телаватинів зо три боліла в мене знов нога тим способом, що в Гелуані, тільки не так довго, але гостріше — я могла тільки в одній позі на лівім боці лежати і нічого робити, навіть писати, не могла. Крім того, ціле літо був отой кашель, що оказався тяжним бронхітом, але без дальших наслідків. Отак я і кисла ціле літо, хто його знає й чого, бо погода була прекрасна. Се, певне, ті дурні нирки розхитують організм, то він і рипить. І тут тепер зовсім нічого слабувати — тепло, прекрасно, фіялки цвітуть, люде в літній одежі ходять, навіть дощу небагато йде, що для Колхіди навдивовижу. Чого ще треба? Так, отже, «пуф» якийсь ув'язався! Правда, я його десь ще їдучи кіньми захопила, бо ще тоді стало мені погано, і в Тіфлісі через те про світолічення не розпиталась, хотіла вже якось доїхати до нової «доми», бо почувала, що ледве держуся.

Ах, коли б уже якось склеїтись!.. Я не знаю, як дякувати тобі, що ти можеш мені поратуватись.

Цілую тебе дуже-дуже міцно. Кльоня і Ф[еоктиста] С[емінівна] тобі кланяються.

Твоя Леся

Р. С. Пиши на моє ймення, а не на Кльоніне — скоріше отримаю. Пиши заказним.

113. До О. П. Косач (сестри)

25, 28 листопада 1910 р. Кутаїсі

Кутаис, Тифлисская ул[ица], д[ом] Хабурзания (№ нема тут)

12.XI.1910

Любая Лілеєнко!

Від мами та Михайла ти, певне, знаєш, яка мені халепка трапилась тут зараз по приїзді, — я ледве що тепер вхожу в норму і ще далеко не все можу їсти, через те і вигляд у мене досі доволі заморений, і сили якось мало (хоч її вже й давно небагато!). Тому я і з сим листом забарилась, бо писати прихапцем, як писала в Київ з конечности, мені не хотілось, а толком не могла. А тут ще необхідний шарварок з уряженням (ще й тепер не зовсім покінчений) забірає остатню енергію; хоч мені і не дають домашні,⁴⁷⁹ та я якось не можу зовсім не шпортатись, принаймі в своїй та в Кльониній хаті, щоб «навести порядок» по-своєму, а треба признатись, що таке шпортання, може, найгірше томить з усіх робот, мені доступних. Все-таки тепер я вже значно поправилась, тільки не знаю, як тая тарапата на нирках відбилась. Тижнів 1½ тому був у мене якийсь такий гострий і прикрий напад болів і роздраження в правій нирці і у всіх «путях», що тільки опієм якось угамувалася, а то здавалось, що з ума зйду, такий якийсь чудний вплив того нападу був на нерви і навіть на голову. Але, може, то і не мало наслідків, бо щось подібного було раз на пароході, як я їхала з Єгипту, а проте аналіз нічого надзвичайного не виявив. Оце хутко зроблю аналіз, то побачимо. Треба перевірити, бо в моїй слабости кишок, що лікар назвав гострим катаром,⁴⁸⁰ той же лікар бачив деякі ознаки тифозного елементу (тут тиф дуже розпросторений), а се, здається, для нирок поганенько.

Навели ми справки в Тіфлісі про світолічення в двох тамошніх світолікарнях, то з одної написали, що там холодним світлом не лічать, а з другої, що, на їх думку, мені лічення холодн[им] світл[ом] не підходить (Фінк мамі казав навпаки), але що якби я приїхала, то, може б, вони мені якийсь інший спосіб

лічення підобрали. Я щось не маю охоти їхати на невідомі експерименти — уже не раз на тому опеклася! — а либонь, таки поїду на зиму (як зовсім поправлюся з животом перед пароходними харчами) в Єгипет, весною ж, на повороті, в Київ таки до Фінка на холодне світло, і, може, якось позбудуся своєї напасті.

Раніше декабрю рушити не можу, бо перед довгою дорогою треба ліпше поправитись, та ще й з грошима не зібралась, але таке запізнення проти торішнього не біда, бо погода тут дуже добра — я навіть в Італії кращого ноябрю не бачила — всі ходять без пальто, навіть я, до того ж у нас є велика шкляна веранда на південь і в ній буває при сонці по-єгипетськи гаряче (+27° R), отож я на їй здебільшого й пересижую. Осінь сього року тут виключно суха (звичайно тут дощу «полагається» багато), і «старожили» чомусь запевняють, що як такий ноябрь, то й декабрь має бути незгірший.

Тепер ще напишу про гроші. Мама недавно сама пропонує мені, що дасть мені 500 р[ублів] на лічення, незалежно від інших рахунків; я подякувала і не відмовилась. Якщо мама не роздумає і справді буде в стані прислати мені ті гроші, то мені їх майже стане на те, щоб прожити в Єгипті місяців зо три (сеї зими я ж там не буду так довго, як минулої, бо виїду в декабрі (десь після 10-го), а на апріль хочу вже в Києві бути. Кажу «майже», бо сама дорога забере коло 200 р[ублів] (з паспортом і т. и.), а в Єгипті місяць життя лічного більше як 100 р[ублів] коштує. Коли буду в стані заробляти, як торік, то запевне зможу знайти заробіток на «добавочные расходы», але як буду і далі так киснути, як тепер, то навряд чи що зароблю, а вже треба буде готового докласти 150–200 р[ублів] мінімум (торішня зима коштувала мене 700 р[ублів], не рахуючи заробітків, що дали мені коло 300 р[ублів] за зиму). Дора писала мені, що в декабрі може дати мені свою пайку, отже, значить, я не маю потреби доводити тебе до позички, а можу без всякої невідомості для себе так отримувати твою виплату, як буде вигідніше для тебе. Тільки в тім разі, якби мамі через що-небудь не випало виконати своє призволення або для Дори було б трудно ущербляти тепер свої гроші, коли вона ще

нічого не заробляє, — в таких разі я проситиму тебе виручити мене, але се навряд чи прийдеться. Микось мені нічого не писав, і я думаю, що він не може мені нічого дати, тому і просити не буду. Про Оксану нічого й казати — якби я могла, то ще б я їй помагала тепер. Але моє становище таке, що і ту решту грошей, яка ще лишилась від ліквідації землі, я не можу взяти на своє лічення, бо вона конче потрібна для докладання до Кльоніної плати на наше спільне життя тут. Кльоня має несповна 150 р[ублів] на місяць (з того ще робляться всякі «вычеты»), а на сі гроші 4 людини (з них 2 хронічно слабі)⁴⁸¹ на Кавказі не можуть прожити без голоду і холоду, а хутко нас, може, буде і 5, бо сеї зими, либонь, і Ал[ександр] Ант[онович]⁴⁸² переїде до нас, покинувши службу. Для «докладання» у нас стане років на два, щонайбільше на три (се при великій економії і коли не буде періодів лічення та рецидивів нездатности до праці, бо з тим, то й на рік не стало б), а чи до того часу матиме Кл[ьоня] більшу плату — невідомо. Через те от я і не зважуся ні їхати куди, ні розпочинати якогось довгого лічення, поки не отримаю грошей од мами або від тебе і Дори. Але, повторюю, тепер тобі зовсім нема чого зтягати новий довг ради мене, бо я до декабрия все одно не виїду, а до того часу, може, мама мені вишле, як обіцяла. Коли тобі не трудно посилати частками щомісяця чи коли тобі буде вигідно, то се мене зовсім загожує, якби ж екстрено стало конечним для мене отримати одразу більше, то я тоді по правді тобі напишу і попрошу вислати. Сього року я зважила, щоб, коли буду в Єгипті, не наганяти так економії, як торік, а краще прожити там менше часу, та в кращих умовах, а то, признатись по правді, торік, крім промаху з туберкуліном, був ще той промах, що на январь — февраль я поселилась у північній хаті, а се і в Єг[ипті] зимою не слід, та й зарібками часом захоплювалась більше, ніж докторові подобалось.

Дехто з кутаїсців запевняє, що звідси варто виїздити тільки на февраль — март, але я в те не вірю, бо метеор[ологічні] таблиці показують найбільші дощі на всі три зимові місяці, та так воно, певне, і єсть. Дощі перепадають і тепер (якось і 2 дні зряду лило), але се переважається такою чудовою погодою, що

якось уже прощаєш. Я бачила три осени в Ялті,⁴⁸³ але вони всі були гірші від тутешньої— чи се завжди так, не знаю. Місто тут непогане, а річка і околиці навіть дуже гарні.⁴⁸⁴ Як коли виврешся від своїх обов'язків на відпочинок,⁴⁸⁵ то приїзди до нас. Хата у нас велика (тут за 4 чи за 6 кімнат однакова плата, тому ми маємо 6), при ній чималий садок, де Маруся саме тепер збирається сіяти шпинат і редіску, живемо ми в «особняку», так що і Михальові буде простор. (Еге, скажи Михальові, що тут літав Уточкін, тільки я його не бачила, бо ще була слаба).

Щодо «Історії» моєї,⁴⁸⁶ то я ніяк не придумаю, до якого історика з нею вдатись. Кримського не хочу трудити, бо знаю, що він тепер часто дуже слабує на очі, то читання чималого рукопису могло б йому зашкодити, але, може, я попитаю його, до кого б він порадив удатись. Все-таки дай переписати і пришли мені переписане (може, вже в Єгипет), то я перше перегляну сама.

А тепер у мене ще до тебе прохання. Коли ти сама призволяєш держати такі давні рукописи у себе, то чи не прийняла б ти до себе і наш так званий «архів»⁴⁸⁷— рукописи, що вже використані, давні листи і т. и., сього набереться на скриню в 1½ × 1 арш[ин] завбільшки. При нашому бродячому житті (а воно ще, либонь, довго мусить бути таким) все це дуже нівечиться і обтяжує. Якщо ти не маєш перспективи блукання перед собою, то, може, тебе не обтяжила б така скриня, стоячи десь у кладовці, але як се тобі не вигідно, то скажи, не стісняючись. Іще хотіли б ми тобі послати збірницю книжок і журналів прочитаних і хоча не зайвих, але і не необхідних для нас, що лежать у нас без ужитку, бо тут читачів на їх нема, а в Катеринославщині могли б людям послужити під твоєю опікою, може, і в самій Кам'янці. Деякі з них можна б і пожертвувати в якусь відповідну бібліотеку (ми б зазначили, які саме), а деякі ми просили б, щоб ти подержала у себе, хоч і не мертвим фондом, але з тим, що ми колись, усталившись десь на міцно, взяли б їх. Одіслати їх в Колод[яжне] або в Гадяч мені не хотілось би, бо то на пропаще і нікому з пропажі навіть користи не буде— просто миші поїдять або на «цигарки» підуть; тут вони

теж з різних причин не дуже певні життя, коли мене і Кльо-ні нема дома, отже, було б нам спокійніше, якби ти їх прийня-ла. Тільки, може, я уявляю собі твоє життя більше усталеним, ніж воно єсть (я, напр[иклад], не знаю, чи ти вже затвержена губ[ернато]ром), коли ж і ти «номад»,⁴⁸⁸ то се, звісно, було б тя-гарем для тебе таскати скільки пудів «завазадла»⁴⁸⁹ архівного по всіх усядах за собою і платити за нього по дорогах (ми вже немало заплатили), і я б ніколи не зважилась таке накидати тобі. Напиши мені, коли можеш, скоріше, як ти відносишся до сеї справи, щоб я ще до виїзду на зиму могла знати, як я маю розпорядити з паперами і книжками.

15.XI. Ні, видно, прийдеться одвикнути писати такі довгі листи. Перервала писання, було ніколи, а вчора цілий день кис-ла, боліла спина і живіт і напала непоборима апатія, а лист ле-жав тим часом.

Се я хотіла порадити тобі, якщо ти поради приймаєш, не готуватись ще сеї зими до докт[орських] іспитів. Мені зда-валось у Києві, що твоє здоров'я дуже захитане, і тепер я ду-маю, що тобі слід би якось його укріпляти, а не розхитувати ще більше надмірною працею. Ще чи вдасться, чи ні витягти якусь користь з того докт[орського] діплама, а шкода від фор-сованої роботи напевне буде. Глядися, Лілеєнько, дуже тебе прошу. Краще вишивай свою колекцію⁴⁹⁰ до вистави, се робо-та спокійна і, певне, не може дуже втомити. Може, в тебе є такі рисунки, з яких я зуміла б вишити, то пришли, я з охотою по-можу тобі, я часто буваю в такому стані, що тільки вишивати й здатна, а більш до нічого, тому й вишиваю чимало (лежачи). Мені навіть цікаво було б отримати нові узори не хрестиками.

Чи вже у тебе тепер Оксана і Дора? Як у тебе, то поцілуй їх від мене і скажи, що напишу їм, як знатиму, де вони саме. Дорі я дякую за лист і за готовність вислати мені гроші. Окса-ні (знов-таки, якщо вона приймає поради) я б радила побути у тебе, поки мине сподіваний критичний період;⁴⁹¹ адже ніко-ли за кордоном вона не зможе врядитися так з їдою і іншими вигодами, як се, напевне, можливо тепер у тебе, а вона ж тепер

повинна дуже про се дбати, жертвуючи навіть всякими іншими своїми і Тосіними інтересами.⁴⁹² Я тепер не раз мушу жалувати, що в свій час дуже нехтувала тим, що здавалось мені «еґоїстичним», бо тепер мій «альтруїзм» вилазить боком не тільки мені, а й тим, для кого він нібито найбільше мав служити... Ну, та моя біда скінчиться на моєму тільки поколінні (є шанси так думати принаймі), то ще се не велика біда, а людям, нормальнішим у сьому напрямі, ніж я, і перспективи стоять ширші. Я знаю тут родину, де всі причини на те, щоб діти виходили хворі та кволі, а проте та дитина, яку я бачила, здорова якось надзвичайно, хоч на виставку, і то тільки завдяки режимові її і родичів. І ми всі були б здоровші, якби більше ладу було в свій час з тим «режимом»...

Ти питаєш про здоров'я Кльоні. З легкими спокійно зовсім, а горло все слабке і голос часто не хоче служити, та й нерви раз у раз мучать. Тяжка у нього професія, а тут ще й роботи більше, ніж у Телаві. Оце мають на слідство перевести — роботи буде менше, зате роз'їзди верхи по гірських дорогах, не знаю, чи будуть ліпші, ніж робота...

Ну, вже кінчаю. Цілую міцно-міцно тебе і Михалю, пишіть мені обоє.

Твоя Леся

Фотографії тобі пришлемо, як одпечатаєм, бо готові прийшлося роздати знайомим перед виїздом, а наново ми ще не встигли зробити.

Одкритки від тебе я не отримала і тільки тепер довідалась адресу. Наші тобі кланяються, Кл[ьоня] цілує тебе і Михалю.

1911

114. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

4 січня 1911 р. Кутаїсі

22.XII.1910

Люба мамочко!

Тільки що отримала посланий через п[ана] Кр[ивинюка] переклад на 800 р[ублів] від тебе (самих грошей ще не отримала, певне, завтра можна буде). Дуже-дуже тобі дякую! Тільки чому так багато — ти ж обіцяла 500? Боюся, що ти собі шкоду зробила для мене. Тепер уже серйозно подумаю про лічення і про подорож у Єгипет. Раніш 10-го января, однак, не зможу їхати, та й напевне визначити час виїзду тепер трудно, поки зовсім не виберусь, бо я щось часто раптово слабую без виразної причини: от, напр[иклад], два дні тому чогось т^о знялась до 38 і я почувалася так, що «хоч би й білет був», то не могла б нікуди виїхати. Про запізнення виїзду я не жалую, бо погода весь час була чудова (коли-не-коли день дощу траплявся), і сухо було, і сонця багато, я навіть не розумію, чого я все кисну. Тепер трошки холодніше стало — «старожили» обіцяють, що друга половина зими буде гірша, ніж перша, ну, от я і втечу, коли так. А на весну в Київ, се вже зважено. Пишу мало, бо не знаю, чи не в Лілі ти.

Наші кланяються тобі. Міцно-міцно цілую.

Твоя Леся

115. До М. В. КРИВИНЮКА

4 січня 1911 р. Кутаїсі

Кутаис. Тифл[исская] ул[ица], д[ом] Хабурзания
22.XII.1910

Дорогий Михайле!

Спасибі Вам за клопіт по пересилці мені 800 р[ублів] від мами. Я їй пишу про свої лічебні плани, а крім того, про се ж і про всячину пишу Лілі на адресу Дорошенка,⁴⁹³ та боюся, що всі листи довго лежатимуть марне, бо Ви з мамою можете виїхати в Катериносл[ав], а Дорош[енко] — в Київ. Коли Ви отримаєте листа раніше, ніж Ліля, то скажіть Дорі (якщо маєте її де бачити), що я від неї 160 р[ублів] отримала і дуже їй дякую. Шкода, що Вам так ніколи писати, але я Вас розумію, бо й сама, як на мою силу, досить занята тепер: Кл[ьоня] попав тут у таку каторгу, що я просто боюся за нього і вже, чим тільки можу, помагаю йому, отак і варимось, мов у котлі. Оце на свята 2½ тижні перериву буде,⁴⁹⁴ тоді всім понаписую більше. Тим часом цілую Вас.

Ваша сестра Леся

116. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

8 січня 1911 р. Кутаїсі

26.XII.1910

Любая Лілеєнко!

Не знаю, коли сей лист до тебе дійде (боюся, що Д[митро] Ів[анович]⁴⁹⁵ на свята виїхав і лист лежатиме), але вже, певне, по Новім році, отже: «З Новим роком!»

Я все збиралася тобі писати, і все різні халепки не давали, бо я тепер якось уривками живу: заслабну, лежу, потім встану, бачу, що всякої роботи набралось, я до неї беруся, а листи вже на «потім» одкладаю, а «потім» знов у лежні проходить... Якось тепер сі напади трохи иншу форму прийняли, ніж торік; то було якийсь тупий біль цілими днями почувається,

маленьке підвищення, апатія, кров, а тепер часом годину-дві всього триває, але якийсь такий неможливий стан, що й описати його трудно, або раптом температура до 38° і вище здійметься без особливого болю, побуде так день або ніч, потім упаде до норми без жадних лічебних способів, тільки виснажить за той короткий час так, що ще день або й скільки днів я ні до чого не здатна, потім скільки день буває зовсім нормальних (себто звичайного мого стану), а там знов або напад, або жар і здебільшого без всяких виразних безпосередніх причин. Очевидно, щось «в середині» робиться, що викликає сі кризи. Се приводить мене до того, що, може, таки треба тепер поїхати в Єгипет, хоч уже був час, коли мені здавалось, що не треба, бо погода тут була добра. Та, може, все ж і таких дощів, які тут перепадають, для мене забагато (хоч взагалі їх зовсім мало) і, може, все-таки в самому повітрі не досить сухо. Щодо тепла, то хоч усі наші ходять досі в літніх пальто, але я рідко вилажу з моєї шклянної теплиці на одкрите подвір'я — все мені то вітер холодним здається, то вогкість «пролизується» і так стає фізично нестерпуче, що я знов ховаюся під шкло. Ет, деморалізували мене сі дурні нирки! Невже се так уже й буде?

Думаю я вибратись в Єгипет між 10–15 янв[аря], якщо не задержить поправка зубів, а її слід зробити тут, бо на морі зуби часто озиваються, та й давно вже се треба зробити, а я знаю, що в Гелуані знов не зроблю, бо там дантісти поганенькі, а в Каїр для того їздити мені було б трудно, до того ж з одним зубом, може, треба буде і до хірурга вдатись, то я волю «операцію» відбути вдома.

Гроші від мами я вже отримала, аж 800 р[ублів] (я писала про се і їй, і Михайлові, та не знаю, чи не розминулися з ними мої листи), отже, можу в Єгипті без «подсобных» заробітків прожити до апріля, та й на київське світолічення⁴⁹⁶ (хочу апріль-май на те ужити) повинно стати. Отже, ти виплатою мені не стісняйся — коли тобі вигідніше потім, то можна й потім, а якщо тобі здається вигідніше позбутися сього рахунку тепер, то або пожди, поки я дам єгипетську адресу, або посилай на ймення Кльоні сюди, як уважаєш.

Від Доруні я 160 р[ублів] отримала, а не написала їй, бо не могла якось зрозуміти, де вона пробуває, та, сказати правду, і тепер не дуже-то розумію. Коли вона у тебе, то передай їй мою подяку і поцілуй її від мене.

Я тепер учуся писати на машині (у нас вона є в домі) і як навчуся гаразд, то, може, й сама перепису історію до друку,⁴⁹⁷ хоча, правда, се не може бути скоро, бо навряд чи я напрактикуюся гаразд до виїзду (хоча К[льоня] каже, що я маю до того чималий хист), а коли ж то я знов буду дома...

Наш «архів» і книжки Кл[ьоня] відправить до тебе з Батума, як поїде мене випроважати в Єгипет (Батум від Кутаїса так близько, що така подорож не займе багато часу). Фотографії теж надіємось довести до ладу за святки, але от ще три дні К[льоня] буде зайнятий всякою канцелярщиною, що зосталась нескінченою перед святами. Тут така маса роботи, що майже ніколи нема їй перериву, бо дома ще більше приходиться робити, ніж сидючи в суді. Справжня каторга!

Ну, бувай здорова. Кльоня цілує тебе і Михалю. Хто з наших з тобою — всіх поцілуй. Михалю, може б, коли мені що написало? Міцно цілує тебе і Михалю.

Твоя Леся

P. S. Ще є одна причина, яка може мене задержати з виїздом або й зовсім мої подорожі розстроїти, але про неї поки що нікому, особливе мамі, не кажи. Кл[ьоня] хотів перевестись тут у слідователі, бо там було б менше роботи, а «мирової» він просто не має фізичної сили робити, але, здається, на те місце назначено иншого (хоч є ще надія, що то чутка неправдива), якщо се правда, то прийдеться йому знов переводитися хоч і в менше місто, але туди, де є слід[увателя] вакансія. Тільки Ф[еоктиста] С[еменівна] не має охоти знов забіратись у «трущобу» і загрожує, що вона в такому разі вернеться в Київ. Звісно, силою утримувати її в нас ми не можемо і не хочемо, а зосібна я ні в яким разі не проситиму, щоб вона «жертвувала собою» для того, щоб я могла поїхати лічитись, допустити ж, щоб Кл[ьоня] лишився самотою, я не можу, бо однак не мала б

потрібного для лічення спокою, якби знала, що він позбавлений поміччю на випадок якої слабкості або щог. Призводить ж його, щог протяг уже на сій службі, поки я вернуся і зможу замінити Ф[еоктисту] С[еменівну], я боюся, бо просто страшно, щог не видержить і знов скінчить тим, з чог ледве виратувався, — адже і то було наслідком перш усього перетоми службової. Ну, але, може, ще якось те все врядиться «ко всеобщему удобству», і тому поки щог не варто про се нікому говорити.

117. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

22 січня 1911 р. Кутаїсі

Кутаїс, 9.І.1911

Любая Лілеєнько!

Дуже мені шкода, щог Кльоня тебе стурбував листами про мою слабкість і щог з того може вийти ще більше клопоту й турботи для тебе. Правда, щог тоді мені було таки погано, гірше, може, ніж Кл[ьоня] думав, бо коли у мене t° була 39,7, то я таки від нього се скрила, бачачи, щог і так він дуже наляканий та зажурений. Але t° вище 38 не дуже довго держалась, ледве тиждень, і то, я думаю, було так через те, щог напад загострення в нирках трапився під час менструації, а до того ще й зуб розболівся той, щог над ним сидів хронічний флюс. Тепер я зуб вирвала, флюс пройшов, а для подорожі я вибіраю час, вільний від менструації, отже, думаю, щог t° моїй нема причини здійснитись вище 38°, а вже ж туберкульозні з t° в 38 їздять сами по далеких курортах без жадної небезпеки для себе. Сі остатні дні t° у мене звичайна, а вчора ввечері навіть була нижче 37. Значить, нічог хронічно небезпечного нема. На пароході буду дуже берегтись, можу і з каюти не виходити, прислуга там звикла до людей, позбавлених руху, і, напр[иклад], як у мене був напад на переїзді Конст[антинополь]—Одеса, то мене служанка гляділа, як справжня сестра милосердя, і нічог мені не бракувало. Брати платну провозату звідси до Єгипту коштувало б дуже дорого, 300–400 р[ублів], і вона б скоріше стісняла мене, ніж помагала, я вже знаю свою натуру, та й мало тепер часу,

щоб її знайти і щоб вона встигла зібратись. Раніше ж я сама не рішалась зібратись, поки трохи зміцніла після «встряски». Мені як не виїхати з Батума 14-го, то й зовсім не варто їхати, бо мусіла б або їхати в невідгідний для подорожі період, або запізнитись до фебруля, а тоді вже мало часу до хамсіна лишиться. Я б виїхала і раніше, та нема такого парохода по анатолійській лінії, одеською ж боюся їхати через холод. Якщо ти ще не вибралась в дорогу назустріч мені в Конст[антинополі] по Кл[ьоні]ній телегр[а]мі,⁴⁹⁸ то краще не завдавай собі того клопоту, я знаю, що то тобі не легко, і радніша була б не мучити тебе. А як уже вибралась, ну — то до побачення в Цареграді, в Hôtel Khedivial, або ще на пристані в Галаті.⁴⁹⁹ Цілую міцно.

Леся

Кл[ьоня] найбільше боїться, як я буду в Конст[антинополі] в отелі сама на случай слабости, і через те ото подав план зустрічі твоєї зо мною, а я думаю, що мені не конечне мусить щомісяця бути халепа.

Цілую Оксаночку, Дору і Михалья.

118. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

3 лютого 1911 р. Стамбул

21.І (3.ІІ).1911

Люба мамочко!

Нарешті я добилася до Стамбула⁵⁰⁰ — після 10 днів розпрепоганої їзди.⁵⁰¹ Було всього: і буря, і холод, і блукання по морю цілих 2½ доби. Замість 5 днів я їхала з Батума до Конст[антино]поля 10 день! Добре, що ніхто не міг поїхати, щоб мене провожати в Єгипет, бо все одно допомогти мені на пароході ніхто не міг би (до Батума і на пароход мене провів Кльоня, і се було дуже важно, бо я сама не добилась би крізь сніги до парохода, а К[льоня] знайшов якихсь людей, що прокопали дорогу, і вів мене, майже ніс на своїх плечах).

Я не встигла написати тобі перед виїздом то через слабості, то через те, що хотілось уже дати звістку про отримання грошей, а їх видали мені тільки в переддень виїзду, все через ту помилку в адресі. От і міняй фамілію «для закону» — вигоди поки що з того мало, а з получанням грошей вже другий раз така сама історія виходить. Ну, та я все собі повторяю: «все добре, що добре кінчиться». Може, Єгипет надгородить мене за всі подорожні і перевізні тарапати. Тепер почуваюся втомленою, але нема жару — все, що треба поки. Набрала всяких лікарств для остороги і сподіваюсь, що з тим доїду добре. Найгірша половина шляху вже зроблена. Зараз поїду дуже добрим румунським пароходом (я його знаю)⁵⁰² і через три дні буду в Єгипті. Се вже «найменша річ», така їзда!

На твій остатній лист відповім детально з Гелуану, тепер нема для того ні часу, ні голови.

Мені пиши, як торік: Egypte, Helouan, Villa Continental. Спинюся там, у всяк[ому] разі, листи на сю адресу зовсім певно дійдуть. Цілую міцно тебе і Доруню. Мих[айла] Вас[ильовича] вітаю.⁵⁰³

Твоя Леся

119. До О. П. Косач (сестри)

3 лютого 1911 р. Стамбул

21.I (3.II).1911

Люба Лілеєнко!

Сьогодні я приїхала в К[онстантино]поль і сьогодні ж їду дальше — боюся впустити доброго парохода. Дуже втомлена (їзда з Батуму була над всяку міру погана), але жару не почуваю, а напад з нирками в пору припинила опієм. Через 3 дні маю бути вже в Єгипті. Звідти напишу, а тепер пора їхати.

Міцно цілую тебе, ти моя любая, добрая Лілія! Поцілуй Оксаночку і Михалю.

Твоя Леся

120. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

7 лютого 1911 р. Хелуан

Helouan. Continental

25.I (7.II)

Люба мамочко!

Ну, от уже я в Єгипті — просто аж не віриться. Адже з 14-го їду... І тепер все земля вгинається під ногами і я наче більше втомлена, ніж тоді в Конст[антино]полі, як писала тобі. Але так нічого поганого не почуваю, хоча на пароході тричі був по ночах жар і я побоювалась, коли б не розклеїтись, і почасти через те поспішила їхати з К[онстантино]поля далі, а то ще й через те, що в К[онстантино]полі було страшенно холодно і надворі, і в отелі, а мені вже страх обрид той холод. Як я ще на морі, наближаючись до Єгипту, побачила яскраве сонце і ясне небо і почула тепло, то готова була «в лицях» зобразити «die Freude der Natur».¹ Тут тепер тепло і ясно, але кажуть, що се недавно, а то й тут був дощ і холод (ет, що вони тут знають про холод!).

Либонь, мине ще скільки днів, поки я зможу як слід писати.

Пиши мені, мамочко. Міцно цілую тебе.

Твоя Лєся

121. До О. П. Косач (СЕСТРИ)

7 лютого 1911 р. Хелуан

Hélouan. Villa Continental

25.I (7.II)

Люба Лілічко!

Вчора пізно увечері я нарешті добралась до Гелуана, а сьогодні уже встигла трошки вигрітись на сонці і оцінити, що то значить не їхати, бути на твердій землі. Від Конст[антино]-поля їхалося, правда, вже добре і без жадних інцидентів, дуже швидким і добре уряженим пароходом, тільки від попередніх

---

¹ Задоволення, радість природи (нім.).

тарапат я мала жар по ночах. Сьогодні почуваюся тільки втомленою, а більш так нічого. Тут тепло і соняшно, як і годиться бути в Єгипті, але люде кажуть, що се я «привезла» (либонь, з тих снігів, з яких приїхала!), а то було холоднувати — так що до +7° R доходило і дощі часто йшли. Ну, тепер уже сезон такий, що повинно установитися тепло, може, я вигріюся і прийду в людський стан.

Бувай здорова. Цілую тебе і Михалю. Привіт Дмитр[ові] Ів[ановичу].⁵⁰⁴

Твоя Леся

122. До І. Я. ГОРБАЧЕВСЬКОГО

15 лютого 1911 р. Хелуан

Helouan. Villa Tewfik⁵⁰⁵

2.ІІ.1911

Шановний добродію!

Поздоровляємо Вас із родиною⁵⁰⁶ я і п[ан] Білінський, що все ласкав одвідувати мене. Відколи я в Єгипті, чуюся дуже добре, а на Кавказі було вже мені так зле, що не надіялася нічого доброго. А як мається Ви і родина? Рада би знати. З поважанем

Леся Українка

123. До О. Ю. КОВИЛЯНСЬКОЇ

24 лютого 1911 р. Хелуан

Egypte, Helouan, Villa Tewfik

24.ІІ.1911

Люба, дорога товаришко!

Я так винна проти Вас за своє мовчання,⁵⁰⁷ що вже не знаю, чи смію тепер писати. Напишіть, чи не буде Вам прикро тепера мати від мене листа. Коли ні, то напишу. Тепер же скажу, що я про Вас не забувала ніколи, часто думала про Вас і часто хотіла писати, але... Найбільше заважала мені недуга, що все не відчепиться від мене. Сеї осени мені було дуже зле, а на Новий

рік мій чоловік вже було оплакав мене, однак я ще жива і навіть наче поправилась. Через люде знаю, що й Ви нездорові,⁵⁰⁸ але хотіла б знати од Вас, як Вам живеться.

Ваша Леся

124. До К. В. КВІТКИ

27 лютого 1911 р. Хелуан

14.II.1911

Получила сразу открытку из Батума (от 18-го) и письмо от 29-го — удивительно! Прости за нарекания в последнем письме — теперь буду знать, что виновата почта, и относиться терпеливее.

Мне дали анализ — он лучше прошлогоднего! вот чудеса! Думаю, что повышения t° в Кутаисе были, пожалуй, от лихорадки простой.

Был сегодня маленький хамсин, не очень жаркий, я спала днем и не могла писать писем, поэтому пишу открытку, чтобы не пропустить почты.

Целую всех. Буду писать скоро.

125. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

28 лютого 1911 р. Хелуан

Helouan. Villa Tewfik

15.II.1911

Люба мамочко!

Нарешті я беруся як слід до листів, бо вже прийшла до пам'яті, хоч і тепер ще здебільшого спати хочу, але тепер такий яскравий ранок, що, може, стане енергії хоч до обіда.

Як я тепер жалую, що торік згодилась на той туберкулін! Може, без нього я була б досі здорова, бо таки тутешній клімат чудово на мене впливає. Як торік перші два місяці (поки не почала вприскування), так і тепер я почувуюся так, як ніколи ні в Києві, ні в Ялті, ні на Кавказі не бувало. Щоб спати хочеться, то залежить тільки від чистоти і «різвости» тутешнього

повітря і шкоди мені з того ніякої нема. Вага збільшується, темп[ература] унормувалась, аналіз показує навіть поліпшення проти торішнього. І се всього через три тижні після дуже тяжкої подорожі. Ще ж то й погода була не завжді добра, спочатку було холоднувато, потім разів два налітала буря з півночі («холодний хамсін», як дехто казав), навіть разів три по ночах ішов дощ, а вчора був маленький, але справжній хамсін. І все «во здоровіє» без тої туберкулінної пакости!

Ти, може, побачиш у сьому доказ твоєї думки, що мене треба було «вивезти» від п[ані] Карп[ової] і що саме се мене поправило. Я сього по всій щирости не думаю. Перш усього, я жила з нею колись в Тіфлісі в гірших відносинах, ніж тепер, і все-таки до 40° темп[ература] не доходила, а крім того, вона зовсім не така демонічна натура, як тобі видається. Я дивлюсь тепер на її характер без жадних ілюзій, розчарувати мене вона вже нічим не може, деякі речі я їй простила, деяких, певне, не можу простити до кінця мого життя, але то не залежить від того, чи буду я жити з нею, чи окреме. Тепер, коли мене що стісняє в спільному житті з нею, то скоріш саме те, що я не можу віднести до неї просто і щиро, як часом відноситься вона до мене. Кажу «часом» через те, що у неї взагалі нема ніякої сталості й витривалості в характері, а може, й взагалі нема характеру, до того часто міняється в неї відношення до людей і речей без жадної видимої причини сто раз на день. У неї бувають і дуже добрі пориви (напр[иклад], вона дуже плакала, коли я була хвора, і говорила всякі ніжні речі), і не раз дуже злі (вона часами може поїдом їсти ту саму Марусю, котру взагалі «обожає»). Ревности до мене у неї тепер нема, і то через ту просту причину, що вона дуже збайдужіла до Кльоні, бо центром її життя тепер Маруся і для неї вона готова пожертвувати і Кльонею, і своїм чоловіком, і всіми на світі. Мною ж вона тепер скоріше дорожить, бо не може не тямити, що без моєї помочі Кльоня не міг би їй, а головно Марусі, дати того комфорту, що вона має тепер, а се для неї дуже важно, і, значить, ні сваритись зо мною, ні «виживати» мене їй просто-таки не корисно. У нас із нею тепер нема ніяких прикrostів, одно, що мене часто

обурює проти неї, се ті «сцени», які вона виправляє Кльоні часом із-за найпустішого приводу (але ніколи не із-за мене), найбільше се буває в інтересах знов-таки Марусі, а не раз і в своїх власних. Оцих-то власне «сцен» я не можу і ніколи не могти му пробачити їй, але, чи я під час їх вдома, чи ні, від того мій настроїв не міняється, може, навіть прикрише, коли я не дома, бо я знаю, що тоді Кльоні нігде нема від того ратунку, а коли я дома, то він ратується до мене, куди вона не дуже-то захожує.

Звичайне, се все не дуже приємні речі, але я далеко не почувую себе нещасною, бо всі ці хатні злидні нітрохи не відбиваються на відношенні Кльоні до мене і наш добрий тривок з ним не нарушається ніякими «подружніми сценами». Між його душею і моєю ніхто не стоїть. Матеріально, може, п[ані] Карп[ова] і стоїть на першому місці в нашій домі (я їй відступила ініціативу в господарстві, але зате ж і всю працю по дому), але морально вона тепер не має і десятої долі того значіння для Кльоні, що мала колись, і з того вона сама винна. Не знаю, чи переконала я тебе, що мені при даному стані річей ніщо не загрожує від п[ані] Карп[ової], але вір мені, що я це все писала з щирого переконання, а не тільки для того, щоб тебе заспокоїти. Та, зрештою, ти знаєш, що я в крайнім разі мовчу, але ніколи не пишу того, чого не думаю.

Тепер я маю всякі прохання до тебе, мамочко: я не знаю, чи т[ьотя] Єля в Києві, і тому не пишу до неї сама, а прошу тебе довідатись, коли можеш, чи єсть у неї тепер які знайомі в Мюнхені, до яких я могла б звернутися, по її рекомендації, за одною дуже потрібною мені справою в медичних річах. Може, тепер там єсть Юрко,⁵⁰⁹ то я прошу його адресу.

Крім того, посилаю оце на окремому листочку копію мого остатнього аналізу і дані ваги і t°, чи не зможеш ти вибрати часу знов піти до Фінка і спитати, чи може він прийняти мене на лічення,⁵¹⁰ якщо сі дані лишатся приблизно без зміни в апрілі (я думаю не пізніше середніх чисел апріля бути в Києві); бо коли він зважить, що загальний мій стан (про його ж найбільше можна судити по вазі і t°) не дозволяє світолічення, то я тоді, може, не поїду в Київ, а попрошу тебе приїхати на

скільки днів в Одесу, як вертатимусь додому, бо кожний більший шматок подорожі машиною мене дуже томить і мені слід уминати роз'їздів, коли вони не абсолютно конечні. Та ще слід знати, чи буде Фінк весною в Києві і чи годиться сезон апріль-май для сього лічення.

А тепер вже пора кінчати, бо сильно розписалась.

Будь здорова, люба мамочко, пиши мені, будь ласка, і пришли мені сюди «Р[ідний] Кр[ай]». Цілую міцно тебе і Доруню. П[анові] Крив[инюку], п[анові] Петруненку і всім, хто про мене згадує, мій привіт. Цілую ще раз.

Твоя Леся

Анализ, сделанный в лаборатории д[окто]ра Дильти в Гелуане.

Farbe—blassgelbe.

Aussehen—leicht getrübt.

Sediment—wenig Eitersediment.

Geruch—normal.

Réaction—Sauer.

Albumin—0.3%.

Indicane—Reaction.

Densität—1.0105.

Mycroscopisch: wenig Eiter, Erythrocyten negativ; Leucocyten zahlreich; Epithelien (der unteren Harnwege) vorhanden, (kleine runde) selten; Zylinder negative. Anorganische Salze nicht ausgeschieden.¹

Helouan, 23.II.1911

---

¹ Колір—блідо-жовтий.

Зовнішній вигляд—трохи мутна.

Осад—невеликий гнійний осад.

Запах—нормальний.

Реакція—кисла.

Білок—0,3 %.

Індикан—реакція.

Щільність—1.0105.

Мікроскопічне дослідження: невелика кількість гною, еритроцити не виявлено; лейкоцити численні; епітелій (нижній сечостатеви́й тракт) присутній, (дрібний круглястий) поодинокі; циліндри не виявлено. Неорганічні солі не виділяються (нім.).

Температура за февраль (нов[ого] стиля) minimum: 36,2 (по утрам), maximum 37,2 (по вечерам).

Вес: 8.II—55 kilo

22.II—56,2 kilo

126. До О. П. Косач (сестри)

3 березня 1911 р. Хелуан

Helouan. Villa Tewfik

3.III.1911

Любая Лілеєнко!

Я отримала твою картку, а через день і рукопис.⁵¹¹ Спасибі за те і за друге. Для більшої перевірки дальшого курсу я попросила п[ана] Білинського (він, спасибі йому, часто мене одвідує і книжки привозить), щоб купив для мене нове видання Maspero⁵¹² «Histoire ancienne des peuples de l'Orient»,^I а то ще й тут в Гелуані є дещо підхожого. Оттак як-небудь, може, й сама справлюся, без спеціалістів, бо де ж їх взяти. Он я хотіла дати на перегляд спеціалістові по римській історії і праву мою нову драму,⁵¹³ що має в марті друкуватись у «Вістнику», питала такого спеціаліста по всіх усядах, «но такого не оказалось». Либонь, так буде і тепер. Не знаю, де тепер шукати ту книжку («Histoire des anc[iens] peuples de l'Or[ient]» par L. Ménéard),^{II} на основі якої я зложила ці записки. Вона була схована в моїй скрині, але де та скриня? Може, тепер знайду її, як буду весною в Києві, — я ж таки збираюся до Фінка на курацію після Єгипта.

Мені дивно, що ти неначе нічого ще не отримала від мене ні з дороги, ні з Гелуану. Тим часом я писала до тебе тоді ж, як до Кльоні і до мами, — з Констанстінополя і звідси зараз по приїзді. Тільки телеграму я послала самому Кльоні, бо він дуже про те просив і ми з ним так умовились, що він перешле її мамі (тобі трудно посилати, бо раз послану на ймення Дорошенка

^I Масперо, «Історія давніх народів Сходу» (франц.).

^{II} «Історія давніх народів Сходу» Менара (франц.).

вернули нам назад, а «нарочним» у Кам'янку взяли дорого), телеграми три одразу послати було б дуже дорого, бо тут беруть по 50 к[опійок] за слово за границю.

Я думаю, що ти вже досі щось отримала і знаєш мою «одісею» з блуканням по морю etc. Ja, das war Etwas!..^I Як згадаю тую безпричальну гонку в шкаралущі італ'янській по розлютованому морю, то готова вірити в «чудо»... властиве, легше було не доїхати зовсім, ніж «доїхати благополучно». Тим часом все ж доїхала і тепер навіть поправитись уже встигла. Хоча ти й вірно вгадала, що скажена негода в Європі одбилася й на Африці, але все-таки тут «можна жити». Здебільшого воно таки тепло, тільки приблизно раз на тиждень зривається шалений вітер з порохом, з піском, не то щоб справжній хамсін, бо не жовтий і не гарячий, а, видно, його брат, у всякім разі, тоді приходиться сидіти в хаті і капризувати *faute de mieux*.^{II} Се остатнє у нас сього року публіка дуже любить, бо якийсь усе підобрався нудний та іпохондрічний народ. Крім одного молодого паріжського кравця, що вигоївся тут від сухот і тепер аж плигає з радощів, та ще одної молоді пані, що приїхала з хворим чоловіком і старається розважати його й себе, решта людей все або дуже хворі, або дуже дурні, і я вже стараюся якось утікати від них, бо сили не стає слухати ті іпохондрічні, а часом просто безглузді розмови. Ну, та се вже лихо всіх курортів, така кумпанія. Наслідуючи своїх сусідів, і я напишу тобі «самонаблюдения»: мені зробили недавно аналіз — копію його точну я послала мамі для відомости Фінкові, коли треба, а тобі повторю найголовніше — маю 0,3‰ білку (пусте! менше, ніж торік), гною не дуже багато, ціліндрів нема ніяких, круглого епітелію мало, еритроцитів нема. Все це краще, ніж торік, і я вже тепер нічого не розумію в моїх кутаїських хворобах, чого я була прийшла в такий занепад. Чи не була то одна з тисячі форм кавказької пропасниці? Відколи я тут, вище 37,2 t° не бувала, та й сей максимум дуже рідко трапляється,

---

^I Так, це було щось!.. (нім.).

^{II} Не маючи кращого (франц.).

а здебільшого все нижче 37. Вага тільки ще не дійшла до торішнього, торік було max[imum] 58 з лишкою kilo, min[imum] 56, тепер же з приїзду було 55, потім через 12 днів було 56,2, тепер же (вчора) знов 55,7. Лікар знаходить, що се мало. Ну, та ще погладшаю, бо їм і сплю дуже багато. Се, певне, трошки «хамсіновий брат» присушив. Сьогодні погода встановилась добра, то, може, й все буде добре. Головно, що самопочуття добре, а то мені вже обридло киснути.

Бувай здорова, моя лілейная. Скажи Михальові, що й сюди Уточкін приїхав і сьогодні має літати в Гелуані, а я вилізу на дах, щоб на його дивитись. Цілую обох.

Леся

P. S. Чи Оксанина адреса все Villards-sur-Ollon, Coteau Riant? Як писати до Тосі?

Я переїхала з «Continental» на Villa «Tewfik», бо там були хати тільки на другому поверху, а тут маю внизу дуже добру хату, велику, з вікнами на південь і на захід за 120 р[ублів] — се прекрасно!

127. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

9 березня 1911 р. Хелуан

Helouan. Villa Tewfik

9.III (27. II).1911

Люба мамочко!

Вже три дні, як отримала я твого листа й газети (дуже дякую за них — маса в їх інтересного!), але не могла відповісти, бо не хотіла посилати листа без тих віршів, що ти просила, а написати їх не було змоги раніш, ніж учора ввечері, бо тільки вчора я одужала від невеликого нападу ниркового. Напад був не дуже сильний, і t° невисока (всього 37,4), але все ж лікар казав полежати і зайнятись деякими «наблюдениями», що далеко не сприяють поетичному натхненню.

Сей напад зовсім не показує, щоб мені взагалі погіршало або щоб клімат перестав на мене впливати, бо на те була випадкова причина — мені трапилось разів три за минулий

тиждень зійти на сходи — *et ça y est!*^I Тепер ні в якому разі не ходитиму по сходах і благо мені буде. Я й так, уминаючи сходи, спровадилася з Continental до Tewfik, бо хоч там була хата незла, але на другому поверсі, а тут *rez de chaussée*^{II} (тільки на підмурівку) та ще й з двома вікнами на південь і на захід — ясніше вже не може бути, як у моєї хаті! І коштує мене тут хата й утримання (утр[имання] добре: 5 раз на день їсти дають і варять гаразд) — 120 р[ублів] на місяць. По-тутешньому се зовсім дешево. До того ж маю завжди широкий вид на нільську долину з пірамідами, що теж чимало для мене значить. За гроші, мамочко, вже не турбуйся, бо мені повинно їх стати і на поворот, — я ж не марнотратна, а цього року вдалося врядитись дешевше.

Щодо вірша,⁵¹⁴ то, либонь, він не кращий вийшов, ніж звичайне *vers d'occasion*^{III} бувають, хоча ідею його я «давно в уме держу», ще з нагоди юбілею Гоголя⁵¹⁵ хотілось щось подібного написати, але що нехвалебна частина антїтези приходилась саме на долю Гоголя, а на юбілеях (хоч би й покійників) якось не випадає казати «не амінь і не Господи помилуй», — то так сей вірш зоставався ненаписаним до слушного часу. Тепер, здається мені, саме настав слушний час для сеї антїтези і — трохи розширивши її та змінивши форму — я оце дала їй вираз. Щодо заголовку, то, коли він здається тобі невідповідним, зміни його на який инший. Якщо я не догодила тобі сим віршем, то мені се дуже шкода, але кращого не можу з сеї нагоди написати, та вже й запізно було б.

От мало не забула справи: торік, я пам'ятаю, п[ан] Тарноградський⁵¹⁶ шукав собі роботи — якщо він і тепер у «безпредельному» стані, то чи не поїхав би він до Кльонї за письменоводителя хоч на весну і літо. Жив би, певне, у нас, а платилося б йому 20–25 р[ублів] на міс[яць]. В разі його згоди, дай йому Кл[ьонину] адресу.

---

^I І це все (франц.).

^{II} Перший поверх (франц.).

^{III} Вірші на випадок; із певного приводу (франц.).

Хтіла ще писати, та спішуся на пошту—сьогодня найкраще посилати, скоріше дійде.

Міцно цілую тебе, п[ана] Кр[ивинюка] і Доруню.

Знайомим уклін.

Твоя Леся

128. До М. М. СОБІНЕВСЬКОЇ

Березень 1911 р. Хелуан

Дорогая Маруся!

Спасибо тебе за твое секретарство, благодаря которому я часто получаю известия о Вас. Прости, что я все не писала тебе, сначала лень одолевала, а теперь вот начинает одолевать жара, которая если затянется, то я сбегу отсюда. Отчего не припишешь никогда лично о себе, как живешь и как идут занятия—надеюсь, хорошо? Мое лечение идет недурно, больше я ничем не занимаюсь. Целую крепко тебя и тетю.⁵¹⁷

Твоя тетья Леся

129. До Н. К. КИБАЛЬЧИЧ

14 березня 1911 р. Хелуан

Helouan. Villa Tewfik

14.III.1911

Люба товаришко!

Тільки що я одержала Вашу картку, а скільки день перед сим листа через Київ. На листа хотіла зараз відповісти, та якось нездужалось (зійшла було раз на високі сходи і з того мала уремичний напад), то не хотілось під таким вражінням писати, бо і Ви могли б мати неправдиве поняття про мое тутешнє життя, думаючи, що мені живеться гірше, ніж воно справді є. Тим часом, крім сих двох-трьох днів погіршення, що вже минули, мені тут зовсім добре, бо ні разу не було такої т°, як на Кавказі (навіть і напад пройшов при 37,4°), а дома перед виїздом то вже рідко тиждень без 38° був, а то траплялось і 39 з лишкою. Я ж і виїхала через тиждень після того, як лежала в такому

стані, що чоловік мій з розпачу вже родині моїй телеграми посилав, радячись, що робити зо мною, як і куди мене везти (йому не давали одпуску, сестрі-лікарці теж не дали, а він боявся, щоб я їхала сама). Скінчилось таки тим, що я поїхала сама, нізачо не схотівши наймати жадних провожатих (та й де в нас гроші на такі розкоші?), і була потім дуже рада, що ніхто через мене не терпів того лиха, що терпіла я на морі. Їхала я якраз в період великих штормів на Чорному морі, що кінчались подекуди й катастрофами. А я ще була на маленькому італ'янському пароході, правда, дуже дешевому, але зате уряженому по-літньому (зовсім без грубок), і жити там можна було тільки під трьома ковдрами, та й то ще убравшись в найтеплішу одєжу, яка лише була. Отак я і їхала тиждень до Царєграду, а вже аж там дісталася на ліпший пароход і в добрі умови. Ну, мені й той переїзд пішов на користь, бо... знічєв'я я хоч 5 віршів написала⁵¹⁸ закляклою від морозу рукою в книжечці для записування видатків (*habent sua fata libelli!*),^I а якби ж мене проважав хто з непишучої братії, то яка б йому була потіха доро *tante strapazze?*..^{II} І дивіться, яка неподобна буває людська натура: поки жилося літерально по-собачому— в холоді, в голоді (бо не дуже-то можна їсти під час бурі!), то я писала, можна сказати, *par force*,^{III} — тепер же, в теплі та в добрі, хоч мене на кілочок повісьте, — нічого не хочеться робити, і якщо й роблю, то тільки «з патріотичного обов'язку».⁵¹⁹ Хтіла б знати, чи більше є таких людей, як я?

Що мені Адж[ємова] писала про Ваші плани переїзду, то то вже було давно і, либонь, з запізнених джерел. Якби я не боялась, що Вам обом може спека завадіти (а про те нічого наперед не можна сказати, не попробувавши), то кликала б Вас у Єгипет. Тут часом можна ліпше врядитись матеріяльно, ніж в Європі, тільки треба конче знати дві-три європейські мови (головно французьку), а вже арабської згодом можна і тут

---

^I І книжки мають свою долю! (лат.).

^{II} Після стількох неприємностей (італ.).

^{III} Через силу, вимушено (франц.).

навчитись. Торік, приїхавши завчасу, я тут дещицю заробляла, ну, тепер на два місяці не варт було й «машину розводити». Сподіваюсь на Великдень бути вже в Києві у мами, а там і на Кавказ чвалати. До виїзду ще Вам не раз напишу. Чогось оце почала голова боліти, то мушу кінчати, а хотілось би ще побалакати з Вами, моя мало бачена, але мила товаришко. Коли б там Вам швидче здоров'я в хату! Міцно-міцно цілую Вас. Відклоніться Вашій дружині від мене.

Ваша Л. Квітка

130. До О. П. Косач (сестри)

30 березня 1911 р. Хелуан

Helouan. Villa Tewfik

30 (17).III

Любая Лілеєнко!

Отримала вчора книжки — спасибі. Жду від тебе листа і рада би мати його скоріше, бо тижнів через три хочу збиратись в дорогу, то треба вже зважити, чи їхати до Фінка, чи просто додому. Коли буду в Києві, то треба б нам з тобою якось побачитись. Як буду в силі, то заїду до тебе, а як ні, то, може б, ти в Київ чи в Одесу могла виїхати з Михальом. Я тепер маюся нічого собі, т° норм[альна]; нападів нема. Таки велике діло Єгипет, коли ніхто не псує пробування в ньому. Цілую міцно тебе і Михалю. Кланяйся Д[митрові] І[вановичу].

Твоя Леся

131. До О. П. Косач (сестри)

2 квітня 1911 р. Хелуан

2.IV (20.III)

Люба Лілеєнко!

Тільки що написала і послала листа до Israel'я — сподіваюсь, відповідь хутко і толком. Мені таки хотілось би «просвітитись»,⁵²⁰ та вже «нехай німець скаже».⁵²¹ Маюся тепер досить

добре. Одного часу трохи мучило безсоння (певне, забагато спала перший місяць), але сьогодні вже виспалась. Тепер я все в однаковому стані — не худну і не гладшаю, не слабую і не поправляюсь особливо, ну, та добре, що зимові скандали не повторяються. Напишу тобі хутко більше, а се пишу на почті. Будь здорова з Михальом, цілую Вас обох міцно. Д[митрові] І[вановичу] уклін.

Твоя Леся

132. До Ф. С. КАРПОВОЇ

9 квітня 1911 р. Хелуан

27.III

Дорогая Феоктиста Семеновна!

Вероятно, эта открытка получится на Светлый Праздник, а потому — Христос Воскрес! Желаю Вам много праздников встретить здоровой и благополучной.

Я хотела выехать на страстной неделе, да, кажется, придется на пасхальной, но это уж наверное. Из Одессы буду телеграфировать о дальнейших намерениях.

Здоровье мое недурно. Здесь была сильная жара, но уже прошла.

Целую крепко Вас всех.

Ваша Леся

133. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

9 квітня 1911 р. Хелуан

Villa Tewfik, 9.IV (27.III).1911

Любая Лілеєнко!

Я тобі дуже вдячна за докладного листа і за пораду. Жду тепер відповіді від Ізраеля; думаю, хутко надійде. Хоча хто його зна, чи в разі скептичної або негативної відповіді так уже слід покладатись на те, бо се ж усе більше нові способи з тим світлом, а старі авторитети часом люблять рутину. Ну, та побачим,

як там буде. Можливо ще й те, що й Ізраель ухвалить, а я все-таки не зможу почати сеї весни сього лічення. Діло в тому, що недавно я отримала від Феокт[исти] Сем[енівни] листа з ма-сою скарг на Кльоню (вона належить до того типу людей, що, як то кажуть, «сам б'є, сам кричить»), з уболіннями над сво-їм чоловіком,⁵²² що він слабкий, старий, самотний, і з цитатами з листа якоїсь «знакомої», де та гудить Ф[еоктисту] С[еменівну] і Кльоню за їх егоїзм, ради якого вони жертвують здоров'ям і доглядом свого чоловіка і батька. В кінці пише, що вона тіль-ко жде мого повороту, щоб «просити» мене і Кльоню «отпу-стити» її в Київ до чоловіка, але просить чомусь не писати про все це Кльоні. Я знаю, що все це крутіїство, що вона просто хоче якось призвести мене помагати їй удержати Кльоню на каторжній роботі в Кутаїсі, аби її Марусі була гімназія, а їй те-атри і т. и., бо чомусь вона (Ф[еоктиста] С[еменівна]) згадує про свою повинність супроти чоловіка і про осуди знайомих тіль-ко тоді, коли заходить річ про те, щоб нам врядитись на жит-тя десь у маленькому місті («в трущобе», мовляла вона). Тепер саме Кльоня веде переговори, щоб потрапити хоч «в уезд», аби на легшу роботу, бо вже його нерви не видержують перевто-ми від кутаїської гонки. Він провидів, що так йому буде в Ку-таїсі, ще як тільки його назначили туди, і хотів був відмови-тись від сеї посади, але Ф[еоктиста] С[еменівна] істериками примусила його таки прийняти се місце і тепер шукає спо-собу, щоб його там утримати, хоча сама ж пише мені, що він уже не спить і не їсть від перевтоми. І вона ще сміє ображатись, коли Кльоня часом з жалю не змовчить і нагадає їй, що се ж він з її причини мучиться! На її думку, се «жестоко и недобро-совестно» таке казати! Вона, либонь, ще хоче, щоб він їй руки цілував за все те величезне лихо, яке вона заподіяла — і то не раз — йому, та й нам обом. Коли се несвідомість з її боку, то я завидую такій sancta simplicitas,¹ але скоріше се просто без-межний егоїзм, що не хоче ніколи бачити ніякої вини за со-бою. Коли б ти знала, скільки вона витягла здоров'я з Кльоні

---

¹ Свята простота (лат.).

своїми «сценами» із-за кожної дурниці! А тепер ще й «жертву» з себе удає... Отож я написала їй, що не хочу більше ніяких жертв, і коли її поважні обов'язки кличуть до чоловіка, то нехай вона телеграфує мені, я прискорю свій приїзд і увільню її від всякого клопоту коло господарства. Я, властиве, не думаю, щоб вона справді викликала мене телеграмою, бо, либонь, і побоїться Кльоні та й свого чоловіка, що не похвалили б її за такий фортель, а крім того, я не вірю в серйозність її заміру промінати безпешне життя при нас на добре знайому їй каторгу з квартирантами та столовниками. Але мені вже обридли тиї «разводи», мовляв наш папа, і хотілось би мені поставити діло «на чистоту». Нехай знає, що я їй ніколи не помагатиму водити Кльоню в ярмі, і нехай не думає, що я ніяк не обійдусь без неї. В крайнім разі, відложу своє світолічення на осінь, а не проситиму її ради мене приносити якихсь «жертв» (хоч би навіть фіктивних). Якби вона справді виїхала від нас, то, може, воно й краще було для Кльоні, а з господарством я б уже якось врядилась, хоч би й знов виїхати на лічення прийшлося. Вона чомусь ставить переїзд Ал[ександра] Ант[оновича] до нас в залежність від того, чи буде Кльоня жити в великому місті (не менше Кутаїса), інакше, каже, його переїзд «несбыточная мечта» і, значить, їй треба їхати в Київ. Я ж їй пишу, що все це дуже шкода, але для Кутаїса чи іншого «центра» ризикувати життям і здоров'ям Кльоні все-таки не можна і через те наш переїзд у «трущобу» діло неминуче. Нехай робить з того які хоче висновки. Все-таки, я думаю, що вона лишиться в Кутаїсі до кінця мая — не ради «жертви», а ради Марусіних екзаменів — і, таким чином, я, либонь, матиму час поїхати в Київ і принаймі попробувати світолічення настільки, щоб знати, чи воно мені потрібне, чи ні. Спішитися ж додому для того, щоб асистувати при її сценах, — нераціонально, бо все одно оборонити Кльоню від неї я не можу, поки вона з ним живе, а можу тільки вкінець надвередити власне здоров'я. І так її лист коштував мене важкого безсоння і підвищення t° на три дні...

Ну, годі сього добра. Напишу ще про інше.

Призначила я свій виїзд на третій день свят (12. IV ст[арого] ст[илію]), хотіла на тиждень раніше, та не можу, до того ж боюся, що тепер ще холодно в нас після такої міцної зими. В Одесі пробуду скільки день⁵²³ (певне, вже Комарови й так ображені за мої «блискавичні перельоти») і подамся або в Київ, або на Кавказ — в залежності від «вышеизложенного». З Одеси буду тобі телеграфувати, як зважу і скільки часу де буду.

Здоров'я мое нічого собі, але і не ідеальне. Вага збільшилась всього на 0,8 k[ілограма] (було трошки більше, та я почала знов худнути), так що важу 55,8 k[ілограма]; t ° часом здіймається до 37,4, але не вище. Напад справжній був тільки один, а маленьке роздраження часто буває. Лікарь уважає поганим те, що я більше виділяю, ніж уживаю рідини. Справді, коли я випиваю до 2000 gr[ам] на добу, то виділяю мочі до 2500, а часом і більше. Лікарь каже, що се «інтерстіціальний⁵²⁴ процес под впливием туберкулеза», але я не тямлю гаразд, що се значить, — та, певне, щось не дуже приємне. Цікаво, що навіть і в найсухіші хамсінні дні виділення не зменшувалось. Все-таки самопочуття у мене добре, і якби вдома не бувало гірше, то з сим сьак-так погодитись можна.

Писала я недавно до Оксани, та ще відповіді не маю. Хотілось би знати, як там з нею.⁵²⁵ Та вже навряд чи довідаюсь раніше, ніж вернуся в свої сторони.

Дора, на мою думку, даремне зробила, коли з нерішучости відмовилась від посади, до якої призволяв Русінов.⁵²⁶ Адже Микось теж «со школьной скамьи» дістався було на таку посаду, і ніщо, крім губернатора, не заважало йому справлятися з нею добре. Коли Дора просто хоче ще відпочити як слід по іспитах, то се річ інша і похвальна, а нерішучости я «не одобряю», бо се може обернутись в рису характера і тоді буде трудно жити.

Знаєш, мені тутешній лікарь радив лишитись тут на цілий рік («попробовать», казав він), але я сеї поради не можу прийняти: 1) дуже дорого (тут же літом і не заробиш нічого), 2) нудно — бо на літо і собаки втікають з Гелуана і 3) користь від того проблематична, бо надмірна спека скоріш мені вадить, ніж

(як виявилось торік) помагає. Взагалі, така порада «хорошо, кому не для себя»...

Се добре, що Михалюньо не забуває тітки Лесі в Єгипті. Якось би нам треба побачитися з ним тепер, а то ж можу згодом обернутись в легенду і буде тільки здаватись, що пам'ятає...

Бувайте здорові, мої «тюсіні золотесенькі», цілую обидві 1½ людинки (цікава лічба!) дуже-дуже міцно.

Леся

P. S. Я купила «Histoire [ancienne] des peuples de l'Orient» Maspéro — нове видання.

134. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

20 квітня 1911 р. Хелуан

Гелуан, 7.IV.1911

Любая Лілеєнко!

Я вже зібралась в дорогу: маю білета до Одеси, забрала гроші з банку і 12.IV (на третій день Великодня) маю їхати. Але путь моя якась невиразна... Ізраель написав мені, що «не сподівається нічого особливого» (ich halte nichts für Sie)¹ від світолічення, але й сам нічого особливого не радить, тільки — провести літо «в сухому і теплому місці — напр[иклад], в Баден-Бадені⁵²⁷ або в Шварцвальді⁵²⁸ (sic!)». «Сікаю» я тому, що напевне знаю, що в Шварцвальді, як і взагалі в Німеччині, така сама сухість, як у нас на Волині. Уже коли шукати сухости, то скоріш її можна найти, напр[иклад], в тифліських горах, а теплоти скрізь на Кавказі «хоть отбавляй» — то чого б се я погналась у Німеччину? Досить з мене й на зиму курортів, а то маю ще й літом ганятись? І що ж він мені ставить в перспективі? — аж нічогосінько. От просто: їдь у Шварцвальд, та й уже. Брат моєї тутешньої хазяйки⁵²⁹ прожив раз літо у Шварцвальді, то казав, що просто заливало його дощами, — от тобі й «сухість»! Мене

---

¹ Я нічого не приховую від Вас (нім.).

чогось аж розізлила така порада. Все одно, як тутешній лікар: то радить їхати на літо в Євпаторію (він сам там практикує літом), хоч я кажу йому, що там було мені зовсім нездорово, то радить zostаватись тут і на літо, хоч сам бачив, що з надмірної спеки мені нема користі. Та й як се — zostаватись на літо? Вже ж не з тим, щоб на зиму додому вертатись? А хіба ж я можу сидіти тут безконечно? І се все для того, щоб «піддерживать процесс в сносом состоянии»... Чи не задорога ціна для такого мізерного здобутку?..

Я все-таки думаю поїхати в Київ до світолікарів. Адже Ізраель не каже, щоб мені світлолічення мало завадіти, а чей же, з нього не менше може бути користі, ніж з німецької сухости. Я б дуже просила тебе, коли се тільки можливо, приїхати хоч на скільки день в Київ в 20-х числах (я приїду десь 23–25 априля), щоб допомогти мені трактувати з твоїми колеґами. Коли мені справді не годиться Фінзенова система,⁵³⁰ то нехай мене навчать, як мені користати з кавказького сонця (якийсь ото е метод Штребеля, «розсіяного світла»), і вже коли «нічого особливого» мені не предстоїть, так, може, хоч що-небудь можна осягти, бо я зовсім не вважаю, щоб мій процес був справді «в сносом состоянии», коли я можу жити тільки в Єгипті, та й то з якимсь «інтерстіціальним» бісом в тілі... Коли ж ти думаєш, що після «отзыва» Ізраеля зовсім не варто нічого пробувати, то телеграфуй мені про се в Одесу. Я тобі звідти протелеграфую, приїхавши, а ти дай знати, чи можеш бути в Києві та чи радиш мені їхати в Київ.

Дуже б я хотіла побачити тебе і Михалю. Михальові я везу «арабчика», та не такого, як торік, а великого — «кукола».

Будь здорова, любая. Цілую тебе міцно і Михалютку.

Твоя Леся

135. До О. П. Косач (сестри)

16 травня 1911 р. Київ

Київ, 3.V.1911

Любая Лілеєнко!

З листів твоїх до Михайла довідуюсь, що Михалюньо слабенький. Яка шкода! І що то з бідною дитинкою робиться? Я то сподіваюсь, що воно хутко видужає, але вже навряд чи можна буде його хутко в дорогу брати. Зо мною ж вияснилось, що більш як 2½–3 тижні мені нема чого тут сидіти, бо Дейч⁵³¹ не радить дуже довго в Києві бути. Я це була в нього вчора і... нічого «чудесного» він мені не обіцяє, довідавшись про вплив соняшних ванн і розглянувши аналізи. Той аналіз, що я тут зробила, трохи гірший від гелуанського втім, що знов є ерітроцити й гіалінові циліндри та що по 40–50 туб[еркульозних] баціл в кожному з 4-х препаратів є, а ліпший трохи тим, що на скільки сотих білку менше (але се, здається, в моїм випадку неважно). Дейч неначе готов був і зовсім мене без лічення відпустити, та, подумавши трохи, зважив, що можна «попробувать» місцеве освітлення спини (де нирки) з тим, щоб я потім робила се дома на сонці. За два тижні він має навчити мене, як саме користати з сонця (ходити до нього треба через день), а тоді радить не засижуватись у Києві, бо життя тут в літню пору може мені, на його думку, завадіти. Сього тижня я, на жаль, не можу ще почати лічення, отже, почну вже «з неділі», а скінчу десь в 20-х числах мая. Може, до того часу Михалю вже солідно поправиться і ви таки зможете приїхати сюди на скільки день. Я так хочу вас бачити, що готова сама заїхати в Кам'янку, та тільки боюся трохи довгої їзди залізницею, бо тепер мене від залізничої тряски завжди болить, а як їхати на Катерин[ослав], то вже, значить, і на Севастополь, в цілому ж се доби на 1½ більше залізниці, ніж на Одесу. Страшнувато. Крім того, я частину своїх річей покинула в Одесі і трохи ніяково затрудняти Комарових пересиланням того.

Мене вже «заганяють» спати, то вже треба кінчати, та, може, і тобі ніколи листами тепер займатись.

У нас з від'їздом Дори до Фастова⁵³² трохи поменшало гостьового і инш[ого] шарварку, то треба трошки упорядкувати життя (наскільки се можливо), а то воно таки досить вибилося з колеї і контраст проти гелуанського санаторського досить великий...

Мама все щодня збирається їхати в Гадяч, та ще, певне, не зараз збереться, як то звичайне. Боюся, що виїде аж під кінець мого лічення тут і потім чекання її повороту задержить мій виїзд звідси, а мені вже трохи нетерпиться додому, бо знаю, що Кльоні там без мене погано приходитьсь і з роботою, і з «нападениями» з боку Ф[еоктисти] С[еменівни]. Ох, коли то вже він вирветься з тої всякої кормиги!.. Все ж як я дома, то йому легше з тим усім боротись.

Однак справді пора спати. Будь здорова, любая, і Михалюньо нехай там одужує швидче. Цілую міцно вас обох.

Леся

136. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

21 травня 1911 р. Київ

8 (неділя, увечері)

Люба мамочко!

Не турбуйся за мене, бо я дісталась додому жива, здорова і не-вредима. Така маленька авантюра⁵³³ навіть була б не без приємности, якби я не думала, що ти там турбуєшся за мене. Таки правда, що «дальні проводи» часто не до речі бувають! До конки було не дуже приємно йти, бо темно і все-таки путь мені не відома, але воно не дуже далеко, а раз уже на трамвай попала, то всяке неприємне почуття зникло і було тільки смішно. Якраз на чай поспіла додому. Дома, «слава Богу, нічого нового».

Цілую тебе міцно. Згодом писатиму, а тепер ще нема про що «так особливо».

Твоя Леся

137. До Ф. М. КОЛЕССИ

25 травня 1911 р. Київ

Київ, 25.V.1911

Високоповажаний добродію!

Дуже дякую Вам від себе і від імени мого чоловіка за надіслану книжку «Дум». ⁵³⁴ Незвичайно втішно було мені бачити сю велику працю викінченою і доведеною до ладу Вашим високоосвіченим старанням. Тепер уже справді можна сказати: «Наша пісня, наша дума не вмере, не загине!» ⁵³⁵ Честь Вам і дяка за Ваші труди!

Прийміть найщирші привітання від нас обох. ⁵³⁶

З пошаною

Леся Українка

P. S. Вашу книжку я отримала недавно, заїхавши до Києва, тому і пишу лише тепер.

138. До Ю. П. ТИЩЕНКА

31 травня 1911 р. Київ

Київ, 18.V.1911

Шановний добродію, чи не будете ласкаві вказати мені час, коли я або хтось інший замість мене може застати Вас (і де саме?), щоб отримати належний мені гонорар за надруковані у «Л[ітературно]-Н[ауковому] Вістнику» твори ⁵³⁷ та й щоб забрати мені на перегляд мою драму «Руфін і Прісцілла», бо якщо там справді треба і можливо щось переробити, ⁵³⁸ то без мене сього ніхто не може зробити, а пересилатися таким великим рукописом було б незручно. Пробачте, що нагадую Вам про сі справи листом, але п[ан] Петруненко заходив до Вас 5 раз після мого прохання і все не заставав. Тим часом мені, з одного боку, саме тепер дуже потрібні гроші, а з другого боку, маленько часу лишається на перегляд рукопису, бо 23.V я вже маю виїздити. Як бачите, не так-то багато часу єсть і для обміркування справи про те видання драм[атичних] поем, ⁵³⁹ про яке Ви

мені говорили. Але я розумію Ваше мовчання в сій справі так, що Ви, либонь, роздумали вже розпочинати таке видання. Я, розуміється, нічого не можу мати проти такого чи іншого рішення сеї справи з Вашої руки, бо й ініціатива ж була Ваша, а не моя щодо сього, тільки я б воліла знати виразно Ваші заміри, бо, може, я якось инакше матиму спосіб розпорядити матеріалом, та не хотіла б робити того, не порозумівшись з Вами. На жаль, здається, вже ні з Вами, ні з ким не можтиму влагодити такого видання, бо тут уже мало мені часу зосталося, а на далеких просторах загайно провадити такі справи.

Сподіваюся ласкавої і швидкої відповіді.

З пошаною

Леся Українка

139. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

8 червня 1911 р. Одеса

Одеса

Люба мамочко!

Оце я зараз їду, вже й білет є. М[одест] Ф[илипович] віддасть тобі сього листа і таки те єгипетське перо, що я була не довезла.⁵⁴⁰

Прошу тебе, не відсилай усіх 9 р[ублів] мені, а прилучи з їх 4 р[ублі] до тих 6-ти, що я лишила за книжки, та й передплати мені «Вістника» на сей рік. Се, певне, п[ан] Петруненко буде ласкав зробити, він же знає і те, які саме книжки «Вістника» вже є у мене, то ті нехай лишить для тебе. «Вістник» може мені не давати V-ї кн[ижки], бо я її маю від самої редакції. Починаючи з 6-ї кн[ижки], нехай посилають на адресу: Кутаис, Козаковская ул[ица], дом Козаковой,⁵⁴¹ кв[артира] Васильева⁵⁴² — мені (але таки конче на мое, а не на Кльоніне ймення, бо я ніяких «передач», навіть таких, не люблю). Се вже й єсть моя адреса, поки буду в Кутаїсі, а про всякі зміни писатиму, звісно, в свій час.

Дуже міцно цілую тебе. Кланяюсь п[ану] Кривинюкові і п[ану] Петруненкові.

Твоя Леся

140. До О. П. Косач (сестри)

9 червня 1911 р. Севастополь

Севастополь, 27.V

Люба Лілічко!

Се вже остатня «одкритка», потім все «закритки» будуть,⁵⁴³ а тепер ще їх не маю. В Одесі я нікого, крім старих К[омарових],⁵⁴⁴ не бачила — всі на дачі. Старі сами казали, що я не долізла б до дачі, таке тепер там болото стоїть (в Од[есі] такий самий був май, як і в Києві). Вся їх родина здорова, тільки у Марг[арити] недавно було те, що й у Вері (жовчні каміні), і тепер вона лічиться.

В Одесі я напевне довідалась своєї адреси. Отже: Кутаис, К[о]заковская ул[ица], д[ом] К[о]заковой, кв[артира] Васильева (мені). Так і пиши.

Цілую тебе, т[ьотю] Сашу і Михалю. Будьте здорові.

Твоя Леся

141. До О. Ю. Кобилянської

9 червня 1911 р. Севастополь

Севастополь, 27.V.1911

Дорогий хтосічку!

Простіть, що я не написала Вам з Київа, якось не було часу, не так за роботою, як за людьми: повна хата була родини і знайомих, і все балачки, та й ніяк було писати. Я рада, що мій «талісман» вже почав свій вплив на Вас, — в листах Ваших вже почувується більше енергії. Надіюся, що татко Ваш ізнов подужчав, — у нього, здається мені, сильний організм, і він ще, може, не одно переборе.

Як будете мені писати, то на таку адресу: Кутаис, Козаковская ул[ица], д[ом] Козаковой, кв[артира] Васильева.

Се я вже їду домів! Таки вже й час...

З Лисенком я говорила.⁵⁴⁵ Музики не хоче писати. Нічого, обійдемося! Будьте мені здоровенькі.

Хтось

142. До О. П. Косач (сестри)

20 червня 1911 р. Кутаїсі

7.VI.1911

Любая Лілеєнко!

Пробач, що я досі не обізвалась до тебе: от якось не було енергії з приїзду. Хоча я маюся досить добре і сей раз не простудилась на пароході, як се чомусь майже завжди трапляється зо мною на чорноморській лінії. Дома застала всіх здоровими. Себто Кльоня, очевидно, перетомлений і через те погано спить, а часом і їсть погано, але горло йому неначе поправилось, гучніше говорить і менше томиться голос, з боку легких гаразд — не рипить так при диханні, як то було ще зимою перед моїм виїздом. Через місяць від сьогодні дадуть йому одпуск (всього на місяць), тоді поїдемо десь трошки в гори, бо тут, якщо буде гаряче (а вже ж в юлі не може бути инакше), він не відпочине — в спеку він перестає їсти м'ясо і взагалі мало що їсть і мало що спить і тим дуже виснажується. З переїздом у «Грузинські Атени» (Хоні)⁵⁴⁶ справа ще не скінчена, але, може, скінчиться до повороту з одпуску. Дехто тиї Хоні дуже хвалить, а дехто лякає, що там вогко і малярично. Та се може залежати і від того, де саме хату найняти, чи на горі, чи в долині; будем, звісно, старатись, де ліпше. Соняшного лічення я тут ще не починала — спочатку треба було відпочити, а тепер четвертий день іде дощ (перед тим було гаряче) і сонця нема. Ну, та ще надолужу. Учора було велике «событие» — я пішла в театр! (літ з 5, либонь, не бувала, коли не лічити школи Лисенка торік).⁵⁴⁷ Се тому, що заїзжа трупа рос[ійська]⁵⁴⁸ (дуже порядна) ставила «Антигону» Софокла,⁵⁴⁹ а я маю пасію до сих матерій. Вражіння було прекрасне, але я все ж утомилась і трошки чучвірила цілий день, тільки оце ввечері прийшла до пам'яти.

Спасибі, Лілеєнко, за гроші і за листа. Я тільки боюся, що тебе стісняють такі великі відсилки (по 50 р[ублів]), коли хочеш, то посилай меншими ратами.⁵⁵⁰

У нас до якоїсь міри «спокій в краю», навіть до значної міри, хоч би й завжди так. Ще з приємністю завважаю, що у Марусі

вирівнявся і злагіднів характер. Значить, єсть якась надія на легше життя.

Як ви там живете? Як Михальова шийка? А тьотінька-малютка як мається?⁵⁵¹ Цілую міцно вас всіх. Кльоня теж вас вітає. Будь здорова, моя золота! Як все-таки славно, що ми побачились,⁵⁵² — я досі радіюся! Цілую ще раз.

Твоя Леся

143. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

20 червня 1911 р. Кутаїсі

Кутаис, Козаковск[ая] ул[ица], д[ом] Козаковой

7.VI.1911

Люба мамочко!

Чи не забув М[одест] Ф[илипович] привезти тобі єгипетське перо? Його при мені вийняли із схову і дали М[одестові] Ф[илиповичу], щоб одвіз тобі, але все ж він міг як-небудь забути.

Море, видно, хоче «загладити» свою вину передо мною, бо таке було гладеньке усі 5½ днів, що я ним їхала, як рідко буває. І просило сказати тобі, щоб ти його не боялась.

Тут спочатку було гарно і гаряче, а се 4 дні йшов дощ і було більш того що холодно, через те я і соняшного лічення ще не починала. Сьогодні вже випогожується, то завтра, може, й почну.

Тут я застала все вже в порядку після переносин на нову квартиру. Кльоня значно схуд і втомився (через те погано спить), але горло наче трохи поправилось (видно, се просто залежить від часу) і в грудях нічого лихого не озивається. Він дуже дякує тобі за запросини в Зелений Гай, каже, що таки ще й сього року поїхав би, але сього року одпуск дають дуже короткий — всього 28 днів, то коло половини його пішло б на саму дорогу, але на той рік, як дадуть два місяці, то ми таки приїдемо, бо Кльоня вже дуже скучив за своїми сторонами і взагалі слід йому трохи проїздитись поза Кавказ.

Тепер же оце з 7 іюля маємо кудись недалеко в гори поїхати (удвох), а поки вернемось, то вже, може, і в Хоні тиї назначать,

хоча сі справи часто затягаються, надто коли припадають на канікулярну пору. Зрештою, я сама поки що не стремлюся нікуди їхати, бо якось уже самий процес їзди обрид.

У хаті в нас тепер ліпший лад, ніж був зимою, — може, вплинули трохи мої листи, а може, так просто «перемололось», ну, так чи инакше, а жити стало ліпше («Pourvu que ça dure!»¹ — мовляла мати Наполеонова).

Передай мою подяку п[ану] Петруненкові за прислану статтю Ернста⁵⁵³ (в «Ділі») і попроси його при нагоді переказати Сірому, що я таки постараюся прислати знов «Руфіна і Прісціллу» з огляду на просьбу Мих[айла] Серг[ійовича].⁵⁵⁴ Коли пришлю, то не пізніше іюля, а як до того часу не пришлю, то, значить, — не маю змоги нічого вдіяти. Але надіюся якось справитись.

Кримськ[ий] щось не присилає даного йому клаптя,⁵⁵⁵ і я вже починаю турбуватись. Більш ніколи нікому не даватиму таких річей.

Маю багато планів роботи на літо — се тому, що почуваюся нічого собі, але знов-таки «pourvu que ça dure».

Будь здорова, мамочко-голубочко. Цілую тебе і Гусіцу, як перелітатиме, Мих[айлові] Вас[ильовичу] і п[анові] Петрун[енку] щирий привіт. Кльоня тобі кланяється.

Твоя Леся

Десь у мене щезло те число «Мол[одої] Укр[аїни]», де казка Гоґоля,⁵⁵⁶ — пробі, пришли його, а то я страх сокрушаюся! Певне, десь лишилось у тій хаті, де мої річі стояли.

---

¹ Сподіваюся, що так триватиме! (франц.).

144. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

16 липня 1911 р. Кутаїсі

3.VII.1911

Люба мамочко!

Що може значити, що ти ні разу до мене не обізвалась? Тільки друковане від тебе маю, а писаного ні літери! Я знаю, ти занята, але все ж... «Пиш мені, сонце біле».

Я собі маюся, як і в Києві, потроху «просвічаюся», але без виразних skutків. Кльоня затягся роботою, і я вже жду не дождуся того «одпуску» — оце вже 7-го мають дати. Я вагаюся, чи їхати й собі з ним у гори, — мало у нас грошей, а ще ж і про зиму треба дбати, на всякий случай, крім того, боюся далеко їхати кіньми (в гори інакше не дістатись), та й зуби можуть задержати — я це саме заходилась їх пломбувати, бо вже крайня пора. Все-таки не знаю, може, й поїду.

Чи не можна б тепер звести рахунки з Степ[аненком] за півріччя,⁵⁵⁷ може б, мені там щось капнуло? Я була б тобі дуже вдячна.

Взялась я до нової уліти⁵⁵⁸ — фантастичної на сей раз — воіла! Кр[имськи]й мого клаптя не присилає — от біда!

Міцно цілую тебе і кланяюся тим, що з тобою.

Кл[ьоня] тобі кланяється.

Твоя Леся

Щось-то мені «Вістника» не шлють (VI кн[иги]), може, ти не зібралась передплатити його для мене? Так се ж «ласочка» може.⁵⁵⁹

Через місяців 1½–2 знов «перекочуем» — таки в Хоні («Грузінські Атени»), бо вже є певна звістка, що Кл[ьоня] туди назначений. Я з того дуже рада, бо я певна, що тутешня служба вже незабаром довела б Кльоню до великого і, може, непоправимого лиха, а так ще, може, якось мине тая чаша. Для Марусі там нема гімназії (єсть прогімн[азія] на 4 класи, а М[аруся] вже

¹ Ось (франц.).

в 5-му), прийдеться її тут десь помістити. А може, Ф[еоктиста] С[еменівна] і знов до Києва з нею забереться (про се виразно не говориться, але, здається, «в уме держится»). Ну, се вже як там прийдеться, а не пропадати ж ради тих гімназій — доволі вже тих жертв. У хаті лад тепер ліпший, ніж торік, либонь, через твердіше поводитіння з нашого боку.

145. До Ф. Г. ПЕТРУНЕНКА

Між 16 липня — 7 серпня 1911 р. Кутаїсі

... А тепер просьба прів[а]тїссїма: напишіть, з ласки Вашої, що робиться з моєю родиною? З самого від'їзду не маю від мами ні слова. Ліля раз тільки обїзвалась в початку, а тепер мовчить, і так — я догадуюсь тільки про існування моєї родини з факту присилки «Р[ідного] Кр[аю]», але це все ж звістка тільки при-близна і неповна, бо там же ніякої персоналія нема. На листи мої відповіді теж не маю. Знаючи Вашу добрість, а при тім точність, не сумніваюся, що Ви мені черкнете пару слівець, не дуже відкладаючи.

А що робиться з Вашим збірником віршів?⁵⁶⁰ Чи вже друкується? Я б дуже хотіла, щоб він вийшов.

Я мало що сього часу робила, бо перше все відпочивала після дороги та трохи домашніми справами треба було зайнятись, а потім, як полили чогось великі дощі, то я поганенько почувалась і була ні до чого. Однак дещо старе підкінчила,⁵⁶¹ дещо нове почала,⁵⁶² як на таку робітницю, то й то добре.

В справі «відкопування» (пам'ятаєте вірші Джона Рафаеля Россеті?)...⁵⁶³ хутко Вам напишу, але то чималий клопіт, і тому не знаю, чи одважусь.⁵⁶⁴

Ще одно, але се вже не для мене тільки: може, Ви могли б запитати відомих Вам поетів, особливо ж Вороного⁵⁶⁵ і Коваленка⁵⁶⁶ (не дивуйтесь!), чи нема у їх друкованих і недрукованих перекладів з Верлена⁵⁶⁷ і Вергарна⁵⁶⁸ (я щось бачила в журналах і, здається, незгірше); коли є, то коли б вони дали точні назви того, що вже перекладено, і, може б, схотіли зладити вкупі зо мною (а коли мене не хотять, то можна й без мене)

книжку перекладів з сих двох поетів. Чому я про се так дбаю, зрозумієте, коли прочитаєте в І кн[ижці] «Русской Мысли» за сей рік в статті Струве⁵⁶⁹ «На разные темы»⁵⁷⁰ уступ-відповідь В. Жаботинському.⁵⁷¹ Ся стаття цікава, між иншим, не тільки для В. Жаботинського, і з неї впливає конечність такого видання, про яке оце пишу.⁵⁷² Се буде значити більше, ніж усяка публіцистична полеміка. Велика шкода (чи, може, для Вас велике щастя?), що Ви не можете перекладати з французького, а то б не минути Вас сеї роботи, я б Вам жити не дала.

Що значить, що я «Вісника» не маю? Певне, мама не передплатила. Досі ні VI, ні VII кн[иги] не маю.

Тут я пробуду ще з місяць, напевне. Чоловікові отпуску не дали, і ми сидимо, де й сиділи.

Будьте здорові і музам милі. Привітайте маму, Михайла і Дору від мене. Завжди прихильна до Вас

Л. К.

146. До О. П. Косач (СЕСТРИ)

11 серпня 1911 р. Кутаїсі

29.VII.1911

Любая Лілеєнко!

Спасибі тобі за гроші. Таки, правду кажучи, дуже до речі прийшлися, бо я вже свої київські придбання розпустила⁵⁷³ на ремонт літньої одежі та білизни та й зосталася ні при чому. А тепер знов трапився екстра-видаток: Феокт[иста] Сем[енівна] вчора вирушила раптом в Київ, але через причину не внутрішню. Ал[ександр] Ант[онович] написав їй, що лічиться голодом, начитавшись, як звичайно, якихсь брошюр, що се ратує від всіх хороб і, здається, навіть від старощів (йому вже під 70 літ!), отож сьомий день не їсть абсолютно нічого, тільки сиру воду п'є, і при тому ходить на службу. З сього ми вивели, що він вже не може без опіки жити (межи нами, я переконана, що він вже й давно ненормальний), і Феокт[иста] С[еменівна] поїхала його ратувати і забирати сюди. Зрештою, переїхати до нас він і так мав не пізніше сентября, так що се малá ріжниця,

тільки Ф[еоктиста] С[еменівна] мала велику турботу, плакала і т. и. З одного боку, то воно й добре, що їй прийшлося виїхати, бо вона знов уже почала було гдирати (либонь, з нудів, бо всі знайомі роз'їхались) і їх відносини з Кльонею робилися прикрі, та й мені разів два трудно було «видержати характер». Тепер, звісно, це все відступило набік. Найкраще, як вона займеться своїми інтересами і своїм чоловіком та одверне свої думки від нас...

В гори ми не їздили та навряд чи й поїдемо, бо Кльоню на іюль не пустили, а тепер не раніше 7 августа відпустять, то в горах уже, либонь, холодно буде, принаймі для мене. Та й так не знаю, чи стане фінансів поїхати, — я вже було думала, щоб хоч Кльоня без мене поїхав, а тепер, може, і йому не прийдеться, бо ще ж не звісно, як там у Києві старі свої справи поведуть⁵⁷⁴ (тим часом се коштувало нас 60 р[ублів], але се ще початок...). Ну, та як сей місяць Кльоня матиме в хаті повний спокій та з 7-го і відпочинок від діл, то, може, і тут поправиться, особливо, як не жалуватиме грошей на виїзди за город, бо тут чудова околиця і повітря в горішній частині добре (ми, на жаль, мусимо жити в долині раді суда і базару).

В Хоні ми повинні переїхати 7 сентября, бо вже Кльоню туди назначили, тільки його заміститель ще сюди не явився, хоча до 7 авг[уста] мусить уже явитись, а з 7-го Кл[ьоня] має ще місяць «на переїзд», отож і має бути відпочинок, бо справді переїзд тут недалекий — 26 верстов від Кутаїса.

Вчора я отримала остатню порцію переписаної «Історії»⁵⁷⁵ — тепер уже є вся. Тільки, знаєш, Лілеєнко, се чимала книжиця буде (аркушів 15 приблизно, і то без малюнків), а якще додати якісь кліше, як ми хотіли, то чи під силу воно буде твоїм фінансам? Може б, ти списалась із Петерб[урзьким] Товариством,⁵⁷⁶ чи не видало б воно або принаймі помогло б тобі видати. Воно ж видало географію і інші подібні книжки, то, може б, видало і сю. Зрештою, я не настоюю на сьому, се тільки так, порада на всякий случай, а якщо для тебе приемніше і під силу видати самій, то ся порада сама собою відпадає.

До октябрю я надіюся переглянути як слід рукопис, якщо переїзди, здоров'я або щось інше не перешкодить. Досі мені не давала сього зробити спочатку деяка хатня робота, а оце недавно — «найшов стіх» писати, то я дещо з давнішого підкінчила,⁵⁷⁷ а крім того, написала драму-поему⁵⁷⁸ в 3-х діях днів за 10, з якимсь таким імпетом, що не могла вночі спати, а вдень їсти, аж Кльоня вже боявся за мене і раз навіть примусив випити броду. Як я її скінчила, то таки трохи послабувала — було т° 38° і чималий занепад сили, так що мене трошки підтягло, але тепер уже нічого. Може, такій т° «сприяло» ще й те, що в нас цілий іюль дощі лили, так що соняшне лічення прийшлося перервати. Приємніше було б думати, що винні дощі, а не драма, бо невже ж через якісь дурні нирки прийдеться укорочувати розмір своїх творів? Колись я могла по три тижні зряду інтенсивно писати, ще не так давно — два, а се невже на один з'їду?.. Здоров'я мое, себто вигляд і самопочуття, таке ж, як ти бачила в Києві, а т° майже щодня 37,4 (нижче 37 буває рідко) — звичайне, не цілий день, а так від полудня до 6–7 веч[ора], — увечері здебільшого бувають «точки та обрізки», за весь час, що я тут, ледве кілька днів можна таких нарахувати, коли їх не було. Але все то чисто об'єктивне і нічого суб'єктивно не заважає, за виїнятком скількох днів, коли прокидались болі в нирках, тільки тих днів було мало.

Кльоня був би здоровий, якби не перетомлювався, а то зле спить і нервується, та часом і на болі в грудях скаржитися (кашлю нема) — ну, та вже ж, може, кінець тій каторзі!

Посилаю тобі фотографію (домашню). Не думай, що се наша ся «обстановка», — ми живемо в чужій хаті, а нашого там тільки два складаних крісла з моїм вишиванням.

Я дуже рада, що Михалюньо видужав. Страх не хотілося припускати думку про ту «золотуху» — начулася я вже її чимало! Хоч би воно вже за це літо загартувалося, щоб зимою не слабувати.

Чому Доруня не зробить собі операції — се ж, здається, тепер легко роблять? Як там діло з її виноградарством?⁵⁷⁹

Цілую міцно тебе і твоїх гостей-родичів, хто є в сей момент. На зиму треба тобі Михайла Кривинюка-старшого в Катериносл[ав] залучити,⁵⁸⁰ то й не буде страшно. Кльоня тебе цілує. Будь здорова, Лілея моя, Михалюня поцілуй.

Твоя Леся

147. До Ю. П. Тищенка

5 вересня 1911 р. Кутаїсі

23.VIII.1911

Вельмишановний Павле Пилиповичу, дуже дякую Вам, що таки вволили мое бажання і прислали на показ віньету.⁵⁸¹ Вона не зовсім мені зрозуміла (ліра, що сталася турмою для орлів-думок?), але, на погляд, була б непогана, коли б не оті три місця, що я обвела червоним олівцем. Чи не можна б їх ще якось перемінити? Ті голови на лірі якись неестетичні, а вгорі вінок чи китиця з квіток, запевне, випадково і несподівано для самого художника, страшенно подібна до якоїсь широкої і негарної фізіономії з вирлатими очима і стремущими вухами (зверніть увагу, і Вам самим, напевне, се здасться). Я думаю, що голови на лірі легко змінити за допомогою якогось ретушу. А до китиці квіток можна б щось додати (листок чи квітку), щоб нарушити надмірну сіметрію, бо саме вона і викликає ту прикру подобизну, а то, може, й зовсім можна ту китицю відкинути. Ну, та се вже справа технічна. Коли сі зміни буде зроблено, то я нічого не маю проти віньети. Заголовок книжки нехай буде по-Вашому⁵⁸² — може, се й краще.

Я не посилала посилки і листа на Вашу адресу, бо 1) забула її, а 2) Вас не було в Києві. Щодо «Руфіна», то, розуміється, хай буде так, як може бути. Беру своє прохання назад.⁵⁸³ Чи буде він друкуватись у «Л[ітературно]-Н[ауковому] В[істнику]»?

З правдивим поважанням

Л. Квітка

148. До О. П. Косач (сестри)

18 вересня 1911 р. Хоні

м[естечко] Хони
Кутаїсск[ой] губ[ернии], Кутаїсск[ого] уезда
5.IX.1911

Любая Лілеєнко!

Позавчора ми переїхали жити в Хоні, і через клопіт переїзний я не встигла тобі написати з Кутаїса. Перед виїздом ми відправили до тебе товаром дві скрині (велику і малу) книжок і паперів, а при сьому листі посылаю «накладную».⁵⁸⁴ Малу скриньку поки що можна і не розпаковувати, бо там усе папери наші («архів») (хоча секретів там нема і ти можеш їх переглянути) і колекція книжок, що не можуть даватися до читання (тобі самій, звісно, їх можна читати, коли схочеш); тільки якщо в Катеринославі є Тимченко (він, здається, там служить), то треба з малої скрині достати одну грубу книжку (історичні акти), окрім загорнену, з написом на опасці⁵⁸⁵ «передать Тимченку», і тоді, коли се для тебе можливо, прошу саме передати її йому. Велику скриню розпакуй і там знайдеш різні категорії книжок і журналів:

1) «Вістника» можна дати читати, але з тим, щоб вертали назад, ся сама умова обходить і пачки з написом «ум.» (умовлено) — ліпше, якби ти давала сі книжки в оправу перед позичкою для читання, але не знаю, чи се для тебе можливо (може, накласти сю контрибуцію на читачів?);¹ 2) з написом «à disposition»^{II} — розпорядися, як хочеш: випожичай, жертвуй, даруй, як зважиш ліпше; 3) з написом «нікому не давати» — се авторські дарунки, Кльонині «нагороди» і т. и., — їх, коли хочеш, читай сама, але «по людях» не пускай; 4) ноти (друковані) приховай поки що; 5) у малій скрині є пачка з написом «показчик (чи каталог?) укр[аїнських] перекладів з європейських

^I Се, власне, відноситься до зле зброшюрованих книжок, що розсипаються в руках. — Л. У.

^{II} До розпорядження (франц.).

літератур»⁵⁸⁶ — се ми було почали складати список, де, в яких періодичних і неперіод[ичних] виданнях друкувалися які переклади (по змозі, непогані, бо се не бібліогр[афічна] вичерпуюча робота, а скоріш «каталог для самоосвіти») з світової літературі (на пачці напис поспішно і погано придуманий) з тим, щоб улегшити роботу тим, хто хтів би студіювати чужі літер[атури], знаючи тільки укр[аїнську] мову, або хтів би видати якогось чужого автора в перекладі, не повторюючи вже зробленої роботи, а тільки передруковуючи розсипане по всіх усядах; «за недосужністю времени и прочими околичностями» ми не можемо довести до ума сеї роботи, але, може, знайдеться «спасенна душа», то передай їй сі початки, а головню сю думку; 6) Кльонин збірничок пісень (друкований),⁵⁸⁷ може, даватимеш кому тямущому для співу (gratis), а може, пожертвуеш куди в Галичину чи в Америку, тільки, даючи, треба зробити ті поправки, що зазначені червоним на лежачому зверху примірнику.

Оце і все. Пересилка ся коштувала 6 р[ублів] — подумати, скільки ми вже заплатили за сі речі, їздячи по дорогах!.. Велика нам послуга з твого боку, що ти згожуєшся тримати се, поки ми станемо «оседлыми»...

Цілую міцно тебе і Михалю. Personalia в другому листі. Будь здорова, золотесенька.

Твоя Леся

149. До О. П. Косач (сестри)

18 вересня 1911 р. Хоні

Хони, Кутаисск[ой] губ[ернии], Кутаисск[ого] уезда¹
5.IX.1911

Любая Лілеєнко!

Рівночасно з сим посилаю «накладную» на книжки заказним, та не знаю, чи пошлють тобі повістку, то довідайся там. Там я пишу про посилку, а тут додаю, що хотіла і сукно купити

¹ Уезд конче потрібен, щоб не було помилки на почті. — Л. У.

та послати, та в Кутаїсі сказали, що сукно тее роблять саме в Хоні, де його і краще, і дешевше можна купити, ну, то я вже книжки одправила товаром, а сукно пришлю почтою, як куплю (хутко).

Хоні трошки «трусобка», але нічого собі—багато садків, просторі зелені двори, гори на горизонті, хоч само воно рівне, як Рівне або як Колодяжне. Нагадує Колодяжне і те шосе, що провадить сюди з Кутаїса, бо по обидва боки глибокі рови, та й в самому Хоні багато ровів і колодязів. Словом—кавказьке велике Колодяжне (має 30 квадр[атних] верстов). Поки що вогкість не дуже почувається, бо в тій частині, де ми живемо, нема ровів з водою, а крім того, тепер чудова погода.

Марусю прийшлося нам лишити в Кутаїсі в пансіоні, бо тут їй нема 5-ї класи,—маємо платити за неї 350 р[ублів] на рік, що дуже журить Кльоню, але що ж робити? «Горе вдячним народам»...

Щодо «Історії», то я нічого не маю проти Галичини,⁵⁸⁸ тільки уважай, що тоді конче треба додержати тамошнього шкільного правопису з тим «ї» і т. и. (як у «Вістнику»), бо там щодого дуже «строго». Щодо змісту, то, може, розділ про жидів їм не підійде, а втім не знаю. З мого боку перешкод нема.

Щодо Єгипту, то, сказати правду, я хотіла б не їхати сеї зими. Се не тільки матеріально, але й морально тяжко отак щороку швендяти по курортах. Колись я боялась лишити Кльоню самого, а тепер... може, скоріш би самого лишила, а то бувають такі tête-a-tête,¹ що від їх збожеволіти можна... Та й минулі роки я сподівалась, що Єгипет може дати щось радикальне, а тепер я вже сеї надії не маю, а для підтримування того стану, що тепер,—чи варто стільки заходу? Тепер, правда, мені трохи гірше, ніж було в Єгипті, але ж се і торік так було, та так уже, певне, й буде, а не можу ж я безвиїзно жити в Єгипті. Гірше тим, що t° майже щодня вище 37, а разів зо три і вище 38 була (раз навіть 39), рідко такий вечір, щоб не було кривавих точок і обрізків, самопочуття знов не дуже добре, томлюся скоро,

---

¹ Віч-на-віч, сам на сам (франц.).

і болить частенько, але різкі напади не часто бувають. Коли осінь не покаже чогось гіршого, то все це ще можна терпіти і в Єгипет можна не їхати. Хіба коли стане так, як торішньої зими, то вже мусітиму, але ж, може, не щороку така скажена зима буде. Я дуже вдячна тобі за готовність допомогти і все оце пишу щиро, бо з тобою нетяжко про се говорити.

В гості тебе я, звісно, запрошую, так само і тьотю Сашу, але де ще ми сами до того літа будемо — хто тее може сказати?.. А чи запрошуеш ти нас?

Ну, бувай здорова, любая. Я вже сьогодні багато писала. Цілую міцно тебе і Михалюня.

Твоя Леся

Ал[ександр] Ант[онович] сюди не приїхав. Ф[еоктиста] С[емінівна], підгодувавши його, вернулаь до нас, і все, значить, in statu quo.¹

Гроші я від тебе одержала ще в Кутаїсі — спасибі!

150. До Ю. П. Тищенка

28 вересня 1911 р. Хоні

Вельмишановний Павле Пилиповичу,⁵⁸⁹ з поводу Вашої телеграми я відповіла трохи невиразно тому, що не хотіла спиняти Вам видання, а відповіді зовсім виразною, щирою згодою не могла, бо таки віньета в такому вигляді мені не подобається. Але се річ другорядна, і як уже «невозможно» інакше, то нема що про се й говорити. «Протестувати» проти віньети я не буду, але на прийдешне візьму за правило — обходитись зовсім без віньеток — се простіше.

Я думаю, що досі книжка вже вийшла. Як будете посилати мені «почесний примірник», як то є звичай у видавців, і решту гонорару, то вже не посылайте у Кутаїс, бо я звідти виїхала. Тепер моя адреса: м[естечко] Хони, Кутаисской губ[ернии], Кутаисск[ого] у[езда] (уезд конче треба зазначити, бо есть і інші

---

¹ Як раніше, у попередньому стані (лат.).

Хоні) — мені (вулиці і т. и. не треба). При сьому мушу Вас просити, щоб не писали мені нічого на «отрезном купоне» і не зазначали зверху, що гроші од видавництва (так само і як коли будете од «Вістника» посилати які гроші, то не пишть зверху, що від редакції), теж не пишть мені «открыток», та й закриті листи ліпше рекомендуйте (як-от і я роблю). Все це тому, що Хоні така діра, де «писателі» навдивовижу, а через те писательська «слава» тут може виявитись в надто уважному читанню — і зачитуванню — листів на почті та у всяких глупих питаннях з боку містечкової інтелігенції (я вже мала приклади такого в першій своїй кавказькій «резиденції»).

Коли книжка моя вийшла, то, може, буде Вам можливо виплатити мені гонорар, не дуже обаряючи. Надходить сезон, коли мое здоров'я може раптом погіршати, як то не раз бувало, а на той случай мені сі гроші дуже здались би.

З правдивою повагою Л. У.

151. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

28 вересня 1911 р. Хоні

м[естечко] Хони
Кутаисск[ой] губ[ернии] Кутаисск[ого] у[езда]
15.IX.1911

Люба мамочко!

Се вже ми переїхали в Хоні. Клопіт був, либонь, такий самий, як і з переїздом з Телава: таке саме вкладання, розкладання, арби і т. и., хоча там 100 верстов їхати кіньми, а тут 25. Ну, зате на здоров'я сей переїзд таки легший. Хоні більш похоче на велике село, ніж на містечко, бо дуже багато садків, городів, просторих зелених дворів, а хати скоріш міщанські, тільки типу кавказького — з великими верандами. Мені Хоні подобається більше, ніж Кльоні і Ф[еоктисті] С[еменівні] (вона вже вернулась — сама, без чоловіка, в Києві заходила до тебе, але ти була в Гадячі), поганенько тільки, що тут багато ровів з водою для поливання городів, то коли б вони не розводили пропасниці, але, на щастя, саме на тому кутку, де ми живемо, ровів зовсім

нема, та й хата в нас не вогка. Ми маємо 4 кімнати з маленьким прибудівком для служанки за 23 р[ублі] на місяць, — се нам не тісно, бо тепер нас троє — Маруся лишилась в Кутаїсі в пансіоні. Тепер живеться нічого собі, а чи не буде зимою холодно — трудно сказати, скоріш, що буде, як і скрізь «на юге».

Се я написала листа Лаврову і хотіла одіслати, але здумала собі, що, може, його знов нема в Києві (він, здається, часто виїздить), через те вкладаю листа в сей і прошу передати Лаврову, якщо він є дома (звичайно, про се я прошу справжню добродійку Ласочку). Нехай Лавр[ов] не обіжається, що часом пишу до нього, передаючи, бо в сьому ніякої лихої думки нема, а тільки бажання, щоб лист не завалаявся в його відсутности. На сей раз сповіщаю його про адресу, щоб знав, куди посилати гроші,⁵⁹⁰ — справа для мене важна, і не хотілось би, щоб лист пропав.

Тобі я не писала через те, що Ліля сповістила про твоє подорожування до Шури, до неї, в Гадяч, і я вже не знала, куди тобі й писати. Як твій лист прийшов, я саме слабувала, чогось знов т° плигала аж до 39° (то вже давно було, ще Ф[еоктиста] С[еменівна] була в Києві), але на сей раз такий стан тривав недовго і дуже лихих наслідків не лишив — так тижнів 1½ була суґуба безсилість, а потім вернувся звичайний мій стан. Може, той напад таки був від «переписання ся», бо я днів 10–12 без перерви писала.⁵⁹¹ Твої уваги щодо фантаст[ичних] драм зовсім слушні, але як уже наступає *la folie divine*,^I то всі практичні спостереження відступають набік — натуру тяжко одмінити. Зате ся *folie* дає справжнє щастя, а се теж щось «в общей економии» значить. Однак в холоднішому настрою я обіцяю собі зробити щось і *ad rapem et aquam*^{II} і, певне, таки зроблю.

Од Кр[имсько]го ні слуху, ні вісти, ні рукопису...

Хутко ще напишу, а тепер міцно цілую тебе, люба моя мамочко. Кльоня тобі кланяється.

Твоя Леся

---

^I Божеественне божевілля (франц.).

^{II} На хліб і воду (лат.).

152. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

22 жовтня 1911 р. Хоні

9.Х.1911

Люба мамочко!

Відповідаю разом на два листи — на той, що розминувся з моїм (перший, посланий в Хоні), і на сей, де ти просиш прислати виписку з папіного листа про гроші. Я знайшла той лист (як писала колись вам про сю справу, то листа не могла знайти, через те писала по пам'яті, на 40 р[ублів] менше), тепер цітую точно:

«Сделал я расчет по твоей продаже, и результат таков:

От немцев я получил⁵⁹² 13 тыс., из них издержано:

немцу-агенту — 200 р.

при заключении купчей — 25 р.

за копии документов — 15 р.

Полтавскому банку¹ — 1,620

Итого 1,860

Тобою разновременно взято 2450 р.

Всего — 4310 р.

Остается — 8690 р.

Из них я взял 500 р[ублей] для залога за Кривинюка и 190 р[ублей] удержал при себе, чтобы тебе прислать с залогом 700 р[ублей], а 8000 р[ублей] присылаю, через казначейство или Азовский банк, еще не знаю».

11 декабря 1907 р[оку] папа вислав мені через Ковельське О[бщест]во Вз[аимного] Кредита на ялтинське казнач[ейство] 3000, а 13 дек[абря] того ж року через Киевск[ое] О[бщест]во Вз[аимного] Кр[едита] на Азовско-Донской банк в Ялті — 5000, і більше я вже від нього нічого не получала. А як був папа у нас в Ялті, то попросив мене взяти з моїх грошей, що лежали тоді

---

¹ Долг Полт[авському] банку був зроблений давно, здається, ще вкупі з Трегубовим, не для мене. — Л. У.

в Азовско-Донск[ому] банку, 250 р[ублів], щоб послати їх Оксани у Льєж, з тим, як казав папа, що він мені потім з Колодяжна «для круглості» вишле 1000 р[ублів] (властиве, «без круглостів», мені належалося 940 р[ублів]). Я тоді ж таки поїхала в банк з папою і з Кленею і дала папі 250 р[ублів]; здається, він ще з Ялти послав їх Оксані, а може, взяв з собою в Київ (то було незадовго до його виїзду від нас), того вже гаразд не пам'ятаю, може, Оксана пригадає. Папа був у Ялті в октябрі і ноябрі 1908 р[оку]. Ні 690 р[ублів], ні 250 р[ублів] йому вже не прийшлося мені віддавати. На 250 р[ублів] ніякого подібія документа я, розуміється, не маю, усе це справа «довір'я», як і ті 1000 р[ублів] т[ьоті] Саші. Крім мене і Кльоні, при тій справі ніхто не був, а чи говорив папа про неї кому, я того не знаю. Тому цілком від вас залежить, як ставитись до сього. Ліля вже виплатила мені за се літо 200 р[ублів], — очевидно, вона признала всю суму, навіть «з круглостью»; Дора заплатила 160 р[ублів], — певне, по якомусь іншому обрахунку. Так чи инакше, мені виплачено 360 р[ублів] в щот сього довгу, а скільки лишається ще, — се залежить від того, що здасться вам справедливим. В листі означено 690 або 700; коли обмежитись буквою листа, то мені належить ще 330 або 340. Якщо ви мені вірите на слово, то належить ще 250, а разом 580, — се без жадних «круглостів», а просто по точному обрахунку. Папіне бажання округлити суму до 1000 для вас, звісно, не обов'язкове, і я на те жадної претензії не маю. Оце все прошу показати Лілі і Микосеві і написати Оксані і Дорі, бо мені тяжко по скільки раз те саме писати. Мені вже й так прикро, що приходиться ще раз про се трактувати, і коли я все-таки роблю се, то головню для того, щоб хто з вас не вважав себе покривженим мною, платячи мені без точного рахунку з мого боку, та ще для того, щоб не вийшла покривженою Ліля, бо коли вийде, що мені належить від кожного з Вас менше, ніж по 200 р[ублів], то чому ж саме Ліля має платити більше, ніж усі інші. Коли вона сама не буде упоминатися про ріжницю, то я дуже прошу вас усіх не забувати про те, що вона дала мені 200 р[ублів], і якось порівняти ту надвишку межі собою та віддати їй.

Се відноситься до всіх. А щодо тебе, мамочко, особисто, то я і так ніяких претензій не маю, бо коли ти дала мені торік 800 р[ублів] без жадних умов, то і я не можу ніяких «часток» від тебе вимагати, хоча ти й писала, що то незалежно від папірних рахунків. Отже, нехай Geschwister поділять ту суму (виплачену і невиклачену), яка буде признана належною, рівно на 5 часток, і хто ще своєї не виплатив, нехай виплатить тепер (себто Микось, і Оксана, і, може, трошки Дора), а твою, коли хочеш, я можу вважати виплаченою і ніколи упоминатися про неї не буду, бо не вважаю себе в праві. Думаю, що так буде по правді. А зрештою, зробіть, як зважите краще, тільки нехай би вже се тепер скінчилось і не треба було б про се більше говорити, — чогось мені всякі «ділові» листи і розмови, надто з близькою родиною, завжді тяжкі і навіть вадять на здоров'я. Мені це все якось не по натурі. Неначе я «правляю» чи «допоминаюсь»... а я ж би й не згадувала нічого, якби ти того не забажала!

Тепер про инше. С[іри]й прислав мені чогось тільки 100 р[ублів], сподіваюсь, що се ж не кінець. Ну, та «разсрочка» ще не біда, я, признатись, і так не сподівалась. 2 примірника книжки я теж одержала від нього.

Здоров'я мое в Хоні чомусь навіть краще, ніж в Кутаїсі, — не було ні разу великого жару. Вода тут не стояча по ровах, а дуже бистра, бо одведена з дуже прудкої гірської річки, і ніколи з неї ні туману, ні болота не видко, то, може, вона й не вадить. Осінь тут сухіша, ніж літо, може, через те і я почувуюся краще, бо літом страшенно заливало.

«Семейное положение», звісно, те саме, бо нема причини йому мінятись. Пансіон, може, й не так уже невиконний, бо зате менше притичин до незгод і в хаті спокійніше стало, до того ж там уже дають і одєжу, і книжки, і все, то воно, може, в цілому й дешевше, бо єсть виразні границі тратам. Жити ж тут у всякім разі дешевше, ніж у Кутаїсі, хоч, як і скрізь на Кавказі, не дуже дешево.

Кльоня посилає тобі колядку, написавши її наново по пам'яті, бо хоч і єсть десь той запис, що він зробив з твого голосу, та шукати його дуже довго було б, а часу мало. Коли

ти побачиш, що в цьому записі єсть яка помилка, то напиши, ми тоді вже знайдемо той первісний, але мені здається, що помилки нема.

Скажи Лис[енко]ві, що його романса у мене нема, хоч я дуже уважно скрізь перешукала, перебіраючися з Кутаїса і при тій нагоді розсортувавши усе своє шпаргалля. Його, значить, і не було, бо загубитись він не міг би. Єсть у мене на ці самі слова рукопис композиції іншого автора, через те мені й здалося, що то у мене рукопис Лис[ен]ка, і так я йому й казала, але то, очевидно, була помилка. Дуже шкода!

А що твоя рецензія на Єфремова⁵⁹³ — ще не написана?

«Друкарські помилки — то моя рана», — я часто згадую сії слова... А коли що «зовсім, як у Шиповника»,⁵⁹⁴ то саме те мені ніколи не подобається. Ну, все-таки книжка fait figure,¹ принаймі своїм розміром.

С[іро]му збираюся писати, та все ніколи. Чому мені «Вістника» не посилають? «Р[ідний] Кр[ай]» я отримала.

Цілюю міцно тебе і Лілю з родиною.⁵⁹⁵ Кльоня вітає всіх.

Твоя Леся

153. До О. П. Косач (сестри)

26–27 жовтня 1911 р. Хоні

Хоні, Кут[аисской] губ[ернии], Кут[аисского] у[езда]
13.X

Любая Лілеєнько!

Се я пишу тобі коротенько, щоб подякувати за одержані гроші та й так — обізватися, а більше напишу на тім тижні, як послатиму сукно. Воно вже куплене, тільки я ще хочу Михальові одну штучку купити, якщо вона буде, а вона буває тільки по п'ятницях, коли збирається більший базар. Що я писала мамі про 100 р[ублів] ніби од Сірого, то то вийшло поштове непорозуміння з одною невеличкою посилкою, а грошей я ніяких

---

¹ Привертає увагу (франц.).

від нього ще не отримала, тільки 2 прим[ірники] книжки. Той лист, що я недавно написала мамі, у великій частині відноситься до всіх вас, і я прошу вас ту частину прочитати. Се про грошові рахунки. Хотіла я тоді ж і тобі написати, та довгий лист до мами утомив мене, заболіла голова і взагалі якось я була знервувалась. Може, се моя загальна нервовість, але в листі мами до мене почулося мені якесь недовір'я до мого становища в сій справі. Але ж я ніколи не напосідалася, щоб мені було виплачено, а тепер навіть виразно прошу (передай се й іншим), щоб мені не давали того, що папа збірився дати поверх дійсного довгу. Мені належить тепер тільки 580 р[ублів], і більше я нічого не прошу, та й то, коли 250 будуть признані за мною без недовір'я. Мені краще втратити гроші, ніж добре відношення до мене найближчої родини. А ти, Лілеєнко, переплатила мені на 18 р[ублів] 80 к[опійок], то я б хотіла, щоб тобі було повернено сі гроші. Я знаю, що ти ніколи не заходиш зо мною у дрібні рахунки, і, може, мені прийдеться колись ще й не такі гроші попросити у тебе, але тепер се не по правді, щоб саме ти розплачувалась за всіх.

Ну, як же вам з Михальом гостюється у Києві? Тут тепер стоїть чудова погода — навіть вишні й магнолії вдруге зацвіли, а дехто втретє сіно косить. Тільки се недавно так, а в початку сього місяця такий був ударив холод, що ми аж полякались, — гори всі снігом забілили. Мені тепер ліпше, ніж було літом, — т° нормальніша і взагалі нічого собі.

Тим часом бувай здорова. Цілую міцно тебе з Михалями і маму. Як писати до Дори⁵⁹⁶ і де тепер Оксана? Кльоня і Ф[еоктиста] С[еменівна] вас вітають.

Твоя Леся

14.X. Бачу, що можу ще сьогодні відправити посилку, тому і листа в неї вкладаю. Грошей за сукно не вертай, а я потім попрошу з Кам'янки полотна і ниток прислати.

Сукна, я думаю, стане тобі на пальто (се ціла штучка за 4 р[ублі]), інакше не продають); я лишаю собі шматочок на зразок — може, тобі не стане або схочеш на спідницю, то я

ще пришлю — таке саме завжди єсть, бо се натуральна барва (а єсть фарбовані усякі, і сині, й червоні, і жовтогарячі). Сукно слід іще раз намочити і добре вигладити (мочать, вкладаючи між дві дуже мокрі простині).

Михальові посилаю поясок ширшенький, а вужченький — маленькій Оксаночці, і їй же три брелочки — *vie, santé, force*¹ — я давно хтіла їх послати, та боялась, що в листі пропадуть. Ти ж, певне, хутко будеш бачити обох Оксан,⁵⁹⁷ то поцілуй їх за мене, і нехай маленька носить мої «талісмани» або почепить на люлю.

Довший лист згодом, а тепер спішуся. Ще раз міцно цілую.

Твоя Леся

Скажи там, щоб мені прислали сюди «Вістник».

154. До А. Ю. Кримського

27 жовтня 1911 р. Хоні

м[естечко] Хони

Кутаисск[ой] губ[ернии], Кутаисск[ого] у[езда]

14.Х.1911

Дорогий товаришу!

Тільки 9.Х отримала я Вашу посилку й листа. Я вже була думала, чи не трапилось якої притичини з тим клаптиком,⁵⁹⁸ але — *tout est bien qui finit bien*.^{II} А за книжку велике спасибі⁵⁹⁹ — я люблю такі речі, неважаючи, а може, саме через те, що сама нічого подібного зложити не можу. Тільки мені спало на думку, чи не слід би Вам трохи залишити арабістику, для оццяди очей, та взятися до якоїсь такої історії, що не вимагала б читання таких сліпучих матеріалів, як ті арабські. Хіба ж таки се неможливо змінити катедру? Коли б тільки Ви не взяли сього за звичайну «добру пораду», а подумали про се гаразд і без нервів. Инакше — нехай згинуть усі араби вкупі з їх літературою, як маєте Ви через їх під таким страхом жити. Вони менше

^I Життя, здоров'я, сила (франц.).

^{II} Усе добре, що добре закінчується (франц.).

дали добра всесвітній культурі, ніж Ви можете дати своїй країні, і через те воно, таки по правді казати, таке, як я кажу.

Щодо переломів і т. и., то я сподіваюсь, що Ви не приймаєте суб'єктивності Йоганни та Оксани⁶⁰⁰ *au pied de la lettre*,^I бо краще, ніж хто, мусите знати, яка з того буває кривда живим, не писаним людям. В Йоганні тільки й є суб'єктивні нотки, що в її відношенні до учителя⁶⁰¹ — «*et tout le reste est de la littérature*». ^{II, 602} Можете бути певні, що моя душа ніколи не жила «в домі Хусовім», інакше вона б давно вмерла. Щодо Оксани, то життя давало більше натяків на її драму, але ж тільки натяків, і тут, більш, ніж де, приходяться слова *Sainte Beuve*:⁶⁰³ «*Le drame c'est une exagération à propos*»;^{III} суб'єктивне в ній є, але остатні роки тут мало винні (хіба тим, що не змінили нічого в сьому напрямі), і 10, і 15, і 20 літ тому вона могла б з'явитися на світ, хіба тільки трохи в іншій одежі (єсть навіть один подібний невикінчений план, що належить, здається, до 1895 р[оку]). Бачите, яка то химерна штука, тая суб'єктивність... Ключ до неї ось який: я належу до тих людей, що коли бачать перед очима маленьку хмарку, то їм здається, що сонце погасло, а коли піймають промінь, то думають, що сонце прийшло жити до їх в саму душу, тільки чомусь я можу працювати переважно в хмарний час, а в соняшний роблюся здебільшого нездатною до виявлення себе в слові (хоч і то не завжди). А крім того, згадайте: «*Brightest in dungeons, Liberty, thou art*»,^{IV, 604} — давно колись я взяла такий епіграф і з тим же правом можу повторити його й тепер. Як добре зважити, то перелому я ніколи не зазнала, хоча, запевне, еволюція була і в мене. Життя ламало тільки обстанову навколо мене (ну, і кості мої, як траплялось), а вдача моя, виробившись дуже рано, ніколи не мінялась та вже навряд чи й зміниться. Я людина еластично-уперта (таких багато між жіноцтвом), скептична розумом,

---

^I Буквально (франц.).

^{II} А все інше — література (франц.).

^{III} Сент-Бева: «Драма є доречним перебільшенням» (франц.).

^{IV} О воле, найясніша ти в темниці (англ.).

фанатична почуттям, до того ж давно засвоїла собі «трагічний світогляд», а він такий добрий для гарту. Одна моя знайома — жидівка-сіоністка, людина дуже нещасливого життя — так відповіла на дивування приятелів з її одваги в прийманні всякого нещастя: «А где это написано, что я должна быть счастлива?» Хіба ж се не мудро мовлено?..

Зрештою, життя моє не було убогим, і сором було б мені плакатись на нього.

Боюся, що коли б ми з Вами частіше та довше бачилися, то я здалась би Вам монотонною власне через оцю «незломність», що тепер Вас так захоплює, — може ж, се просто жіноча про-вербіальна живучість («жінка мов кішка — як не кинь, все на лапи стане» — знаєте?)...

Ваші слова на тифліському пероні я добре чула і думала: «Навіщо ся щира людина так мучить себе самохіть?» Я й тепер не тямлю, що саме заважало нам тоді частіше та довше бачитись. Невже посміхи Ваших тодішніх приятелів над нашою приязню? (Ви щось говорили мені про те в Тіфлісі). От уже можу сказати, що до того преславного пана *Qu'en dira-t-on*^I мені тоді (та й завжді) не було ніякого діла, тим більше, що він ніколи не надгорожує за подавані йому жертви. Ну, та то вже *tempi passati*,^{II} а тепер Ви мусите колись приїхати до мене, власне приїхати, а не прожогом заскочити, як то звичайне. Я думаю, Вам не буде у мене погано; правда, я не маю ні «жовтогарячих килимів», ні «кубка з яшми»,⁶⁰⁵ щоб Вас пригостити, але ж зате коло мене немає «Хуси»,⁶⁰⁶ а єсть добрий та уважний друг,⁶⁰⁷ що вміє шанувати і моїх приятелів, і мою приязнь.

Нащо думати про катастрофи, дорогий товаришу? Над усіма нами вони висять, та, на щастя, ми не знаємо, коли вони впадуть. От я запрошую Вас у гостину, а чи одміряно мені стілько життя, щоб я могла «дочекатися того святонька»?⁶⁰⁸ Правда, берлінське «світило» одмірювало мені 15–20 років, але 5 уже минуло з того часу, остатні 5, може, будуть такі, що

---

^I Що скажуть (франц.).

^{II} Минуле (італ.).

й до життя мало будуть подібні, отже, лишається 5–10 років більш-менш порядних, а коли й далі ми будемо так, як досі, бачитися «що 5 років по 3 години», то — скільки се вийде? підрахуйте сами. Об тім, я можу прожити стільки, скільки Победоносцев,⁶⁰⁹ на злість усім світилам, — я ж, кажу Вам, страх уперта. Поки що я тепер маюся незгірше, як Ви мене бачили. Але се відколи настала суха осінь (се ж тут найкраща доба). Літом було гірше, бо все йшли дощі, а раз був і дуже гострий напад, але не довгий. Зимою навряд чи буде добре, але в Єгипет я з доброї волі не поїду, хіба родина витягне силоміць. Досить уже з мене блукання світами, та й радикального воно нічого не дає — от собі латанина... Треба було в Єгипті вродитись, то, може, й був би лад, але ж найгірша помилка мого життя — се що я зросла у волинських лісах,⁶¹⁰ решта все тільки логічні наслідки. А проте я не згадую лихом волинських лісів. Сього літа, згадавши про їх, написала «драму-феерію» на честь їм,⁶¹¹ і вона дала мені багато радощів, хоч я й відхорувала за неї (без сього вже не йде!). Се, властиве, ein Märchendrama,¹ по термінології Гауптмана (так він зве свій «Потоплений дзвін»),⁶¹² але я не знаю, як би се могло по-нашому зватись. Чи Ви знаєте, що я дуже люблю казки і можу їх видумувати міліони? а от досі не одважувалась писати!

Ну, годі, не можна Вам стільки дряпанини читати. Коли хочете, буду писати до Вас на машині (маю її і часом пишу), але, може Ви сього не любите? Будьте здорові.

Ваша товаришка Л. К.

155. До О. П. Косач (сестри)

9 листопада 1911 р. Хоні

27.X.1911

Любая Лілеєнко!

Будь ласка, віднеси оці всі рукописи (крім свого, звісно) до «Вістника». Се я тому поспішила їх виготовити тепер, що

---

¹ Драма-казка (нім.).

в їх там у «Вістн[ику]» з осени визначається черга на прийдешній рік, то не хочеться мені знов, так як з «Руфіном», діждатись аж до остатньої черги,⁶¹³ бо в тім, крім моральної, є ще й матеріальна невигода. При тім передай мою просьбу тому, хто там тепер править редакцією, щоб, як будуть друкувати дрібніші речі (їх є три, а одна велика),⁶¹⁴ не друкували більш як по одній на книжку. При тій спосібности заberi «Руфіна і Прісціллу» (рукопис) і прилучи до того архіва, що є в Кам'янці; колись, може, сей рукопис буде потрібний, як буде нагода видати сю річ з непопсованим текстом, на що я не трачу надії.

Мені дуже прикро, що не можу тобі послати тепер же й «Історії»,⁶¹⁵ але я все ще «вчуся» для неї, бо чимало таки й нового вийшло з того часу, та й старе я вже призабула, а вже ж коли виправляти, то треба свідомо, — не самий тільки стіль. Мушу признатись, що таки й ся нова драма (що тепер посилаю — «Лісова пісня») стала мені трохи на заваді. Правда, писала я її дуже недовго, 10–12 днів, і не писати ніяк не могла, бо такий уже був непереможний настрій; але після неї я була хвора і досить довго «приходила до пам'яті». Потім уже переїзд, розташовування і т. и. Далі я заходилась її переписувати, ніяк не сподіваючись, що се забере далеко більше часу, ніж само писання, — от тільки вчора скінчила сю мороку, і тепер чогось мені шия й плечі болять, наче я мішки носила. Ет, таки я тепер ні до чого стала!.. Але помежи тим усим я таки «вчилася», і вже мені мало лишилось довчитись — так на тиждень часу. А тоді вже сама поправка рукопису діло дуже недовге. Зрештою, вступну частину я тобі тепер посилаю («в задаток») — либонь, се вийде на один аркуш друку, то, може, й тепер почнеш видання, а далі я посилатиму, коли хочеш, частками, на чю скажеш адресу. Може, ти знайдеш кого в Києві, щоб занявся коректою і т. и., а може, в Катеринославі будеш друкувати? Напиши мені про се. Я тепер довго не задержу. На жаль, до вступних статей нема у мене малюнків, бо книжка Ménard'a не ціла (початок одірваний) і нема тих інтересних двох давніх «карт світа», — сього вже не знаю, де й шукати; а малюнки до «кам'яного віку», може, ти де знайдеш в яких виданнях по

археології абощо. Десь у нас була книжка «L'homme sauvage»¹ (забула автора),⁶¹⁶ то там були незлі малюнки зброї, начиння камінного і т. п.

Здоров'я моє нічого собі, тільки т° знов трошки повищала і вечорами болять ноги.

Кльоня має велику роботу, бо сезон «молодого вина» дає себе знати на всяких убійствах, часом зовсім безглуздох. Взагалі, се нещастя, що Кл[ьоня] мусів у свій час вибрати ту «юриспруденцію», — вона йому зовсім не по натурі...

Я одержала кн[ижку] «Вістн[ика]» за сентябрь, а за октябрь ще ні. «Р[ідний] К[рай]» маю за іюль.

Цілую міцно тебе з Михалями і маму. П[ану] Петр[у]ненко-ві моє вітання. Будь здорова.

Твоя Леся

Хотіла написати довше, та от і знов «заніколилось».

Кл[ьоня] тебе цілує. Ф[еоктиста] С[еменівна] кланяється.

156. До Ю. П. Тищенко

28 листопада 1911 р. Хоні

15.XI.1911

Вельмишановний Павле Пилиповичу!

Тільки що я одержала послані од Вас 200 р[ублів]. Дякую, що не задержували довше, бо мені сі гроші тепер дуже до речі. Значить, я вже отримала всього за книжку «Твори Лесі Українки» 250 р[ублів]. Напишіть, чи, по отриманні решти, я маю Вам прислати якусь формальну розписку (може, Вам треба для звідомлення спільникам),⁶¹⁷ чи досить моїх листів і почтових розписок.

При сій нагоді прошу передати до редакції «Вістника» моє прохання, чи не можна б надалі, якщо друкуватиметься ще яка моя віршована річ (напр[иклад], як буде прийнята недавно послана «Лісова Пісня» і інші), давати для неї трохи буйніший друк і ширші пробіли межі стрічками, такі, які даються

---

¹ «Дикун» (франц.).

для прозаїчних творів, а то я знаю напевне, що не всім читачам під силу таке дрібне читання. Коли редакція не має змоги платити за менше убористий аркуш ті самі гроші, то я згожуюсь на те, щоб аркуш рахувався не по розміру паперу, а по встановленому досі числі стрічок, себто по 784 на аркуш. Коли ж се робилося з огляду на довжину твору, щоб не розтягати на багато книжок, то нові мої речі, я думаю, не завдаватимуть уже сеї трудности. Варто б пошкодувати очей, коли вже не моїх читачів (їх, може, замало для того), то хоч друкарських робітників, — се ж відома річ, що від дрібних друків вони скоріше сліпнуть, та й коректорові, либонь, тиї «петіти»⁶¹⁸ не дарма даються. Мені дуже прикро, що саме я, хоч і по неволі, завдаю таку кривду людям праці, і прошу вірити, що се мое прохання подиктоване не бажанням собі матеріальної користі, а вищими мотивами.

Дуже дякую за прислані 2 прим[ірники] книжки.⁶¹⁹ Проба-чте, що досі я Вас не повідомила про те, що їх отримала, — отак то нездужалось, то ніколи було.

Бажаю Вам усього доброго.

З правдивою пошаною Леся Українка

157. До О. П. Косач (сестри)

14 грудня 1911 р. Хоні

1. X. 1911

Любая Лілеєнко!

Мене турбує, що ти мені нічого не пишеш. Чи добре-то ви приїхали з Києва до Кам'янки? То ж саме під той час були всякі заверюхи, спізнення поїздів і т. и. Чомусь ти не написала навіть, чи отримала мою другу посилку і який вийшов з нею лад. А може, тобі досадно було, що то не «Історія»?⁶²⁰ Так я тобі поясняла, чому то так вийшло. Тепер я переглядаю історію (вже кончила «учитись») і як тільки скінчу, то пошлю. Назвати її слід: «Історія давніх народів Сходу. — Зложила Леся Українка по Менару, Масперо і інших». Віньету я ще не зважила яку, та се вже ж робиться наприкінці.

Спасибі тобі за клопіт з моїм листом з поводу грошей. Вчора я дістала листа від Оксани, де вона обіцяє вислати мені свою пайку, як отримає сама те, що їй належить. При тому вона прислала дві фотографії Оксани меншої⁶²¹ — славненька «тюсіня», похожа неначе більше на Дору, ніж на Оксану. Оксана дуже втішається її здоров'ям, та й я тішуся, тим більше що таки мало на се надіялась. Вони вже навряд чи приїдуть до тебе зімою, коли досі не приїхали, та таки й не слід би малої возити, коли холодно, нехай уже сидить «на теплих водах».

Я не зібралась тобі написати, яких саме ниток і полотна мені треба, але се неважно. Все одно тепер, може б, і не шила, е чимало іншої роботи, нехай колись потім.

Тепер я попрошу тебе переслати мого листа до Паші⁶²² — я згубила його адресу, та, може ж, він тепер уже і не там живе, де жив у маю. Се я пробую, чи не віддасть він мені тиї 200 р[ублів], що 5 літ тому взяв, а то ще «забуде навіки» так, як Стешенко. От стягаю свої фінанси докупи. «Стяжательница»... Та коли в нас якась така прірва з тими видатками, що ніяк її не загатиш. Обіцяють через рік якихсь «благ», та вже ми тих обіцянок досить наїлись. Оце нібито мають з Нового року знов Кльоню в Кутаїс перевести — на іншу роботу, але... на ті самі гроші. І за те спасибі. Вигода в тім тільки та, що не треба буде Марусі в пансіоні держати. Робота ще хто зна, чи буде легша, а переїзд знову «влетить». Ет, зрештою, я вже якось починаю інертно до всіх цих переміщень ставитись, часом здається — *plus ça change, plus c'est la même chose...*¹

Здоров'я моє нічого собі. Осінь була прекрасна. І тепер було б добре (менш як -1° вночі не буває), якби тут хати будувались по-людськи, а так холоднуватю. Кльоня все тре лямку і знов став часто пити бром — мене се просто до розпачі доводить, хоч він все доказує, що бром зовсім не страшний, але я всіх наркотиків боюся.

Будь здорова, моя золотая Лілея. Цілую міцно тебе і Михалю.

Твоя Леся

---

¹ Чим більше змінюється, тим більше лишається таким самим (франц.).

158. До Ю. П. Тищенко

14 грудня 1911 р. Хоні

1.XII.1911

Вельмишановний Павле Пилиповичу!

Недавно В[олодимир] В[инниченко] прислав мені запрошення до участі в збірнику «Дзвін». ⁶²³ Але він не означив, де саме той збірник має видаватись і куди треба надсилати матеріал. Правда, він дав свою адресу, щоб сповістити, чи маю я приймати участь, але він така кочова людина, а листи до мене й від мене йдуть так довго, що, може б, я його вже й не піймала. Знаючи, що Ви представник сеї фірми, надсилаю Вам те, що трапилось у мене готового під сей час, ⁶²⁴ а Ви будьте ласкаві чи переслати В[олодимирові] В[инниченку], коли се треба, чи сповістити його про надіслане. Довших річей тепер не маю готових, бо недавно послала до «Вістника» (до речі, досі не знаю, чи їх там одержано), та, зрештою, не знаю, чи на сей раз бажане щось довге, — може, коротке й ліпше?

На пробу сю річ переписано машиною — як і тепер будуть помилки друкарські, то вже, значить, нема ради, хоч кидай писати вірші.

З правдивою пошаною Л. У.

159. До О. П. Косач (сестри)

29 грудня 1911 р. Хоні

16.XII.1911

Любая Лілеєнко!

Остатні наші два листа розминулись, ⁶²⁵ і вже, значить, ти маєш відповідь, чому я не писала тобі в Київ, а я маю відомість про свою посилку. Мені приємно, що ти бачила М[ихайла] С[ергійовича], ⁶²⁶ так, може, діло трохи скоріше буде, ніж звичайно, а то таки в них там «ящик» дуже вже «довгий». ⁶²⁷ Цікаво, що, судячи «продукцію літературну» якогось автора за якийсь рік, критики ніколи не приймають на увагу тих

«ящиків», а винуватять виключно самих авторів. Ну, та се ще найменше лихо. Несподіваний був для мене успіх фантастики серед аудиторії старшої родини⁶²⁸ — людей, вихованих в традиціях реалізму, — але тим краще. Розуміється, я нічого не маю проти того, що було тее читання. Кожен «пророк» таки найбільше домагається «слави в отчизні своїй і серед родини своєї», може, саме тому, що сього найтрудніше досягти.

З картинками до «Історії»,⁶²⁹ я думаю, далі не так трудно буде. Якщо їх до вступних розділів не буде, то се ще не біда — малюнки знярядів з кам'яного періоду і т. и. частенько трапляються по книжках (напр[иклад], на початку коротшої історії Груш[евсько]го),⁶³⁰ а далі можна буде по Менару і Масперо замовити якому учневі художньої школи поздіймати хоча би літографським способом відповідні малюнки (схематичним способом, як у Менара), то се буде і не трудно, і не дорого, я думаю. Для кращого поняття на два-три найтіповіші малюнки можна зробити кліше, а дуже на се напосідатись, якщо се трудно чи дорого, не варто. «Історію» я переглядаю, але бачу, що таки дещо треба насвіжо написати; крім того, розділ той, що тепер на початку (про арійців), таки треба поставити на кінець, як у Менара, бо се історія і менше давня, ніж єгипетська та вавілонська, і менше досліджена, до того ж історія персів зв'язана з історією Ассирії, а та знов давніша. Але се великої ломки плану не зробить. Все-таки робота ся не дуже швидко йде, бо часто перебивається то іншими справами, то нездужанням. Яюсь з наступленням зими упала енергія. Хоча зими в справжньому виді, з снігом і морозами, ще не було (тільки по ночах бувало -1° R, а снігу ми й не бачили), але погода часто ламається, бувають страшенні вітри, що таки часом у таких будинках, як тут, добре дошкуляють. Одно добре, що сей рік осінь дуже суха (а може, се тут і завжді так), дощу мало і часом трапляються просто райські дні, як, напр[иклад], учора ($+14^{\circ}$ R в легкій тіні і $+22^{\circ}$ на сонці!). Остатні два тижні взагалі було дуже тепло, тільки часто вітер, як-от і сьогодні. В сентябрі і до початку ноября я почувалася добре, а там уже яюсь раптом переломилась погода, в хаті було холодно (бо взагалі

тут у хатах мала ріжниця з надвірньою т^о), і я вже «стратила гумор» — почалися головні болі зчаста, то боки болять, то спина, то «ноги в'януть», то «одрізки» виділяються, то т^о капризує, і так якась загальна млявість опановує. Але різкого нічого нема такого, як бувало торік о сій порі, і навіть, рівняючи до літнього стану, то мені тепер ліпше, бо нема гострих нападів. Коли справжня зима (торік вона почалася тут з Різдва) нічого гіршого не покаже, то ще, можна сказати, слава Богу.

Оце вже прийшли під вікно хлоп'ята колядувати (тут колядують перед Різдвом, в останій тиждень Пилипівки) — значить, маємо Різдво. Але тут колядують гірше, ніж у нас, і взагалі гірше співають, як на мої вуха, то й зовсім погано.

Оксана і Дора мені писали. Дора писала, між иншим, що пришло мені 40 р[ублів] через тебе. Я не розумію гаразд, чому саме так, але ти, певне, розумієш, а для мене все одно. Тільки при сій нагоді маю прохання — якщо ти маєш посилати сі гроші, то затримай з їх, скільки треба буде, щоб зробити мені, якщо се можливо, одну орудку. Я чомусь думаю, що в Катер[инославі] повинно бути добре натуральне масло (там же німців багато довкола), коли се справді так і коли тобі не трудно його купити (ти ж, певне, й собі купуєш), запакувати і відправити сюди, то я буду тобі дуже вдячна за таку посилку, бо ми тут дуже мучимося з сим продуктом, — дорого дуже (65–80 к[опійок] фунт), та ще й фальсіфіката до того очевидна. Тим часом мені наказано його їсти, та й Кльоня без його бідує. Коли пошлеш поштою, то адресуй просто сюди, але тоді посилка має важити не більш 7 фунтів, інакше дуже дорого вийде. Коли ж «товаром большой скоростью» (як багаж), то тоді можна й більше (хоч ½ пуда), але вже сюди залізниця не йде, то треба в Кутаїс «на предьявителя», а сюди тільки накладну послати. Як буде тобі вигідніше і менше клопоту, так і пошли. Тільки, звісно, якщо у вас місцевого масла не продають, а тільки в маґазінах (напр[иклад], фірми Чічкіна⁶³¹ абощо), то моя просьба відпадає, бо таке масло і тут є.

З нашим поворотним переїздом у Кутаїс поки що нічого не чуть (либонь, і масло доїде, поки те буде), та вже до Нового року

навряд чи що буде. Тепер якось роботи у Кльоні поменшало, то є просвіток якийсь, а то аж розпач брав.

Сей лист певне застане тебе вже не саму, а з гостями⁶³² — родиною, то се, що маю тепер сказати, нехай пригодиться на пізніше: навіть самотою, та в своїм краю не може бути так непривітно, як і з близькими людьми, та на чужині; бо там у тебе кожен твій крок, кожне слово може комусь і чомусь на користь бути, та й до тебе кожна чужа людина по-рідному заговорить, а тут... ні собі, ні людям.

Боюся тільки, що Кльоня ще не видержить справжньої зими (він і тут навіть малий холод погано переносить), а то б уже напосідалась, щоб вертатись «на тихі води», — зо мною нехай би було, як було, бо вже обридло «стикатися»...

Бувай здорова, золотесенька. Коли Михалькові не трудно і не марудно, то, може б, він мені щось написав або намалював, а то я скучила за ним. Цілую міцно тебе, Михалю і хто є з родини при тобі.

Твоя Леся

Кл[ьоня] і Ф[еоктиста] С[еменівна] вітають тебе.

1912

160. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

2 січня 1912 р. Хоні

20.XII.1911

Люба мамочко!

Саме сьогодні я збиралася до тебе писати, як отримала твого листа, що дуже втішив мене і сам собою, і своїми прилогами.⁶³³ Авжеж, таки й прилогами — не так хвалебний тон, як саме той факт, що таки хтось і, окрім ближчої родини та приятелів, часом уважно читає мої, мовляла п[ані] Русова, «ковані» речі,⁶³⁴ мене радує, бо часом мені здавалось, що драми мої належать саме до речей «хвалимих, але не читомих» (Русова, напр[иклад], не читала нічого, рецензуючи). «А вже ж годі заперечити», що бути голосом, волаючим у пустині без відгуку, все-таки нікому не весело, хоч би він мав і так мало претензій на популярність, як я. Та не думай, однак, що я мало ціню уважне читання з руки ближчої родини, ні, я його ціню найбільше, се я зовсім щиро кажу, і успіх «Лісової пісні» серед вас⁶³⁵ вважаю за великий тріумф собі, тим більше що я його не сподівалась чогось. Мені здавалось, що ти не похваляєш такого стілю (ти не радила мені писати фант[астичні] драми з інших причин, але мені здавалось, що й «по существу» ти мала щось против того, хоч тепер бачу, що я помилялась). А я таки сама «неравнодушна» до сеї речі, бо вона мені дала стільки дорогих хвилин екстазу, як мало яка инша. Щодо імпульса від М. Гоголя,⁶³⁶ то його, наскільки можу вловити свідомістю, не було. Мені здається, що я просто згадала наші ліси та затужила за ними. А то ще я й здавна тую мавку «в умі держала», ще аж із того часу, як ти в Жабориці⁶³⁷ мені щось про мавок розказувала, як ми йшли якимсь лісом з маленькими, але дуже рясними деревами. Потім я в Колодяжному в місячну ніч бігала самотою

в ліс (ви того ніхто не знали) і там ждала, щоб мені привиділася мавка. І над Нечімним⁶³⁸ вона мені мріла, як ми там почували — пам'ятаєш? — у дядька Лева Скулинського...⁶³⁹ Видно, вже треба було мені її колись написати, а тепер чомусь прийшов «слухний час» — я й сама не збагну чому. Зчарував мене сей образ на весь вік. Тепер сеє очарування передалось і Кльо-ні — він якось відноситься до сеї поеми, як до живої людини, — мені аж чудно... А от досада, що ніяк не можна по-нашому перекласти терміну «Märchendrama» — «драма-феєрія» те, та не те! Як би його сказати? «Драма-казка» чогось незграбно — правда? І ще буде досада, як насадять помилок друкарських. Писала я їм ще недавно про се, та — малá надія. Quand on est bête, c'est pour toujours¹ (се про коректора). Якби мені не сором нав'язувати тобі ще лишню роботу, то просила б тебе продержати ту коректу, бо я їм нікому не вірю, з їх там ніхто нічого в тих розмірах не тямить. Вже на сей раз я прошу тебе зовсім щиро зважити, чи се для тебе не утяжливо, і якщо ні, то таки буду просить се взяти на себе. Коли треба, напишу їм про се, хоч думаю, що досить, коли б ти сама їм се переказала (тільки хай вони там сами тее своє «і» проставлять, бо се вже дуже марудно).

Тепер же і я тобі щиро і спокійно скажу. Коли тобі подобається «Королівна»,⁶⁴⁰ то візьми її у «Рідний Край». Коли я одразу її тобі не призначила, то се тому, що думала — по аналогії з попередніми моїми середньовічними мотивами, — що вона тобі не сподобається; теж саме відноситься і до «Хвилі» — я зовсім згожуюсь з твоїм присудом про неї, доказ тому, що вона три роки ждала посилки до друку (писана ще в Євпаторії). Тепер послана більше на доказ того, що й «старі» поети можуть, коли хочуть, «дзеньки-бреньки» писати, і писали їх раніше, ніж той великий приклад подали «молоді», та тільки не спішаться з тим межі люде, бо вважають се марницею (для того й точна дата стоїть під віршиком).⁶⁴¹ Інші дві речі⁶⁴² задовгі для «Р[ідного] Кр[аю]». Тоді, як лагодила ту посилку,

---

¹ Якщо хтось дурень, то це назавжди (франц.).

хотіла тобі одну невеличку річ переписати, та тоді якось не стало сили, а потім я подумала, що воно якесь наче фельетонне (зветься «Музині химери»,⁶⁴³ тема — що муза ніколи не хоче робити того, що «мусить», а тільки те, що забагнеться). Воно вже теж років три як написано, та все вилежується. Взагалі ж усі ті речі, що я вважала вартими друку, остатніми часами були довгі, як ти й сама завважила. Крім того, мені якось неприємно і з тебе конче брати гонорари, як з інших (бо я і так же взяла від тебе гроші на «Єгипет»⁶⁴⁴ ні за що, ні про що), а не брати, на жаль, не можу, бо се тепер не розкіш, а потреба, от і се мене якось стісняло та стісняє й тепер...

«Лісову пісню» я потім так відхорувала, що боялася повороту зімової історії, інші речі менших нападів коштували, але жадна не минула дарма, — вже нехай ніхто не скаже, що я «ні горівши, ні болівши» здобуваю собі «лаври», бо таки в буквальному значінні горю і болію кожнісінький раз. Та ще, як навмисне, — ледве заберуся до якоїсь спокійнішої роботи, так і «накотить» на мене яка-небудь непереможна деспотична мрія, мучить по ночах, просто п'є кров мою, далебі! Я часом аж боюся цього — що се за манія така?..

Що ти мене «не просиш»,⁶⁴⁵ то се зовсім натурально, але що й нікого — то вже даремне, бо не кожне ж одважується непрошене пертись до хати. От, напр[иклад], «Укр[аїнська] Хата» мене не просила і я тільки через те до неї не пишу, бо звідки ж я знаю, що мене хотіли б там бачити. Се ж тільки «починаючим» випадає «пробувати щастя» хоч і не проханим, бо інакше ніхто не довідається про їх існування, а з руки людини, вже відомої добре, — се було б накиданням. Я принаймні і від Гр[ушевського] виразних запросин ждала,⁶⁴⁶ як він перенісся у Київ, дарма що вже бувала у нього не раз «по тім боці». Без запросин хожу тільки до родичів і приятелів, а більш ні до кого (хіба що з церемонним «візитом» чи «по ділу»). Думаю, що так і багато хто робить.

Ну, однак, і листище! Чи буде йому кінець? Ще хочу Дорі і Ласочці написати. Щоб не повторяться, напишу Ласочці про те, що хочу просити тебе дати, а її прислати.⁶⁴⁷ Чи Ліля привезла тобі ті книжки, що я позичала в тебе? Я їй послала їх ще

в сентябрі чи в августі вкупі з великим транспортом інших речей (знаю, що вона його в свій час одержала) і просила одвезти тобі. Коли не одвезла, то вони у неї досі.

От і мало не забула! Коли і як думає Наташа видавати свій збірник?⁶⁴⁸ Кльоня просив передати, що коли вона потребує, а не має записаних мелодій до тих пісень, то він може їй дати ті, що записав з мого голосу (єсть на всі обряди), якщо тільки те видання буде під якою нашою (в ширшому значінні), а не чужою фірмою. По-моєму, це слід би. Хоча, звісно, краще би мелодії просто від «народу» записати, але ліпше так, ніж ніяк. Може, перекажеш про се при нагоді Наташі і сповістиш, що з того вийде? А я дуже рада, що Наташа і Юрчик⁶⁴⁹ такий несподіваний «реванш» урядили Ми[косеві]... тільки сього ти поки що не переказуй Наташі, а то вона ще «затнеться». «Ничего, ничего, молчание...»⁶⁵⁰

У нас новина є тая, що вже нам тільки місяць лишилося бути в Хоні, бо 20 январа Кльоня вже має бути «прикомандированим членом суда» в Кутаїсі. Се значить — робитиме те, що роблять члени окр[ужного] суда, а гроші йому йтимуть як помічників, себто ті самі, що й тепер. Ліпше се тим, що на службу не щодня ходити і що робити, може, трохи менше буде, зате робота дуже серйозна і роз'їзди, може, трудні будуть. Ну, та будемо в Кутаїсі, то хоч канав та пансіонів позбудемось.⁶⁵¹ Тут робота дуже нерівна і нервова — часом днів 2–3 якийсь просвіток, а часом мало не до півночі сидить у тій камері. Таки, здається, ліпше буде, як вирветься з неї. Здоров'я його щодо грудей нічого собі, з горлом трохи ліпше, ніж торік, а з нервами не раз дуже погано, надто по ночах, але се й не дивно на такій клятій роботі...

Мое здоров'я ліпше, ніж торік було о сій порі, а зовсім добрим воно ж не може бути.

Ну, бувай здорова, любя мамочко! Тут у нас уже попідвіконню колядують, тож можна вже сказати: «Святий вечор, добрий вечор!» Всім, хто з тобою тепер, мое вітання. Кльоня і Ф[еоктиста] С[еменівна] кланяються тобі.

Святкуй здорова. Ще раз цілую.

Твоя Леся

161. До Ф. Г. ПЕТРУНЕНКА

4 січня 1912 р. Хоні

22.XII.1911

Вельмишановний пане Петруненко!

Вибачайте, що я в свій час на Вашого листа не обізвалась, але я взагалі можу писати листи тільки зрідка, інакше не стало б сили на щось інше. Ви і мама даремне так «драматично» віднесли до мого проекту про ті переклади,⁶⁵² бо 1) я всіх київських чуток не знаю, 2) не дуже й збиралась сама з тими добродіями в спілку йти, а думала урвати з них «хоть шерсти клок», а втім, Ви маєте... І цур їм навіки, перейдім «до порядку дневного».

А порядок вже звісно який — буду знов Вас експлуатувати. Оце написала листи до мами і Дори, та не знаю, чи в Києві вони обидві на сей час; коли ні, то, будьте ласкаві, перешліть листи, куди треба (тому папер кожний окремо, що, може, вони й в різних напрямках роз'їхались). Коли мама дома, то попросіть у неї для мене, що знайдеться в хаті от із сих книжок (усе етнографія):

«Етнографічний збірник»,⁶⁵³ т. VII[I], «Галицькі народні новели»,⁶⁵⁴

Той же збірник, т. XII—XIII, «Галицько-руські народні легенди».⁶⁵⁵

Той же збірник, т. XV, «Знадоби до галицько-руської демонології»⁶⁵⁶ (сей останній найбільше мені бажаний).

Я начебто бачила сі томи у мами в шафі.

Ще якби можна дістати від кого в позику Франка «Варлаам і Йоасаф»,⁶⁵⁷ старохрист[иянський] роман, його ж «Слово о Лазареві воскресенні»⁶⁵⁸ і його ж «Апокріфи»⁶⁵⁹ (ім єсть якийсь просторішний заголовок, але я його не можу згадати). Коли дістати сі книжки можна без великого клопоту (може, Черняхівські⁶⁶⁰ дадуть, мабуть, у їх є), то пришліть Бога для, а я обов'язуюсь вернути, кому й коли скажете. Коли всіх не можна дістати, то хоч би «Демонологію» та «Апокріфи». Купити сього всього, на жаль, тепер не можу, і як добрі люде не допоможуть,

то так і буде, хоч книжки сі мені потрібні не для цікавості тільки. Не знаю, чи Ліля вернула мамі ті книжки, що я в [неї] позичала, коли ні, то вони всі у Лілі. Посилати сюди книжки, хоч і небагато, ліпше посилкою (за пересилку попросіть заплатити маму, а ми з нею порахуємось), бо за довгий шлях бандеролі розриваються і книжки можуть пропасти.

Не знаю, чи не пропадає отак і «Вістник», бо я ні XI, ні XII кн[иг] не одержала (а X прийшла в шматках бандеролі), — прошу передати се експедиції при нагоді. Коли побачите Сірого, то скажіть, що я прошу книжки («Вістник») і належні мені гроші прислати сюди так, щоб я встигла їх тут же й одержати, а то я 20 січня знов перебираюсь у Кутаїс, буде плутанина з адресою і клопіт [з] поштою, тим часом мені не вигідно ждати надіслання аж до того часу, коли встигну подати нову адресу (тепер я ще сама її не знаю).

Вас я не «побуждаю» до скорішого надіслання тих книжок, що прошу, бо знаю, що Ви й так ніколи не баритесь, а як забаритесь, то, значить, тому будуть незалежні від Вашої волі причини. Прошу тільки не забути, що 20 січня мене вже тут, в Хоні, не буде. Розуміється, нову адресу подам мамі, як тільки знати-му сама, себто як знайдемо собі домівку в Кутаїсі.

Дуже дякую Вам за надіслану рецензію п[ані] Русової і ще більше за переписану власноручно польську рецензію.⁶⁶¹ А знаєте, що п[ані] Русова напевнісінько не читала збірника, тільки давно колись читала (або переглянула) «Кассандру» та «У полоні»,⁶⁶² тепер же пробігла «Три хвилини», ото й усе. Се доказується тим, що їй здалось, ніби «На руїнах» теж написане з тою ж самою ідеєю, що й «У полоні», та ще тим, що ні словом не згадує «Йоганну», а, знаючи п[ані] Русову, я знаю, що ся річ була б їй найінтересніша з усього збірника, якби вона його читала. А те, що вона каже про «ковані фрази», то сей неврозумітельний термін я розумію як дань традиції, що наказує всіх нащадків Пчілки й Старицького до 14-го коліна вважати «ковалями» коли не слів, то хоч фраз чи вже не знаю там чого.

Се Вам кажу так — до історії критики, може, напишете розправу: «З секретів критичної творчости»...⁶⁶³

З польської статті мені найбільше сподобалось те, що «Касандра» страшна для поляків. От не знала я, чим їх можна злякати. Ся похвала, помоему, найбільша, а то вони все хвалять нас за «тихий смуток», «резигнацію» і подібні зовсім не страшні речі, та пора вже їм завважити, що й ми можемо мати «сильну руку». А ви з мамою не думаєте, що то «не педагогічно» посилати мені стільки діфірамбів? Пам'ятаєте: «Вещуньяна с похвал вскружилась голова»?..⁶⁶⁴ От розбалуюсь, то таке почну писати — «хоть корове на рога повесь». Бували такі приклади в історії.

Ліля писала, що Макс[им] Ів[анович] тепер живе у мами.⁶⁶⁵

Де він там поміщається? Кланяйтесь йому від мене. А Михайло, певне, до Лілі поїхав. Коли ні, і його привітайте та скажіть, що не пишу йому зокрема, боячись одбирати йому час на відповідь мені, а писати і зовсім не ждати відповіді се вже знов героїзм.

Будьте здорові і в сім, в новім році.

Щиро прихильна до Вас

Л. Квітка

162. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

Середина січня 1912 р. Хоні

З Новим роком! Люба мамочко, поздоровляю тебе і дякую за твої привіти. Микосеві я написала, а Дорі вже напишу в Кішиньов, як переїдемо на нову оселю. Якщо Дора ще в Києві, то скажи їй, що я її 40 р[ублів] одержала і дякую їй. Ти досі вже отримала мого великого листа — з того часу нічого «не наслучалося» (слава Богу, кажуть волиняки). Сього року здоров'я мое держиться ліпше, може, якось протриваю зиму без катастроф, так що на Хоні не маю за що скаржитись. Ну, сей раз слово недовгее буде, згодом напишу більше. Цілую міцно тебе. Кр[ивинюко]ві, Ласочці і кому там ще (Макс[им] Ів[анович] ніби у тебе?) мій привіт. Родичів цілую і поздоровляю.

Твоя Леся

163. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

7 лютого 1912 р. Кутаїсі

Кутаис, Джаяновский пер[еулок], д[ом] Чхеидзе⁶⁶⁶

25.І.1912

Люба мамочко!

Ми вже перебрались у Кутаїс і сьак-так урядились. Не можу сказати, щоб я втомилась перебіранням, бо нічого не робила і навіть своїх речей не вкладала, — саме була слаба. На Водохрища випав невеликий сніг, похолодніло, хоч і не дуже, а сього вже було досить, щоб розкиснути. Жару великого не було (37,7), але загальне почуття погане, живіт болів, і боки, і спина, найгірше те, що їсти нічого не могла і не хотіла, через те схудла і ослабла. Ще й тепер далеко не все їм і якось не можу ще прийти до норми. Так і їхати мусіла нездоровою, бо суд не дав Кльоні ніякого «срока на переїзд» і ми вже скільки можна зволікали та й приїхали майже на саме засідання, де він мав уже «доклади» читать. Але сей переїзд мені, видимо, не пошкодив, бо все-таки мені, хоч і помалу, та кращає. Квартіра тут суха і тепла, вся обернена до полудня, і дім стоїть на горі, далеко від річки. Погода вже зовсім весняна, ми часто в самих сукнях без пальто сидимо на балконі. Тепер вже, може, буде мені добре.

Бувай здорова, люба мамочко, цілую тебе міцно.

А, правда, маю просити, щоб ти передала Сірому мою адресу і нагадала б йому, що пора вже вислати мені належні гроші, як від себе, так і від «Л[ітературно]-Н[аукового] В[істника]». Я не одержала тої книжки, де кінець «Руфіна» (XI), а XII одержала з великим опізненням, бо вона блукала через неточно написану адресу. Нехай Сірий удержить з моїх грошей, скільки треба на річну передплату, загублену книжку я прошу вислати вдруге на нову адресу, і взагалі, чи не можна б надалі посилати без великого опізнення?

«Р[ідний] Кр[ай]» і «М[олоду] У[країну]» я одержала перед самим виїздом.

Ще раз цілую міцно. Кльоня вітає. Мій привіт Мих[айлові] Вас[ильовичу] і Ласочці.

Твоя Леся

164. До Ю. П. Тищенка

Лютий 1912 р. Кутаїсі

Вельмишановний Павле Пилиповичу!

Крайність примусила мене просити Вас прислати належні мені гроші телеграфом, і я Вам дуже вдячна, що Ви негайно виконали моє прохання. Пробачте, що я трохи спізнила сповіщення про те, що отримала від Вас 100 р[ублів] (се вже вкупі з попередніми складає 350 р[ублів]), і, значить, Ви вже виплатили мені все, що належалося за збірник), але я не написала тому, що взагалі не могла писати тими днями, будши виснажена хоробою, що тяглася цілий місяць та й тепер ще не скінчилась. Се загострення моєї хронічної хвороби виснажує мені і організм, і кишеню, через те і приходиться вдаватись до екстрених способів, щоб роздобути грошей. Тим-то і тепер я попрошу Вас подбати, щоб мені вислали те, що належить мені ще за торішню працю («Руфін» і «Віла»),⁶⁶⁷ або хоч сповістіть мене, коли саме я можу сподіватись присилки. Колись мені пропоновано було навіть аванс на рахунок «Руфіна», але я того зреклася, та й надалі буду старатись обходитись без авансів, але зате мушу просити не зволікати дуже з виплатою вже заробленого мною, бо воно становить частину мого насущного хліба і через довге доживання я не раз попадаю в прикрі обставини, не говорячи вже про те, що сама конечність кожен раз не то просити, не то допоминатись того, що, властиве, належало б і без просьби, якось мучить і нервує. Коли трудно виплачувати все одразу, нехай буде частками, аби я знала, коли саме і скільки саме я маю одержати, і щоб мала в тому певність. Я думаю, що се не надмірна претензія з мого боку, і сподіваюсь, що моє прохання буде загожено. Правда, одно моє прохання (щодо дрібности друку) зосталось навіть без відповіді (коли не маю прийняти за відповідь страшно дрібно надруковану

«Вілу»), але те прохання, може, якось зачіпало чужі інтереси, теперішнє ж прохання, чей же, не здасться нікому недоречним, і я жду на нього, у всякім разі, виразної відповіді.

Я мала звістку, ніби Ви мені в початку січня посилали якісь гроші на стару адресу, але, певне, то якась помилка, бо я б досі їх отримала, — я до 21 ще жила на тій домівці, а з того часу все акуратно пересилалось на нову: і листи, і посилки. Сього року я одержала од Вас оце 100 р[ублів] телеграфом, а більше не одержувала нічого.

Пробачте, що клопочу Вас своїми проханнями. Бажаю Вам всього доброго.

Л. Українка

165. До О. П. Косач (сестри)

14 березня 1912 р. Кутаїсі

Кутаис, Джаяновский пер[еулок], д[ом] Чхеидзе
1.III.1912

Любая Лілеєнко!

Щось-то ти давно вже мені не пишеш, чого то так? Чи то я так смутила тебе тою просьбою про масло? Так то ж неважно — як трудно, то й не треба, та тепер уже й тим більше, бо в нас уже тепло (сади цвітуть!), а сховів холодних в тутешніх квар-тірах не буває.

Як бачиш (та, може, й знаєш), я вже в Кутаїсі. Переїхали ми ще 21.I. Я все збиралась тобі написати і про се, і про свою хале-пу, та слабкість ізнов розвила в мені патологічну лінь, а крім того, хотілось перше довідатись про себе щось об'єктивно-го та тоді вже писати. Діло в тім, що я від самого Водохрища розклеена: почалось ніби з різкого болю живота (але без роз-стройства) і спини, я довго нічого не могла їсти, охляла дуже, і «самопочуття» було препогане, а тут саме треба було лади-тись до переїзду, то й полічитись толком ніколи було, в тако-му стані і переїхала (відкласти переїзд ніяк не можна було че-рез «прекрасне» відношення Кльоніного начальства до нього та й взагалі до всіх «менших»). Тут запросили лікаря (того, що лічив мене торік),⁶⁶⁸ і він сказав, що живіт зовсім здоровий,

а що се все від нирок, себто — катар перейшов у запалення нирок (особливо лівої!), але ще для певности лікарь казав зробити аналіз, і се була довга справа, бо все то лабораторія була замкнена, то інші причини заважали, а то потім самого лікаря трудно було побачити. Нарешті, розглянувши аналіз, він укріпився в думці, що се «форменное воспаление», посадив мене на тиждень на молочну діету (без білого м'яса, риби і яець), дав Contrexéville, salol і деякі наркотіки на случай бо-лів, казав слідити за t° , — вона у мене не була високою, так не вище 37,7 навіть у найгірший час, а то 37,2–37,4 звичайно. Казав, що то добре — така t° , а якби висока, то було [б] уже небезпечно. По аналізу ж виходить так:

Тепер	Торік у сю пору
Білок 1,5‰	0,3‰
лейкоцити «в большом колич[естве]»	теж
ерітроцити 3–5 в поле зрення	не було
епител[ий] грушевидн[ой] и кругл[ой]	
форми «в знач[ительном] колич[естве]»	теж
ціліндри гиалиновые	зернистые
2–3 в препарате	не було
Туб[еркулезные] бац[иллы] Koch'a	
«кучами в каждом поле зрення»	про се виписка торішня згубилась.

Оце такі об'єктивні дані, а суб'єктивні теж поганенькі, бо хоч живіт і рідше тепер болить, але спина і ноги майже без перериву тупо, а часом і гостро побольють, буває, що й крізь сон їх почуваю. Може, се кара за те, що не поїхала в Єгипет, а може, як каже тутешній лікарь, винні якісь внутрішні причини — напр[иклад], поганий обмін від сидячого життя (але ж се вже річ непоправна, бо инакшого життя я ж не можу провадити). Так чи инакше, справа стоїть поганенько, хоча і не так-то вже погано: торік зимою (до виїзду в Єгипет) суб'єктивно було куди гірше (об'єктивної провірки не було). Мене дивує, що лікарь не звертає ніякої уваги на те, що се туберкульоз, і все більше налягає на діету — досі всі лікарі робили якраз навпаки, але,

може, се пояснюється небувалим досі % білка (рівняючи, а здається, абсолютно його небагато). Лежати в ліжку мені не приказано, та й шкода було б у таку весну, яка тепер стоїть, але я, звісно, валяюсь чимало, коли не в ліжку, то в кріслі. Як посижу довше на стільці, зараз збільшується і біль, і виділення крові (в точках і обрізках, а то і в згустках та клаптях шкірки), а невеличке виділення і без того щодня єсть.

Найтрудніше мені — се пити молоко. Таку вже подлу натуру зроду маю: як тільки треба щось конечно вживати, так і зненавижу його. З сим загостренням хвороби наступило і приглушення писателського настрою — яюсь поглупіла і розлінувалась. Поки що се ще й не біда, бо за минулий рік дещо зроблено і ще не зужито, але досадно, що не можу ні переписувати, ні навіть виправляти нічого, бо для того треба сидіти за столом (інакше ніяк не примощує — се тільки з маленькими листочками можна), а саме так і не можу сидіти. Ну, та, може ж, се ще яюсь мине.

Здається, хутко знов змінимо квартиру, бо ся хоч і має гарні кімнати (маловато — 3 всього), але двір дуже несанітарний і погане, бо гучне, сусідство — казарма *vis à vis*¹ і «веселий дім» в нижньому етажі, через те галас день і ніч (от і в сей момент гармонія рипає). Але ти пиши на сю адресу (якщо не подам хутко иншої), ми акуратно заявляємо на пошту, і вона акуратно пересилає нам листи на всі наші «кочевья». Служба Кльоніна тут ліпша трохи (служить за члена окр[ужного] суда, а платять йому як «помощнику мир[ового] судьи» — се на Кавказі «принято» такі командіровки, щоб казни дешевше було). Матеріяльно воно не ліпше, але хоч справи тепер «гражданські», так що ні з тюрмою, ні з чим таким не зв'язані, і розпреділення роботи нормальніше, хоч їсти та спати є час, коли вже не жити по-людськи... Я тепер йому майже нічого не помагаю, бо нема в тім потреби, хоч би я й могла, — тут канцелярія ліпша. Все-таки він дуже перетомлений; вприскує тепер какоділовий натр — мовби трохи помагає.

---

¹ Навпроти (франц.).

Будь здорова, любая. Я вже забагато пишу. Цілую міцно тебе і Михаля. Наші кланяються.

Твоя Леся

166. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

25 березня 1912 р. Кутаїсі

12.III.1912

Люба мамочко!

Хотіла я дідзятись, поки мені вже виразно стане ліпше, та тоді вже писати, але, видно, ще сього довго ждати, то нехай буде й так. Не пам'ятаю, чи я тобі писала, що лікарь сказав про сюю слабість, а саме — що се зовсім не шлунок болів, а тиї ж таки нирки, і що тепер у мене запалення нирок, себто заго-стрена форма хронічного катару. Посажена я тепер на молошно-ростинну діету (ні білого м'яса, ні риби, ні яець не їм) і вже вспіла до неї звикнути. Ліпше мені в тім напрямі, що нема болів у животі, але болі в спині і в «путях» все-таки єсть (і часом ще гірші, ніж були в Хоні), ходити по хаті можу, але недовго, на вулицю ж зовсім не вихожу від того часу, як приїхала сюди, хоча се не така вже біда, бо єсть у нас два балкони великі і я по цілих днях сижу там, користаючи з прекрасної весняної погоди. Стан мій не такий поганий і гострий, як був торішньої зими до виїзду в Єгипет, але зате, здається, сьогорішне заго-стрення приймає більш затяжний характер і похоже просто на «другу стадію» хороби. Лікарь мені сього не казав, і ніхто не казав, тільки мені самій так здається, але я, може, й помиляюсь. Лілі я писала про всякі об'єктивні ознаки (дані аналіза і т. ин.), то вона ліпше може тобі пояснити, що саме зо мною робиться, а мені, може, й не все кажуть по правді.

Чи ти ще не друкувала «Королівни», чи вона була вже надрукована, та той № до мене не дійшов? Один № напевне пропав (той, де була стаття про виставу укр[аїнських] малярів), а може, вона саме там і була. Тільки, може, вона тобі «спротивилась», то ти не стісняйся «забракувати» її — я тобі щось инше пришлю. Хоч ти й кажеш, що тобі «нічого не треба», але я вже бачу, що се ти знервувалась (се і в цілому твоєму листі видко),

і не думаю приймати *à la lettre*.¹ Від написання «яких 20 стрічок», звісно, ніхто заслабнути не може, але як хто вже слабкий (від чого иншого), то не зав[жди] може зложити порядних віршів, хоч би й у 20 стр[ічок]. Та й я сама не знаю, чому мені «дрібні» вірші тепер не пишуться. Перекладів же я тепер ніяких не роблю, бо не маю добрих (може б, ти мені прислала ту антологію французьку, що в тебе є?) оригіналів європейської поезії, а з рос[ійської] взагалі не перекладаю. Оце знайшла один свій давніший переклад народної італіанської пісні,⁶⁶⁹ може, він тобі сподобається, то надрукуй. Гонорарів, повторюю, я від тебе не хочу. Взагалі, я з найбільшою втіхою зреклася б усякої плати за свій «дар богів» хоч би вже ради того, щоб потім не чути докорів «за великие и богатые» гонорари (тільки, Господи, хто се з нас їх коли такі одержував — невже я?), але от замість того мушу просити тебе передати вложену сюди записку⁶⁷⁰ — все в тій же гонорарній справі, прошу тільки передати чи переслати помимо Сірого. Що ж робити, коли я — хвора і бездіпломна людина — иншим способом не можу нічого заробити (в Єгипті, правда, могла «хедер»^{II} одкрити,⁶⁷¹ тут же і сього не можу), а заробляти мушу. Звісно, якби я вміла продавати не так рукописи, як «вдохновеньє»,⁶⁷² то, може б, досі з самих «авторських» забагатіла, та коли ж маю таку прокляту натуру, що замість «хлебных пьес» виросшую з серця якісь лісові, мовляла ти, «квітки», а з квіток же, відомо, хліба не їсти... Ет, та цур їй, сій темі, — від неї тільки «t° повышается»...

Спасибі за переслану книжку «Вістника». За сей рік я більш його не одержувала, та й за минулий рік 11 кн[ижки] таки не маю. Дякую за переслану статтю Гехтера,⁶⁷³ не скриваю, що мені сі речі інтересні. Хоч я уміла і «в пустині» бути «гласом вопіющим»,⁶⁷⁴ але все ж цікаво, як той глас може відбиватися не в пустині... А от Євшан вважає, що пора б уже якусь нову літературну команду набрати, а то що ж — «усе ті самі». Ну, й швидким же темпом іде у нас життя, коли для наших

¹ Буквально (франц.).

^{II} Школу (іврит).

критиків уже й Олесь і Чупринка⁶⁷⁵ — «ті самі». Хто ж для них «новий», коли так? А у людей 50-літній Метерлінк⁶⁷⁶ все ще «молодий»...

На переслані листи я вже відповіла. Аж сором, що люде так дбають про мене, а я така недбалиця. Та, здається, моя лінь патологічного походження (треба вже хоч сим потішитись).

Міцно цілую тебе, любя мамочко. Як не маеш часу на довгі листи, озивайся хоч коротенько. Кльоня тобі кланяється. Михайлові і п[анові] Петр[уненку] моє щире вітання. Ще раз цілую тебе.

Твоя Леся

167. ДО М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

27 березня 1912 р. Кутаїсі

14.III.1912

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Пробачте, що клопочу Вас приватною справою, але я не знаю, до кого вдатись треба, бо д[обродій] Сірий, як чую, часто виїздить і, здається, не всі мої листи дістає. Не відмовте допомогти, щоб я одержала гонорар за драму і вірші, уміщені в «Л[ітературно]-Н[ауковому] Вістнику» в X-XII кн[игах] 1911 р[оку] і в I 1912, — я, власне, ще нічого за них не одержала. Хоча д[обродій] Сірий перевів мені сього року телеграфом 100 р[ублів] без пояснення рахунку, але він саме стільки був мені винен ще за мій збірник, отож, либонь, се й є сплата того довгу, — я принаймі так вважаю. Скільки саме належиться мені з «Вістника», не знаю, бо не дістала XI кн[ижку] за 1911 р[ік], де є кінець моєї драми; зрештою, я завжди покладаюся цілком на рахунки контори «Вістника». При сій нагоді прошу, нехай удержать з гонорару мого річну передплату за «Л[ітературно]-Н[ауковий] Вістник» на 1912 р[ік] і посилають мені його, а то я досі лиш I кн[игу] маю, і то від моєї матері. Ще раз прошу пробачити за такі misères.¹

З глибокою і щирою пошаною

Леся Українка

---

¹ Дрібні турботи (франц.).

168. До О. П. Косач (сестри)

5 квітня 1912 р. Кутаїсі

23.III.1912

Любая Лілеєнко!

Я через те не відповіла тобі зараз, що хотіла довідатись результатів нового аналізу і поради лікаря, а крім того, в'яснити наші перспективи на літо. Аналіз, однак, майже такий самий, як був той, що я тобі посилала, — той був зроблений 17 лютого, а сей 18 марця, — знов 1,5% білка, еритроцити 3–5 «в поле зрення», циліндри «зернисті» 1–2 на препарат (гіалінових сей раз не було), лейкоцитів, як завжди, багато, і ще якась «слизь» (бактеріоскоп[ічного] аналізу тепер не робили). Як видно, місяць молочно-ростинної дієти не дуже-то щось перемінив. Тепер лікарь зважив, що все-таки мені треба їсти трохи білого м'яса, хоча з огляду на білок і не слід би, через те що инакше я можу виснажитись (хоча я того виснаження почуваю не більше, ніж звичайно було і при м'ясі), казав пити Віші,⁶⁷⁷ дав літій, а проти болів компреси теплі і беладону. Вчора була в мене трохи підвисшена t° (37,6), але недовго, всього скільки годин, а потім уже було 37,3, та се вже тепер увійшло в звичай. Про Tугарosan (um чи us?) питала, але лікарь тої статті не читав, тільки обіцяв прочитати. Взагалі ж він каже, що багато є таких речей, що на легкі добре впливають, а для нирок зовсім не годяться, але, може, се й не таке.

Тепер щодо літніх планів. Кльоні дають одпук всього на один місяць (28 днів) (на іюнь), то він його візьме, але їхати нікуди не думає, буде вже так якомсь дома відпочивати та за місто виїздити на свіже повітря. Бо як їхати до тебе або до мами, то сама дорога займе тижнів 1½, та ще й треба вертатись зарані, щоб не зараз з дороги втомленому на службу йти, — то що ж лишиться на гостювання? яких-небудь тижнів два? Тим часом нам двом така подоріж коштувала б коло 200 р[ублів], а се нам тепер великі гроші, тим більше що я тепер трачу на ліки, а на прийдешню зиму, може, ще й більше потратити

прийдеться, якщо мусітиму конче виїхати в Єгипет. З огляду на це все, ми вже зважили літом «не рипатись», а просити тебе з Михалями в гості до себе. Тут для здорових нирками людей літо зовсім добре, бо хоч дощ і йде частенько, але місто нагірне, то сохне дуже хутко і ніколи нема болота, тільки через дощі нема такої спеки, яка могла б бути по тутешньому сонці. Хто може ходити, то тут є де погуляти за містом, і краєвиди тут дуже гарні. Квартира наша тепер стала ліпша, бо «піднижне заведение» скасувалося, двір хазяйка почистила, а солдатів літом не буде, бо вони через місяць підуть в лагерь. Зрештою, літом (з мая) буде багато вільних квартир, то, може, ми й переберемось, коли знайдемо щось ліпше і по ціні приступне. Приїзди, любая моя, ми тебе дуже-дуже просимо. Я сподіваюсь, що тобі тут непогано буде і навіть краще, ніж ти, може, з моїх слів і листів уявляєш, бо одно діло жити на чужині, а друге — приїхати на неї подивитись. До того ж, літом нема тих невигод, що зимою, бо тут хати саме для літа й приспособлені. Кльоні було б, звісно, приємно, якби ви приїхали тоді, як він матиме одпуск, та й вам було б веселіше, бо він би показав тутешні околиці (він їх «по долгу служби» добре взнав), і взагалі воно краще, як нема в хаті відгомонів служебної «гонки» і «каторги» (не в прямому смислі, бо Кльоня тепер «цівіліст», а не «кріміналіст»). Але якщо тобі невигідно їхати в іюні або якщо хочеш утікти від тої юги, то приїзди, коли тобі краще, і, у всякім разі, якомога надовше.

Ти, може, думаєш, що чому б мені самій без Кльоні не поїхати, коли вже з ним не можна? Так, правду кажучи, в такому стані, як тепер, мені взагалі їздити трудно — від невеликої навіть тряски мені болить всередині, а не знаю, як би воно було, коли б проїхати залізницею, напр[иклад], від Севастополя до Катеринослава. А чи сей мій стан хутко зміниться, чи буде він літом ліпший, може, він теж прийняв хронічну форму, як то в мене звичайно, — все ж це невідомо. Та ще й мама, певне, образилась би, коли б я побула у тебе, а в неї ні, тим часом їхати мені ще й у Київ або в Гадяч було б уже напевне не корисно, а може, й просто не під силу.

Як будеш їхати до нас морем, то їдь на Поті або на Батум (в Поті не завжди добре пароходи з поїздами сходяться, а ріжниця в ціні чи їхати до П[оті], чи до Б[атумі] пуста, та й на Батум варто подивитись, а Поті нецікаве), потім бери білет просто до Кутаїса, їхатимеш до ст[анції] Ріон тим шляхом, що йде на Тіфліс, а в Ріоні пересядеш на маленьку віточку (подібну на ту, що з Лохвиці до Гадяча) і приїдеш просто в Кутаїс. Якщо даси знати, коли саме ви приїдете, то хто-небудь з нас вийде на вокзал, се навіть і недалеко від нас. Як їхатимеш, то, будь ласка, візьми з собою, які матимеш укр[аїнські] газети і журнали (крім «Вістника» і «Рідн[ого] Краю», бо його маю, а газет не маю жадних), а може, і які нові книжки трапляться, за все подякуємо, чим більше збереш, тим краще (морем везти їх можна даром, коли в кошику, а не в скрині, а залізницею можна товаром відправити).

Чому ми не можемо тепер дістатись у Бессар[абію] або на Поділля, розкажу, як побачимось, — «то довгее слово», а до того часу вже не писатиму довгих листів. Коли Михайло тепер з тобою, привітай його і передай наше запрошення, а в Київ я йому окремо напишу. Цілую міцно тебе і Михалю, Кльоня теж цілує і просить у гості.

Твоя Леся

Ф[еоктиста] С[еменівна] і Маруся кланяються.

169. До Ю. П. Тищенко

25 квітня 1912 р. Кутаїсі

12.IV.1912

Високоповажаний Павле Пилиповичу!

Вчора я одержала од Вас гроші, 75 р[ублів], і листа, писаного ще 26.III. Така велика поштова задержка була виною того, що я написала до п[ана] Петруненка ще раз у цій самій справі і, признаюсь, на сей раз трохи в нервовому тоні, бо мене не так сердило опізнення з виплатами (хоча воно було мені дуже не до речі), як ігнорування моїх листів, просьб і запитань, — мені

просто здавалось, що я вже стала якимсь нулем і для «Вістника», і для «Дзвона». У мене був такий настрої, що якби й тепер не дійшло до мене «ні вітру, ні хвилі» од Вас, як од представника «В[істника]» і «Дз[вону]», то я б уже більше ні словом не озвалась, хоч і до кінця віку, махнувши рукою і на читачів, і на заробітки, бо воліла «машиністкою» в канцелярії де-небудь служити, ніж отак вижебрувати тії гонорари та випрошувати собі «ласкавої уваги». Може, такий настрої здасться Вам просто хоробливим, але з мене й трудно вимагати здорової терпливости й спокою, і я не ручу, що при подібних умовах не може повторитись і подібний настрої. Тепер, розуміється, він змінився, і, користаючи з того, поговоримо спокійно.

Коли Ви рахуете 100 р[ублів], послані зимою, яко належність од «В[істника]», то нехай і так, я тільки хотіла б знати, чи в ції 175 входить і гонорар за «Лісову Пісню», чи тільки за «Р[уфіна] і П[рісціллу]», «Вілу» і «Хвилю», — якби я мала всі книжки, то могла б і сама вирахувати, але я не маю кінця «Р[уфіна] і П[рісцілли]», бо 11 кн[игу] за 1911 р[ік] так і не одержала, а з сього року маю тільки першу книгу, і більше жадної, тому навіть не знаю напевне, чи «Л[ісова] П[існя]» була надрукована. Розуміється, що книжками я інтересуюсь не тільки для рахування аркушів (в сьому мене й інші замінять), і тому дуже прошу Вас розпорядити в експедиції, чи вже там як, щоб мені таки вислали 11 кн[игу] 1911 р[оку] і 2, 3 та, либонь, вже й 4 кн[иги] за сей рік, — їх можна послати й посилкою, бо, може, бандероль стілько книжок не здержить. Адреса моя все та сама, що я подала в телеграмі, — я на неї все акуратно одержую. Якби я мала виїхати чи змінити адресу, то сповіщу Вас завчасу. Що ж до того, «коли» мені посилати гроші, то є відома приказка: *bis dat qui cito dat*,¹ але як Ви до іюля не можете, так що ж я можу на се сказати, нехай буде в іюлі. Я ж ніколи не напосідаюся і не «видираю з душі», а прошу тільки визначати термін і суму, щоб я знала, коли і на що маю надіятись, щоб відповідно до того розкладати свої видатки, не попадаючи в руки до лютих

---

¹ Двічі дає той, хто дає швидко (лат.).

тутешніх лихварів, та й щоб в разі малих літ[ературних] заробітків я мала час знайти добрий інший заробіток (се зовсім для мене можливо, тільки не хочеться покладати на те багато сили, бо її вже тоді на писання не стане, а хотілось би жити не тільки «для єдиного хліба»).

Отже, в іюлі я одержу од Вас 87 р[ублів] 50 к[опійок], на точність Ваших рахунків я зовсім покладаюся, та на сей раз надіюся, що і в терміні висилки не буде неточности.

Тепер в справі видання II т[ому] моїх творів.⁶⁷⁸ Я в принципі зовсім згожуюсь на сее видання, тільки хотіла б знати, чи умови будуть ті самі, які були при I т[омі], чи, може, які інші. Я дала б до сього II т[ому] збірку дрібних віршів, що не ввійшли у видані досі три книжки, і одну або дві драм[атичні] поеми (се — як дозволить місце). Зараз не можу визначити, які саме речі маю тут умістити, бо їх треба всі переглянути, а передо всім зібрати докупи, се ж, може, і не така швидка справа, бо не всі вони при мені, а деякі ще треба моїм кореспондентам по старих журналах пошукати. Думаю, що і я мушу назначити сю справу не раніше, як на іюль, та се, може, й до речі, бо менше буде плутанини з рахунками, якщо до того часу справа з I т[омом] вже зовсім зліквідується (я принаймі воліла б, щоб се було так). У всякім разі, до підготовки того II т[ому] я візьмуся таки тепер — дещо ж у мене в хаті є, — а Вас попрошу прислати мені, коли можете, ті кн[иги] «Вістника», де уміщені «Касандра» і «На пущі» (се буде III і IV кн[иги] за 1910 р[ік] і I–II за 1908), — мені б хотілося которусь із них умістити, а може, обидві, як «влізуть». Дрібними віршами Вас клопотати не буду, зберу якомсь сама. Зрештою, може, Вам такий зміст II т[ому] не до мислі, то напишіть, що саме було б Вам бажано, та не дуже гайтеся з листом, коли треба, щоб справа йшла скоріше, бо, приймаючи на увагу простори, місяць може піти на самі прелімінарії,⁶⁷⁹ а мені на роботу переписування (з дрібними віршами сього вже не минути) і переглядання теж треба вивиривати час від своєї хвороби, отже, раніше почати було б практичніше. Але як Вам нема з тим спіху, то я в данім разі не буду в претензії за зволікання, бо се ж Ваша ініціатива, то Ваша

й справа, Ваш і інтерес. Якби ж хто інший почав зо мною переговори про подібне видання, то я у всякім разі сповіщу Вас раніше, ніж зважуся на що.

На закінчення ще раз прошу про одно тільки — прислати мені ті книжки «Вістника», що мені бракує, і я вже буду загожена. Ви, запевне, не можете навіть собі уявити, що значать для мене тут сі книжки.... зрештою, лірика більше пасує до віршів, а лист сей і без того довгий.

Бувайте здорові. Дай Вам Боже гаразд.

З пошаною Л. Українка

170. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

2–3 травня 1912 р. Кутаїсі

19.IV.1912

Люба мамочко!

Сподіваюсь, що ти вже досі вернулася з своїх мандрівок⁶⁸⁰ і лист сей не буде лежати, тебе ждучи. Я думаю, що мій великий лист до Лілі прийшов до неї саме тоді, як ти була там, і вона, певне, пояснила тобі, як слід оцінювати всі ті дані, що я їй списала. Тепер мені начебто ліпше, головно тим, що кров перестала так часто виділятись, та й остатніх кілька день т° нормальніша, а то вже була дуже часто 37,5, чого, напр[иклад], торік так хронічно не бувало. І так взагалі почуваюся міцніше, навіть збираюсь (правда, ще тільки збираюсь) дещо трошки робити. Сірий заводить переговори про видання II т[ому] моїх творів, так от думаю дещо переглянути, щоб зложити книжку, але заважає мені, що хтось зачитав⁶⁸¹ (навіть і тут се трапилось!) київське видання «На крилах пісень», а без нього я ніяк не можу пригадати, що є в мене inédit¹ з дрібних віршів. Будь ласка, пришли мені один примірник «На крилах пісень», та й я буду вдячна, коли пришлеш скоріше, бо й так через сі простори справа ся навряд чи хутко йтиме. Не скажу, щоб із Сірим

---

¹ Неопубліковане, нове (франц.).

було дуже приємно мати діла, особливо зв'язані з грошовими рахунками, — поки доправишся тих грошей, то сам себе зненавидиш. Але се вже чомусь скрізь так ведеться, що до тих літ[ературних] заробітків ставляться «роботодавці», як до прошеного хліба, — се вже якийсь прокляття нашої професії. Ну, та що ж, либонь, і великий Гомер⁶⁸² був просто жебраком в очах тих, що його слухали і вділяли йому шматки м'яса від свого столу за пісні...

Нарешті я одержала 3 книжки «Л[ітературно]-Н[аукового] В[істника]» і вже маю кінець «Руф[іна] і Пр[ісцілли]» та «Ліс[ову] Пісню». Розуміється, «огорчили» мене помилки — цілі стрічки пропущені! От іще друге прокляття, але вже, здається, не професіональне, а національне, бо у людей уже се вважається не фатумом, а просто скандалом, а по-нашому, то й тут «доля» винна. Ет, з того всього я роблюся «ґдирою» — правда? В сьому настрою трохи винна й погода — після чудової провесни препогана мокра весна настала, ще з Великодня «заколодило» та з того часу ледве чи 5 день сухих було. Оце робить Кльо-ня заходи, щоб з Кавказу перевестись, та ще нічого виразного нема, а нам вже не терпиться.

Спасибі за вірші Жука;⁶⁸³ якби він більше попрацював над ними, то були б зовсім гарні, а так — поезії чимало, але артизму часом бракує.

Будь здорова, люба мамочко, міцно-міцно тебе цілую. Мих[айла] Вас[ильовича] і інших родичів вітаю.

Твоя Леся

20.IV

Тільки що одержала листа твого від 14. Поздоровляю Доруню і нового шваґра,⁶⁸⁴ щиро бажаю щастя і вірю в сповнення сього бажання — вони дібрана пара!

171. До М. В. КРИВИНЮКА

16 травня 1912 р. Кутаїсі

3.V.1912

Дорогий Михайле!

Я була дуже рада, одержавши од Вас листа попри картці з Дориного весілля.⁶⁸⁵ Давно вже ми одно до одного не озивалися, але Вам, певне, ніколи було, а я, пам'ятаючи Вашу банкову «каторгу»,⁶⁸⁶ боялась уже турбувати Вас «кореспонденцією», хоч би й не діловою. Але тепер «не могу молчать», коли Ви обізвалися. Отже, насамперед починаю з питання, чому Ви ні слова не пишете, чи збираєтесь сього літа приїхати з Лілею і Михайлом до нас? Я навіть розумію сю «фігуру умолчання» яко певну демонстрацію з причини того, що я адресувала листа з запросинами до Лілі, а не до Вас зокрема, але ж я знала, що на Великдень Ви маєте бути у неї, то й думала, що листа мого і прочитаєте, і обміркуєте вкупі, а Ліля скоріше знайде час відповісти і за себе, і за Вас. Тим часом Ліля зовсім на мого листа не озивається, а Ви — пишете з умолчаним. Чи так не сором робити, люде мої добрі? Невже Ви можете сумніватись у щирости моїх записин тільки тому, що вони виражені в одному, а не в двох листах? Ну, так-от я пишу виразно: прошу Вас, дорогий Михайле, від свого і від Кльоніного ймення, приїхати до нас сього літа в гості і написати, «чи і коли» маємо Вас сподіватись. Коли і тепер мені не буде виразної відповіді, то вже ображуся я. Але поки що мені ще не хочеться дуже ображатись і я говоритиму по добрости. Ми б дуже хотіли знати, коли саме Ви приїдете, щоб до того пристосуватись. Ліля начебто мені казала, що і Ви, і вона можете мати 2 місяці відпустки сього літа і що сі 2 місяці могли б віддати нам. Хотілось би знати, які саме місяці дадуть Вам. Кльоні вже дано відпустку на юнь, і спочатку він було зважив пересидіти її дома, нікуди не рипаючись, бо й грошей у нас мало, але, відай, прийдеться йому хоч кудись недалеко в гори виїхати, бо в нього нерви прийшли в дуже лихий стан за два роки безперервної роботи (та й перед двома роками був тільки невеликий перерив, коли він возив мене

в Єгипет) і, либонь, треба їм ліпшого ремонту, ніж можна досягти в незмінній обстановці та ще й у місті. Все ж таки, якщо Ви приїдете саме в юні, то треба йому прийняти се на увагу. Я у всякім разі не думаю з ним їхати, бо як маю тратити гроші літом, коли мені все ж буває ліпше на здоров'я, то ліпше вже сховати їх на зімову подоріж, без якої вже навряд чи обійдеться, приймаючи на увагу сумний досвід двох остатніх зим.

Як я вже писала Лілі, тут перша половина літа буває мокріша від другої, але, може, се Вам нічого, та, може, й рік на рік не приходиться. От лило цілу весну без перестанку, то, може, вже на літо запасу не стане. Тепер, нарешті, тепло і гарно. А приїхати Вам до нас на Кавказ таки крайня пора тепер, бо на той рік ми вже, може, на Кавказі не будемо, принаймі постаємо вийхати з нього, бо сумнівна втіха тутешнього життя коштує дорого, а оплачується мало, мої ж «запасні фонди» вже вичерпані. Проте ж, як хто не бачив Кавказа, то таки його бачити варто, бо поети зовсім не брешуть, «воспіваючи» його красу, а про матеріяльні невігоди писати не личить поетам (принаймі в віршах — в приватних листах дозволяється).

Сподіваючись приємної відповіді, що Ви таки приїдете, я прошу Вас, як і Лілю, зібрати для мене щось з новинок літератури нашої (що вийде і що в руки впаде), а спеціально «Історію Літ[ератури]» Єфремова⁶⁸⁷ і рецензію на неї Франка,⁶⁸⁸ що друкувалась у «Ділі», не знаю коли саме (може, п[ан] Петр[уненко] знає).

Здоров'я моє наче поліпшало, неважаючи на поганеньку весну, т° нормальніша, і болів менше, раз я навіть виходила з дому, хоч і недалеко. Користаючи з того, я трохи попрацювала, але результати тої праці ще приховую,⁶⁸⁹ — нехай-но люде від мене відпочинуть, нема чого «в зуби нав'язати» — правда?

Бувайте здорові. Кл[ьоня] і Ф[еоктиста] С[еменівна] Вас вітають. Ф[еоктиста] С[еменівна], може, побачить Вас раніше, бо за тиждень збирається в Київ та, може, й юнь там пробуде. Цілую Вас і маму, привіт п[анові] Петр[уненку]. Де ж тепер Дора?⁶⁹⁰

Ваша Леся

172. До Ю. П. Тищенка

18 травня 1912 р. Кутаїсі

5.V.1912

Високоповажаний Павле Пилиповичу!

Одержавши «Л[ітературно]-Н[ауковий] В[істник]» і побачивши в друку «Руфіна і Прісціллу» та «Лісову Пісню», я беру назад свої слова, що я «загожена» з тих 175 р[ублів], що Ви мені послали. Либонь, се або в Вашому листі якась помилка, або я Вас зле зрозуміла, що нібито се має бути увесь гонорар за «Руф[іна] і Пр[ісціллу]» і за «решту» моїх речей, уміщених потім. Адже 175 р[ублів] належало б мені тільки за самого «Руф[іна] і Пр[ісціллу]» (коли з того відлічити передплату за «В[істник]», як я просила), бо ся річ займає в друку 5½ аркушів і 2 сторінки, а вже Ви, будьте ласкаві, сами підрахуйте, кільки се вийде, кладучи по 32 р[ублі] від аркуша, як се було досі (я й тепер так уважаю, бо мене не упереджувано ні про які зменшування гонорарів). Се щодо «Руф[іна] і Пр[ісцілли]». Тепер же за «Лісову Пісню» (3 арк[уші]) мені належить 96, за «Вілу» (½) — 16 р[ублів], разом 112 р[ублів]. Скільки належить за «Хвилю», прошу Вас вирахувати, бо я забула, як оплачуються дрібні вірші.

Отже, я вважаю, що мені належить ще од «Л[ітературно]-Н[аукового] В[істника]» 112 і скільки рублів. Якщо Ви маєте проти сього якісь заперечення, то прошу їх мені негайно написати, а коли не маєте ніяких, то будьте ласкаві прислати всі гроші, щоб уже сі рахунки раз були покінчені, бо й так вони вже затяглися надовго. Не думаю, щоб і виплата гонорара за «Л[ітературно]-Н[ауковий] В[істник]» залежала від книгарняних півріччів; коли ж вони залежать від чогось иншого, але не підвладного Вам, то майте добрість вказати мені, до кого саме маю звертатися в сій справі. Себто не звертатися, але звернутися раз, і то остатній, бо, вірте мені, роль «просительниці» мені абсолютно не по натурі і я мушу з нею покінчити, хоч би й з тяжкими наслідками для себе, якнайшвидче.

Книжки з «У пущі» і «Кассандрою» (кінцем, а початку нема — може, запас тої книжки вичерпаний?) я одержала.

Тільки я зважила пождати Вашої відповіді на мої питання щодо сього видання, а тоді вже братись до роботи,⁶⁹¹ бо як затрачу роботу марне, то мені буде шкода, а поки відповіді нема, то сей риск все передо мною.

Сподіваючись швидкої і докладної відповіді, застаюсь з найбільшим поважанням.

Л. Українка

173. До Ю. П. Тищенко

29 травня 1912 р. Кутаїсі

16.V.1912

Вельмишановний Павле Пилиповичу!

Я дуже рада, що наші непорозуміння починають роз'яснитись. Недавно я одержала 70 р[ублів] від «Л[ітературно]-Н[аукового] В[істника]», а вчора Вашого листа, писаного 11.V. В справі решти довгу «Л[ітературно]-Н[аукового] В[істника]» напишу вже до Людм[или] Мих[айлівни],⁶⁹² а Вас попрошу тільки роз'яснити їй справу з тими 100 р[ублями], посланими од Вас мені по телеграфу. Мені ж би було до краю ніяково, коли б вийшло, неначебто я двічі правлю ті самі гроші з «Дзвона», і знов було б прикро втеряти 100 р[ублів] у «Л[ітературно]-Н[ауковому] В[істнику]», а щось такого могло б вийти без Вашого остатнього листа, бо ось що Ви мені писали з приводу сих грошей 26.III.1912 (виписую буквально): «Перш за все про ті 100 рублів, що післав я вам в сьому році.¹ Гроші ті післані Вам від «Літер[атурно]-Наук[ового] Вістника» яко частина гонорару за «Руфіна» і дальших праць. Ви зарахували то яко гонорар за збірник, виданий «Дзвоном»... Річ ся в тому, що пайщики «Дзвону» не внесли всіх грошей в касу⁶⁹³ і тому... мушу тепер чекати до юля, коли одержу з книгарень комісові, тоді в першу чергу надішлю Вам. По моему обрахунку⁶⁹⁴ вам ще належить за сей I том 87 руб[лів] (ся цифра написана з поправкою неначе

¹ Очевидно ж, річ іде про послані телеграфом, бо інших я од Вас до 12.III.1912 р[оку] не мала. — Л. У.

з 76-ти. Л[еся] У[країнка]) 50 к[опійок]. Рахуючи по 25 р[ублів] за аркуш. З тими 250 руб[лями], що дав вам, се буде 337 р[ублів] 50 к[опійок]». Мені се здалось зовсім ясним, і я, коли пам'ятаєте, писала, що згожуюсь пождати «Дзвонів» до іюля, а з «Л[ітературно]-Н[аукового] В[істника]» вже рахувала на 100 р[ублів] менше довгу. Тепер (11.V) Ви мені пишете: «Очевидно, я написав Вам дуже неясно, коли писав, що 100 руб[лів] посилається не в обрахунок платні “Дзвону”, а за “Л[ітературно]-Н[ауковий] В[істник]”». Себто виходить, що «Дзвін» уже виплатив мені всі гроші, і то не 337 р[ублів] 50 к[опійок], а 350? Може, «Дзвін» увійшов в якусь угоду з «Л[ітературно]-Н[ауковим] В[істником]» і сі 100 р[ублів] складають решту довгу «Дзвону» і частину довгу «Л[ітературно]-Н[аукового] В[істника]», але я ж того не знаю. Отже, прошу Вас, поясніть, що треба, в сій справі Людм[илі] Мих[айлівні], а мені напишіть, яку саме розписку я повинна видати «Дзвонів», а яку «Л[ітературно]-Н[ауковому] В[істнику]», бо, либонь, і там, і там ведуться точні рахунки, і я б не хотіла, щоб Ви або я попали в фальшиве становище через випадкову неточність в листах. Рівночасно я пишу Людм[илі] Мих[айлівні], отже, коли Вам се вигідніше, обговоріть вкупі з нею сі рахунки (коли хочете, покажіть їй сього листа, але я на сім не настоюю) і вкупі з нею напишіть мені, кому яку розписку я маю прислати. Тим покінчатись вже до решти всякі непорозуміння, і ми з Вами матимем вільні руки до дальших «контрактів». Чи ж не правду писала я Вам, що ліпше покінчити раніше торішні рахунки, а тоді вже переходити до нових, — адже бачите, скільки плутанини з двома виданнями, а що ж би то було з трьома? Не діловий ми народ українці, хоч і видумали приказку: «Любімося як брати, рахуймося як жиди»...

Все-таки можна і про нове видання поговорити, щоб на всякий случай не опізнювати справи. Я одержала початок «Кассандри» і тепер вже маю всі матеріяли в зборі. Добре, що я пождала од Вас відповіді і не бралась до переписування віршів, бо пропала б даремне найтрудніша для мене праця — переписування (сила в тім, що переписувати не можна лежачи,

а довго сидіти мені вадить). Тепер я вже переглядаю і поправляю «Кассандру». З Вашим планом видання я можу згодитись, окрім одного пункту: мені б не хотілося уміщати тепер «Руфіна», раз — через те, що він довгий (5½ арк[ушів] «В[істника]», а в «Дз[воні]» було б, може, і 6½, приймаючи тип I тому мого збірника) і з ним та з трьома іншими п'єсами книжка дійшла б до 20 арк[ушів], а се забагато; друге — може, інші п'єси колись хтось схоче ставити¹ і для того подати книгу в театр[альну] цензуру, то «Руфін» може сій справі пошкодити, бо він був уже в театр[альній] ценз[урі] і їй не сподобався,⁶⁹⁵ отже, через нього можуть і сусідки його невинно постраждати; третє (і для мене найважлише) — що я не трачу надії десь колись видати «Руфіна» у непопсованому виді (Ви ж знаєте, що я мусила його попсувати «поправками»),⁶⁹⁶ а так «увіковічувать» в окремому виданні сей спотворений текст вважаю навіть некорисним. Прикинувши приблизно, я бачу, що й три названі Вами п'єси (без «Руф[іна]») займуть 10–11 арк[ушів], а може, й більше, то воно ж якраз і досить. «Руфін», може, колись вийде в товаристві з тими, що не ввійшли в I т[ом] з відомих Вам причин; так було б навіть більше «стільно», як тепер кажуть. Ну, та се річ не чергова.

Поки одержите від товаришів відповідь про умови, може, напишете мені про тип видання, чи він такий буде, як I т[ом]. Діло в тім, що я не хочу дрібнішого і тіснішого друку ні в яким разі (Ви знаєте причини сього), а ще хотіла б хоч поправити трохи віньетку, коли вже не перемінити, людям, знаю, вона подобається, а я як побачила одразу «три морди», так і тепер бачу — що ж я собі пораджу?

Зрештою, можна вже про все щодо видання за одним разом написати, не буду Вам морочити голови.

Бувайте здорові. Бажаю Вам всього найкращого.

Леся Українка

---

¹ Я чула, напр[иклад], про якісь заміри Садовського. — Л. У.

174. До Л. М. СТАРИЦЬКОЇ-ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ

Після 29 травня 1912 р. Кутаїсі

...Здоров'я у мене тепер таке тонке, що навіть за таку періодичність роботи, як ви визначаєте, я ручатись не можу,⁶⁹⁷ бо от, наприклад, від Різдва до Великодня цього року я абсолютно нічого не могла писати, та й се фраза, що я пишу «тільки в припадке умопомешательства», бо я тоді тільки можу боротись (чи скорійше забувати про боротьбу) з виснаженням, високою температурою і іншими пригнітаючими інтелект симптомами, коли мене попросту гальванізує якась *idée fixe*,^I якась непереможня сила. Юрба образів не дає мені спати по ночах, мучить, як нова недуга, — оттоді вже приходиться демон, лютийший над всі недуги, і наказує мені писати, а потім я знову лежу *Zusammengeklappt*,^{II} як порожня торбина. Отак я писала «Лісову Пісню» і все, що писала остатнього року.

175. До А. Ю. КРИМСЬКОГО

6 червня 1912 р. Кутаїсі

Кутаис, Джаяновский пер[еулок], д[ом] Чхеидзе
24.V.1912

Дорогий товаришу!

Стараюсь я привикнути до довжезних павз у нашому листуванні і все-таки не можу — якось турботно стає, чи не хворі Ви, чи не розгнівались чого... Може, я коли й зайве що напишу, та Ви вже не беріть мені за зле, бо сама ж я ніколи зла того не маю в думці, як пишу до Вас. От собі пишеться усяке, що на думку спаде. Та хіба ж не так воно слід між товаришами?

А то ще особливість нашого листування: ніколи я не певна, чи застану Вас своїм листом там, куди пишу. Так і тепер. Може, Ви тепер уже не в Москві, а тоді моє прохання (я таки вічно з проханнями! аж сором!) прийдеться трохи невчасно, та вже я його таки напишу. Ото, бачите, гнітить мене моя

^I Нав'язлива ідея (франц.).

^{II} Розклеєна, звалена від втоми (нім.).

«необразованність» у рідній історії, себто, розуміється, елементарні відомости я маю і дещо там читала, але перводжерел (літописів головно) зовсім мало коштувала і через те не знаю стілю, «пахощів» давніх епох, а на чужу інтерпретацію не покладаюся. Мені здається, що якби я сама прочитала якусь там «Волинську Літопись»⁶⁹⁸ чи Самовидця,⁶⁹⁹ то я б там вичитала щось таке, чого мені бракує у сучасних істориків (не виключаючи і Грушевського), а потім, може, й сказала б щось таке, чого ще не казали інші наші поети. От моя «Бояриня» тепер уже мені здається якоюсь елементарною, schwarz und weiss,^I а, певне, вона була б инакша, якби я була більше «образована». Роїться мені в думці скілька тем — і з боротьби християнства з «релігією предків моїх»,⁷⁰⁰ і з часів татарських наскоків (баладний мотив про брата і сестру),⁷⁰¹ і з цехового волинського життя,⁷⁰² вабить мене образ Костя Гордієнка⁷⁰³ (не так його самого, як подібного до нього)... багато чого такого (не з політичної історії, а з культурної), і нічого того я не пишу «єдинственно от необразования». Але я не маю ніякої змоги образуватись хоч трохи, коли Ви мені не допоможете. Скажіть, на Бога, де я можу тих перводжерел здобути? Чи їх можна купити, чи їх треба десь просити? Коли можна купити, тільки не дуже дорого, бо грошей у мене мало, то скажіть, що і де, а я вже куплю, коли ж треба просити, то вже допоможіть випросити, бо мені самій, без Вашої поруки, може, і не дадуть. А коли щось і сами пришлете, як тоді Aulard'a то я вже не знатиму, як Вам і дякувати. Але Ви бачите, яка я? Все прошу, прошу,^{II} а сама, здається, ще зроду ніякої послуги Вам не зробила. Я вже не знаю, чому воно так виходить, тільки не з браку охоти у мене чимсь послужити Вам.

Поки що я писала собі на інші теми. «Лісову Пісню» мою Ви, либонь, уже читали. Я маю за неї багато компліментів, як

---

^I Чорно-білою (нім.).

^{II} От і ще маленьке прохання — передайте мою записку д[обродієві] Кістяковському, я не знаю його адреси, а Ви, певне, з ним стрічаєтесь, а може, перешлете поштою. — Л. У.

ще ні за яку іншу річ не мала. Чи то значить, що вона справді чогось варта, чи тільки, що вона «доступна», — не знаю. Чую, хочать її ставити на сцені,⁷⁰⁴ але що з неї там вийде!.. Либонь, краще про те не думати. Се ж і єсть ота Märchendrama, що я не знала, як її назвати. Після неї я, відхорувавши, скільки належалося, написала одноактівку знов з римсько-християнським колорітом (III ст[оліття]),⁷⁰⁵ потім уже захворіла як слід — од Різдва до Великодня — на гостре запалення нирок,¹ аж навіть люде перестали казати, що у мене «прекрасный вид», але таки не покаялась і оце позавчора скінчила почату вже по Великодні нову річ,⁷⁰⁶ але яку!.. Боже, прости мене і помилуй! — я написала «Дон Жуана»!⁷⁰⁷ Отого-таки самого, «всесвітнього і світового», не давши йому навіть ніякого псевдоніма. Правда, драма (знов-таки драма!) зветься «Камінний Господарь», бо ідея її — перемога камінного, консервативного принціпу, втіленого в Командорі, над роздвоєною душею гордої, егоїстичної жінки донни Анни, а через неї і над Дон Жуаном, «лицарем волі». Не знаю, звісно, як воно в мене вийшло, добре чи зле, але скажу Вам, що в сій темі є щось диявольське, містичне, недарма вона от уже хутко 300 літ мучить собою люде. Кажу «мучить», бо писано на неї багато, а доброго написано мало, може, на те її і видумав «ворог роду людського», щоб розбивались об неї найщиріші натхнення і найглибші думки... Так чи инакше, але от уже і в нашій літературі є «Дон Жуан» власний, не перекладений, оригінальний тим, що його написала жінка (се, здається, вперше трапилось сій темі). Тільки про се ще ніхто з моїх знайомих не знає, крім Вас, і я прошу Вас нікому про се не казати, поки сей «Камінний Господарь» не вийде в друку.⁷⁰⁸ Нехай се буде «сюрпріз» читачам і критикам. Ви бачите, я почала «ганятись за ефектами» — чи не є се ознака упадку? Ох, я й так починаю боятись за себе, щось дуже вже я розписалась остатнього часу! і все так якось шалено, з безсонням, з маніакальним станом душі, до вичерпання думки, до виснаження сили фізичної. Чи так же можна витримати довго, та ще

---

¹ Се мені кара за те, що не їздила сього року в Єгипет. — Л. У.

й в моїх літах, з моїм здоров'ям? Хоч люде і хвалять мене, говорять про «зеніт», але ж — «und scheint die Sonne noch so schön, am Ende muss sie untergehen»...^{1.709} Хоча, признаюсь Вам по правді, почуття упадку у мене ще нема.

Але ось Вам трагікомічна рисочка: світові теми беру, а ABC не знаю: як треба казати по-іспанськи: Dolóres чи Dolorés (іспанське жіноче ймення)? Як звучить j по-ісп[анськи] — h (r) чи ch (x)? Чи називають «донна» (себто «донья») і дівчат, чи тільки замужніх? От Ви, напевне, усе це знаєте, а я — «необразована»! Зрештою, се й недивно — я самоук, а Ви професор, і я впевняю себе, що мені не сором.

Ну, і будьте здорові, дорогий товаришу. Дуже прошу — озвіться.

Ваша товаришка Л. К.

176. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

6 червня 1912 р. Кутаїсі

24.V.1912

Люба мамочко!

Сьогодні я одержала вашого великого потрійного листа, і, звичайне, то була велика втіха (хоча в Ліліному листі є та прикрість — звістка про розстрій її плану приїзду до мене). І видумала ж «біла гусь» — автомобілі, ресторани...⁷¹⁰ видно, якісь таємні закони статистики чи «економії природи» вимагають певної кількості «благоглупостів» на кожду родину, але, звісно, — «когда кто хочет»... і самій Дорі я з сього поводу нічого писати не буду, як і вона мені нічого не писала з поводу мого весільного «поїзду» в трамваю (хоча і се — чим не 20-й вік?) і вилючної невесільности весілля. Chacun à son gré.^{II}

Важно те, що молода пара довольна і що родина Дориного чоловіка сімпатична, — се остатне таки далеко не байдуже,

^I І хоч сонце світить ще так чудово, і воно, врешті-решт, мусить зайти (нім.).

^{II} Кожен за бажанням (франц.).

хоч, може, вони й не житимуть укупі. А пророс родини чоловіка — сьогодні Феокт[иста] Сем[енівна] виїхала на який час в Київ (єсть там усякі справи), і я думаю, що вона там пробує з місяць. Я знаю, що коли ти не хотіла досі приїхати до нас, то головню через неї, і через те я вже й не напосідалася (хоча я певна, що вона прикростів тобі не робила б та й взагалі в твоїй присутності гірших прикмет характеру не проявляла б), але тепер рішаюсь повторити своє і Кльоніне запрошення (себто Кльоня не знає причини, чому ти не приїздиш, але ж він завжди радий побачити тебе у нас). Може б, ти якось вирвалася від своєї «тачки»⁷¹¹ на іюнь до нас? В іюні чудово їхати морем, і, може б, для твоєї ноги ся подоріж не була шкодливою (залізницею їхати трудніше через многі пересадки). Поглянь серйозно на мое запрошення і напиши мені, чи ждати тебе в гості. Дивитись на мое і Кльоніне пожиття тобі не буде неприємно, думаю, бо, либонь, не дуже багато подружжів через 5 літ по шлюбі живуть так, як ми, се вже кажу «отброся лишнюю скромность».

Здоров'я мое ніби таки поліпшало проти зими, хоч усе-таки бувають всякі «пасажі». Ото в листі до п[ана] Кр[ивинюка] я ним хвастала і хотіла другого дня ще більше похвастати в листі до тебе, аж тут узяла т° та й плигнула до 38° ні з того ні з сього, та й почались усякі «симптоми». А остатніми часами чогось безсоння причепилося, хоч тут, певне, винні не стілько нирки, скілько новий приступ «творчого божевілля», що дав мені нову драм[атичну] поему,⁷¹² але й нове підвиснення т° (сьогодня маю 37,5) та нову серію «симптомів». Просто хоч накладай на себе якийсь піст — «запрещение вина и елея», себто чорнила й паперу. Ще треба признатись, не були корисні для мого здоров'я і пертракції з Сірим.⁷¹³ Тепер, слава Богу, я вже могла вдатися замість нього до Людї і сподіваюся, що буде вже якийсь кінець усій тій рахубі, що обридла мені до остатнього ступня. Так і хотілося мені написати тому діячеві: «Ой якби ж я, козаченьку, була багатенька»...⁷¹⁴ але, звісно, тоді листування наше обернулось би в скандал, а я того не люблю. Границя гречности не переступлена, і він навіть збирається видавати II т[ом] моїх творів (3 драми), хоч і про се переговори ще не скінчені.

Щодо «Лісової Пісні», то я просила Людю (відповідаючи на її листа), щоб Садовський, в разі серйозних замірів ставити сю річ,¹ не зміняв нічого, не списавшись зо мною, — боюся, щоб там чого не «співнили», намагаючись улегшити постановку. Я тямлю, що без змін її дуже трудно поставити, але всяким змінам є границя, яку сценічні «ретушери» часто переходять. Так само я могла б подати поради і щодо костюмів, як я собі їх уявляла (виписувати те все в ремарках було б незугарно, бо в сій речі і ремарки мають свій «стіль», а не тільки «служебне значіння»). Якесь у мене роздвоєне почуття щодо сеї поеми — я б і хотіла бачити її на сцені, і боюся, не «провалу» боюся, а переміни мрії — в бутафорію... Ну, та се ж вічна трагедія авторів!

Як там Ласочка — чи написала Миролюбову⁷¹⁵ і чи починала переклад?⁷¹⁶ Мене се інтересує.

Будь здорова, мамочко. Коли-то ми побачимось? Кльоні дають відпустку всього на 28 днів, і, либонь, він нікуди не поїде — нема коштів, а їхати у рідні сторони до того ж так далеко, що на такий короткий час і не приходитьсья. Міцно цілую тебе і кланяюсь Михайлові та п[анові] Петр[уненку]. Кльоня тебе вітає.

Твоя Леся

177. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

12 липня 1912 р. Кутаїсі

29.VI.1912

Люба мамочко!

Посилаю тобі першу половину статті «Тимоша Борейка»,⁷¹⁷ а другу половину надішлю, коли вона буде зовсім викінчена, вона-то вже й так майже викінчена, та їй бракує одного уступу, що не може бути викінчений без перегляду другого тому

---

¹ В Общ[естве] Др[аматических] Пис[ателей] я «состою» і «звідоми» мені присилаються, але гроші за ті немогі постановки «Бл[акитної] Тр[оянди]» не посилаються, хоча я і просила об тім у свій час, — не знаю, що з тим робити. — Л. У.

пісень, записаних Людкевичем⁷¹⁸ (перший том у нас є, і він вже обговорений). Коли ти схочеш друкувати цю статтю, то, може, твоя ласка допомогти нам дістати сю книжку, бо виписувати через книгарні страшенно довго (я се знаю по історії з першим томом сього ж Людкевича), та й, сказати по правді, у нас тепер особливо круто з грошима через деякі екстрені справи. Отже, точний заголовок книжки такий: «Етнографічний збірник, т[ом] XXII. Галицько-руські народні мелодії, зібрані на фонограф Й. Роздольським, списав і зредагував Стан[іслав] Людкевич», видання Наук[ового] Тов[ариства] ім[ені] Шевч[енка] у Львові, коштує 6 корон. (При сім зазначаю, що т[ом] XXII відноситься до загальної нумерації всіх томів «Етн[ографічного] Збірника», а спеціально Людкевичової праці се буде т[ом] II, бо XXI т[ом] «Збірника» єсть т[ом] I Людкевича). Може, навіть де-небудь у твоїх сховах є ся книжка (хай Ласочка буде ласкава пошукати), а може, у кого з знайомих, — ми, звісно, вернемо з подякою, а як нема, то вже прошу дуже — купи нам сю книжку, а ми згодом вернемо гроші.

Тепер щодо самої статті: хто такий сей «Борейко»,⁷¹⁹ ти, звісно, зараз догадаєшся, але він дуже просить, щоб ти иншим свого здогаду не переказувала, — хто вгадає, то й нехай знає, а «слави» в данім разі приходиться уникати... Не думай тільки, що мій почерк означає якусь участь у самому авторстві, ні, я просто бачила, що перетомленим рукам і самий процес «ставлення літер» (Schriftstellerei)¹ трудний, і напосілась, що я писатиму під диктовку, але, як бачиш, писала мало, бо й з мене тепер писар не найліпший (хоча писання під диктовку — се вже найлегший з усіх родів писання). Як бачиш, писано з бідую...¹¹ може, се відбилось трохи й на стилі, та вже краще не дуже гладко написати, ніж зовсім не писати, — правда ж? Автор просить не викидати тих уступів, з якими ти, може, не зовсім згожуєшся (мені, напр[иклад], чогось здається, що про Бігдая⁷²⁰ ти не

---

¹ Процес письма (нім.).

¹¹ І тому не переписано, а так в чернетці посилається, через те просьба, щоб рукопис як-небудь не загубився, бо тоді зовсім пропаде. — Л. У.

такої лихого думки, як тут висловлено), а тільки, звісно, за тобою лишається право приміток від редакції (як ти знаєш, се право доволі широке). Я думаю, можна й не просити, щоб ти не давала сеї статті на перегляд Лисенкові, бо такі «перегляди» часто бували фатальні для перегляданого, ти се добре знаєш (напр[иклад], мій рукописний збірник колодяжанський так і пропав,⁷²¹ «по сей день» у Лисенка «на перегляді»). Лисенко, може, й так буде невдоволений з сеї статті, бо там про нього не говориться, але то не для зневаги, а просто так задумана тема — молодша генерація етнографів «після Лисенка», — а про нього прийшлося би хіба ще цілу таку статтю написати (при тому, правда, може, й не все було б компліментом, бо хто ж без гріхів? то ліпше вже не зачіпати, щоб не іритувати).

Посилаємо частину для того, щоб можна було не задержувати дуже друку, а почати друкувати таки тепер, якщо ти приймеш цю статтю до «Рідн[ого] Краю», а чи вона тобі придатна, се, либонь, видко і по першій частині, бо ся частина і так має цілість, хоч би з яких-небудь причин закінчення запізнилось.¹ Далі буде огляд праць Людкевича і Філярета Колесси. Коли ж стаття тобі не сподобається чи здасться надто довгою або спеціальною, то автор не образиться, тільки просить не задержувати її в такому разі, а передати кудись инде (напр[иклад], до «Вістника»), бо, крім ширшої мети, ся стаття має і одно практичне завдання — подвигнути Філ[ярета] Колессу докінчити свою працю над думами,⁷²² що він перервав найбільше, здається, через «депресію духа», викликану тим мертвим мовчанням, яким наша преса «привітала» вихід в світ його справді «многотрудної» праці. Може, тепер — хоч пізно, — прочитавши прихильну оцінку своєї роботи (добре було б, якби він не вгадав автора!), набереться він духу списати на ноти і те, що надіслано було йому з Ялти (валки з співами кобзаря Гончаренка), бо інакше валки тиї миші можуть

---

¹ Себто цілість становить та частина, де говориться про укр[аїнську], буюков[инську] і угорськ[у] етногр[афію], а про Ів[ана] Колессу належить вже до 2 частини — про Галич[ину]. — Л. У.

поїсти; а Гончаренка, може, досі й на світі нема, та й пропаде велика частина наших заходів марне, і буде нам тоді жаль нічим не втишимий, та й не тільки нам, а може, й тим нащадкам, що не так мертво-байдужо подивляться на працю Колесси, як його сучасники (я справді не знаю, чим пояснити сю байдужість!).

Я через те списую се все так просторо, щоб ти не думала, що авторське самоочарування приводить до бажання бачити цю статтю скоріше надрукованою. Коли ти згодишся, що з нею слід спішитись, то, може, пустиш її і не в чергу і друкуватимеш більшими шматками. Що вона досі не була написана, то се тому, що досі все була надія, що ще таки обізветься якийсь критик, справі з думами непричетний (для діла се було б ліпше), але тепер вже на се втрачена надія. Рецензію писати через 4 роки по виході книжки якось смішно, то от і вийшла стаття, а статті тиї завжді якось розлазяться не своєю силою, тільки почни писати... Ох, жаль мене брав, пишучи оцю статтю під диктовку! що, якби сьому авторові та не треба було стілько писати «матерьялу архівного» (адже «для мишей» пишеться) для зарібку!.. Може, я пристрасна, але мені таки здається, що тратим ми на ньому критика і етнографа, та, може, й ще кого. А все через ті прокляті злидні... Ну, та що вже там собі жалю завдавати! Не pomoже.

Що ж би про нас написати? «Слава Богу, нічого нового». Завтра Кльоні скінчиться «одпуск», проведений таки дома, бо коштів не стало кудись виїхати. Ф[еоктиста] С[еменівна] ще в Києві і, либонь, забариться, бо її чоловік слабий (хоча, в якому саме він стані, з її листів не можна розібрати). Я при такій погоді, як тепер, почуваюся ліпше, але т° все-таки морить, бо «норма» її тепер серед дня 37,4, а ввечері нижче — не знаю, що се за порядок такий. Минулого літа, хоча бували дуже гострі кризи, але норма була краща помежи тими кризами. Се вже, видно, зима з тим гострим запаленням нирок посунула той хронічний процес наперед. Як так буде щороку, то цікаво, на скільки років се протягнеться...

Сю посилку адресую Мих[айлові] Вас[ильовичу],⁷²³ бо чогось я не певна, щоб ти в іюлі всиділа в Києві, а він же таки му- сить сидіти.

Біда моя, що не вмю коротко писати, а просторо не завжді можу, от задавнила листування — досі й Дорі як слід не напи- сала, а тепер і не знаю гаразд, де вона. Либонь, у Кішіньові? Лілі Кльоня писав недавно, та боюся, чи не понаписував яких «страхів» про мене, бо чогось він дуже турбується та вражаєть- ся моїм станом здоров'я, хоча воно проти зимового все ж ліп- ше, але, може, збоку видніше стан річей, ніж суб'єктивно. Все ж таки «пишу — значить, існую»,⁷²⁴ а от як перестану зовсім писати (не листи), тоді вже, либонь, кепсько буде.

Міцно цілую тебе, мамочко. Бувай здорова. Як з твоєю но- гою тепер? Кльоня тебе вітає.

Твоя Леся

Тут прикладаю свою домашню фотографію (зняту в нас на балконі). Як бачиш, вигляд у мене все однаковий.

178. До М. В. КРИВИНЮКА

12 липня 1912 р. Кутаїсі

29.VI.1912

Дорогий Михайле! будьте ласкаві передати мамі посилку і лис- та до неї.⁷²⁵ Я тому затруднила Вас сею посилкою, що не знаю, чи мама не виїде куди на іюль — вона, здається, збиралась, — та, може, й п[ан] Петруненко дістав відпустку. Якщо мама таки в Києві, то тим краще, а як виїхала, то Ви вже сховайте посил- ку до її повороту, а не пересилайте, бо страшно, коли б вона, мандруючи, ще й не загубилась, а вона існує на світі тільки в одному сьому примірнику, і втрата була б уже абсолютно «невідклична», бо написати вдруге не стане ні часу, ні змоги. Я забула попросити маму в листі (на той випадок, якщо се при- йдеться перед виїздом маминим куди-небудь), щоб вона не бра- ла з собою в дорогу сеї речі (її, властиво, недовго переглянути

й за якусь годинку — бо то тільки розмашисто та широко написано, а тексту не так і багато). Прошу се переказати.

Як то досадно, що Ваша подоріж до нас розстроїлась. Щоб воно скисло, Ваше і Ліліне «начальство», чи хто вже там винен з того, що Вас прив'язано на все літо! А нас от прив'язала «фінансова криза», і моя хвороба, і короткий термін відпустки (тут-бо теж добра «каторга»!). Се вже завтра «последний день она плясала»,⁷²⁶ а там уже знов почнуться «входящая»...

Про своє здоров'я я вже мамі написала, Кльоня писав Лілі, то, либонь, матимете поняття про сю скучну матерію, що мені самій і надто обридла. Кльоня все сокрушається, що я зимою не їздила в Єгипет, а мені здається, що «не pomoже бабі кадило»... проте рипіти буду, певне, ще довго, так що особливої причини турбуватись за мене нема. Ніхто ж і не привик, щоб я була здорова, то про що ж так журитись? Я собі навіть потрошку цяпаю пером по папері (як-от зображено на сій фотографії, де я вийшла, бачите, яка гладка!), і дехто вважає тее цяпання навіть великою роботою. «Mein Liebchen, was willst du noch mehr?..»^{1, 727}

Я втомилась листом до мамі і вже не можу написати до Вас так, як би хотілось (я тепер, як томлюся, то глупію дуже), то Ви вже «не обезсудьте», а скінчити треба таки тепер, бо завтра рано треба відправити посилку.

Коли знайдете час і настрої, напишіть до мене. Я хоч не ображаюсь мовчанню, коли знаю його причини, але радуюсь тим більше, коли те мовчання переривається розмовою. Ви от невдоволені з свого життя в Києві, а пожили б Ви, — не дай Боже, — тут! тоді б знали, яку ціну мають листи з рідного краю, та ще й від приятелів!

Будьте здорові! Ми обоє цілуємо Вас.

Ваша Леся

---

¹ Чого ж іще, любко, тобі?.. (нім.). — Переклад Л. У.

179. До О. П. Косач (СЕСТРИ)

8 серпня 1912 р. Кутаїсі

26.VII.1912

Любая Лілеєнко!

Вже чи не тиждень, як прийшов твій лист, а ні Кльоня, ні я досі не відповіли. Кльоня тому, що вже знов у роботі і не має часу, а я почасти через роботу (переписувала одну довгеньку нову річ),⁷²⁸ а почасти через свій нормально-апатичний стан, що з'являється в довгих антрактах межі короткими періодами діяльності.

Так я і підозривала, що Кльоня «підводить міну», щоб виправити мене в Єгипет. Коли він писав тобі листа, то не казав, про що, але саме в той час якось дуже побивався, що з моїм здоров'ям не ладиться, і все зводив розмову на те, як то зле, що я на зиму не їздила в Єгипет. Здається, і ти з ним згожуєшся, що то таки для мене потрібно, тим часом я сама далеко не певна того, так, як і мій тутешній лікар. Просто слабість собі потрошку переходить до дальших стадій, бо коли вона за 5 літ не вигоїлась, то, либонь, мусить іти вперед, трудно надіятись на повний застої. Вже і вік мій такий, коли організмові стає трудніше боротись, — адже се справжня «30-літня» війна його з туберкульозом! Час колись і втомитись. Не бачу я ніякої надії, щоб я могла вигоїтись за цю зиму, коли не вигоїлась давніше за дві, у Єгипті. Ну, звісно, може, в кращому кліматі менше буде моментів загострення, але то вже не так важно — треба бути багатою англчанкою, щоб цілий вік ганяти по курортах з якоюсь повільною хронічною хворобою. Можливо, що як ти і Кльоня напосядетесь, то мені таки прийдеться їхати (у Кльоні се просто стало якоюсь *idée fixe*), але я б радила подумати вам про се спокійніше і не братися до мене згарячу. Прийміть на увагу: 1) далечінь дороги і зв'язану з тим втому, 2) специфічну курортну нудьгу, 3) неоплатну результатами дорожнечу сеї експедиції, 4) конечність надолужати потім надмірною економією ті надмірні трати (я се роблю часто так, що Кльоня і не завважає,

а все-таки роблю) і, нарешті, 5) трудність зібрати такі гроші. Бо хоч ти пишеш, що зібрати їх буде нетрудно, а я думаю, що ти трохи помиляєшся, — наряд чи Микось зможе послати тобі 400 р[ублів] і тут же мені 180 (він мені ще зимою послав 20, обіцяючи щомісяця по стільки ж посилати, але і не посилає, і не озивається, — очевидно, не може посилати). Та чи й по правді се, щоб я забірала твої гроші. Он у тебе самої цістїт, і, може, тобі ще більше, ніж мені, треба полічитись як слід, щоб не запускати хороби (я певна, що якби я перші дві зими замість Ялти й Телава прожила в Єгипті, то, може, й була б міцна користь). Мені самій було б приємніше, якби можна було не їхати в Єгипет, а замість того ще хоч рік допомогти Кльоні справитися з «нормальним» бюджетом, не залізаючи в довги і лихварські проценти (без моєї помочі се неминуче). Може, він згодом якусь ліпшу службу матиме, але тепер, маючи номінально 150 р[ублів] (а в дійсности 130 р., а то й 91 р., як оці остатні два місяці) плати місячної, — чи не «дерзость» є сама думка про Єгипет, коли вже запаси наші прикончились? Он тепер Александр Антонович⁷²⁹ зопсував собі руку якимсь безумним добуванням крові для аналізу і, певне, мусітиме покинути службу та їхати до нас або Ф[еоктисту] С[еменівну] з Марусею знов до себе брати (Ф[еоктиста] С[еменівна] і так остатні два місяці сидить коло нього в Києві та, може, й довго просидить), чи сьак, чи так, то утримання їх усіх трьох лежатиме на Кльоні. Признатись, я б воліла, щоб вони жили окремо, бо, крім всяких інших досвідом здобутих міркувань, я думаю, що для нас життя «на два дома» буде навіть дешевше, ніж на один, де Ф[еоктиста] С[еменівна] є господинею безконтрольною (бо проби контролю кінчаються тільки істеріками, а практичних наслідків не дають). Посилали б уже якусь виразу, раз назавжди умовлену суму, а рештою розпоряжували б, може, так, щоб якось зводити кінці до купи. От, напр[иклад], тепер, без неї, ми тратили по 150 р[ублів] на місяць (і з того посилали 30 р[ублів] Ф[еоктисті] С[еменівні] у Київ), а при їй ніколи менше як 200 не обходилось, а не раз і до 300 дотягало. Правда, літом життя дешевше, ніж зимою, але ж і різниця не малá... а про «святий спокій» вже й

не кажу. Я се пишу до того, щоб просити тебе, хоч би і помімо єгипетського плану, допомогти мені одержати невивплачені пайки від Микося й Оксани, коли буде можливо (тобі се буде ліпше відомо, ніж мені, коли саме та можливість настане); з мами я стісняюся брати, бо вона ж мені дала позаторік 800 р[ублів] на Єгипет «на вічне віддання». Коло 200–300 р[ублів] я рошитую заробити (вже виготовлено матерьял, і я не думаю, щоб він міг бути неприйнятій), а як витанцюється дальша справа з Сірим (хоч я тепер у сьому сумніваюсь), то і ще дещо капне (від нього гроші іменно «капають», а не одержуються нормально). Таким способом, Єгипет не Єгипет, але хоч нормальне утримання дома було б забезпечене, може, й до ліпших днів, а се для мене, може б, ще більше значило, ніж Єгипет, бо я б менше сушила собі голову, як та чим прожити, не сідаючи нікому «на шию».

Пробувала я попросити від Паші ті 200 р[ублів], що він винен, але він написав, що саме втратив роботу і сам ледве справляється. Ну, що ж на се можна сказати? Ще добре, що не зрікається довгу, так, як добрий приятель І[ван] М[атвійович] С[тешенко]. Чи не писав тобі Кльоня чого про довг Мані Б[иковської] мені? Коли писав, то даремне, бо я рішучо не хочу з неї правити, навпаки, жалую, що сама їй не можу допомогти. Чи ти не знаєш, де вона? Я знов утратила її з очей, і знов сама з того винна. Коли знаєш що, то напиши.

Ну, і годі поки що про сі матерії. Вже й так моїй золотій Лілеї від них досі голівка в'яне. Про иншу «матерію» можна сказати: «слава Богу, нічого нового», себто т° рідко нормальна, а все більше 37,2–37,5 (вище теж рідко буває, але часом і 37,9 траплялось), найчастіше 37,4, — се, властиве, «норма» тепер. Противні ознаки цїстїту тепер ніколи не щезають, і не раз трудно буває не стогнати, як дуже допечуть (правда, яка се капосна, драгуюча річ?). Спина болить часто, але живіт поправився і не виробляє такого, як було зимою, хоча стан уже не такий «неуязвимый», як був колись. Самопочуття ліпше від зимового, є деяка здатність до роботи, тільки чомусь саме в часи нормальної т° часто почуваюся так слабо, що ні до чого

не можу взятись; мені якось аж дивно се. Все-таки, якби не той цістїт, то було б іще незле, хоча мое життя зовсім теремне— з хати на балкон, з балкона в хату, ото і всі «ходи», чи, точніше, «лази»... але я вже неначе звикла так.

Чи Михайло тепер з тобою? Спитай його, чи одержав він мою посилку і яка її доля спостигла. Ти писала, чи посилати журнали й газети, то журнали прошу, а газети, може, ліпше не посилати, бо як їх прочитати одразу дуже багато, то можна зовсім запаморочитись. Ще чи нема в тебе «Історії Літер[атури]» Єфремова, як є, то, будь ласка, пришли. Мама давно обіцяла, та вже, видно, у неї загубилась книжка, чи що.

«Злоба дня» у нас тепер— сподівання відповіді на Кльоніне прохання про перехід у Донщину або на Кубань. Як справа вигорить, то матимем на 1000 р. у рік більше і, може, виліземо з клопоту, а ні, то вже знов «главоболіє» почнеться. Та, либонь, раніш як восени, не виясниться справа.

Дуже мені любо, що Михальо мене не забуває. Правда, ми з ним «друзі дитинства» (як він ще був «тюсіня ненесенька» і «вутятко леленьке»), а таких друзів треба пам'ятати. Добре, якби він мені написав листа, коли йому не дуже лїньки, бо я ж йому таки написала, хоча я й лїнива (але, значить, ще не дуже, а трошки). Цілую міцно тебе, і його, і другого Михалю, коли він з вами. Пиши, як твое здоров'я, чи минула вже халепа. Кльоня вас цілує.

Твоя Леся

180. До Л. М. Старицької-Черняхівської

Близько 8 серпня 1912 р. Кутаїсі

...Як ви зараз же побачите по списку діячів,⁷³⁰ єсть се ні більше ні менше як українська версія світової теми про Дон Жуана. «До чего дерзость хохлацкая доходит», — скаже Струве і вся чесна компанія наших «старших братів». Що се є справді дерзость з мого боку, се я й сама тямлю, але вже, певне, «то в высшем суждено совете»,⁷³¹ щоб я mit Todesverachtung¹ кидалася

¹ Зневажаючи смерть (нім.).

в дебрі всесвітніх тем (як, наприклад, з «Кассандрою» своєю), куди земляки мої, за виїмком двох-трох одважних, воліють не вступати...

181. До Ю. П. Тищенка

8 вересня 1912 р. Куцаїсі

26.VIII.1912

Високоповажаний Павле Пилиповичу!

Учора одержала я од Вас 83 р[ублі], а сьогодні листа. Рахунки наші, значить, полагожені, і я долучаю до сього листа поквітуння окроме, щоб Ви могли його показати, кому там треба.

Не думаю, щоб Вам було ще прикріше читати мого остатнього листа, ніж мені було писати його. Вірте, що я не мала на меті завдати Вам прикрість. Хотілось просто якось уже покінчити з тяжким становищем. Я вірю Вам і тямлю, що все отаке походить в першій лінії від ненормального стану нашої літератури, а через те й видавничої справи. Та я ж увесь час намагалася тільки внести якийсь, хоч нехай і не дуже корисний для мене, лад у сее діло, а не приступала, «як за подушне», користаючи з формального права. Тепер спогадую про сю минулу річ лиш на те, щоб не зостатися в пам'яті Вашій немилосердним Шейлоком,⁷³² що вимагає з живого тіла фунт м'яса, хоч би ціною життя людини. Якби з мене самої при браку матеріяльних засобів не втікали фунти м'яса (буквально), то я б і взагалі воліла писати gratis,¹ се моя мрія, та не знаю, чи доживу до її здійснення...

Щодо посилання більшої речі Винн[иченко]ві,⁷³³ то... сказати правду? Не бере мене охота виступати тепер під його егідою. Двоязичність його літ[ературної] діяльності⁷³⁴ робить на мене остатніми часами дуже сумне вражіння і здається мені особливе тепер (в момент гострого ста[но]влення нашої справи) принципіально шкодливою. Нехай би він уже став або сюди, або туди, то й люде б знали, як до нього ставитись, а так,

---

¹ Безкоштовно (лат.).

як тепер, то я волію стояти осторонь. На всякий випадок, коли Вам не трудно, напишіть, де саме має вийти збірник і хто його впорядчик, бо се мені неясно.

Будьте здорові. Бажаю Вам сили і всякої помисльности.

З правдивою пошаною Л. У.

182. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

Серпень 1912 р. Кутаїсі

...що вийшло чи має вийти з сього, бо «Рідн[ий] Кр[ай]» я ціле літо не бачу, а з листа п[ана] Петр[уненка] тільки недавно довідалась, що ти вже в Києві, в іюлі ж мала звістку, що тебе ще там не було, і я навіть не знала, куди тобі писати.

Живемо ми собі, як і перше, себто я живу трохи ліпше, ніж зимою, а трохи гірше, ніж торішнього літа (жар хоч не великий, від 37,2 до 37,7, але зате щодня, а зовсім нормальна т° буває рідким випадком); недавно було і щось подібне до зимового, але не так гостро і не так довго. Кльоня давно вже «вернувся з одпуску», пересидівши його дома, бо ні на які «гори» і т. и. не стало в нас грошей, а в довги ми все ще не одважуємось залазити. Може, сеї осені пощастить якось попасти Кльоні кудись у Донщину, се було б добре для наших фінансів, але наскільки добре для здоров'я з огляду на холодніший клімат — невідомо, ну, так же й безгрошев'я мало корисне для здоров'я, то, значить, треба з двох лих вибрати принаймі «инше», коли вже одно допече. А як допече друге, то до першого завжді легко вернутись.

Ф[еоктиста] С[еменівна] все ще в Києві (ти се, певне, знаєш) і вже сама заслабла, так що невідомо, коли приїде.

Я недавно послала Людві всякі «матеріяли»⁷³⁵ і прошу її наглядати, щоб актьори не дуже «обідили» мою «Лісову Пісню», — але чи се в силі людській?.. Матеріяли ті, певне, Людя тобі покаже, то я була б цікава знати твою думку про їх раніше видрукування їх. Міцно цілую тебе. Кльоня тебе вітає.

Твоя Леся

183. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

Серпень — вересень 1912 р. Кутаїсі

...Кошиця⁷³⁶ (будучого дірижера музики до сопілки в «Ліс[овій] П[існі]») на «Р[ідний] Кр[ай]» і на всіх, хто має відношення до статті, і тим стягти помсту в виді навмисного «провалювання» музики тієї. Я то думаю, що се вже надмірний страх, і сміюся з того, а Кл[ьоня] нагадує мені твої запевнення, що «Блак[итну] Троянду» критики «провалювали» ради помсти за твій антісемітизм (я знов-таки думаю, що вона провалилась сама собою і в значній мірі по заслuzі). По-моєму, уступ про Кошиця сам по собі не дуже важний, бо то критика не того, що є, а того, чого нема, хоч і «бажано», щоб було, — ну, а таких критик у нас і так багато... тим-то шкоди не буде, коли й виключити.⁷³⁷

Щодо книжки Людкевича,⁷³⁸ то перший том її я виписала тоді через книгарню «Л[ітературно]-Н[аукового] В[існика]», але, правда, одержала страшно нескоро і після безконечних нагадувань. Все-таки вона дуже потрібна для придання вже дописаній статті як слід викінченого виду.

«Біла гусь» дуже велична на портреті,⁷³⁹ але я на правах найстаршої сестри дозволяю собі усміхатись, дивлючись на неї, — «Gusico moja!..»¹ — думаю собі...

Олесь нехай потішиться — він же раніше надрукував свою фанта[стичну] поему⁷⁴⁰ — чого ж йому ще? А історію Мавки може тільки жінка написати. От «Дон Жуана» я йому «перебила»,⁷⁴¹ ну, та хто ж йому винен.

Міцно цілую тебе, мамочко. Наші всі вітають.⁷⁴²

Твоя Леся

---

¹ «Моя гусонько!..» (пол.).

184. До О. П. Косач (сестри)

3 жовтня 1912 р. Кутаїсі

20.IX.1912

Любая Лілеєнко!

Тільки що я одержала твого листа і спішуся відповісти. Дуже-дуже дякую тобі, моя злото-рожевая, що ти так дбаєш за мене.⁷⁴³ Але скільки тобі клопоту зо мною! Я вже й не знаю, чим я на се заслужила... Щодо справи з Єгиптом, то стоїть вона так: було мені знов «предостережение», с[еб]т[о] минулого тижня ні з того ні з сього т° скільки днів здіймалась без жадних причин від 37,7 до 38, причому нічого не боліло, крім нирок і шкурри (!), а шкура боліла, мов спечена, аж одежа мені заважала. Се було ще при добрій погоді. Кріза сая зробила таке пригнітаюче вражіння на Кльоню, що я вже захиталася у твердості своєї постанови зостатися на зиму з ним, бо коли б не вийшло з того подвійної шкоди. Я вже на те не вважаю і йому не кажу, що кров точками виділяється щодня, що хитання т° від 36,5 до 37,5 (того самого дня) у мене тепер звичайна річ, що цістїт обридає мені безперестанку, — се хоч не кидається в вічі. Але гостріших кріз не можна сховати, та й сама потреба ховання томить, а може, й вадить, бо от, напр[иклад], лікарь радив лежати зовсім у ліжку, коли т° вища ніж 37,5, а я не можу зважитись на се, бо знаю, що се зробить ще більше пригнітаюче вражіння на ті нерви, що вже й так ледве-ледве видержують усякі злигодні нашого життя.

Тим часом грошові справи наші не поліпшуються. З тим переводом у Донщину справа якось затяглася, і невідомо, коли саме те буде та чи й буде, а тутешні перспективи такі, що, може, серед зими знов у Хоні прийдеться вертатись, і, значить, знов клопіт з переселенням, з Марусею і т. д. Сі зимові переселення, треба сказати правду, мені вже в печінках (властиве, в нирках) сидять... Одержані літом гонорари я вже витратила на всяке залатування дірок нашого бюджету (подоріж Ф[еоктисти] С[еменівни] коштувала 200 р[ублів]), а тепер мені не обіцяють раніше січня заплатити за прийняту вже роботу, тим часом за Марусине «право учения» і т. п. треба заплатити

у всякім разі раніше січня. Через те я мушу просити тебе перейняти на себе Оксанін довг і прислати мені, коли не трудно, хоч 100 р[ублів] тепер (якби 200 р[ублів], то б і ще краще, але се вже не так нагально, і я прошу тебе не завдавати собі ніякого зайвого «главоболія»). Сі гроші, у всякім разі, підуть не на Єгипет, бо я не можу виїхати, лишаючи за собою злидні, се було б для мене невиносимо. Що ж до дальших присилок, про які ти пишеш, коли вони зможуть здійснитись, то вже вони підуть на Єгипет, а на домашні потреби піде те, що я маю таки одержати в січні та що сподіваюся ще заробити згодом (бо вже дещо маю виготовлене). Сього року я заробила 378 р[ублів], може ж, і той рік буде принаймі не гірший.

Єгипетський бюджет приблизно такий: 300 р[ублів] коштує сама дорога (хоча сей раз як поїхати на Одесу і вжити деяких заходів, то, може, і за 250 вдалось би обернутись) туди і назад, в Гелуані я платила перший рік місячно 130 за північну хату, другий рік 120 за південну, а тепер думаю, що й за 100 могла б урядитись, бо моя хазяйка⁷⁴⁴ щось мені перед моїм виїздом про се натякала (я оце пишу до неї, запитуючи про виїзду цїну на сей рік). Єсть там і за 80 р[ублів] пансіони, але то вже поганенькі і з їх користі мало. Villa Tewfik, де я жила другу зиму, — пансіон середній, але непоганий, і хазяйка його не така «выжига», як більшість тамошніх, відносилаь до мене дуже добре, і мені було б у неї приємніше жити, ніж деінде. Першої зими я мала весь час уроки і заробляла від 35 до 80 р[ублів] на місяць, може, так пощастить і тепер, але се, звісно, як трапиться, і я б не зважилась будувати на сьому план свого пробування в Єгипті. Другої зими я не заробляла нічого, бо приїхала пізно, перший місяць була занадто хвора, а потім багатша публіка вже думала про виїзд, а не про вчення. Отож, значить, мені треба 700 р[ублів] забезпечених, щоб прожити місяців 4 в Єгипті (а з місяць піде на переїзд), — «то ж то сумá!», говорячи по-колодяжанськи... Як виясняться зовсім ваші ресурси, тоді вже ви з Дорунєю (на маму я не рахую) зважте, чи можете мені сі гроші офірувати, а тоді й я зважу, коли і на скільки часу могла б виїхати. Дорина дбайність про мене дуже

мене порушує, і я вдячна їй за самий замір, незалежно від того, чи зможе вона його виконати. А Микось огорчає мене не так тим, що не присилає грошей (се запевне не з злої волі), як тим, що і не озивається, — се вже занадто «ділове відношення»; хоч у нього зо мною холодніші відносини, ніж з тобою, але все-таки дивно, що він так уже зовсім ігнорує моє існування, все-таки, як ми жили вкупі, я не була йому лихою сестрою і те-пер бачу в ньому єдиного брата, а не «довжника»,⁷⁴⁵ від якого інтересні тільки гроші. Зрештою, може, йому так несолодко живеться, що вже ніяке листування не миле. Що ж до всяких виплат, то, може, йому буде трудно з ними, бо Наташа на зиму хоче в Київ, а се — знаєш... Боюся, що Микось повторить історію життя папи або, ще гірше, дяді Гриші.⁷⁴⁶ Не ведеться мужеській половині роду Косачів, ще гірше, ніж жіночій, бо нас хоч подружжями доля так не обіжає, як їх.

Ну, любая моя, цілую міцно тебе і Михалів. Кльоня теж цілує. Ф[еоктиста] С[еменівна] кланяється. Будь здорова, моя золота.

Твоя Леся

185. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

6 жовтня 1912 р. Куцаїсі

23.IX

Люба мамочко!

Дуже дякуємо за Людкевича⁷⁴⁷ — уже одержали. Там найінтересніші пісні — лемківські.⁷⁴⁸

Я недавно послала заказного листа Лілі в Катерин[ослав], — якщо вона вже в Києві, скажи їй се, нехай вона поштовою заявою витребує його в Київ. Я ще забула їй написати, що планам посилки мене в Єгипет може стати на дорозі італо-турко-балканська війна,⁷⁴⁹ — таки справді! Адже можуть усі проливи заперти, та й у самому Єгипті можуть які-небудь «страсті» розгорітись.

Поки що здоров'я мое ліпше, ніж було минулого тижня.

Міцно цілую тебе і всіх рідних, хто є з тобою. Кл[ьоня] вітає.

Твоя Леся

186. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

9 жовтня 1912 р. Кутаїсі

26.IX

Люба мамочко!

Посилаю кінець статті про музикальну етнографію.⁷⁵⁰ Як бачиш, величенька! З кінцевого уступу (про Ф[ілярета] Колессу) ти сама побачиш, чому автор інтересується, щоб видрукувано статтю швидче, тож коли можна її містити більшими шматками, то се було б дуже бажано.

Інтересна та польська відозва в 12 ч[ислі] «Р[ідного] К[раю]»,⁷⁵¹ тільки там дві помилки в її перекладі, а власне: spruchaś таки ж і по-нашому спихати, а współzawodnictwo значить «соревнование» (конкуренція), тоді як «спільна праця» буде — współdziałanie. Се ріжниця в данім разі досить важна... Щодо засилья жид[ів] в Галичині та й на Україні, то, на мою думку, кожен антисеміт повинен в першій лінії винувати[ти] за нього таки ж — поляків! бо не хто ж, як вони, свідомо принажували жидів привілеями, навіть давали їм крепаків і т. и., а в Галичині, маючи виключно в своїх руках так зв[ану] «пропінацію»,⁷⁵² цілковито продали її жидам, та й взагалі без «żydka»¹ жаден пан не господарює. Ну, а тепер уже прийшло каяття, та без воріття — tu l'as voulu, George Dandin!^{II, 753} Треба було в свій час подумати, що й «żydek» же даремне не буде факторувати, шинкувати і інші неблагородні обов'язки нести, а й собі схоче якихсь благ ужити. Коли жидівство «гангрена» і т. и., то треба ж признати, що первопричиною її таки була історична Польща та й польський «stan posiadania», що існує й тепер. Коли жид[івст]во навіть церкви брало в аренду, то хтось же їх віддавав, вже ж не сами українці! Да liegt der Hund begraben.^{III} Поляки хотіли нами за послуги żydka заплатити, ну, то нехай

^I «Жидка» (пол.).

^{II} Ти сам хотів цього, Жорже Дандене (франц.).

^{III} Де собака заритий (нім.).

вже платять тепер собою, а ми з їхньої долі не винні, бо ми їх нікому не продавали при всій нашій «братобійчій ненависти».

Зрештою, я не публіцист і мої думки в сій справі, може, взагалі нецікаві.

Здоров'я моє як звykle,¹ себто бувають дні нічого собі, а бувають і з т° в 37,8 або й 38. Сьогодні було 37,8, потім упало до 37,6, то я вже вважаю, що «поправилась», і, як бачиш, не звертаю на се уваги, а пишу листи. Якби не обридав цістїт та болі всередині, то з т° я б мирилась — уже звикла.

Цілую тебе міцно і Лілю з її Михалями. П[ану] Петруненко-ві привіт. Кльоня тобі і всім нашим кланяється.

Твоя Леся

187. До О. П. Косач (сестри)

18 жовтня 1912 р. Кутаїсі

5.X.1912

Любая Лілеєнко!

Дуже дякую тобі за 200 р[ублів], і мені сором, що я досі тебе не сповістила навіть про одержання їх, але мала деякі спішні листи, а сили до писання їх було дуже небагато, бо, як я вже писала мамі, минулого тижня було в мене знов загострення з тими дурними нирками. Виразалось воно так: зранку т° нормальна (часом 36,5 всього), а від полудня починала здійматись і години до 7 вечора досягала максимум від 37,6 до 38, потім спускалась трохи, до півночі стояла 37,5, а вночі мені по сто раз робилось то гаряче, то холодно до дріжаків, що я вже не знала, чим і вкриватись. При тому брали мене раз у раз спазми десь глибоко «всередині», що збільшувались, як тільки я трохи довше посижу рівно або нахилившись уперед, так що я могла тільки сидіти, дуже одкинувшись, або лежати (притому шлунок зовсім не був розстроєним), та й то не завжди помагало і треба було пити беладону. Найгірше мені дограв цістїт, що не лишав

---

¹ Як завжди (пол.).

мене і одної години в спокою, а часом і щопівгодини зривав (се, правда, і тепер продовжується). Від 1.Х мені чогось стало краще, хоч се дуже парадоксально, бо якраз від 1-го зопсувалась погода і стали йти досить холодні дощі, а весь попередній місяць погода була ідеальна, не гірша, ніж у Єгипті буває восени, і якраз весь той місяць мені було погано, аж я нічогосінько робити не могла. Що ж се має значити?

Майже рівночасно з твоїми 200 р[ублями] я одержала 50 р[ублів] з тих, що обіцяні були тільки в січні, і се було для мене зовсім несподівано, інакше я не турбувала б тебе так нагально своїм проханням або, у всякім разі, зменшила б його розміри. Пише мені мама, що після 5 октября має мені послати «гонорар» (200 р[ублів]) за одну ще не надруковану і навіть не послану мою річ (я її торік вам у Києві читала),⁷⁵⁴ але позаяк я не знаю, чи справді ту річ можна буде надрукувати,⁷⁵⁵ то й не знаю, чи можу на гонорар рахувати, не кажучи вже про те, що і гонорарів таких я ніколи ні за що ні від кого (в тім числі й від мами) не одержувала, хіба що се, може, тільки для стіля так називається, щоб не назвати як-небудь інакше. Дора мені теж писала, що пришло «свою частину» (хоча вона мені нічого не винна, а просто робить дарунок) на твої руки. Коли в додаток ще й Микось та Оксана дадуть те, що збирались, то вже «єгипетський фонд» буде готовий, і я вже не вважаю себе вправі користати ще й з тих арендних грошей, що має тобі внести Микось, а зможу вернути тобі всі або частину сих 200 р[ублів], що ти тепер прислала, якщо Оксана не схоче зарахувати їх за свою пайку. Зрештою, мені вигідніше було б віддати їх у січні або тоді, як виясняться мої діла з Єгиптом, а тепер мені поки що таки важно, що я поплачу найважніші довги і хоч 3–4 місяці (незалежно від Єгипту) можу не думати про ті вічні грошові клопоти. Наші справи тутешні не поправляються. Переїзд у донські сторони «розійшовся, як заячий жир», бо тее місце в Таганрогу, на яке важив Кльоня, вже віддане іншому, а про самого Кльоню постановлено тільки «иметь в виду» — се майже те саме, що «сделаю все, что от меня зависит»... Ет! Якби не оці наші прокляті туберкульози, що з'їдають нам і гроші, і силу,

то я б уже давно визволила Кл[ьоню] з сеї неволі, а так мушу тільки пасивно дивитись, як він губить силу і калічить душу хто зна для чийого добра... Ну, та про се нема толку говорити.

Журналів від тебе я не одержувала, та, певне, тобі ніколи було їх вислати. «Історію» Єфремова я вже маю — з написом від Михайла,⁷⁵⁶ я дякувала Михайлові через маму за книжку і за напис, та не знаю, чи мама йому те переказала, бо, може, він і не був уже тоді в Києві. Тепер у мене прохання до тебе і до нього: якщо були які рецензії де на «Лісову Пісню» або, може, будуть на «Камінного Господаря», то, будьте добрі, зберіть їх для мене.⁷⁵⁷ Про «Кам[інного] Господаря» я питала думки у мами і Люді, посилаючи його,⁷⁵⁸ але вони обидві ніяк не обізвились на питання. Може, ся річ вийшла дуже невдалою і вони промовчали, не хочучи «огорчати» мене, але ж краще почути осуд про рукопис і здержатись від друкування, ніж видрукувати невдалу річ та ще з такою відповідальною темою! — се ж неслава не тільки для мене, а для нашої літератури взагалі, — скажуть: «Ну, вже розігнались хохли з Дон Жуаном, за 300 літ уперше, та й то недотепно»... Я сама ніколи не маю певної думки про своє писання: поки пишу, то мені здається, що варто писати (інакше кидаю), а як скінчу, то ніколи не знаю, чи варто його друкувати. Я і про «Ліс[ову] Пісню» думала, що всі тільки сміятимуться з сеї «старомодної романтики», а її, здається, признано за мій *chef d'oeuvre*.¹ Мені здавалось, що я не смію вмерти, не скінчивши «Руфіна і Прісціллу», а ся «книжкова драма», — мовляв Євшан,⁷⁵⁹ — здається, досить непомітно пройшла... «Кам[інний] Господарь» мені здавався першою справжньою драмою з-під мого пера, об'єктивною, сконцентрованою, не затопленою лірікою, зовсім новою супроти моєї звичайної манери, — тим часом Кльоня каже, що ся драма «нижча свого автора», хоча все-таки радив її друкувати, а мама і Людя мовчать... чи так і всі мовчатимуть? Але ж не щодня у нас люде пишуть на такі світові теми, то, чей же, варто хоч виляяти, я ж не просила компліментів.

---

¹ Шедевр (франц.).

Будь здорова, моя рожевая, лілейная, поцілуй Михалів, Оксан і маму. Як же там маються тиї Оксани?⁷⁶⁰ Цілую тебе міцно-міцно.

Твоя Леся

P. S. Як завжди, мало не забула про важні речі. Мама думає, що через Дарданелли тепер страшно їхати. Воно страшнуватو не тим, що міна зірве, — се навіть веселіше, ніж бути таки з'їденою нарешті бацілами, — а тим, що можна, так як Високович,⁷⁶¹ застряти в якій-небудь азійській дірі і тим способом прискорити перемогу тим же бацілам. Ну, та з Дарданеллами мусить хутко вияснитись чи с'як, чи так, а поки що, здається, пароходи ще ходять (з Єгипта відповіді ще нема, але ще й рано). В об'їзд на Трієст чи на Бріндізі їхати дорожче і більше вагонної тряски, може, і невиносимої тепер для мене, а головно — трудно мені тепер прийшлось би в австрійських вагонах, зовсім не приспособлених для хворих цістітом; з сього погляду мене клопоче і переїзд з Каїру до Гелуану, при устроїстві якого люде зовсім забули, що то ж їздити мають головно ниркові хворі. Той переїзд іще й позаторік давався мені взнаки, а тепер я голову собі сушу, як мені його перебути. Чи нема яких способів, щоб хоч на якусь годину спинити діяльність нирок, або чи нема яких прирядів гігієнічних, ну, напр[иклад], для тих людей, що хворі «недержаниєм», бо я опасаюсь або скандалу, або того, що гостро заслабну, доїхавши без скандалу. Се таки найподліша особливість моєї хвороби, вона мене просто під арештом держить, якби не вона, то я на все инше, — болі, жар, слабкість, — навіть і не скаржилась би, але сее просто світ немилим робить. Будь ласка, любая, не забудь мені відповісти на сее питання (про спосіб чи приряд), бо воно мені дуже важне.

Ще раз будь здорова.

Л[еся]

188. До О. П. Косач (сестри)

23 жовтня 1912 р. Кутаїсі

10.X

Люба Лілеєнко!

Сьогодні я одержала 380 р[ублів] від тебе і 200 від мами. Зважила їхати (коли і як, вже написала мамі). В Одесі буду як не 16, то 23 сього місяця, а виїду звідти 19-го або 26. Може, ти встигнеш мені туди написати на адресу Ком[арових]⁷⁶² про те, що я питала. Може, мені Люба⁷⁶³ що порадить. А ні, то вже якось буде. Коли Оксана має посилати мені гроші, то нехай або на Кльоніне ймення посилає, або пожде моєї єгипетської адреси. Але як уже послала сюди на мое ймення, то не біда — я лишу Кльоні довіреність. З Єгипту відповіді ще не маю,⁷⁶⁴ але не біда, в Гелуані вже не пропаду і постараюсь не дати себе обдерти.

Спасибі ще раз за твою поміч. Дорі і Микосеві я хутко напишу. Поцілуй дядину. Страх мені шкода Шишманових!⁷⁶⁵ Міцно цілую тебе, Михалів і всіх рідних.

Твоя Леся

189. До О. П. Косач (сестри)

10 листопада 1912 р. Стамбул

Константінополь, 28.X.1912

Любая Лілеєнко!

От «стоїмо» в Конст[антинопо]лі, сьогодні в 4 г[одини] по обіді їдемо далі (се запізнення на 5 годин), в Дард[анеллах] будем завтра і завтра ж, як запевняють, минемо їх. Ескадри, правда, стоять тут «на страх», уже не знаю кому — врагам, а може, й друзям? Войни звідсі не чутно,⁷⁶⁶ але видко військо, ранених, і якось почувується пригнічений настрій міста — вечорами темрява, днями тільки діловий гомін, але ні співів, ні музики, як бувало раніше. У нас сьогодні напукувалося подорожніх, скільки могло влізти, — переважно греки, се вже втікають «на всякий случай». В моїй «прекрасній» каюті⁷⁶⁷ досі було 4 (все-таки!), а тепер буде 6 — от тобі і «просторно»! Се так буде

аж до Пірея, а там остатня доба їзди, може, вже буде ліпша. Мені вже двічі прийшлося пити беладону, — таки не обійшлося без спазм (уже й в Одесі були «предвестники»), але тепер вже нічого, бо я скористала з стоянки, щоб трохи собі шлунок направити, якось трохи склеїлась. Тільки досадно, що вночі сусідки спати заважають, ну, але я вже навчилася вдень спати. Якось доїду. В Александрію приїдем на добу пізніше (в суботу), але й то вже слава Богу.

От якось проминуло блискавицею наше стрівання⁷⁶⁸ — я навіть сказати нічого толком не встигла: набалакала пустого, не сказала потрібного. І навіть Дорочку як слід не подякувала за її справді надзвичайну уважність до мене. Коли вона ще в Києві, поцілуй її міцно-міцно від мене і скажи, що я не маю слів виразити, як мене порушив її приїзд. Що ти приїдеш, то я чомусь сподівалась (хоча від того, звісно, я не менше вдячна тобі), а від неї се таки був сюрпріз. Мамі писатиму вже з Єгипта, а тепер ще якось не зберу думок.

Серед хаоса розмов я й не спитала твоєї думки про «Кам[іного] Господаря»,⁷⁶⁹ хоча вона мене дуже інтересує (я таки трохи здуріла на пункті сеї драми і, здається, всім обридну нею), — як писатимеш, то згадай про се.

Ну, будь здорова, любая, милая, золотая Лілія! Поцілуй маму, Михалів, Оксан і всіх рідних. Тебе цілую міцно.

Леся

190. До К. В. Квітки

14 листопада 1912 р. Пірей

1.XI

В Пірей пришли с опозданием из-за всяких формальностей в Конст[антинополе], Дард[анеллах] и Смирне. В Алекс[андрии] будем только завтра, да и то слава Богу, т[ак] к[ак] пугали карантинном. У нас в каюте было 7 чел[овек], и все, кроме меня, укачались — ужасно!

Я не чувствую себя никак, до того устала и все надоело.

Целую крепко всех.

Л[еся]

191. До К. В. Квітки

18 листопада 1912 р. Хелуан

Helouan. Pension «V[illa] Tewfik»

5.XI

Только вчера добрались до Гелуана! Устала сильно, хотя, на мое счастье, случилось 3 попутчицы до самой Villa Tewfik (русские), которые очень помогали в дорожных мытарствах, т[ак] ч[то] обошлось даже без драгомана.⁷⁷⁰ У меня прекрасная комната, к тому же отремонтированная, на ю[го]-в[осток]. Встретили меня радушно. Я спала много, но все еще не могу прийти в себя. Впрочем, ничего острого нет — просто усталость.

Целую крепко всех.

Леся

192. До О. П. Косач (сестри)

21 листопада 1912 р. Хелуан

Egypte. Hérouan. Villa Tewf[ik]

8.XI.1912

Я почала довгого листа до мами⁷⁷¹ і до всіх вас, але не знаю, чи скінчу сьогодні, то поки що посилаю картку. Сьогодні мене повідомлено, що моя телегр[ама] таки доручена, — а я мало не послала другої. Я вже трохи відпочила з дороги, і т° понижчала (тепер 37,1, а то було 37,7), але все сплю страх багато і так лінуюся, що навіть не скучаю. Погода чудова, як в іюні (на сонці R 30°, в тіні R 19°), ясно, безвітряно. Хата в мене добра, на ю[го]-в[осток]); вночі сплю під літнім одіялом, вдень одягаюсь по-літньому.

Цілую міцно тебе і всіх наших.

Леся

193. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

21, 23 листопада 1912 р. Хелуан

Egypte, Hélouan, Villa Tewfik

8 (21).XI.1912

Люба мамочко!

Сього листа пишу тобі, а ти дозволь його прочитати Лілі і іншим, хто з тобою є і хто мною інтересується, бо трудно повторяти те саме двічі. Ліля знає мою подоріж до Одеси і мое пробування там, тож почну з момента від'їзду з Одеси. Як я вже писала з Конст[антинополя] (чи тільки мої листи звідти і з Пірея одержані?), в моїй каюті було одразу 3, крім мене, всіх їх захитало (мене ні), та ще одна з їх кашляла по цілих ночах і світила світло, і се було дуже погано, бо мало що спати приходилось. З Конст[антинопо]ля стало ще гірше, бо вже в каюті було нас 7 (хоча ліжок 6), і скрізь була велика тіснота і галас — то греки, турецькі піддані, утікали з Конст[антинопо]ля, боячись, що як буде облога, то турки зо злости почнуть їх різати. Напхалося людей всякого стану, між ними чимало жінок і дітей, з усім манаттям, так що не то каюти, а й столова і закутки для пароходної прислуги — все було занято. А як почало хитати, то... тут уже й старий Данте⁷⁷² поклав би перо, вжахнувшись. А тут іще тії зайві стоянки: в Конст[антинополі] зайвий день, в Дарданеллах зайва ніч, в Смірні ціла доба пропала, в Пірею пів дня, усе то військові формальности, провадіння помежи мін (ми бачили в Смірнській затоці щогли потопленого через міну парохода, що хотів був самостійно вибратися з затоки), санітарні візитації з приводу того, що в Конст[антинополі] об'явилась холера, поливання карболкою парохода, балачки про те, що нас посадять в карантін на якомусь острові і що нікому не відомо, коли ми будемо в Александрії, — все те наганяло сум і натягало нерви. Розуміється, добре почуватися я не могла, лежачи в каюті з видиханим повітрям (сидіти на палубі не мала сили, бо туди вели круті сходи, та й взагалі я довго сидіти правцем не можу), морської слабости у мене не було, але хитання механічно натружувало нирки (якраз була

«боковая качка» двічі, і трудно було вмотитись так, щоб не перекидало з боку на бік), се викликало спазми, і я тільки грілкою та беладною від них ратувалася. На берег я нігде не виходила, бо й трудно було, та й не брала охота, — якось сумно виглядали ті міста турецькі, позбавлені звичайної веселі метушні, заповнені сіро-зеленими формами війська, гуртами ранених, цілими караванами переселенців-утікачів (їх і на пристані було багато). А хто ходив у Конст[антинополь], то казав, що воно й моторошно трохи під поглядами турків...

10.XI. Так і вийшло, що я не скінчила за один день листа, і то через свою глупість: пішла сама на пошту (зовсім не було в тім крайньої потреби, а так, я хтіла «попробувати силу»), і хоч се зовсім недалеко, на сій же вулиці, що й зветься rue de Poste,^I але мені воно заваділо, зараз t° стала 37,5, почало скрізь боліти, було то холодно, то гаряче, а вчора цілий день боліла дуже голова і було трудно сидіти. Сьогодні вже нічого, і жару нема, і голова тільки трошечки болить, але вже не так, щоб варто було на те вважати, от я і до листа взялася.

Ну, так ото, значить, їхалося до Пірея дуже погано. З Пірея стало трохи краще, бо греки всі повиходили і в каюті зо мною лишилась одна пані з двома дітьми. Діти обридали, товклися над головою на верхньому ліжку, не давали гасити світла вночі, але все ж хоч дихати можна було, бо під вікном ніхто не спав і його можна було держати одчиненим (від Смірни вже почалося тепло). В Александрію ми приїхали в суботу⁷⁷³ (замість четверга) в 3 г[одини] дня, і там нас санітари продержали ще години 3–4 на пароході, а потім на пристані ми стояли перед якоюсь будкою, де провіряли санітарні certificats,^{II} теж немалий час, а звідти пішли на таможню і там ще стреміли без всякого толку з годину, поки розглянуто наші речі. Через оті всі дурниці ми пропустили всі добрі поїзди в Каїр і попали в такий, що віз нас цілу ніч. Може, розумніше було б

^I Поштова вулиця (франц.).

^{II} Сертифікати (франц.).

заночувати в Александрії, але вже так остогидло пробування в дорозі, що не хотілося ще один день терпіти тее лихо, та й не який то відпочинок тее розкладання та пакування, вибірання на поїзд, розтикування бакшішів⁷⁷⁴ слугам... Так чи інакше, ми вже в 8 г[одині] рано в неділю 4.ХІ були в Гелуані. Кажу «ми», тому що мені товаришили ще три пані, що їхали з Росії в Гелуан і якраз у той же пансіон, де і я мала знайти пристанище. Се було добре для мене, бо вони мені дещо помогли в дорозі: як після санітарно-таможенної стоянки мене взяли спазми на александрійському вокзалі, то я вже сиділа й пила беладону, а вони купували білети собі й мені, шукали носильщиків і т. и. Приїхавши в Гелуан, я навіть телеграм не могла зараз послати (далебі, рука не писала!), а випивши, вже не пам'ятаю що саме, лягла де попало, не ждучи поки приведуть в порядок призначену мені хату, заснула нечувств'яно, а прокинувшись десь уже по 11 рано, послала телеграми тобі і Кльоні. З телеграмою до тебе щось вийшло чудне: раз мене повідомили з телеграфу, що її не доручено, бо адресат «невідомий», а потім, через день, повідомили, що вже доручено. Я, отримавши першу звістку, хтіла телеграфувати з повнішою адресою, але се вже разом коштувало б 4–5 р[ублів], та й я думала, що за той час Кльоня мав переслати в Київ мою телегр[аму], послану до нього. Коли він того не зробив і коли ви турбувались про мене, то я з того не винна, як бачите.

Тут уже покінчилися мої злидні подорожні. Маю добру хату, південно-східню, соняшну і теплу, в ній широчезне (на французький лад) ліжко під тюлевим балдахіном, кушетка, шафа-трюмо, умивальник марморовий, стіл, стільці, електрична лампа, підлога покрита лінолеумом (се дуже важно, інакше тут буває зимовими вечорами холодно в ноги), дають мені рано каву з молоком, в 11 г[одині] ще молока, в 1 г[одині] снідання, як обід, тільки без супу, в 4 г[одині] знов молоко і чай, в 7 г[одині] увечері обід з супом (за сніданням і обідом дають фрукти: мандаріни, фініки, гранати, банани і ще якісь солодкі цитрини, та невідомої назви щось дуже пахуче). За це все беруть навіть не 90, а 80 р[ублів] (через те, що я одразу заявила,

що маю пробути довго, не менше як 5 місяців, і що хазяйка впевняється на мою сталість, знаючи мене добре). Се, звичайне, дуже мені приємно, бо тепер я напевне сподіваюся, що мені стане тих грошей, які ви мені вже дали і які я одержу з «Л[ітературно]-Н[аукового] В[істника]», а більше не треба буде докла-дати.

Нас тепер в пансіоні 8 людей (крім хазяйки і її дитини),⁷⁷⁵ а сьогодні має ще приїхати двоє. Се чимало для невеликого пансіона і для початку сезону, я ніяк не сподівалась, що буде так багато «одважних», — а, крім мене, ще, значить, 5 одважи-лися приїхати з Росії (решта — копти⁷⁷⁶ і один жид з Франції). Погода тут увесь сей тиждень дуже добра: тепло, вітру нема, ясність надзвичайна, аж не віриться, що я так недавно виїха-ла з дощу і туманів, та навіть з морозу... Але, як чую, то й в на-ших сторонах тепер потепліло, нібито почалося пізне «баби-не літо». Вчора приїхав парохід з Росії, і, кажуть, без жадних задержок, прикростів карантінних, — отака-то правда в сві-ті! За що ж на нас напосідалися, «ак на того цьолта», — мовляв малий Ліцік? Нехай знає Лілія, що вона мені життя вратува-ла отим прирядом, купленим за її порадою, — без нього, дале-бі, не доїхала б я жива від Александрії до Гелуана, беручи на увагу препогані умови сеї їзди. Я зовсім не знаю, що роблять подібні мені люде без таких прирядів *caeteris paribus*;¹ певне, вони вмірають, коли не в дорозі, то по приїзді. Я се кажу не жартом. Тепер же я заплатила за дорогу тільки великою вто-мою, що, зрештою, починає вже проходити (але ще не зовсім пройшла). Як завжді з приїзду в Єгипет, так і тепер, я якось не-помірно сплю тут — лягаю не пізніше 10, а встаю вже по 8, і не раз мені ще серед дня хочеться спати. В дорозі, коли була змога зміряти t°, була вона все 37,7, а тут (крім позавчорашнього дня) не більш як 37,2, а то й зовсім нормальна (нижче 37). Невже се повітря могло так хутко вплинути? Ну, та вже ж повинно хоч щось трохи допомгти, инакше за що ж було всі ті тарапати від-бувати і стілько коштів марнувати?

---

¹ За інших рівних умов (лат., букв.); тут у значенні «за таких же умов».

Оце написала довго, а потім писатиму коротко— як «ре-
жим», то вже «режим». Будь здорова, люба мамочко, міцно ці-
лую тебе, і Geschwister, і родичів. Знайомим привіт.

Твоя Леся

194. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

18 грудня 1912 р. Хелуан

5.XII.1912

Люба мамочко!

Що ж се значить, що ні ти, ні Ліля не обізвались до мене досі
ані словом? Уже місяць, як я тут, і зараз по приїзді послала тобі
телеграму, потім картку, довгий лист і знов картку, і на все це
ні слова відповіді.⁷⁷⁷ Невже ні ти, ні Ліля нічого того не одержу-
жали? Але в тім разі дивно, що мене ніхто не запитав, «или я
жива, или я здорова». Адреса ж моя заздалегідь була відома
(Egypte, Héliouan, «Villa Tewfik»). І «Р[ідний] Кр[ай]» я вже дав-
но не бачу, а Кл[ьоня] пише, що і там він його не одержує. Чи
не трапилось чого прикрого у нас в родині? То вже ліпше і се
написати, бо про лиху річ відомість завжді доходить, часом
зовсім несподівано і з грубих рук, і тоді вона ще тяжче вражає.
Не бійся мене стурбувати, бо я вже й так турбуюся і не думаю,
щоб се було мені на користь. Якби не се, то було б мені тут не-
погано: погода чудова (раз тільки йшов дощ), я, здається, по-
правляюсь, одна біда, що примушують їсти багато, бо в мене
тепер 25 фунтів не стає до моєї звичайної ваги, а тут сьому
надають велике значіння. Я, зрештою, думаю, що «не в коня
корм»... Нетерпляче жду звістки від тебе. Міцно цілую тебе.

Твоя Леся

195. До О. П. Косач (сестри)

21 грудня 1912 р. Хелуан

Egypte. Helouan, Villa Tewfik
8 (21).[XII].1912

Любая Лілеєнко!

Що таке з тобою, з мамою і зо всіма Вами? Місяць і 4 дні, як я тут, і досі ні стрічки ні від кого з Вас! Особливо мене лякає, що ти навіть і тих грошей не переслала, — не те мене лякає, що лишуся без грошей (маю тепер 400 р[ублів] готівки і, значить, можу minimum до половини марта прожити та й на поворот стане на білет), а боюся я, що, певне ж, тобі щось дуже серйозне стоїть на заваді, коли ти, звичайне така акуратна, тепер наче одмінила свою натуру. Я вже написала мамі тиждень тому, і коли ще через тиждень не матиму відповіді, то буду телеграфувати, бо далі вже не можу витримати сеї непевности й тривоги за всіх вас. Не годилось би, справді, так мовчати, бо хоч і говориться *pas de nouvelles — bonnes nouvelles*,^I але кожен говорить се тільки иншим, а ніколи самому собі... Тільки з того факту, що мені стали посилати «Раду», я догадуюсь, що се ти про мене подумала.

Мої *nouvelles*^{II} поки що такі: я вже нарешті виспалась після препоганої подорожі, зробила тижнів 3 тому аналіз, і показалося, що нефрїтїчний стан уже минув (нема ціліндрів і ниркового епітелія), а все инше *in statu quo* (білок 1,35, лейкоцити й ерїтроцити в однаковій мірі), з докладного квантїтатївного аналізу видно, що обмін їде досить правильно (солї і т. и.), значить, лїпше все, нїж можна було сподїватись, але важу я на 10 kilo менше, нїж звичайно важила (тепер всього 48,7 k[ilo], себто менше 3 п[удів]), і т° хоча лїпша, нїж була дома, а все ще перебїгає через 37, увечерї переважно 37,2, але вище 37,5 вже не буває. З огляду на мою «ефїрность» лїкарь посадив мене на «усиленное питание» та на риб'ячий жир, і вже менї встигло

^I Відсутність новин — це вже добрі новини (франц.).

^{II} Новини (франц.).

остобісити і те, і друге. «Питаться» то вже буду, але жир—сяк-так доп'ю одну оцю пляшку та й дам собі відпочинок, бо мені той жир труїть усі ранки до полудня, одбивається, мутить, хай йому цур! Навіть на нерви впливає—я ще звечора зо страхом думаю про завтрашній ранок. Не думаю навіть, щоб се було корисно. Мені, безперечно, корисна оця погода, що тут стоїть: ясно, тепло (тепер пишу надворі, в одній сукні, і то не найтеплішій, і мені гаряче навіть), дощ був тільки двічі (дві ночі підряд), холоднувато було днів 3–4 (не підряд), так що треба було сидіти в пальто, а то все «олімпійська погода». Сором буде не поправитись. Та я вже й тепер, здається, поправилась, і поправилась би ще й не так, якби ви мене не мучили мовчанням.

Лілеєнко, любая, золотая, напиши мені хоч слово! Міцно цілую тебе і Михалю.

Твоя Леся

196. До Л. М. Старицької-Черняхівської

Грудень 1912 р. Хелуан

... З Миколою Віталевичем зв'язані в мене спогади⁷⁷⁸ найдорожчих молодих літ, в його хаті стільки незабутнього пережито! Старицький, Лисенко—сі ймення для інших належать тільки для літератури і хисту, а для мене вони вічно викликають живі образи, як імення близьких і рідних людей, що, властиво, ніколи не вмірають, поки живе наша свідомість. Не знаю, чи буде хто з молодшого покоління згадувати коли про мене з таким почуттям, як я тепер згадую про Миколу Віталевича і Михайла Петровича (я все їх бачу тепер поруч!).⁷⁷⁹ Але я б хотіла на те заслужити. Не трапилось мені провести вкупі з громадою до вічного дому Ваших рідних,⁷⁸⁰ і тим, певне, я не раз бачу їх живими, як завжди бачу свого татка і Мішу,⁷⁸¹ і ніяк не хоче душа моя вірити в те, чого і перо уперто не хоче написати, ніколи, ніколи... Але ж я плачу тепер, значить, вірю?..

...Я так вимучилась була і хворобою, і тяжкою та прикрою дорогою, що ледве тепер як слід до пам'яті прихожу, нирки вже встигли трохи поправитись, але загальний стан організма

ніяк не поправляється, неважаючи на важкі особливі заходи, я навіть схудла вся. Не роблю нічого, все тільки збираюсь робити.

197. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

27 грудня 1912 р. Хелуан

17 (14).XII.1912

Любая Лілеєнко!

Нарешті я одержала від тебе картку! А то вже, далєбі, хтіла розсилати телеграми, хоч се і дуже дорого стоїть. Бідне Михайлятко, де ж се воно тую капость захопило?⁷⁸² Певне, в вагоні. Напиши, як там Оксаночка junior,^I чи уминула халепки, і як мається Оксаночка major^{II} (senior^{III} ще рано казати). Тут одна колишня льєжська студентка дуже інтересується, чи не знає Оксана, де поділись із Льєжа студентка Шакол⁷⁸³ з своїм нареченим і ст[удентка] Телетова з чоловіком, якщо знає, то нехай сповістить, де вони. Я тепер не пишу Оксаночці окремє, бо не знаю, чи правила вашого карантіна дозволяють передачу паперів, і, крім того, саме сьогодні я дуже занята і листами коначними (взагалі запущеними), і так деякою роботою. Се я вже починаю трохи до норми приходити, а то 1½ місяці по приїзді була якась лїнь стїгїйська⁷⁸⁴ і я абсолютно нічого не робила. Тепер я вже маю один урок франц[узької] мови, тут-таки в пансіоні: тричі на тиждень по 1 год[ині], плата 10 р[ублів], не так-то багато, але зате не втомно, і все-таки 10 р[ублів] «і то гроші». Я вже писала тобі про аналіз і пораду лікаря (лежання і «усиленне питанье» з риб'ячим жиром та по 1½ грама urotropini^{IV} на день). Поради я слухаю, але результат поки що ніякий: вага не збільшується, а зменшується (було 48,7 kilo при початку режиму, а через два тижні 48,4), може, се щось

---

^I Молодша (лат.).

^{II} Більша (лат.).

^{III} Старша (лат.).

^{IV} Уротропіну (лат.).

випадкове, а може, мені той жир вадить, бо дуже бридко його пити, він одбиває апетит і впливає на нерви препогано. Ось по-пробую кинути жир і, напевне, погладшаю. Дуже погладшати я не можу, я свою натуру знаю, але я позаторік тут важила 59 k[ilo] з лишнім, то мушу і тепер сього досягти. Все-таки мені ліпше, спазмів нема, і цістїт наче трохи заспокоївся, тільки при кожному рухові чі зусиллі чимала задишка і биття серця, але се, певне, анемічне. Погода все добра, дощ був за весь час двічі, раз великий, раз малесенький, і то вже всі пищали, що се не по правді. Вечорами багаті єгиптяне напинають такі пальто, що й на мороз годяться, а ми просто сидимо в пледах (часом, правда, ховаємось в хату), удень же сидимо в самих сукнях (ось і тепер я так пишу надворі) і забуваємо, що се різдвяний сезон. До речі, либонь, уже час казати: святий вечор! Святкуйте здорові і мене згадайте.

Цілую міцно тебе з Михальом і Оксаночок.

Твоя Леся

1913

198. До Ф. С. КАРПОВОЇ

1 січня 1913 р. Хелуан

1.1.1913

С Новым годом! Дорогая Феоктиста Семеновна!

Сегодня здесь Новый год, а пока открытка доедет, то будет и у нас Новый год, поэтому поздравляю Вас, целую и желаю всего-всего хорошего. Отчего Вы мне не пишете? Уж не разсердились ли? Хотя я ума не приложу за что. Если за то, что я не скоро написала, так простите — вперед буду исправнее. Целый месяц я сильно ленилась, т[ак] к[ак] все хотела спать и чувствовала себя слабо, но теперь уже укрепились несколько и за последнюю неделю даже немножко прибавилась в весе (оттого, что бросила рыбий жир!). Немножко работаю, но еще очень мало.

Крепко целую Вас.

Ваша Леся

199. До М. М. СОВІНЕВСЬКОЇ

5 січня 1913 р. Хелуан

23.XII

С Новым годом! Дорогая Маруся! ведь уже и Крещение будет, пока эта открытка доедет?.. Мы собираемся праздновать Рождество по старому стилю, т[ак] к[ак] большинство пансионеров из России или копты, признающие тоже старый стиль. Впрочем, как мы можем вообще «праздновать»? Ведь и так ничего не делаем, сидим на солнце и болтаем, — чем не праздник? Здоровье мое лучше, но доктор запретил ходить; и я сижу так же, как бывало в Кутаисе. Поэтому и письма мои скучные.

Как здоровье тети?⁷⁸⁵ Напиши, пожалуйста, а то она сама не пишет. Целую крепко тебя и тетю, а Белогрудю все-таки поймай и погладь.⁷⁸⁶

Твоя тетя Леся

200. До М. М. КОМАРОВОЇ-СИДОРЕНКО

5 січня 1913 р. Хелуан

5.І.1913

Люба Рігочко!

Поздоровляю тебе і твою родину з Новим роком і дякую за привіт. Догадуюсь, що ти вже мені писала, але я тільки оцю одну празникову картку одержала, а то нічого не мала, відколи я тут. Тобі я більш не писала, бо думала, що тобі трудно листуватися. Я вже звикла не поясняти собі твого мовчання ніколи в лихий бік, бо ти не раз доказувала мені ділом твою справді щирю і незломну приязнь. Я маюся ліпше щодо нирок, але все ще дуже слабка і виснажена, тому й пишу так коротко. Міцно-міцно цілую тебе.

Твоя Леся

P. S. Я знов забула Не твого дому.⁷⁸⁷

201. До О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

5 січня 1913 р. Хелуан

Egypte. H elouan.Villa Tewfik

5.І.1913

Дорогая товаришко!

От і знов хтось білий в золотому Єгипті і вітає когось чорненького ще з одним Новим роком. І коли хтось чорненький обізветься, то і білий не буде мовчати, бо вже може писати, а ще недавно був такий бідний, що зовсім був до нічого. Тепер єгипетське сонце вже влило в когось життя і енергії трошки, але чи буде того колись і багато — Бог знає. Нехай хтось комусь

напише, бо хтось та й ще хтось die gehören zusammen.¹ Хтось когось любить.

Л. К.

202. До М. М. КРИВИНЮКА

Початок січня 1913 р. Хелуан

З Новим роком! Любий Михалюню, тюсіню моя золотенька! Проси маму або тьотю Оксану, щоб мені написали, чи ти вже зовсім здоровий, бо ти сам, певне, ще не можеш писати. От було б добре, якби ти сюди приїхав! Ми б сиділи на сонці, і ти б їздив на таких осликах⁷⁸⁸ у пустиню, де золотий пісок і камінні квітки. Не слабуй більше, моє хлоп'ятко любе!

Цілую тебе, маму, Оксаночку і Оксанятко.

Твоя тітка Леся

203. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

10 січня 1913 р. Хелуан

10.I (28.XII).1913

З Новим роком, люба мамочко!

Отже, таки дочекалася я від тебе листа, а то вже не знала, що мені думати, та не зважалась і писати. Як завжди в таких випадках, найпростіше не спало на думку — а саме, що твій лист пропав. Найбільше мене турбувало се повне мовчання усеї родини і те, що «Р[ідний] Кр[ай]» не приходив (я його так і досі не одержую, відколи я тут, та й з дому писано, що й там нема). Вже тільки як прочитала в газетах про твій доклад в товаристві та одержала листи від Лілі і Дори, то перестала турбуватись, а почала потроху «обіжатись», але тепер, звісно, і се минуло, і новий рік, хоч він і «тринадцятий», «заповідає ся помисльно». Щоб не було і з твого боку ніяких griefs,^{II} поясню справу з ініціалами,⁷⁸⁹ що здається тобі «злочином». На мою

^I Один одному належить (нім.).

^{II} Образ, невдоволення (франц.).

думку, злочину тут нема, бо всім літераторам, в тім числі і тобі, трапляється з різних причин підписуватись ініціалами і криптонімами і ніхто сього злочином не вважає (чи ж не робив так Шевченко, Куліш і інші не менше знамениті письменці?). Крім того, дані ініціали заслона дуже прозора для того, хто знає ймення і стиль, і чисто формальна, бо ніхто й не вимагає повної тайни (адже чоловік з 10 її знають!). «Інспірацій» не шукай, бо коли мені оця потреба полутаємниці просто тільки трохи неприємна (се я признаю), то Борейкові⁷⁹⁰ вона ніж в серце, бо він в тисячу раз вищої думки про талан того автора, ніж автор сам. Хто там про що повинен був думати свого часу, про се не будемо краще говорити, бо се тільки може змучити нерви, а skutku жадного не буде: як нема воріття, то не треба й каяття, такий мій принцип. Якби діло стояло тільки між автором і Борейком, то, розуміється, вони обоє вмiли б поставитися вище всяких «інспірацій» самоохорони, але там, де є можливість, що постраждає добробут третьої людини,⁷⁹¹ там і ти повинна боятися, бо та третя людина, в разі чого, може довести до божевілля обох (я се кажу зовсім серйозно і не в переноснім значінні), а се страшніше всяких репресій. Ти знаєш ту людину, і то не з найкращого боку, однак торік після одної розмови в Золоторотському садку⁷⁹² ти вже вважала за потрібне заступатися за неї, таку роль жертви вона зуміла зограти, — отже, бачиш, як вона вмiє керувати чужими нервами. А тоді вся сила була не в слабості її чоловіка, а в тому, що син зробив маленьку пробу визволити трохи свого чуба з її рук, бо вже занадто боляче прийшлося; проба та, звичайне, провалилась, і чуба затиснуто ще міцніше (між иншим, і твое заступництво трохи помогло, бо розжалобило і без того м'яжке серце...). Але все це до часу. Прийде час на окреме видання, і будуть ініціали доповнені. Прийде час і на визволення, може, навіть скоріше, ніж хто сподівається, — so hilf mir Gott!¹ А поки що нехай буде так, як зважено раніше. Нікого тим не буде ні сховано, ні поховано. Тут мушу додати, що якби не Борейко, то, може б,

---

¹ Хай Бог допоможе мені (нім.).

той рукопис і зовсім зник зо світа, бо автор був раз у такому настрою, що хотів його знищити (сталось се після одної дружньої рецензії — в листі — на «Йоганну»,⁷⁹³ де рецензент занадто щиро дошукувався «автобіографічної основи») і таки, напевне, знищив би, якби «інспіратор»⁷⁹⁴ не вмовив переждати афект...

Щодо аналогії з папою і тобою,⁷⁹⁵ то тут аналогія неповна. Бо 1) що можна «действительному статскому советнику»,⁷⁹⁶ того не можна титулярному, та ще й «помощнику»;⁷⁹⁷ 2) з твоїх творів тільки одно «Орлове Гніздо»⁷⁹⁸ по сюжету схоже з сим твором, але ж воно досі не надруковане і невідомо, який би воно зробило ефект свого часу; 3) тоді не було судових процесів літературних, не було, значить, огласки, а відомо, що і тут часто «свет не карает преступлений, но тайны требует для них»;⁷⁹⁹ 4) «бывали хуже времена, но не было подлей». ⁸⁰⁰ Саме перед моїм виїздом одного молодого урядовця позбавлено можливости служити тільки за те, що заручився з свідомою полькою («польская интрига», либонь, і в Азії комусь страшна!), так-таки просто і всім до слуху говорилося про се. Може, якби то була «мазепинка»,⁸⁰¹ то начальству сподобалось би краще. Хто вгадає?

Ще одно. Невідомо, що тяжче, чи підписувати ініціалами, чи підписувати своїм повним іменням річ свідомо скалічену, як трапилося з «Руфіном і Прісціллою». Там автор сам калічив⁸⁰² (і з яким бодем!), сам і підписатися мусів, а тут доручив іншій руці⁸⁰³ сю тяжку роботу, то, може, доволі буде ініціалів, бо нема ж надії, щоб могло обійтись без каліцтва, сього навіть ніхто не має права вимагати, хоча, правду кажучи, се більший «злочин», ніж ховання за прозорі заслони. Сей злочин теж «інспірований» лютим духом нашого часу, але ніхто не докорить тобі за тее, а менше всіх я. Звичайне, можуть не вратувати ніякі злочини чи цноти і, може, справді «гріхи» самого Бореяка зовсім вистачають, щоб вічно держати його з родиною на порозі злиднів, неважаючи на тяжку його працю, але принаймі ніхто інший з того не винен, се все-таки дещо значить.

Ну, і годі вже сих сумних тем. Я ж, правду кажучи, ледве ледве що до пам'яті прихожу після цілорічної боротьби

з своїм внутрішнім ворогом — туберкульозом. Се ж тільки тижнів дваostatніх, що маю нарешті усталену нормальну температуру, та й то вже часом занадто низьку (36,1), як буває після тяжкої гострої хвороби. Вага була трошки збільшилася, а тепер знов чогось зменшилася, неважаючи на *alimentation forte*,^I — може, через те, що стало холодніше, надто вечорами. Не треба думати, що воно вже холодно, бо на сонці то навіть і зовсім гаряче буває, та й увечері в хаті, живучи без грубок, пара від дихання не ходить по хаті, як буває в Криму і на Кавказі взімку, але ж я, наче та звягельська ісправниця, забуваю, що я «не в Італії родилась», і від найменшого подиху вітру з півночі уже стискаюся. Либонь, мій організм занадто точно зрозумів закон фізики, що від тепла тіла поширюються, а від холоду стискаються. Так чи сяк, а я найлегша з усіх тут живучих дам, і мене дражнять «невесоною», «эфирною» та «*spirituelle dans tous les sens*».^{II,804} Я сама не почуваю від сього ніякої невигоди, а лікар скандалізований, що людина мого віку і зросту важить всього 47 *kilogr*. Пробував дати мені риб'ячий жир, але се не пішло, казав покинути всяку діету і їсти все, скільки влізе, але біда в тім, що багато не влазить, певне, через те, що мені заборонено (та я й сама не можу) ходити. А при лежачому режимі я ніколи не можу їсти багато (пам'ятаєш, як бувало в Берліні?). Проте мені все-таки краще, бо нема болів і пропасниць і цістїт прийняв зноснішу форму (хоч не болить, і то добре), тільки чогось серце таке стало чутке, що не зносить ніякого зусилля, зараз сильно б'ється, аж я нездишуся (напр[иклад], як зйїду 5 шаблів на рундук, як пройду трохи в осінньому пальто, як здїйму кухля з водою абощо). Але я сим не турбуюся, бо се, здається, досить звичайне з'явище в анемічних і ні на яку ваду серця не показує, просто не треба бути такою *femme d'esprit*.^{III}

Лінуюся я тут сильно, ні над чим не працюю, так собі потрошку дещо переписую, та й то дуже пиняво⁸⁰⁵ йде. З ранку

---

^I Посилене харчування (франц.).

^{II} Одухотвореною в усіх сенсах (франц.).

^{III} Одухотвореною жінкою (франц.).

і до 4 год[ини] я надворі, там люде заважають щось робити, а ввечері рідко маю енергію, до того ж і спати тут лягають рано всі, то й я переняла сей звичай. Поки що не дуже гризу себе за лінощі, бо, може, й досить тим часом моїх драм, треба дати читачам обов'язковим (родичам і редакторам) відпочити, а необов'язкові, може, не так-то й помітять моє мовчання. От спогади про Миколу Вігальєвича⁸⁰⁶ хотілось би мені написати (яко членові колишньої «Плеяди», що багато йому завдячила), але тепер ще не можу, таки просто не маю сили. Дивна річ, як була т° під 38°, то писалося краще, а тепер при нормальній живу, як деревина. А що ж би то було, якби я колись зовсім видужала? Може б, усякий esprit¹ втратила, набувши ваги... треба б усе-таки поспробувати видужати. Правда?

Бувай здорова, мамочко. Міцно-міцно цілую тебе і прошу не лишати мене довго без листів, бо се мені навіть вадить. Привіт Мих[айлові] Вас[ильовичу], і Ласочці, і родичам, та друзям.

Твоя Леся

204. До Ю. П. Тищенка

18 січня 1913 р. Хелуан

Egypte. H elouan. Villa Tewfik
5 (18).I.1913

Високоповажаний Павле Пилиповичу!

Сподіваюсь, Ви не ображені на мене, що я так замовкла? Винна тому моя хвороба, що перед виїздом сюди загострилась була дуже, потім тяжка дорога і втома по ній, а нарешті, велике виснаження, що триває і досі та примушує мене зводити до minimum усяку переписку, щоб мати хоч яку-небудь силу на іншу роботу. Правду кажучи, як на добрий лад, то слід би мені на сю зиму абсолютно полишити усяку роботу, бо вона мені йде з тяжкою бідою, але що я обіцяла ініціаторові «Дзвону»⁸⁰⁷ зладити до друку написану ще восени драм[атичну]

---

¹ Дух, розум, здатність до мислення (франц.).

поему «Оргія»,⁸⁰⁸ то якось потроху нипаю і, може, колись до-
нипаю до кінця ту нещасливу двохактівку. З ініціатором ми
списались безпосередно, роз'яснили непорозуміння, і, пев-
не, він сповістив Вас про результати тих переговорів. Поему я
пошлю йому, як тільки буде готова, а вона вже й була б готова,
якби не різні сюрпрізи з моїм здоров'ям, що трапляються й тут,
хоч і в слабшій мірі, ніж дома.

Надійшла мене звістка, ніби Ви вже от-от збираєтесь вида-
ти т[ом] II моїх творів «з “Лісовою Піснею” на чолі».⁸⁰⁹ Я гадаю,
що ся звістка основана на непорозумінні, бо після того, як Ви
написали мені, що спиняєтесь з сею справою на неозначений
час з браку видавничих фондів, то переговори наші на сю тему
перервались, не дійшовши до остатнього слова, умови не вста-
новлені, план видання не обговорений і виправлений матері-
ял до друку не посланий, та навіть і само виправлення я зали-
шила, вважаючи його не на черзі. Як же супроти того всього
можете Ви «от-от видати» сю книжку? Будьте ласкаві, спо-
вістіть мені, чи має ся чутка якусь фактичну підставу, чи ні.
Я ж, на всякий випадок, звіщаю Вас, що я з собою ніяких ма-
теріялів для сього видання не брала, а на пересилку їх з дому
треба не менше як місяць (від того моменту, коли пошлю про
те лист додому, а на остаточне умовлення з Вами (теж листов-
не) теж, либонь, не менше часу. Тому чи не практичніше буде
пождати з сею справою, поки я опинюся десь у ближчих сторо-
нах, коли вже взагалі Ви маєте охоту братися до неї. Само со-
бою розуміється, що не виправленого мною матеріялу я ніко-
му не можу дозволити друкувати.

Будьте здорові з новим роком і на безрік.

Леся Українка

205. ДО О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

18 січня 1913 р. Хелуан

5.І.1913

Люба мамочко!

Будь ласкава, передай сього листа Лаврову.⁸¹⁰ Твоя звістка про його заміри мене дуже здивувала, бо ніякої остатньої умови між нами не було, навпаки, він восени написав мені, що не має грошей на видання і тому спиняє цю справу. Я не послала йому матеріялів і не обмінялась умовами — хіба ж може він уже видавати, коли ще навіть не вмовився ні про що з автором? Чує моє серце, що знов почнеться нова серія крутійства і всяких *misères*.¹ Покарав мене Бог такими видавцями! та що ж, коли кращим зате не ведеться з продажем книжок, а отакі крутії тільки й «преуспівають». Справи з гонорарами волю відкласти до весни, може, з ким особисто побачуся, бо заводити про се переписку тепер не маю сили, я така виснажена тепер, що кожний подібний лист то для мене як слабість, а я ж таки тут нібито для лічення живу. Я не знаю, хто саме винен у справі з Ла[врови]м, і не знаю, до кого звертатися з докорами, а несправедливо докоряти не хочу. Може, ти знаєш, від кого то залежало?

Здоров'я моє все однаково, а ще остатніх кілька день боліло дуже вухо і голова — видно, навіяло десь, — сьогодні вже краще, але се мене дуже втомило. Було в нас так з тиждень холоднувато, але тепер знов літо.

Міцно цілую тебе. Привіт Мих[айлу] Вас[ильовичу] і Ласочці.

Твоя Леся

---

¹ Поневірянь (франц.).

206. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

18 січня 1913 р. Хелуан

5.І.1913

Любая Лілеєнко!

Я не зараз відповіла тобі, бо щось оце скільки день дуже стріляло мені в ухо і в голову і я зовсім нічого не робила і була люта. Сьогодні вже тільки дуже зрідка пострілює і, либонь, до завтра пройде. Се було тому, що тут було трошки похолодніло на один тиждень. З сього бачиш, що мое здоров'я «як пух, як дух, як пір'ячко»... Себто воно краще, ніж було дома, т° рівніша, і нирки ускромились, але вага не збільшується і анемія не зменшується, я вже не знаю, чого мені ще треба, щоб погладшати, а лікарі ставлять мені се в обов'язок. Ну, може, весною «раздобрею».

Міцно цілую тебе, Михаля і Оксаночок.

Твоя Леся

207. До М. М. КРИВИНЮКА

18 січня 1913 р. Хелуан

Любий Михалюню!

Спасибі тобі за картку. Хліб по-арабськи — ещ, піраміда — гарам, а сфінкс — абуль-голь. Ще треба знати, що вода — мойя, і тоді вже можна їхати в Єгипет. Коли я ще вдруге поїду, то випрошу тебе від мами і тата, і ти проживеш зо мною зиму на сонці, і вже не будеш так часто слабувати, як тепер. Ми з тобою славно поживемо, тільки треба, щоб ти на мене казав ти, бо я так люблю, а Ви не люблю. Цілую тебе міцно.

Твоя тітка Леся

До нас тут часом приходять така жінка.⁸¹¹ По-моему, се дуже гарно, що в неї сережка в носі. А по-твоєму?

208. До Ф. С. КАРПОВОЇ

18 січня 1913 р. Хелуан

5.І.1913

Дорогая Феоктиста Семеновна!

Спасибо, что отозвались, а то я уже смущалась Вашим молчанием. Наши «холода» уже прошли, и вот я опять в одном платье сижу надворе. Рождественский сезон все же дал себя знать — у меня несколько дней сильно кололо в ухо и болела голова, так что я даже писем писать не могла, но сегодня уже почти прошло, хотя вату еще держу в ухе из предосторожности. Это результат сквозняков, без которых в Египте нет домов.

Очень сочувствую бедным Ставр.⁸¹² Как его здоровье? Я не пишу М. Ст[авр]. — ей пожалуй не до меня, — но кланяйтесь от меня при встрече. Клене напишу сегодня или завтра. Крепко целую Вас и Марусю.

Ваша Леся

209. До К. В. КВІТКИ

21 січня 1913 р. Хелуан

8.І (21)

Дорогой Кленя!

Я бы просила тебя телеграфировать мне, когда решишь, где провести отпуск. Не люблю, когда письма много путешествуют или лежат в ожидании адресата. Мне казалось, что я не редко пишу; я старалась посылать со скорейшей почтой, иначе разница во времени получения, казалось мне, будет слишком велика. Но теперь буду писать чаще. Ухо мое еще иногда немного покалывает, но уже не внушает опасений. Погода прекрасная, и это, конечно, подымает самочувствие. Тебе и мне послал привет через мамино посредство дед Гончаренко,⁸¹³ — он нас помнит. Меня это очень тронуло и обрадовало. Будь здоров. Целую тебя, Феокт[исту] Сем[еновну] и Марусю. Передай соболезн[ование] Мих. Ст[авр].

Л[еся]

210. До К. В. Квітки

26 січня 1913 р. Хелуан

13 (26).I

Дорогой Кленя!

Сегодня сделала проверку: белка меньше, чем прежде, хотя бросила диету и ем довольно много мяса (мясных супов, правда, не ем), во всем остальном по-прежнему, но вес теряю — от неизвестных причин, т[ак] к[ак] т° нормальна и я ничего не работаю. Доктор думает, что это от желудка. Возможно, — я же говорила, что индюший режим не для меня. Теперь пью Vichy и какое-то снадобье вместо urotropin'a^I (того же порядка) и начала себя чувствовать крепче, а то было порядком ослабела. Ухо, наконец, совсем перестало болеть, а то оно сильно изводило меня (не оно ли и в потере веса было виновато?). Погода хороша, только изредка холодные ветры, да по вечерам лампа еще действует. Нет энергии писать, когда не знаю, где ты. Хоть бы скорей это выяснилось! Целую вас всех.

Л[еся]

211. До К. В. Квітки

29 січня 1913 р. Хелуан

16.I.1913

Дорогой Кленя!

Удивляюсь, как мог быть перерыв в 2 недели, когда я пишу не реже, чем еженедельно, а то и чаще. Впрочем, праздничная почта всегда неаккуратна.⁸¹⁴ Я, наконец, начала прибавляться в весе, д[олжно] б[ыть] Vichy и Helmi[t]ol^{II} таки помогают, а м[ожет] б[ыть] и то, что дни установились теплые совсем (хотя вечерами все еще свежо). Но как печально, что в Кут[айсе] снег и мороз! Я боюсь за вас всех, — ведь в нашей квартире, д[олжно] б[ыть], вода замерзает! Еще огорчение — возобновление

^I Уротропін (лат.).

^{II} Гельмітол (лат.).

войны.⁸¹⁵ Как бы возвращение не было еще труднее, чем приезд сюда. Хорошо, кому не надо ездить по морям в это тревожное время, лучше без крайности этого не делать... Крепко целую тебя, Феоктисту Семеновну и Марусю. Письмо напишу, когда получу известие, где проведешь отпуск.

Л[еся]

212. До К. В. Квітки

1 лютого 1913 р. Хелуан

1. II (19. I)

Дорогой Кленя!

Все же отчетливо помню, что перерыва в 12 дней не было: очевидно, одно письмо пропало. Г. и К. я написала (считала неудобным написать одному Г.),⁸¹⁶ надеюсь, теперь дело подвинется и без риска переутомления для тебя. Мне бы хотелось, чтобы ты отдохнул, и потому перспектива поездки на север меня не радует. Мне последнее время значительно лучше, а на святках было таки неважно: слабость и отдышка совсем одолевали. Меня заставили есть с утра в постели, и это меня укрепило, теперь я уже на людей похожа и начинаю чувствовать энергию. Будь здоров, целую всех вас. Хочется уже написать письмо, но — куда?

Л[еся]

213. До О. П. Косач (сестри)

17 лютого 1913 р. Хелуан

3 (17). II. 1913

Любая Лілеєнко!

Вчора я одержала 100 р[ублів], що ти мені послала від Оксаночки, і я хотіла тоді ж написати, але так розм'якла, пройшовшись на пошту (що значить одвичка ходити!), що всю другу половину дня куняла, в полусні дала урок (сей урок сього місяця скінчиться, і не свари мене за нього) своєму не дуже-то

моторному ученикові і в 9-й годині бухнула спати. Се, зрештою, не тільки від походу на пошту я була така сонна, а таки й тому, що попередніх ночі дві поганенько спала — се часом буває зо мною, — а сьогодні от виспалась і вже маю енергію до листів. Правда, я могла б тобі одкрытку послати, але мені хочеться дати як слід «реляцію», а сього в одкрытці не зробиш. Хочеться ж написати докладно через те, що нарешті я стала гаразд поправлятися, а то все якось чучверіла, аж сором було за себе. Хоча зима сього року тут навіть для Єгипта навдивовижу гарна, але все-таки різдвяний сезон і тут було дався мені не дуже добре: чогось я почала було спускати вагу і схудла навіть проти того, з чим приїхала (а й то було всього 48,7 kilo), майже на 2 kilo (важила 46,9 kilo). Само по собі мені се було б дарма, але я почувала, що й сила мого організму зменшається в тій же прогресії (чи регресії скоріше): я вже дійшла до того, що не могла чесатися стоячи, задихалась, коли зіходила п'ять щаблів униз (не тільки вгору), а ввечері після укривання, що вимагає деяких рухів руками й ногами, на мене нападало таке серцебієння і задишка, що я з чверть години не могла була прийти до нормального стану; ні з того ні з сього хотілося спати з ранку до вечора, а їсти я майже не могла, бо часом і хотіла, а чомусь не могла прогинути, так наче мені щось перев'язувало горло, а до того ж мені якось ваділо все, що я їла чи пила, навіть чай і вода ставали десь під ложечкою і давили до болю. Нарешті мені се обридло, і я покликала лікаря. Він сказав, що мій упадок залежить від катарального стану шлунка і від інтоксикації з причини гнойности мочі, дав мені Vichy і якийсь Helmitol, наказав ще раз покинути всяку дієту і їсти все, що подобається, не намагаючись, однак, запихатись силоміць, коли часом «не лізе». Тії ліки прийшлися мені добре, бо як я їх 10 день всього поприймала, то вже і шлунок перестав мучити, і гнойність менша стала (а то й на око було видно, що вона таки велика), і «червоні точки та обрізки» зовсім зникли, чого вже дуже давно не було (я їх перше щовечора бачила), вага моя збільшилась на 1½ kilo, серцебієння і задишка перестали так обридати, навіть білок поменшав (тепер 1,25‰,

а перше було 1,5%), хоч я тепер їм усяке м'ясо і взагалі дієти не держу, тільки м'ясних супів не їм (сього лікарь усе-таки не радить). Зовсім було б нічого, якби не тая поліурія, а то все-таки 2000–2150 gr. на добу се «трошки занадто», головно, що не дає вночі по-людськи спати, а що 2 години, часом і щогодини зриває з ліжка (через те я, може, така сонливая-дрімливая стала). А катаральний стан шлунка розвився був у мене, напевне, від риб'ячого жиру, що труїв мені життя цілий декабрь, — нехай мене завісять, коли я ще хоч раз у своєму житті дамся на підмову і візьму в рот тую капость! я навіть не вірю, що той жир може взагалі бути корисним, бо яким же способом він може бути свіжим, поки його привезуть та поки він в аптеці діждеться своєї черги? Коли від поганого масла та від перетопленого волового й баранячого жиру бувають катары, чому ж від невідомо як фабрикованого трескового жиру не може їх бути? Я розвожуся про се так довго тому, що, може, тобі в твоїй практиці приходиться часом думати про той жир, то чи не послужить тобі мій досвід «in anima vili»^I якимсь матеріялом. Уважай, що се я вже четвертий раз у житті пробую той жир і все з однаковим результатом: втрата апетиту і біль під ложечкою, без жадної видимої поправки організму.

Вчора, по бажанню лікаря, зроблено мені ще одну провірку — бактеріоскопічний аналіз — і не знайдено *bacillum Koch'i*. Сього теж давно вже не бувало, навпаки, торік було «кучами в каждом поле зрениа». Я розумію, що і тепер се, може, ще не значить, що тих баціл уже зовсім у мене нема (навіть напевне вони ще є, коли катаральний стан нирок держиться), але все ж приємніше, що хоч не «кучами» виділяються, бо прикро почувати себе «неблагополучною в заразном отношении», а мені ніхто не міг вибити з голови сеї думки, поки аналіз показував то «группы», то «кучи». Той Helmitol, що я і тепер п'ю та й ще довго питиму, за порадою лікаря, має бути (каже лікарь) *un fort de'sinfectant*,^{II} до того ж якомсь специфічно впливаючий

^I Піддослідної (малоцінної) істоти (лат.).

^{II} Сильним антисептичним засобом (франц.).

на туберк[ульоз] нирок. Лікар називав мені якоесь тутешнього пашу, свого пацієнта, що після 4 місяців приймання Helmitol'я підгоївся настільки, що як поїхав у Берлін, де йому було раніше встановлено діагноз туб[еркульозу] нирок, то там уже тепер майже і слідів того туб[еркульозу] не знайдено. Звісно, се міг бути і випадок, але що се перший конкретний випадок вигоєння сеї хвороби, про який я чую, то мені воно якоесь заїмпонувало і я вже накупила на місяць з лишнім Helmitol'ю (дві баночки по 1 р[убль] 20 кожна), одважую собі тричі на день по ½ gr., розколочую з водою Vichy Ce'lestins і п'ю. На моє щастя, воно на смак не противне — кисле, та й годі — і з тією водою походить на звичайну содову воду, що навіть мені подобається.

Підгоївшись і воспрянувши духом, я зробила маленьку роботу: написала і послала до збірника на честь Франка дві невеликі речі,⁸¹⁷ що вкупі з третьою, написаною дуже давно, становлять наче якусь цілість. Я не можу докоряти собі за таке «нарушення режіму», бо не прийняти участі в сьому збірнику здавалось мені просто морально неможливим, а якби я тепер нічого не написала, то не мала б нічого відповідного, щоб туди послати, а воно вже час.

Писав мені Кльоня, що, може, поїде до тебе. Я не знаю, де він тепер, — якщо у тебе, то спитай його, що я маю робити далі в тім разі, якби Колесса прислав мені валки,⁸¹⁸ — куди саме і коли пересилати їх? Се я питаю на всякий случай, бо більше шансів за те, що Кол[есса] мені їх не пришле.

Бувай здорова, любая. Спасибі Оксаночці за гроші. Тепер я вже до виїзду забезпечена. Трохи згодом зважу, доки саме пробуду тут, то напишу тобі. Міцно цілую тебе, Михалю і Оксаночок.

Твоя Леся

214. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

19 лютого 1913 р. Хелуан

6.II.1913

Люба мамочко!

От уже і знов довго нема звістки від тебе, коли не рахувати пересланих газет, «Ради» з рецензією про «Кам[інного] Госп[ода-ря]»⁸¹⁹ і «Гадяцької»⁸²⁰ (хто се там так романтично підписався «Лео Грустный»? Чи ти не знаєш, хто такий Василько?). «Рідного краю», відколи я тут, не одержую, мені його Кл[ьоня] не пересилав, бо збірив №№ з статтею про музик[альну] етн[ографію]. Остання картка від тебе була з привітом від Гончаренка. Я передала той привіт Кльоні, він так само дуже утішився ним, як і я, і питає Гончаренкової адреси, а я її не знаю; може, ти знаєш або можеш довідатись, то май добрість, пошли її Кльоні (йому то, либонь, треба хутко) просто, бо через мене буде дуже кружно і довго. Як будеш мені писати, то я просила б сповістити, чи не відбилась якою неприємністю історія з клубом на Люді,⁸²¹ — щось вона давно мені не пише, і я навіть не знаю, чи одержала вона мої два листи сеї зими. Дивує мене теж, що Сірий мовчить,⁸²² — не може ж бути, щоб він не одержав мого листа, посланого при листі до тебе, — се вже, видно, знов замишляє, «який би ретязь ще сплести».⁸²³ Але мені вже всі оті їхні ретязі обридли, і я їм, врешті, можу таку штуку зробити, якої вони й не сподіваються. Вони всі звикли, що я, ненавидячи прилюдні скандали, ніколи не пишу листів в редакції, не збираю третейських судів і т. и., але в мене все ж є один спосіб — не давати їм ні стрічки, — і я можу вдатись до того способу, хоч би й як то було мені матеріально не вигідно. Я не буду загрожувати переходом в чужу літературу, як то роблять інші,⁸²⁴ бо то «себе дороже стоить», але я можу зробитись учителькою європейських мов і прожити без тих «гонорарів», за які треба стілько зневаги приймати. Та й не тільки в справі гонорарів, а й взагалі нема щирої правди в відношенні наших редакцій до мене (се не стосується до редакції «Р[ідного] Кр[аю]»), — довго було б про се писати, нехай колись розкажу. Я маю від них багато

компліментів, але вони мене за людину не вважають, а тільки за якусь пишущу машину, се для мене ясно. Тільки ж вони колись побачать, що справити собі другу таку «машину», коли сю змарнують, не так-то вже легко...

А ргорос, «Вістник» мені не посилає досі 1 кн[ижки], де є «Ізольда»,⁸²⁵ хоча я давно послала свою адресу конторі. Коли се вічна історія з передплатою, так невже ж ся поема не варта 8 р[ублів]? адже ж я за неї нічого не одержала поки що, то можна б хоч книжку прислати. Се зветься, що журнал виходить «при ближшій участі» моїй. В чім, властиве, виражається тая «близькість», хотіла б я знати? Чим се я ближше стою до редакторської уваги, ніж, напр[иклад], Б[орис] Лазаревський⁸²⁶ (теж нашли «знаменитість»!)?.. Ет, та годі вже мені про се, а то струю собі сей прекрасний осяйний день, освячений великим Ра, що знов став до нас ласкавий після тижня гніву. А він таки був дуже розгнівався за щось: цілими днями віяв шалений вітер і застилав густим серпанком пороху обличчя Ра. Холодно здавалось і непривітно, хоча справжнього холоду і не було, а так, як буває у нас сухої осени. Вечорами було тихо і досить тепло, але я ще боюся сидіти вечорами надворі, бо спадає роса. Сьогодні вже вітру нема і тепло так, що треба сидіти в затінку, а то кров починає бунтуватись. Я тому дуже рада, бо і найменший холод мені тепер тяжко терпіти, між иншим, і через те, що важко носити теплу одіжку на собі. З половини январа я стала поправлятись, а то була так знесилилась і схудла, що таки буквально «ледве по світі ходила». Потім лікарь дав мені деякі ліки, що, либонь, мені добре прийшлися (якийсь Helmitol з водою Vichy), крім того, мене примусили снідати в ліжку, як тільки прокинусь, а потім одягатись, залишити діету і їсти, що і скільки зможу. Від того часу вага моя, а голов-но сила, стала більшати, і я вже можу ходити, не задихаючись, чесатись стоячи і не куняти по цілих днях, а бути як всі люде. По аналізах видко, що білок зменшується і баціли зникають, — значить, діло йде на лад. Сьогоднішній день дає надію, що весна вже як слід почалась, певне, і моя поправка піде як слід. От тільки курортне животіння вже обридло і хочеться додому.

Будь здорова, любя мамочко, міцно цілую тебе. Привіт Ми-
х[айлові] Вас[ильовичу], п[анові] Петр[уненку] і всім родичам
та приятелям.

Твоя Леся

215. До К. В. Квітки

19 лютого 1913 р. Хелуан

6 (19).II

Дорогой Кленя!

Как жаль, что у тебя столько времени отпуска уходит на ожи-
дания и сборы. Боюсь, что не отдохнешь как следует, а это так
необходимо! Адреса Гонч[аренка] я не знаю (он был в Киеве
проездом, ради концерта), но я пишу маме, чтобы тебе сооб-
щила, если знает, где он. Но где застанет тебя ее письмо и ког-
да она соберется написать, это уж неизвестно. Очень неудоб-
но вот так растеряться в пространстве, и я с нетерпением жду
обещанной телеграммы.⁸²⁷ Здоровье мое порядочно, и пого-
да опять хорошая, а прошлая неделя была ветреная и пре-
скверная. Целую всех вас. Я уже хочу домой (впрочем, я и сра-
зу хотела).

Л[еся]

216. До К. В. Квітки

26 лютого 1913 р. Хелуан

13.II.1913

Дорогой Кленя!

Твои три открытки и газета («Зак[авказская] Р[ечь]»)⁸²⁸ при-
шли почти одновременно все. Факт, сообщенный в газете,
меня не печалит, скорее радует, и много соображений прихо-
дит в голову, но высказывать их мало толку, т[ак] к[ак] на та-
ких пространствах это ни к чему, — или опоздает, или не ко
времени придется. Fiat voluntas tua!¹ а мне уж приходится

---

¹ Хай буде воля Твоя! (лат.).

«развивать пассивную энергию», т[о] е[сть] ждать терпеливо... Я бы думала, что с М. следует быть откровенным⁸²⁹ (если не в письмах, то в разговоре при свидании), но тебе это виднее.

Здоровье мое недурно. Погода уже вполне теплая (сплю под летним одеялом), и это мне очень приятно. 3-вой напишу сейчас.⁸³⁰

Будь здоров. Целую крепко вас всех. Знакомым спасибо за привет и поклоны.

Л[еся]

217. До Ф. М. Колесси

5 березня 1913 р. Хелуан

Egypte. Helouan. Villa Tewfik

5.III.1913

Високоповажаний добродію!

Дуже-дуже дякую Вам за відповідь та ще з такою доброю звісткою,⁸³¹ аж мені світ миліший став! Нема чого й говорити, що 3 валки з незаписаною музикою не треба мені посилати. Властиве, посилаючи ті чисто музикальні (без слів) продукції, ми і сами не сподівалися, щоб їх можна було списати на ноти, бо музику бандури наш фонограф брав взагалі невиразно, ми думали тільки, що воно матиме для Вас інтерес тільки як зразок (хоч і слабо уданий) віртуозної гри Гончаренка, якою, здається, він переважає всіх інших теперішніх кобзарів. Було послано, от аби Ви послушали та й щоб воно доховалося в музей. Може бути, якийсь сильніший фонограф (наш був дешевенький і поганенький) міг би схопити ті самі мелодії виразніше, може, се вдасться й зробити, бо Гончаренко ще грає і тепер, але все це вимагає довгої переписки й часу, то нехай воно вже колись, як живі діждемо, вийде хоч і окремою працею, а тепер не варто задержувати видання, що розпочате головно для дум, а все інше в ньому є вже, властиве, люксові додатки. Повного ідеалу ніколи досягти не можна, а вже те, що Ви списали, становить таке велике діло, що більшого од Вас ніхто не сміє вимагати. Я гадаю, що Вам не слід сушити собі голови ще й тими

біографіями кобзарів, се міг би й хтось інший, напр[иклад], Сластьон зробити, та воно й не зв'язане органічно з Вашою роботою, бо мало служить до музикального виrozumіння матеріалу. Про Гончаренка ми, здається, в свій час поробили якісь нотатки (тепер уже виразно й не згадаю), але я їх з собою сюди не брала. Я написала до чоловіка, щоб він, коли ті нотатки існують, послав їх Вам, але ж мій лист ітима звідси до Кутаїсу тижнів зо два, а з Кутаїсу до Вас теж щось коло того, то, може, і спізниться. У мене спогад про Гончаренка лишився дуже ясно, але, так мовити, «белетристично», себто більше вражіння від його природно інтелігентної особи, від його тонкоартистичної вдачі, ніж якісь спогади про факти. Я маю на меті колись записати те вражіння так, як воно відбилося в моїй душі, але тепер через недугу не можу зробити сього як слід, та й ледве чи такий портрет надався б до Вашого видання, бо стіль того, що я могла б написати, здається мені, не пасував би до Вашого строго наукового викладу. З фактів я пам'ятаю тільки, що Гончаренко походить з кріпацької родини, що він осліп, маючи 12 літ, по довгій хоробі очей, що вже як він був безнадійно хорий на очі, пан, властитель його батька (прізвисько пана і назву хутора, десь під Харьковом, де вродився і зріс Гонч[аренко], я забула), випадково побачив його і наказав повезти в Харків до славного окуліста, але окуліст сказав, що вже запізно гоїти очі, а якби привезли раніше, то можна було б вигоїти. Коли я бачила Гонч[аренка] — 1908 р[оку], — то він казав, що має 72 роки, а тепер, з нагоди його виступу в концерті, писано в «Раді», ніби він має понад 80 літ. Чи помиляється «Рада», чи сам Гонч[аренко], як то часто буває з простими людьми, того не знаю. Навчився він гри на бандурі уже сліпим від старого кобзаря з Харківщини, але ймення його вчителя я не пам'ятаю. Колись, казав, заробляв чимало по ярмарках, але пізніше поліція заважала, і він під старість, повдовівши, пішов жити до свого сина, залізничного робітника в Севастополу, звідти й до нас у Ялту приїздив. Ми посилали по нього нашу наймичку, бо він не міг би приїхати сам, тому що не держав повода-ря (в Севастополі, добре знаючи місцевість, він ходить сам,

тільки без бандури, бо інакше поліція чіпляється), на пристані в Ялті поліція таки вчепилася до нього, як до жебрака з недозволеним способом прошення (з бандурою), і тільки запевнення наймички, що Гонч[аренко] не жебрак, що він їде в гості до відомих людей, на відому адресу, вратувало бідного артиста від неприємності. В ньому справді нічого жебрацького немає, починаючи з одержі, пристойної чумарки, як носять пригородні селяне в Харківщині, і смушевої шапки і кінчаючи поведінням, повним гідности, без запобігання, але й без аrogанції⁸³² (яка часом помічається у знаменитостів «з народа»), все в ньому повне благородної простоти, особливо кидаються в вічі його руки з тонкими артистичними пальцями і велична поза високої, стрункої, зовсім не згорбленої постаті. Не тільки грошей, але й найменшої послуги він не вважає за можливе приймати дарма, так, напр[иклад], коли на пароході йому траплялось просити матросів провести його, то він потім грав їм за те на бандурі і не приймав ніякої плати. Він, очевидно, любить свій хист не тільки через те, що він дає йому зарібок, бо дуже часто у вільний час грає «сам собі» свої музикальні п'єси, без співу. Коли раз трапилось, що фонограф чомусь віддав у карикатурному тоні (з поганим, якимсь козиним тембром) його псалму про «Правду»,⁸³³ він, думаючи, що то якийсь навмисний жарт з нашого боку, так образився, що ледве ми могли його переконати в нашій невинности, — так може ображатись тільки артист, що поважає свій хист. Він знає і любить тільки старосвітський репертуар, а до нових і «модних» тепер співів (як, напр[иклад], пісні про Морозенка з новочасними додатками) ставиться скептично і холодно. До етнографів відноситься з повагою і без упередження, як до людей, що роблять якесь потрібне і серйозне діло. Мене дивувало, як він, терпляче і принатурюючись до незносних часом капризів нашого фонографа, готовий був годинами співати, по скільки раз проказувати слова, стараючись при тому виразною повільною рецітацією улегшати мені роботу записувача.

Оце і все, що я можу подати фактичного про Гончаренка. Як він був у Києві, то передавав мені через мою матір привітання,

я запитала матір про його адресу, але ще не маю відповіді і не знаю, чи він і тепер мешкає в Севастополі, чи деінде.

Слів до «Попаді»⁸³⁴ і «Правди» ми не записували, бо вони, здавалось нам, не одріжнялись од відомих, не раз друкованих варіантів, а для пізнання особливостей ритміки також мало цікаві. Початкові строфи я тямлю напам'ять і оце подаю:

Правда

Нема в світі правди, правди не зиськати,
Тільки в світі й правди, що рідная мати.
Уже тепер правда сидить у темниці,
а щира неправда з панами в світлиці.
Уже ж тепер правда, уже ж вона вмерла,
а щира неправда увесь світ зажерла.

Далі не пам'ятаю. (Повний вар[іант], записаний од Вересая Лисенком, є в «Зап[искаха] Импер[аторского] Геогр[афического] Общ[ества]»)»⁸³⁵

Попадя

Журилася попадя своєю бідюю:
«Горе мені в світі жить, що піп з бородою.
(Рефрен:) Ох мені тяжко! Ох мені нудно!
Що піп з бородою, жить на світі трудно.

Просьять мене на хрестини, просьять мене сісти,
як погляну на бороду, не хочеться й їсти.
Ох мені тяжко...

Просьять мене на весілля, просьять мене пити,
подивлюся на бороду, аж не можу жити.
Ох мені тяжко...

Далі дослівно не пам'ятаю, тільки зміст такий, що попадя, взявши индика, іде просити владику, щоб позволив попові бороду зголоти, але владика не дозволяє, ганить попадю

і наказує шанувати попа і його бороду. Пісня, як пояснюють коментатори, зложена з приводу повернення уніятського священства в Західній Україні на православне, а може, з приводу заведення московських звичаїв в українській церкві (остатнє, здається, правдоподібніше).

Дивує мене, що Ви не одержали статті Борейка,⁸³⁶ хоча я просила, щоб Вам її послали, оце зараз пошлю потвердження моєї просьби, а як і то не pomoже, то я сама Вам її пришлю, вернувшись додому. В ній нема нічого особливого, але при тому Totschweigen,¹ як Ви кажете, вона може мати для Вас інтерес яко голос тямущої і прихильної людини. А тее Totschweigen кладе незмивну пляму на наших критиків і показує в найліпшому разі те, що вони не доросли ще до розуміння таких праць, як Ваша. Мені чомусь видиться, шановний добродію, що мій попередній лист справив на Вас трохи неприємне вражіння, що Вам здалось, ніби я не розумію, скільки праці, втоми і жертв коштувала Вас оця п'ятилітня праця. Коли се так, то Ви помиляєтесь. Кажу Вам просто, що коли б Вас так усі земляки цінили, як я і мій чоловік, то не було б славнішого од Вас етнографа-музиканта на всю Україну, і ми журимося лише тим, що не можемо Вам бодай матеріально оплатити Вашої праці так, як вона на те заслугувала б, а моральну нагороду двоє людей, розуміється, не в стані дати тому, хто заслугує на признання мільонів своїх земляків. Та будемо сподіватись, що таки прийде колись час і на таке признання.

Я саме тому й боюся конкуренції Маслово,⁸³⁷ що він партач, але впливовий і загонистий, а таким «gehört die Welt»,^{II} якби він був геній, то я б не боялась його, а привітала б, дарма, що він чужинець.

Бажаю Вам сили, здоров'я і всіх гараздів.

Леся Українка

---

^I Мертвому мовчанні (нім.).

^{II} «Належить світ» (нім.).

218. До Ф. Г. ПЕТРУНЕНКА

5 березня 1913 р. Хелуан

Вельмишановний пане Петруненко!

Пише мені Ф. Колесса, що він не читав статті Борейка про музикальну етнографію, бо не має «Рідного Краю». Хоча я в свій час, по просьбі автора, просила маму послати Колессі №№ з тою статтею, але, може, мама якось проминула в листі або забула мою просьбу, боячись, щоб і знов так не сталось, прошу вже тепер Вас повторити мамі сю просьбу і, коли мама дозволить, зібрати ті №№ і послати їх на адресу: проф. Філярет Колесса, ул. Голомба, ч[исло] 11. Львів. Коли Ви сповните се прохання, буду Вам дуже вдячна, коли ж се через що-небудь невідгідно, то, будьте ласкаві, сповістіть мене, а я напишу авторові, щоб послав Колессі свій примірник, що він напевне зробить, бо дуже интересується, щоб Колесса ту статтю прочитав. Як будете писати до мене, то сповістіть, чи дістав Сірий мого листа, посланого в листі до мами, і чи не дав він хоч на словах якоїсь відповіді на нього. Сей добродій знов узявся до «політики мовчання» супроти мене, а проте мені [ж] треба знати, чи правдива, чи ні чутка про те, ніби він видає II том моїх творів без жодної попередньої про те умови зо мною. Розуміється, на нормальні відносини се звучить якось дико таке видання чужих творів без дозволу автора, але вже мені траплялось переживати чимало «укінчених фактів» (між иншим, і з боку Сірого), так що я вже з їх не дивуюся, а тільки стараюся їм запобігти. Коли побачите Сірого, скажіть йому, що я дякую за присилку першого № «Дзвону»,⁸³⁸ але що прикре вражіння від «хитрощів» редакції «Дзвону» супроти мене⁸³⁹ ще не затерлося в моїй душі, і через те я поки що не озиваюсь ні до нього, ні в Париж,⁸⁴⁰ чекаючи, поки наступить спокійніше відношення. Неприємности писати «себе дороже стоить», а приємного я поки що не почуваю і не думаю, отже, зостається одно — мовчати. Вам ся фраза, либонь, не зовсім зрозуміла (довго та й зайво було б поясняти її значіння), але Сірий повинен зрозуміти, «о що ходить».

Заодно попрошу Вас уже й другій редакції—«Л[ітературно]-Н[аукового] Вістника» — сказати від мене, що я дякую за присилку грошей, тільки прошу вдруге не посилати нічого рекомендованого на мою дівочу фамілію, бо я з тим мала великий клопіт і тільки завдяки тому, що за мене поручились люде, добре відомі в Гелуані, я могла одержати ту невелику суму (великої таки, певне, не видали б) і то не без довгої прилюдної дискусії на почті. Я могла б про се і просто в контору «Вістника» написати, але там листи читають дуже не уважно, се я вивожу з того, що не прийнято на увагу моєї просьби посилати мені журнал сюди (I і II кн[ижок] за сей рік я зовсім не одержала, а 12 кн[ижку] одержала через Кутаїс).

Починаю вже думати про поворот додому, але навряд чи виїду до Великодня. Певне, прийдеться десь на великодньому тижні на море пуститись (се дуже вигідно, бо тоді на російських пароходах дуже мало публіки, в каютах просторно та й харч іде ліпше, ніж звичайно).

Не знаю, чи зможу на сей раз заїхати в Київ, хоча і дуже хотілось би одвідати маму, побачити родичів і знайомих, та й справи деякі з редакціями варто б улагодити, але щось я туго поправляюсь сей рік, не так, як бувало в попередні роки в Єгипті. Себто мені, розуміється, значно ліпше, ніж було дома торік (то вже було так, надто восени, що хоч не живи на світі), але якось вага моя, а вкупі в нею і сила, дуже мало збільшуються. Не знаю чому, але навіть торішнього л[іт]а, хоч стан мій не раз був гострий, я в перервах могла більше і ліпше працювати, ніж тепер, а тут, чи мене курортний режим деморалізує, чи люде заважають, але робота майже зовсім не йде. Ходити я зовсім не можу безкарно, раз поїхала з конечности в Каїр, то три дні потім хорувала. Більше двох листів у день не можу написати. Ех, інвалід таки з мене.

Отож, коли до Великодня не наберуся сили, то вже, певне, не бути мені в Києві, боятимусь розтрясти і ту силу, що маю, а може, скинуся на тиждень в Одесі, і хто з родичів схоче та зможе, той мене там одвідає. Все ж я ще не трачу надії побувати в Києві.

У нас тут уже починається літо, то, може, я і сили наберуся.
Будьте здорові, привітайте маму і Мих[айла] Вас[ильовича].
Пробачте, що клопочу Вас, я вже Вам «колись на весіллі борщ перекину». ⁸⁴¹

Л. К.

219. До К. В. Квітки

9 березня 1913 р. Хелуан

Дорогой Кленя!

Все ли ты еще дома? (Тебе уж надоел этот вопрос?) У нас после двух недель весны была почти неделя какого-то междусезонья со страшным ветром, тучами и даже дождем, во время которого я схватила кашель и насморк, но без жару и без неприятных осложнений. Теперь погода опять поправилась, — значит, и я поправлюсь. Мне прислали немножко денег из Киева, и это очень кстати, т[ак] к[ак] иначе я была стеснена в сроке выезда, а теперь могу хоть и до Пасхи пробыть, если надо будет. Целую вас всех.

Л[еся]

220. До О. П. Косач (матері)

12–13 березня 1913 р. Хелуан

Egypte, Helouan, Villa Tewfik

27.II.1913

Люба мамочко!

Я дуже рада з твого листа і з того, що ти загожена моїм поясненням. Щодо уміщення моєї речі в «Дзвоні», ⁸⁴² то ти маеш рацію, але ціла та історія з моїм співробітництвом там — то цілий комплекс того, що тій редакції подобається називати «хитрощами», — се трудно «пером описати», нехай вже колись розкажу. На жаль, я мала необережність пообіцяти їм ще одну річ, ⁸⁴³ а ти знаєш, як я релігійно ставлюся до обітниць, кому б вони не були дані, але я думаю, що на тім і покінчаться мої відносини з сею хитроумною редакцією — j'en ai assez une fois

pour toutes!^I А тим часом я прошу тебе, скажи від мене Сірому (мені не хочеться писати до нього, бо він не завжди відповідає на листи), щоб він зняв моє ймення з списку постійних співробітників «Дзвона». Було умовлено і прийнято редакцією, що те ймення в списку буде розміщене тільки тоді, коли я виразно те дозволю, а я того ще не дозволяла, навпаки, виразно писала, що хочу ще перше побачити, чи «ко двору» я прийдуся в новому виданні (а для того, розуміється ж, мені перше треба познайомитися з тим, що і як там буде писано). Тим часом імення моє було уміщене ще в проспекті, невважаючи на те, що я того не хотіла і що редакції моя воля була добре відома (се перша з «хитрощів», а були ще й інші...). Правда, мені не першина таке поведіння земляків (а часом і не земляків) з моїм іменем і з моєю волею, але ж всяка приємність може нарешті обриднути, коли повторяється занадто часто, і от тепер наступив момент, коли мені се рішучо обридло, і більше я сього не згодна терпіти ні для кого і ні для чого в світі. Я вже досить терпіла всяких «хитрощів» ad maiorem Dei gloriam,^{II} а тепер мені терпець увірвався і я кажу: «Годі». Ніяких контроверсів і переговорів вести в листах більше не буду (тим більше, що ті «переговори» зводяться часто до якихсь монологів з мого боку — без реплік з боку кореспондентів) і прошу поки що зняти моє імення, а чи дозволю я коли-небудь його поставити (якщо се справді комусь інтересно) — то покаже прийдешність, себто се залежить від вчинків, а не від слів (залежить, правда, і від інших, тобі відомих причин, але писати про них мені тепер трудно і, думаю, непотрібно).

Щодо «Вістн[ика]», то мені заплачено за «Кам[інного] Госп[одаря]» 92 р[ублів], з того 50 р[ублів] нібито «авансом» (хоча рукопис був тоді уже в редакції, а може й у друкарні), причім було зазначено, що мені на превелику силу назбірано було ті гроші (може, се було сказано без жадного особливого умислу, але зробило на мене вражіння, наче мені хотять щось «поставить

---

^I З мене цього досить раз і назавжди! (франц.).

^{II} Для більшої слави Божої (лат.).

на вид»), а 42 р[ублі] я одержала уже тут, в Єгипті.¹ Скільки пригадую, «Кам[інний] Госп[одар]» зайняв 3 аркуші без двох сторінок найтіснішого, як то звичайне, друку, отже, виходить, що мені заплачено, як і завжді, по 32 р[ублі] від аркуша. А для чого розказують тобі чи, може, й ще кому, ніби мені платиться більше, того я абсолютно не розумію. Я ніколи з ними не торгувалася і не вимагала більше, але можна ж би було, здається мені, «відплатити бодай гречністю» і не розпускати ніяких неправдивих чуток про побільшені гонорари, бо в тім нема ні чести, ні користи ні для кого (принаймі для мене). Я вважаю таке поводіння супроти мене нелояльним і постараюся добрати спосіб, щоб якось його спинити. Взагалі, коли судиться мені побачитися з членами редакції, я покажу нарешті свою «близшу участь» (між иншим, мене ніхто не питав про згоду, ставлячи мое ймення в числі «близших учасників»); я попрошу твердо і виразно встановити погляд на те, що́ таке є писательський гонорар — чи зароблена плата, чи вижебраний дарунок? Коли се плата, то нема чого вимагати «свідоцтва про убожество» від авторів, вираховувати, хто з них і які саме сторонні доходи має, і ставити їм на вид, як тяжко даються самій редакції гроші, призначені на гонорари (я, напр[иклад], ніколи того не роблю, коли виплачую своїй кухарці її гроші). Коли ж се жебрані хавтурки,⁸⁴⁴ то нема за що роздавати хвалебні епітети і компліменти жебракам-авторам, а навпаки, «надо их хорошенько носом-то натолочь, что они, мол, и сами того не стоят, что им дарят», тоді вже так всякий і буде розуміти, що гонорари його залежать не від роботи чи заслуги, а просто від ласки і настрою того, хто дає милостиню. Я розумію, що фонди наших органів не вистачать на колосальні гонорари, встановлені, напр[иклад], в рос[ійській] пресі, розумію, що бувають моменти, коли навіть поденний зарібник жертвує свою плату на якесь громадське діло, але ж повинен бути і в нас якийсь лад і якась виразна етіка в сій справі, а не так, як було в Пошехоньї

---

¹ Недавно я одержала ще 28 р[ублів], але то вже, певне, за «Ізольду» (по-слано без пояснення). — Л. У.

Щедрина,⁸⁴⁵ де не було ніякої справедливости, а тільки «любимчики и постылые» капризної «мамаши». Можливо, що при справедливому поділі межі співробітниками призначеної на гонорари суми, мені, напр[иклад], не прийдеться і по 32 р[ублі], але я на те не буду ремствувати, не співатиму Лазаря і не грозитиму перейти в чужу літературу — вже якось дам собі раду з своїми злиднями, — але нехай се буде по правді і для всіх однаково. Я готова згодитись, тільки нехай мені се щиро й виразно скажуть, що нові поети наші цікавіші для публіки, ніж я, «почитаемая, но не читаемая», і через те їх варто оплачувати дорожче (інший критерій вартости все одно не можна перевести на гроші), але я ніколи не згожуся вступитися з до роги перед усякими перевертнями і покутними борзописцями з чужої літератури, — dafür ich bin mir doch zu gut!^I Та пора вже й публіку нашу привчити (не говорячи про самих редакторів), щоб не біла поклонів перед усякими nullités^{II} через те тільки, що вони вряди-годи удостоюють нам «в хату плюнути» (раніше «наплювавши» на неї), забрівши знічев'я з розкішних сусідських палат до нашого вбогого куріння. Адже і в куріннях на покуті сиділо виборне отамання та чесне товариство, а не якісь заволоки-потурнаки. По-моєму, вже й те над міру, що такого, хоч і знаменитого, і вченого, та все-таки «потурнака», як М. Ковалевський,⁸⁴⁶ у нас вибірають в голови і парадні представники справ і партій, не в його дяку і не його трудами організованих, бо він, покрутившись на параді в якійсь «фракції», іде собі потім спокійнісінько до свого потурнацького жолоба, поки там недобитки фракції знов прилагодять та вимостять йому якесь нове покуте для нового «представництва». Але на сі речі я не маю ніякого впливу, так нехай же хоч там, де потребують моєї ближчої участі, не вживають мого труда й імення для звеличання вельможного панства-потурнацтва. Нехай би ті панове сиділи собі й далі з своїми високоталановитими творами по всяких «Русских Мыслях», «Синих Журналах»,⁸⁴⁷ чи

^I Я надто добра для цього! (нім.).

^{II} Нікчемами (франц.).

як там ще їхні хорони звуться, а ми б, замість гонорарів сим почесним членам нашої громади, збільшили краще плату нашим коректорам, коли вже наші поети на те не заслуговують, може б, тоді менше було друкарських помилок, — се була б наочна і безперечна користь для діла. Свої люде в нас з голоду трукаться, надриваються з тяжкої невдячної праці, а ми тим часом «почесних гостей» на учту скликаємо — се навіть неек[он]омно. Розпустили на всю Україну чутку про ту «запомогу», що дається тяжко хворому писателеві, славі й силі нашої літератури,⁸⁴⁸ а про те мовчать і навіть «найближчим» не кажуть, як оплачуються нікому не потрібні теревені «знаменитых иностранцев».

От і розписалась я знову без міри на сю «хвору тему», коли ж кипить мое серце, як я згадую про всю оцю «щиру неправду», що загрожує «увесь світ зажерти»,⁸⁴⁹ коли не покласти їй якогось упину... Сховай, мамочко, будь ласка, сього листа, бо якщо мені неможливо буде заїхати до Києва (я ще надіюся, що буде можливо), то я попрошу тебе процітувати, «кому про те відати належить», частину листа, і нехай в «Л[ітературно]-Н[ауковому] В[істнику]» подумують над сим і зважать, як їм ставитись до сього, а я тоді теж зважу, як мені бути з моєю близьшою чи дальшою участю в сьому журналі. Il faut se mettre en clair.¹ Якщо ж я сама приїду, то й тоді мені буде до речі мати сього листа в руках, бо вже я в ньому дала вираз тому, що думаю, і, може, се мені придасться, щоб «не втеряти нитки» при дебатах, що можуть бути й досить хаотичними (може, прийдеться кого «у ступі улучати»,⁸⁵⁰ то воно «по писаному» все ж, може, легше буде). Тим часом можна про се ні з ким не говорити, а я тільки прошу передати те, що стосується до Сірого, йому ж таки самому. Коли тобі неприємно сказати йому в тій формі, в якій я пишу, то я про форму не стою, скажи як хочеш, аби був той самий зміст: щоб зняв мое ім'я і вдруге без виразного дозволу нігде не ставив. Що ж до видавництва (не журнала) «Дзвін», то я знаю тільки представника сеї фірми Лаврова,

---

¹ Ми повинні з'ясувати (франц.).

а кого він ще собою «представляє», то вже не моє діло, бо я за всіма тими «пайщиками» не уганяюся та й ганятися не збираюся. Коли ж Лавров не може відповідати за цю фірму, то нехай так і скаже, і тоді — «залишім се питання» про видання II т[ому] раз назавжди, не я його й зняла, до речі. А то — з поводу I т[ому] — умову писав Лавров (і то — пам'ятаєш? — після якої гри в піжмурки!), а прийшлося платити — виринули звідкісь «пайщики», що не внесли паїв, коли треба, і почалася волокита на цілісінький рік, мої «монологи», короткі й неясні «репліки» мені, і все то мало вигляд якогось ніби жебрання чи напастування з мого боку, а з боку видавництва — не то жертви, не то ласки. Тепер чи не думають почати се все *da capo*?¹ Так я на се не згодна, не у гнів їм.

28. II

Вчора одержала «Рідн[ий] Край» (в пам'ять Лисенка і №15), і се було подвійно добре: раз, що я його прочитала з інтересом (твої спогади прекрасні!),⁸⁵¹ а друге, що перервалось писання листа, а то мені вже стала шалено боліти голова, а спинитися «своєю силою» я не могла. Голова боліла, однак, до півночі вчора і сьогодні до вечора, а оце тепер одлягло трохи, то скінчу. Як бачиш, я ще досить розклеєна, коли від одного листа (правда, довгого і на нервову тему) цілу добу можу слабувати. Сьогодні я зважилась (лікарь сього вимагає), і виходить, що я таки менше важу, ніж було з приїзду, а проти того, як було колись у Єгипті, то понад півпуда менше (на 10 kilogr.), — се було б, звичайне, дарма, але ж і сила моя, і тее «самопочуття» якраз відповідає вазі. Дивно, що нирки мої безперечно поправляються (по аналізах видко, і по t°, і по зменшенню болів), навіть цистит значно ускромився, а от не гладшаю, і томлюся від усього, і ходити не можу (якось наче щось до землі за спину тягне, коли йду), себто можу ходити по хаті, через двір переходити, але на вулиці — пройду домів з п'ять, і вже тягне! Вигляд мій, либонь, мало змінився (може, трошки худіша, ніж звичайне)

¹ Від початку (італ.).

і «пригнічености» в виразі нема, та ти ж знаєш, що мене навіть хірургія не здолала надовго пригнітити, і базикаю своїм звичаєм багато, але десь всередині щось ослабло: не можу довго писати, томлюся навіть від інтенсивного думання і часто так непереможно лінуюся, що аж страх за себе бере. Мені здається, що лінощі нормально не лежать в основі моєї натури, а коли вони з'являються, то се завжди є знак якоїсь хвороби. А може, се я просто вже старію? адже я вже вступила в той, як тепер кажуть, «опасный возраст»... Але ж є багато старших від мене, а проте сильніших і моторніших. Ні, се таки мене минулий рік підбив, може, почасти і тиї драми, що я понаписувала, я таки їх несамовито писала, — для їх воно, либонь, краще було, а для мене навряд. Ну, та як то через їх, то ще нічого, все-таки «произведения», — адже часто жінки через дітей здоров'я втрачають і не жалують про те, а се ж теж «діти», інших же я не маю.

Пан Петр[уненко] має дуже сталу натуру, що йому можуть подобатись «усе ті самі» (мовляв Євшан) писателі, се навіть громадянської одваги вимагає, бо тепер се не в моді. А що його збірник — вийшов? Його «Дзвін»⁸⁵² — très gracieux.¹ Я б хотіла знати (мені се треба), чи має він ще охоту вчитись по-італьянськи.

Ну, і кінець. Міцно-міцно цілую тебе, мамочко з крилами. Привіт Мих[айлу] Вас[ильовичу] і Петр[уненкові].

Твоя Леся

221. До О. П. Косач (сестри)

19 березня 1913 р. Хелуан

6 (19).ІІІ.1913

Дорогая Лілеєнко!

Чого мій лист так довго блукав, трудно здумати. Видно, хтось інтересується листами з Єгипту,⁸⁵³ хоч би й від незнайомих, і стіль мій так йому сподобався, що він учився листа напам'ять, інакше міг би, прочитавши, переслати швидче (слід би

---

¹ Дуже милий (франц.).

мені писати листи віршами, бо то легше вивчити, ніж прозу). От, значиться, і пиши листи... Коли б і сей мій лист не приїхав рівночасно зо мною ще тільки в Одесу.

Я тобі з Одеси буду телеграфувати, скільки часу пробуду там, коли і куди звідти поїду, а ти відповідно до того, може, де-небудь мене переймеш, щоб побачитись, бо я тепер не могтиму приїхати до тебе та й взагалі не знаю, чи зроблю який вибіг з Одеси, окрім як додому. Мені, властиве, слід би поїхати хоч на скільки днів у Київ, щоб урядити деякі свої справи і попробувати розплутати деяку плутанину,⁸⁵⁴ про яку писати — то тільки ще більше заплутувати (там з Сірим і инш[ими]), слід би се зробити головно через те, що мене це все дратує непомірно і робиться вже невиносимим. Але не знаю, чи буду я почуватися в силі до такої додаткової подорожі, бо щось моя сила не дуже-то швидко зростає на сей раз. Недавно я важилася і маю 47,8 kilo, се не Бог зна яка вага, особливе коли взяти на увагу, що з приїзду я важила 48,7; правда, раз спустилося було і до 46,9, але отож тоді й було так, що я вже ні стояти, ні ходити від слабкості не могла. Helmitol мені на нирки, безперечно, помагає (навіть завважаю деякий добрий вплив і на цістит), але я не бачу, щоб мій загальний стан так уже тісно зв'язаний був з нирками, а хіба ж не все одно від чого почуватися розклеєною, чи від нирок, чи від якої иншої, може, й невиясненої причини. Я починаю думати, що тут просто винен «опасный возраст», в який я вже ж уступила, а коли се так, то тут, окрім часу, ніщо не pomoже, хоч, звісно, і час той нічого веселого принести не може, бо відомо, що принесе «невигойну хворобу» — старощі. Ну, та над сим пищати не приходиться, бо се вже доля всього роду жіночого. Правда, багато є жінок, що здоровші від мене, хоч і старші, але ж мій організм уже зроду, видно, не по-людськи заправлений, то таким буде й до віку... Коли шукати ближшої причини задержці моєї поправки, то, може, треба трохи винуватити сьогорічню тутешню весну, що зовсім не варта тої чудової зими, яку ми тут мали. Якась чудна стоїть погода: на сонці неможливо пече (+30°), а в затінку не можна сидіти від холоду (+12, +13° R), при тому часто буває

вітер шалений (майже щодня, а ввечері і вночі то вже конечне віє), не так і холодний, але якийсь прикрий і дошкульний. Розуміється, «старожили» дивуються і запевняють, що від часів фараонів такого марта не було, але від того не легше. Тепер по сезону пора б уже бути хамсінові, і се було б краще, бо хоч тепло було б неабияк, а замість того маємо вітри з півночі та зо сходу, що тільки виють та добуваються в хату крізь усі шпари, а нема з їх жадної користи. Я від того схопила нежит і кашель, що й досі ще не зовсім пройшов, хоч уже минає потроху. Ну, та се речі пусті і буде ж їм нарешті якийсь кінець. Я думала виїхати звідси на великодному тижні, бо даліше, либонь, не варто зоставатись: «сезон» кінчиться, пансіон наш роз'їдеться, в інших пансіонах теж буде недбальство і втома, властива всім, хто живе «сезоном»; буде, певне, занадто гаряче тут, а на морі часто буває краще в квітні, ніж в початку мая, коли чомусь часто робиться якийсь холодний «перелом» в погоді. Але зовсім точно зважити тепер свого виїзду я не можу, бо може трапитись, що прийдеться на тиждень раніше або на тиждень пізніше його призначити (звідси раз на тиждень ідуть пароходи в Одесу). Грошей, я думаю, мені стане до самої доми, а вже до Одеси напевне, хоч би я і тут побула лишній тиждень, бо, крім 100 р[ублів] від Оксани, я ще одержала з Києва за роботу 70 р[ублів] та тут маю один урок франц[узької] мови, що дасть мені р[ублів] 40 (се небагато, а все ж пів місяця можна оплатити). На подоріж в Київ (коли зможу поїхати) я думаю з Києва ж і витягти (там є маленькі довжки), так що, либонь, не прийдеться клопотати тебе чи інших Geschwister собою. Маю ще дещо готового про запас для заробітку на літо, коли не розсварюся з своїми «роботодавцями», що, зрештою, досить можливо. Ну, та се вже видно буде, хто кому потрібніший, чи я їм, чи вони мені.

Бувай здорова, моя золота Лілеєнько. Цілую міцно тебе, Михалю і Оксаночок (чи то я їх побачу сеї весни? а хотілось би, та й пора б!).

Твоя Леся

222. До О. Ю. Ковбильнськїї

21 березня 1913 р. Хелуан

Egypte. Helouan, Villa Tewfik

21.III.1913

Дорогий хтосічку!

Сей білий почав було листа в відповідь на чийсь любу картку, та був щось нездоровий і гнівався на Єгипет (бо і в Єгипті буває вітер холодний, а хтось уже розбалувався і хоче, щоб усе було тепло), а хтось чорненький хоче, щоб хтось «гарно» писав про Єгипет, хтось так не вмів і листа свого подер. Хтось на сей раз живе не так в Єгипті, як у хаті та в дворику, бо нікуди не ходить, хіба зрідка на почту (се ближше, ніж з Нового Світа до Ринку), а в Каїрі, що лише о пів години залізниці від Гелуана, був лише раз, і то в конечній справі. А то все мусить сидіти або лежати в своєму chaise-longue, і то не лише тому, що лікар так наказує, а таки тому, що хтось і не може инакше. При тому хтось дуже розлінувався (минув той час, коли хтось писав по 8 листів на день, а ввечері ще щось міг писати!) і подивляє когось чорненького, що він може стільки трудитися і клопотатися, хоч і слабенький. Хтось білий перед виїздом до Єгипту був уже такий, що не годен був навіть переписати одної сторінки на день і вже нічого не міг помагати нікому дома, от просто був «до нічого». Був-таки слабий: щодень гарячка, і їсти нічого не хотів, і так вже йому було, що навіть річі свої не пакував сам, як вибірався в Єгипет, — спакували його, і посадили, і повезли, і пустили на море, та й поїхав світ за очі. Спинився на день в Одесі, приїздили сестри (Ліля і Дорочка), помогли комусь далі вирушити, і знов він пустився на море. Їхав попри мовчазний, темний, військовим лихом пригнічений Цареград, попри веселу, ентузіазмом охоплену Грецію,⁸⁵⁵ помежи мін, заложених у Смірнській затоці, їхав довго, довше, ніж треба, тому що війна і карантини поробили всякі перепони, два тижні їхав. А в Єгипет в'їхав сього разу темної ночі (і вже Єгипет був не золотий, а чорно-оксамитний), над ранок приїхав

у закутаний млою Каїр, а вже тільки зовсім ранком, вийшовши у Гелуані, побачив нарешті, що є ще золотий пісок у пустині і що небо єгипетське ще не злиняло, подивився, потішився, прийшов у хату (у свою давно знайому Villa Tewfik), бухнув на ліжку в першім-ліпшім покою — і заснув, так заснув, наче зроду не спав! І два тижні потрібні були, щоб хтось до кінця виспався, а то все що встане зрання, то за годину і знов спати хоче, — аж люде сміялися з когось. Потому почав поправлятися: гарячка зникла, перестало боліти, яось трохи склеївся. На Різдво стало холодніше, і хтось знову знитився: не став їсти, схуд, змарнів і не годен був триматися на ногах. Мусів удатися до лікаря, трохи йому лікарь порадив, і хтось уже знов трохи склеївся, але ще не так, як би треба. Та все ж хоч стояти може і щось там трошки нипае, от нібито щось робить...

Не яка там і робота: вчиться хтось іспанської мови (сам, з книжки), — се так розохотився до неї, як написав «Камінного Господаря», уділяє одну годину французької мови одному хлопцеві, а з літератури написав лише дещо до збірника на честь Франка і все докінчує, та ніяк не докінчить одної речі, початої ще дома літом.⁸⁵⁶ Хоч і докінчить (мусить, бо вже обіцяв ту річ),⁸⁵⁷ то тямить добре, що то не буде таке, як, напр[иклад], «Лісова Пісня» або «Камінний Господарь» (хтось був би рад, якби хтось чорненький ті дві речі прочитав, бо люде кажуть, що то найліпше з усього хтосевого доробку), бо хтось не «горить» тепер так, як горів над тими двома драмами. Розуміється, «цілком спокійно» і тепер хтось не пише, але так горіти, як торік горів, не годен, бо, відай, згорів би, — видно, організм мій ще не хоче руйнуватися до кінця, бо каже мені «годі» на всяку пробу справжньої, завзятої роботи, і я вже мушу його слухати. Я не думаю, щоб се вже так довіку було, я сподіваюся, що вернуться ще мені дні праці і ночі мрій, але тепер, видно, Лютюсь⁸⁵⁸ мій правду казав, що хтось «має право» рік-два лінуватись. Тее «право» — конечність, і треба їй покоритись. Закінчу те, що мушу кінчити, і вдамся до легшої, прозової роботи (коли взагалі зможу робити), хоча мої критики і не славлять моєї прози, ну, та все ж воно, може, буде «корисне», а я так

мало корисного написала в своєму житті... Хочеться комусь написати одну новельку⁸⁵⁹ і одно дитяче оповідання на егіпетські теми, але не стародавні, а теперішні. Заінтересувало мене життя, а радше психологія, тутешнього мусульманського гаремного жіноцтва (сього року я мала нагоду його пізнати ближше) і тутешніх «дітей вулиці», що зростають зовсім таки «під голим небом» і напрочуд уміють дати собі раду. Але і се не буду писати тепер, нехай уже дома (додому поїду, може, на великоднім тижні), а тут, коли матиму силу, займуся чиймсь «У неділю рано»... (я його взяла з собою, але не писала, поки була розклеена, боялася спартачити).

І хтось чорненький, певне, одібрав собі здоров'я своїм «Через кладку»?⁸⁶⁰ То мусіло когось багато коштувати. Стілько спогадів зворушити!.. я ж пізнаю там, як живих, і Св[яту] Анну, і брата Вашого Володимира...⁸⁶¹ так багато пізнаю, що не можу ставитись об'єктивно до сеї повісти, не можу її «критикувати», для мене вона немов шматок життя ще не пережитого, а такого не критикують. Все, що є в тій повісті такого, що я не пізнаю (тим, може, що не знаю), елементи чисто літературної інвенції для заокруглення фабули, все те мені якось неприємне, — я тямлю, що воно потрібне, припускаю, що «чужим людям» воно повинно видаватись гарно, але мені воно прикре, все одно як коли б я побачила раптом голову клясичної статуї на тілі моєї сестри замість неклясичного, та любого, рідного обличчя. Мені прикре «щасливе» закінчення тої «білої мрії», бо я його не знаю; мені прикра глупота тої матері («доньки владики»), бо мені не хочеться вірити, щоб через таке повставали трагедії межі двома щирими людьми, хоча я добре тямлю, що виписана та мати артистично прекрасно. Холодною лишає мене антітеза аристократизма і мужицтва (тим більше що я нічого специфічно мужицького в Олесеві не бачу), мені все здається, що «не в тім сила», чи він син мужика, чи «внук владики» (отже — «аристократ» в своїм роді?), а в чімсь іншим, повістею не виясненім. І навпаки, ціла історія Нестора, хоч вона артистично не є конечна в повісти, мене захопила з душею, бо мені здалося, що я її знаю і що все те так і було.

Dichtung und Wahrheit^I не злилися в одну гармонію, коли я ту повість читала (се не значить, що тої гармонії нема для інших), а проте я плакала над нею і переживала «білу мрію» так виразно... Ні, я не можу її критикувати! Для мене вона *Jenseits von der Kritik*.^{II}

А хтосічок нехай добре критикує мого «Камінного Господаря», мене чіясь критика дуже інтересує. Як я ту річ писала, *ich hielt große Stücke darauf*,^{III} а що з тих *Stücke*^{IV} вийшло, то й сама якось не зважу...

І нехай мені мій хтосічок чорненький а ясний буде здоров, і нехай не дає себе дуже клопотати, бо то не додає здоров'я. Прошу поздоровити Вашу сестру і браття⁸⁶² від мене. Хтось когось любить, і ще любить, і ще любить, отак: ~ - - ~ - - ~ - - ~ - -

Хтось

223. До Г. М. КОМАРОВОЇ

22 березня 1913 р. Хелуан

... Мені дуже мило було одержати привітання від тебе і від Левенятка,⁸⁶³ і се мені підсолодило трохи вражіння від моїх 42-х роковин, що самі по собі не могли бути дуже приємними, бо се вже цифра така, що показує не до Петра, а до Різдва. Ну, та нічого, коли минув час «петрівчаних пісень», то ще, як дасть Біг, поколядуємо трохи людям, поки сила...

...Живу собі так, наполовину, нікуди не хожу й не їзжу, й не хочеться мені нікуди, та, правда, і лікар забороняє рипатись, робота так іде, як і не йде, — пишу переважно листи, та й то, як напишу бува довгий, то три дні голова болить. Крім листів, тільки дві невеличкі речі написала,⁸⁶⁴ а то все лінуюся і навіть давнішого ніяк не спроможусь виправити та переписати, хоч і слід би. Може, тут заважає трохи й дурний курортний спосіб життя: треба ж якомога більше надворі сидіти, а надворі, де

^I Поезія та правда (нім.).

^{II} Поза межами критики (нім.).

^{III} Я покладала на неї великі надії (нім.).

^{IV} Надій (нім.).

тільки є вигідний для мене куток, то він якраз і для інших вигідний, а в компанії яке вже там писання, зараз розпитування, теревені всякі, приходять араби з усяким крамом, торг, навколо галас... А тут тобі якись мавпи танцюють на паркані під дудку, або якась берберінка⁸⁶⁵ «танець живота» танцює (бачити його не можу), або старець-дервіш⁸⁶⁶ головою мотає, душу з тебе вимотує (хотячи, власне, вимотати «бакшіш— п'ятака»), і отакі «орієнтальні»⁸⁶⁷ вражіння» снують доти, поки не плюнеш, кинеш перо і починаєш якись дурниці базікати з кимсь із сусідів. З одчаю я почала вчитися іспанської мови, самоучитель, звісно...

...Починаю вже думати про поворот додому, та раніш великодного або й провідного тижня навряд чи виберусь, бо в марті ще не сподіваюся такої погоди, якої мені треба, щоб краще склеїтись перед виїздом, а в квітні треба хоч тижнів зо два як слід попектись, то, може, що й вийде з мене...

...Я маю, Галюнько, до тебе прохання. Чи дозволиш послати на [твою] адресу трохи книжок та паперів звичайною бандеролею? В них нема нічого особливого, переважно старі журнали тощо, але мені не хочеться їх везти в багажі, щоб не удовжувати переглядання річей на таможні, нехай собі переглядають на почті; а то на таможні я ж мусітиму стояти при тому, а мені кожда зайва хвилина стояння тяжка...

224. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

27 березня 1913 р. Хелуан

27 (14).ІІІ.1913

Люба мамочко!

Відповідаю от таки зараз, щоб не обаряти. «Вавілонський полон» (зветься, властиве, «У полоні»), як і його pendant «На руїнах», єсть у «І т[омі] творів», виданих фірмою «Дзвін» у Києві. Слід тільки, якщо зважать ставити,⁸⁶⁸ щоб хто тямущий переглянув текст з погляду друкарських помилок— їх там, здається, чимало і досить глупих. Але я думаю, що сю річ трудно поставити на маленькій сцені, бо 1) вона вимагає широкої

декорації і чимало місця, де могли б поміститись різні «групи» людей з своїми розмовами *a parte*,¹ 2) монологи Елезара вимагають музики до співу або до мелодекламації (промовляються з пригривом на арфі), а навряд чи можливо замовити і написати ту музичку *ad hoc*,^{II} бо то річ натхнення і, значить, не примушеного бажання. «На руїнах» (його часом змішують з «Полоном», раз навіть і ти змішала, — може, й тепер так?) не потребує музики, але широта сцени там ще потрібніша, бо людей там і всякої заметні дуже багато. Я думаю, що для малої сцени та «інтимної постановки» відповіднішою була б «Йоганна». Ся річ, власне, для великої сцени не годиться, бо вимагає не так ефектної, як тонко нюансованої гри «не в далеком расстоянии» від глядачів, і може тільки виграти від тіснішої зали і сцени; щодо розміру, то «Йоганна» не довша від «Полону» чи «Руїн», а стіль її, либонь, легший. Коли пані «Мушка» добре поставила «Мохаммеда та Айшу», то, либонь, і з «Йоганною» справиться. З дуже коротких річей сяк-так надається до сцени «В дому роботи, в країні неволі» (теж є в І т[омі] «Творів»), але і то не конечно, бо воно якесь «публіцистичне» більше, ніж белетристичне. Моя рада — поставити «Йоганну», коли вже хочять ставити щось мое. Але, звісно, вибір залежить від тих, хто вібратиме.

Мені дуже приємно було довідатись, що моя «мініатюра» зограна була добре,⁸⁶⁹ — значить, таки можливо і на сцені ставити такі речі. Але цікаво було б довідатись, як прийняла публіка сюю «пробу». Догадуюсь, що не ворожо, коли артисти мають охоту і далі пробувати, а все же хотілось би знати, як саме, — се навіть об'єктивно інтересно, не тільки суб'єктивно. «Рада» чомусь промовчала сей спектакль, не знаю, що за знак?

Великий Ра змилювався і послав нам літо справжнє, — уже в холодку до +25° R доходить! Теоретично знаю, що се зветься спекою, але спеки зовсім не почуваю, так тільки «тепло-хорошо», як тому матросу Фаддееву з «Фрегат-Паллады». ⁸⁷⁰ Ся

^I Убік (італ.).

^{II} Для цього, для даного випадку (лат.).

температура якось придала мені сили одразу — либонь, для економії мого організму саме така шкварота й потрібна.

Від Кл[ьоні] маю відомість, що про нього вже пішло «представление» у Петерб[ург], і якщо те «представление» затвердять, де слід, то будемо жити в 6 год[инах] їзди залізницею від Катеринослава. Боюся ще радіти, бо вже тиї «представления» провалювались часом... але, мовляв Рудченко,⁸⁷¹ «надеяться нікому не возбраняється».

Міцно цілую тебе, мамочко, привіт Мих[айлу] Вас[ильовичу] і п[анові] Петр[у]ненку]. Може, і до побачення.

Твоя Леся

225. ДО БІБЛІОТЕКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

8 квітня 1913 р. Хелуан

До високоповажаного Заряду Бібліотеки
Наукового Товариства імени Шевченка

Високоповажані панове!

Довідавшись від д[обродія] Євшана, що Товариство приймає часом на схов від українських авторів їх рукописи, одважуюся вдатися з проханням, щоб шановний Заряд не відмовив прийняти і мої рукописи в депозит з тим, щоб я або той, кому я те доручу, міг їх одержати назад в разі потреби. Рукописи і спис їх посилаю на руки д[обродія] Євшана, що був ласкав узяти на себе полагання сеї справи. Якщо правила Бібліотеки накладають які обов'язки на депозитора, що користує з архівного схову, то прошу мене про те повідомити, а я радо вчиню все, що буде від мене жадано.

Згори приношу подяку за поміч у сій важній для мене справі і застаюся з правдивим і найглибшим поважанням.

Леся Українка

8.IV.1913

Egypte. Héliouan. Villa Tewfik

226. До Г. М. КОМАРОВОЇ

8 квітня 1913 р. Хелуан

...На Кавказ уже, либонь, не поїду,⁸⁷² бо, здається, всі перекочуємо незабаром на Україну, то зустрінемося, певне, у Лілі. Коли б уже дав Біг, а то увірилась уже мені ота «Крымско-Кавказская линия»⁸⁷³ та взагалі доволі з нас тої Азії...

227. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

12 квітня 1913 р. Хелуан

12.IV (31.III).1913

Люба мамочко!

«Полон» друкувався вперше у «Раді»,⁸⁷⁴ т[ом] II (що ти з Старицьким впорядувала).

«Вістник Культури і Життя»⁸⁷⁵ був нічого собі, інформативний журналець, хоча й не вартий був таких жертв, які на нього положені. На жаль, в ньому найгіршим здалось мені «Любов до жінки».⁸⁷⁶ Рідко буває, щоб, очевидно, щиро написана річ могла так дратувати! Просто і сміх, і досада бере від того «ревища» над «маленькими черевичками», хоч і почуваєш, що воно, либонь, щире. Се якась крайня розпущеність, не в моральному, а в естетичному значінні сього слова. От якесь погіршене видання Пшибишевського,⁸⁷⁷ а вже й той є погіршеним виданням д'Аннунціо...⁸⁷⁸ Сього, звісно, не можна казати авторів, бо він мене ззість, як побачить. Коненков⁸⁷⁹ його має деякий талан, але до «генія», либонь, тут ще далеко, а що його боги чисто кацапські, коли не фінські, то се безперечна правда, і я в них зовсім не пізнаю «релігії батьків моїх», що відбилася такими прекрасними лініями і барвами у веснянках, колядках, обрядах та легендах. Чому слав'янські боги конче мусять бути косолапими, кривоносими потворами — всі! — коли в наших казках навіть ворожа сила — «змій» — уявляється часто в подобі знадливого красня? а «перелесник»? а русалки? а «золото-кудрі сини» тої богині-царівни, що має на чолі зорю, а під косою місяць? Се ж, либонь, близька родина того

Даждбога, що вийшов таким «идолищем поганим» у Коненкова?.. Зрештою, коли хто собі уявляє, напр[иклад], лісового бога «без спини, с одной ноздрей», то чому ж його таким і не зображати, тільки нема чого розпросторювати сього «ідеалу» на всіх слав'ян, а треба виразно зазначити, до кого саме він належить. Ну, та цур їм, тим чужим богам! що вони мене обходять?

Одержала листи від Сірого і від Люді (від Мухи ні).⁸⁸⁰ «Тепер уже пудільда»... Ну, та я така: як зо мною добрі, то й я добра. А так, щоб «я до них по-чеськи, а вони до мене по-песьки», то, Біг-ме, не буду терпіти більше ніколи, бо то, бачу, ні до чого. Людя пише, що за «Ізольду»⁸⁸¹ заплачено вже по новому обрахунку, як встановлено з січня (я про ту постанову нічого не знала), — щоб по 100 р[ублів] від аркуша виходило. Се, звісно, що иншого, ніж 32 р[ублі] за 1½ аркуші віршів, але я боюся, чи не об'являть про мене, як про Коцюбинського, що я живу з «громадської заповоги», то я так не хочу. Зрештою, се, як і дещо инше, виясню вже, як буду в Києві. А, либонь, таки буду, хоча остатніми днями щось мені не ладиться якось — т° от уже которий день до 37,7 здійсмається (се, певне, скуток листів!), чого з приїзду сюди ще не було. І пусте підвисшення, а так чогось виморює, що не раз і на ногах встояти не можу. Досадно, що над самий кінець такий скандал. Ну, може, якось минеться.

Міцно цілую тебе, мамочко! привіт родичам і приятелям.

Твоя Леся

Вже не пиши сюди до мене, бо можеш розминутись.

228. До О. Ю. Ковбилянської

3 травня 1913 р. Мармурове море

Мармурове море, 3.V.1913

Дорогий хтосічку!

Хтось до когось пише, їдучи Мармуровим морем до Цареграду, щоб звідти простувати «на тихі води, між мир хрещений».⁸⁸² Хотів був хтось таки з Єгипту написати, як хтось чорненький просив, але то ніяк не було можна, бо хтось саме вибірався

в дорогу, пакувався, дещо шив і мав голову заморочену всякою дрібницею та й не годен був написати. Виїхав дуже втомлений і не конче здоровий (не дуже здоров і тепер, але все ліпше, ніж торік, значно), а ще в тій самій кабіні, де хтось їде, одна пані нагле захорувала, і то досить небезпечно, а що вона чужинка і тут на російському пароході її ніхто ні слова не розуміє, то хтось мусів з людяности трохи їй помагати, і те все також не давало взятися до листа. Аж оце вже тепер, як ті всі Strapazzen¹ минули, хтось розсівся коло великого зеленого стола в «кают-компанії» і вже шкрабає. Видить хтосічок, що хтось бодай добру волю має писати, а коли виконанне і не ідеальне буде, то хтось любий вибачить, бо на морі все ж не те писання, що на твердій землі, — хибка стіхія мусить все якось впливати й на думку, й на вислов, хоча маємо добру погоду, то воно майже не розхитує.

Коли б хтось дорогий міг бачити той золотий Єгипет тоді, як хтось виїздив звідти! От уже був золотий та щирозлотий! На горизонті золоті піски без краю, а попри залізниці понад водою золота пшениця хвилює-хвилює і наче тече в пустиню, як золоте море. Сеж у Єгипті жнива починаються, а в нас оце через два дні люде вийдуть на поле качати крашанки по молодих рунах збіжжя на Св[ятого] Юрія...⁸⁸³ Покидаючи Єгипет, хтось усе думає: «Чи буду я ще його бачити?...» Хтось хотів би ще, але не так, як сей рік. Сеї зими хтось увесь час пролежав та просидів у своєму пансіоні, як добре вихована арабська дама в гаремі, не зложив навіть візити Великому Сфінксові та пірамідам (тільки бачив раз у раз ті піраміди з своєї веранди), не був і в музею, де такі прекрасні чорнобриві дами з золотими обличчями перебувають в товаристві загадково-радісних рожевих сфінксів. Прекрасно було б, якби хтось та й ще хтось могли собі колись, узявши дагабію (велику барку з вітрилами), податися Нілом угору до великих зруйнованих святинь у Луксор, Карнак, Есне, Елефантину... Але се тільки мрія, бо хтось тепер може тільки — лежати (як сидить, то вже щастя), на морі чи на

---

¹ Випробування (нім.).

суходолі, в Єгипті чи деінде, однаково... Ну, що ж, проте ж і на лежачих світить сонце і дивляться зорі, і дорогий пурпур египетського заходу видко їм, і золота пустиня снує свої гарячі полудневі мрії перед їх очима — те все ще не заказано мені, то й нема чого дуже на moll^I настроюватися. Es lebe das Leben^{II} — яке вже там кому суджено!⁸⁸⁴

Те все, що хтось пише мені про «Камінного Господаря», беру собі скоріш за честь, ніж за докір, — видів хтосічок таку зарозумілість?! Коли читач жалує, чому якийсь твір не довший, ніж він є, то се є, властиве, чималий комплімент авторові, бо річі нудні або невдалі здаються завжди надміру довгими, хоч би і мало карток займали. Однак хтось мусить оборонитися від чийогось дуже делікатного, а проте виразного докору, ніби хтось білий попросту... лінувався опрацювати той сюжет належито. Так воно не є, бо хтось дійсно mit Todesverachtung^{III} працював дні і ночі, працював з гарячкою в крові, а скінчивши, хорував, певно, більше, ніж хорують жінки після породу, а прийшовши ледве не ледве до здоров'я, працював знову над уже скінченою драмою — знає хтось для чого? — щоб зробити її короткою (вона була чи не двічі довша, ніж тепер), щоб сконцентрувати її стиль, наче якусь сильну есенцію, зробити його ляконічним, як написи на базальті, увільнити його від ліричної млявості та розволікlosti (комусь все здається, що він на те дуже хорує!), уняти сюжет в короткі енергічні риси, дати йому щось «камінного». Я не люблю багато мережання та визерунків на статуях, а ся драма повинна була нагадувати скульптурну групу — такий був мій замір, а про виконання судити не можу. Щодо характерів, то я не мала на меті додавати щось нового до усталеного в літературі типу Дон Жуана, хіба лише підкреслити анархістичність його вдачі, він, власне, повинен був таким бути, яким його звикли собі уявляти більш-менш усі, а коли так, то пощо ж було його виписувати

---

^I Мінорний тон (франц.).

^{II} Хай живе життя (нім.).

^{III} З презирством до смерті (нім.).

детально? Донна Анна, здавалось мені, вже й так зайняла надміру багато місця в драмі, значно більше, ніж їй первісно було призначено, але Командор, се я таки тямлю, вийшов занадто схематичним — се більше символ, ніж жива людина, а то, безперечно, є вада, тільки ж коли порівняти з тим, як обходилися з сею поважною особою інші автори, то все ж, може, я була уважніша до нього і принаймі дала йому якийсь логічне поведіння і справжнє *raison d'être*¹ в драмі. Шкода мені теж, що я не вмiла поставити Долорес так, щоб вона не здавалась блідю супроти Донни Анни, — се не було моїм замiром, і я навіть який час вагалася, хто має бути справжньою героїнею драми — вона чи Донна Анна, і дала перевагу Анні не з симпатії (Долорес ближча моїй душі), а з почуття правди, бо так буває в житті, що такі, як Долорес, мусять відходити в тінь перед Аннами і стаються жертвами — властиво не Дон Жуанів, а власної своєї надлюдської екзальтації. Се тип мучениці прирощеної, що все мусить гинути розп'ята на хресті, хоч би мала сама себе на той хрест прибити, коли бракує для того катівських рук. Якби не було Дон Жуана, то знайшлося би щось инше, для чого вона б «душу розп'яла і заколола серце», бо там, де Анна могла б уже бути щасливою, Долорес ще б таки не знайшла свого Святого Грааля,⁸⁸⁵ а се тому, що над нею ніщо «камінне» не має влади, і всі ті усталені форми життя, яким нарешті таки покорилась горда Анна саме тоді, як їй здавалось, що вона опанувала своєю долею, ті форми не покорили б ніжноупертої вдачі Долорес, бо, отже, вона і в монастирь пішла не так, як всі, не для ратунку власної душі, а для пожертвування нею! Вона і заручилась без надії на заміжжя, знов не так, як всі. Отже, усталені форми для неї тільки якісь містичні формули, що мають виражати, власне, невиразимі ні в яких формах почуття, але те, що в тих формах є «камінного», пригнітаючого, позбавляючого волі, не може мати влади над її вільною душею. Так я думаю про Долорес, але, на жаль, не вмiла передати тої думки читачам. Бачу з рецензій, що люде занадто повірили зарозумілим

---

¹ Причина, сенс існування (франц.).

словам неглибокого психолога Дон Жуана про Долорес: «Се тільки тінь моя». Се шкода, але сього вже поправити не можна, бо я вже вийшла з того настрою, в яким писала ту драму, і вона вже мені не підвладна тепер, се вже «окреми́й організм», і не можна його вернути назад в материнське лоно... Хтосічок же розуміє сее?

Ну, і годі вже «автокоментарія». Хтосічок має таки рацію, що слід би було довше ще попрацювати, але знає що, мій хтось дорогий, що коли б хтось не дав тоді собі нарешті спокій, то се була б взагалі чиясь остатня драма, бо комусь був би «капут», се я без жарту кажу, і хтосічок би повірив, коли б бачив тоді когось білого, що був тоді вже такий «білий», аж вуха світилися, наче з алябастру... А хтосічок же добрий і, певно, не хоче, щоб комусь білому вже був капут хоч би і за ціну порядної драми? Правда ж? Хтось когось любить, і хтось когось ~ . . . . . Па!

Хтось

Прошу когось писати до когось на адресу моєї мами: Киев, М[ариинско]-Благовещенская, 101, О. П. Косач (для Л. У.), бо ми, може, хутко спровадимось з Кавказу на Україну і ще я не знаю, яка буде моя адреса. А хтось забув мені дати адресу.

229. До О. П. Косач (сестри)

6 травня 1913 р. Одеса

23.IV

Любая Лілеєнко!

Оце вже я в Одесі. Пробуду, либонь, до суботи,⁸⁸⁶ щоб відпочити і побути з приятелями та, може, й нових звісток діждатись, а в суботу таки рушу в Київ. Там буде, сподіваюсь, без особливої іритації, бо вже відносини трохи наладились.⁸⁸⁷ Думаю, що в Києві пробуду менше тижня і рушу Дніпром до тебе. З Києва писатиму. Цілую вас всіх міцно. До побачення! Здоров'я не зле, тільки втомлена.

Твоя Леся

230. До М. В. КРИВИНЮКА

26 травня 1913 р. Одеса

Одеса, 13.V.1913

Дорогий Михайле!

Посилаю Вам оцю довіреність,⁸⁸⁸ зроблену по тій формі, яку порадив Комаров,⁸⁸⁹ — я сама на тім мало знаюся. Коли прийдеться трактувати з Л[авро]вим, то се вже буде юридичний ґрунт. Але, звісно, нехай він перше сам про те заговорить. Мої умови такі, що коли він хоче видавати з «Лісовою Піснею» і «Камінним Господарем», то я менше як за 35 р[ублів] від аркуша не можу згодитись, а як без сих двох драм, то буде залежати від числа примірників видання. Я думаю, що без тих двох він і ніяк не схоче, а зрештою, там видно буде, що він скаже, хотілось би тільки, щоб він уже скоріше рішив щось виразного, бо вже починає обридати ся невиразність.

Щодо редакторів моїх, то найкраще нехай зложать у свій час належні мені гроші до Ваших рук, то буде більше порядку в рахунках. З «Вістника» мені вже дано 100 р[ублів] (а ще щось мають дати після VI книжки), а з «Дзвона» 75 р[ублів], і, як Вам відомо, лишилось невиясненим, хто кому винен. Спис помилок постараюсь вислати з дороги, коли матиму тямок до списання їх, бо от тепер ледве можу писати, така стрясена і невиспана (хоч ніхто не заважав спати).

Як здоров'я Михаля?

Цілую Вас і маму, та й Лілю з Михальом, коли вони ще з Вами. Ком[аро]ви усіх вас вітають. Будьте здорові!

Леся

Через годину їду на море.

231. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

2 червня 1913 р. Кутаїсі

20.V.1913

Люба мамочко!

Думаю, що ти вже повернулася з Гадяча, тож і пишу. Доїхала я без інцидентів, тільки було досить тісно і пароход трапився надзвичайно хиткий, аж навіть мені трохи заваділо, хоч звичайне того зо мною не буває. Приїхала таки добре втомлена, бо все ж 5 ночей зряду пробула в дорозі, та ще й досі не зовсім прийшла в норму. Кльоня зустрів мене на тій станції, де пересідається, щоб їхати в Кутаїс.⁸⁹⁰ Він трохи схуд, але поза тим мається нічого собі. Про Ставрополь чи якесь інше місце поки що новин ніяких нема, але — «надеяться нікому не зобраняється». Ми тепер займаємо половину квартири (2 кімнати), дещо й річей розпродалося, се через те, що не стає инакше грошей на прожиття, а в довги залазити не хочеться, я того дуже не люблю і боюся, волю зректися якоїсь там вигоди, ніж сидіти у лихварів у кишені. Через те я буду дуже рада, як одержу хутко від тебе ті 55 р[ублів], бо принаймі буду вільна у своїх особистих видатках на який час, а там сподіваюся, що змогтиму й заробити знов. Та й так, може, без великої трудности діждемося ліпших часів — повинні ж вони колись настати. Зрештою, се мене якось не дуже журить, бо се ще найменша в світі біда, рівняючи до інших.

От «косада»,⁸⁹¹ що і тут якось холодно. Так я й не вилажу з сукняної одежі. Тільки в день мого приїзду було ясно і доволі тепло, та й то тільки до полудня, а потім усе дощ, та й дощ, та холод... І що се воно з сим «югом» робиться?.. Стан мого здоров'я такий, як був у Києві, ти його бачила, то сама зважиш, чи то зветься «добре», чи, може, як инакше.

Словаря таки у мене нема,⁸⁹² отже, нехай Ів[ан] Матв[іювич]⁸⁹³ пришле, спасибі йому, — прошу йому се переказати.

Я мала взяти з собою остатній № «Р[ідного] Кр[аю]» і «Мол[одої] Укр[аїни]» з казкою Гоголя⁸⁹⁴ (хоч я їх прочитала, але хотіла привезти сюди), та мені їх не вложили, може б, твоя ласка прислати.

Я забула свою грілку, та її посилати не варто — маю тут іншу.

Будь здорова, люба мамочко. Кльоня тебе вітає, я міцно цілую. Привіт М[ихайлові] В[асильовичу] і п[анові] Петр[уненку].

Твоя Леся

232. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

11 червня 1913 р. Кутаїсі

29.V

Люба мамочко!

Може, тобі чудно з моєї телеграми, то я її поясню. Ти в картці до Кл[ьоні] з Гадяча (з Гад[яцьким] театром) пишеш, що вже мені «сьогодня послала» гроші,⁸⁹⁵ картка прийшла сюди ще 23-го, а грошей і досі нема. Невже вони на цілий тиждень довше йдуть, ніж звичайний лист? Скоріше, що ти або той, хто відправляв, щось змилили в адресі⁸⁹⁶ і гроші застряли на пошті. На жаль, мені се тепер особливо не впору, бо я з дороги привезла всього 35 р[ублів], а 20-го Кльоня мусів оддати за довг жидові зненацька 100 р[ублів], так що з його плати лишилось всього 15 р[ублів], тим часом треба платити за квартиру, треба їсти-пити та ще й хоч трохи ліків купувати, бо я нездужаю, т° щодня підвищена (дуже часто вище 38°), і вся єгипетська поправка вже, здається, відходить в легенду. Річі продовжаємо продавати, але не завжди є на їх покупці, бо вже «дачна» пора.

Я не для того пишу тобі це все, щоб завдати жалю чи напрошуватись на поміч, а тільки на те, щоб тобі не здавалась дурною чи недоречною моя телеграма. «Правити» з тебе я не вважаю себе в праві, бо винна тобі значно більше, ніж ті 55 р[ублів]. Тільки вже дуже мені гірко, коли Кльоня бігає по жидах-лихварях, а потім вони нависають, ходять до нас, переймають у суді, розводять фамільярності і взагалі більше з того роблять галасу, ніж того варті тії невеликі довги. Тепер ми з ними розв'язались і надіялись, що з моїми грошима

спокійно перетриваємо до другого місяця, а там уже без жидівських візитів могли б і зовсім унормувати бюджет, бо господарюємо тепер сами і через те тратимо мало. Аж тут несподіваний пасаж поштовий з тими грішми! Кльоня вже знов хотів до жида йти, щоб тебе не турбувати, але я таки не пустила і послала телеграму. Може, ти зробиш яку заяву на почті або що. Коли ж ти тільки збиралась послати і, будши певна в тому, що зможеш, написала «послала» (так часом трапляється), а потім не змогла та не можеш і тепер, то ти мені се напиши, ми вже якось «извернемся», мені тільки треба знати виразно, на що я можу рахувати, а на що ні. Я от почала вже нове оповідання писати,⁸⁹⁷ — пишу, правда, помалу, в інтервалах між підвисненням t° (значить, ранками), і то тоді, коли Кл[ьоні] нема дома, бо я йому не признаюся, що працюю, він думає, що то мені вадить; але спокійне прозове писання, я думаю, шкоди мені не зробить, до віршів же поки що не беруся — того то вже сама боюся, бо мала добрий досвід, — от і обіцяного п[ану] Петр[уненко]ві етюда ще не починала.⁸⁹⁸ Як напишу оповідання, то й зарібок буде, бо воно вже «вперед прийняте», казала Людя, а то ще за свого «Мартіана» щось «дополучу», як видрукують, тим часом же, може, якось продамо буфета та ще дещо та й обійдемося без жидів. Я все-таки при сьому всьому не почувуюся нещасною, і якби Кл[ьоня] не мав тенденції вдаватись до лихварів, то я б ще й не такі злидні жартуючи прийняла, бо вони якось ні на настрою, ні на наших відносинах не відбиваються, тим, може, що ніхто голови не гризе.

Будь здорова, мамочко. Міцно цілую тебе.

Кл[ьоня] тебе вітає.

Твоя Леся

233. До Е. Б. ХУТОРСЬКОЇ

15 червня 1913 р. Кутаїсі

Кутаис. Джаяновский пер[еулок], дом Кикодзе⁸⁹⁹

2.VI.1913

Дорогая Эсфирь Борисовна!

Где Вы? Я справлялась, проезжая второй раз Одессу, о Вас по телефону — мне сказали: «Ждем со дня на день». Но я в тот же день (13 мая) уехала и не знаю дальше, что было. В Одессе мне дали одну бандероль книг,⁹⁰⁰ которые Вы должны были послать, а больше никто ничего мне не передавал. Посылали ли Вы их, или, м[ожет] б[ыть], взяли с собой, когда ехали сами? Будьте добры напишите, а если не посылали, то пошлите теперь по выставленному вверху адресу на мое имя. Я, как видите, опять на Кавказе и — увы! — на неопределенное время. Все наши планы провалились. Здоровье мое уже успело изменить: t° постоянно повышена (нередко выше 38), общее состояние тоже ухудшилось, бактерии опять есть и белок увеличился...

А как Вы устроиваетесь? Где наши зимние соседи? Я никому не писала, а надо бы. Целую Вас и Дарочку,⁹⁰¹ привет Вашей маме.⁹⁰²

Ваша Л. Квитка

234. До М. В. КРИВИНЮКА

20 червня 1913 р. Кутаїсі

7.VI

Дорогий Михайле!

Що се значить, що ніхто до мене не обзивається ні з Києва, ні з Кам'янки? Я двічі писала мамі, раз Вам (з Одеси, при довіреності), раз п[анові] Петр[уненку] — і ні від кого ні одвіту, ні привіту. Правда, Лілі не писала, але їй писав Кльоня, а я була тоді зовсім хвора та й не хотіла її журити тим, про що могла б тоді написати. Я й тепер не пишу їй через те, щоб як-небудь не хочючи не завдати їй клопоту, а вона й так мала його зо мною досить. Але Вас таки мушу поклопотати деякою дрібницею, бо інакше не дам собі ради. Майте добрість, довідайтесь, чому

Ів[ан] Матв[ійович] не шле мені ні словаря, ні грошей,⁹⁰³ що був обіцяв прислати ще в маю. Може, мама не переказала йому моєї просьби прислати великий укр[аїнський] словарь (бо його у мене, як виявилось, нема), а може, він і книгу, і гроші (18 р[ублів]) віддав на руки мамі, а вона все не збереться переслати. Так подбайте вже якимось, щоб переслала, бо, далєбі, для мене тепер і 18 р[ублів] таки чималі гроші. Я б написала самому Ів[анові] Матв[ійовичу], та не знаю, чи не виїхав він уже в Судак, як збирався, і яка його там адреса. На жаль, не знаю, чи є Людя в Києві, якщо нема, то, може, є Олесь чи хто инший, від кого залежить виплата, отже, прошу Вас передати мое прохання, якщо моя поема, призначена до VI кн[иги] «Л[ітературно]-Н[аукового] В[істника]»,⁹⁰⁴ уже видрукувана, щоб Вам видали те, що ще може мені належатись за неї, а Ви вже перешліть мені. При тій нагоді скажіть, що я V кн[игу] «В[істника]» не одержала. Мені дуже неприємно, що я мушу просити розплати, коли навіть не знаю напевне, чи моя праця в наборі, але крайність мене до того змушує, бо я тепер абсолютно «безгрішна», а хвороба моя ніяк не допускає ще більшої економії, ніж та, з якою я тепер живу. Кльоня працює навіть понад силу, а платять йому нижче заслуги, тільки компліментами надолужають; проба перевестись на иншу посаду двічі провалилась, і близької перспективи на щось ліпше нема. Отже, я мушу якимось старатися хоч що-небудь собі здобувати на свої потреби. В теорії я маю тепер більші заробітки, бо норму гонорару мені збільшено, але на практиці проклята слабкість мене «підсадила», бо з самого приїзду не дає нічого робити. Я, правда, почала писати нове оповідання для «В[істника]»,⁹⁰⁵ але яка то робота, коли тільки остатні 3 дні маю т° нижче 37,5, а то була мало не щодня 38,3 по пів доби, а другі пів доби голова тріщала. Та й усякі инші симптоми моєї поетичної хвороби так розгулялись, що зовсім вибивали з «творчого» настрою... Ну, та от сьогодні наче вже краще стало, то буду писати.

Мені належиться «Рада» за 2 місяці (квітень і май) і «Дзвін», III кн[ижка], коли б п[ан] Петр[уненко] узяв їх для мене з відповідних редакцій, а Ви б послали сюди те все посилкою (не

бандеролею), то я була б Вам обом дуже вдячна. Кошти пере- силки одверніть з гонорару мого, як видадуть.

Попросіть маму, щоб відповіла мені що-небудь на мій ост- атній лист,⁹⁰⁶ — мовчання мене страшно нервує. Цілую Вас міцно. Як маються Ліля й Михайльо?

Ваша Леся

Кльоня Вас вітає.

235. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

29 червня 1913 р. Кутаїсі

Люба мамочко!

Я гроші від тебе одержала і ждала обіцяного листа, щоб уже тоді zarazом написати, бо мені тепер здебільшого таки трудно йде всяке писання. Гострий «скрут» фінансовий тепер уже, по отриманні грошей, минувся (хоча взагалі, звісно, становище не блискуче), а от подле здоров'я так і не хоче поправлятися: рідко якої доби не доходить т° до 38 (коли не вдень, то вночі), живіт болить дуже часто, а голова таки щодня, і при зниже- ній т° почуваюся ще слабше, ніж при підвисшеній. Яюсь наче й погода не впливає, чи сухо, чи мокро, чи гаряче, чи холод- но — мені все однаково. Ет!.. Ну, може, яюсь минеться. Я таки трохи запустила лічення то через дорогу, то через брак гро- шей, а тепер уже знов узялась за Helmitol та Vichy; може, під- правлюся. Що тобі казав Ів[ан] Матв[ійович]? Чому він не шле ні словаря, ні грошей?⁹⁰⁷ Пора б уже.

Будь здорова, міцно цілую тебе, Кльоня вітає.

Твоя Леся

236. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

30 червня, 3 липня 1913 р. Кутаїсі

17.VI.1913

Любая Лілеєнько!

«Пишу до тебе», вибравши годину, коли голова не дуже болить і жару ще нема, а ранішня протрація вже трохи розвіялась. Такі години бувають тепер не так-то часто, і треба їх ловити.

Сама не знаю, чого се я так уже хутко і так по всіх швах розклеїлася цього разу. Ти скажеш: «Київська втома». Але що ж там такого особливого було в Києві? Та я ж кожен раз заїздила в Київ і навіть надовше, а такого все ж не бувало, як тепер, а ще єгипетської поправки ставало хоч на пів літа або й до осені. Сей раз я й на морі оскандалилася — 4 рази «принесла жертву морю» — і приїхала додому з таким шлунком, що хоч не їж нічого. Такий він і тепер, болить раз у раз; як сяду їсти, то плакати хочеться, до того мені всяка їда протівна, але, звісно, примушую себе їсти, бо инакше ж можна зовсім знесилитись. Подібно до сього було тої зими, як ми були в Хоні,⁹⁰⁸ але й тоді втрата апетиту не була такою надмірною, як тепер, я більше боялася їсти через спазми, ніж не хотіла, крім того, тоді майже не було жару (не більш як 37,5 і то рідко), а тепер мало в який день не доходить до 38, буває і 38,4, триває то довго, часом всю другу половину дня, часом весь вечер і ніч, до 3 г[одини] ночі, часом двома наворотами, без виразної періодичности, а ранком спускається до 36,4, і тоді вже голова болить і нападає прострація така, що я вже волію жар, ніж таку «нормальність». При тому цістгіт загострився, і буває щось таке кругле і тверде під правим ребром, що коли його трохи надавити, то болить напробій, до самого хребта (там, де нирка), тільки се буває рідко і недовго, але зате дуже неприємно.

Ну, от бачиш, які я речі тепер пишу, — чи ж не ліпше вже мовчати?.. Мовчала я, зрештою, більше через те, щоб не проговоритись про ту грошову скруту, в яку було ми попалися, і щоб ти не завдала собі ще з тим якого клопоту. Тепер, нарешті, се заспокоїлось, бо мама після всяких періпетій таки вернула мені 55 р[ублів], що лишилися у неї (каже, що поручила Хведору відправити з Гадяча, як виїздила звідти, а він загубив адресу мою і не відправив і т. и). Сяк чи так, але нам прийшлося було дуже круто, ми продавали речі з хати і тим живилися, инакше не знаю, що б ми й робили. Добиваючись переводу в рідніші сторони, Кльоня витратився на подоріж у Новочеркаськ⁹⁰⁹ і т. и., вліз в довги, а тепер літом прийшлося ті довги віддавати, та й екстрений виїзд Ф[еоктисти] С[еменівни] теж дещо коштував, от і вскочили в крізіс. Тепер гострота крізісу

минулася, але взагалі нам таки треба «щось думати», бо такі кризи можливі і надалі. Поки були в мене запасні гроші або хоч середня змога заробити, то ми могли жити без біди, але тепер я нічого не маю, робити в теперішньому стані зовсім не можу, а ще й потребую ліків, то, значить, Кльоні приходитьсь за всіх відбувати.¹ Ще ж і Ал[ександр] Ант[онович] вийшов в одставку і має приїхати сюди з Ф[еоктистою] С[еменівною], одержавши зовсім невелике «единовременное пособие», що, либонь, усе й піде на ліки та на переїзд. З осені знов почнеться медитування про Єгипет для мене... Під впливом всього сього ми й надумали, що коли до осені нічого не вийде з переводом у Новочеркаський округ (ще деяка надія єсть), то треба подаватись у Середню Азію, де вже напевне можна мати місце, аби хіть. Се прикро через те, що далеко і чужо (хоч воно й тут те саме є), але там на всіх посадах збільшена плата, багато дається на переїзд, швидче можна дослужитись до «несменяемости» (тепер се дуже важно) та й інші вигоди є. Головно ж, ми надіємось, що, може, тамошній клімат до значної міри замінить Єгипет, бо там надзвичайно сухо, здебільшого тепло, навіть гаряче, зима недовга, а до того ж, кажуть, там будови добрі і в хаті холод зимою не дошкуляє так, як тут. Може, провівши 2–3 роки без перерви у сухому краю (там нема і 200 мм «осадків», тимчасом як тут коло 1000 мм їх), я поправлюся хоч так, щоб не бути інвалідом; а так, як тепер, то, може, виїзди в Єгипет мені ще й вадять, бо потім ще гірше почувається всяка вогкість, та й далекі двотижневі переїзди, либонь, уже робляться не під силу, як ось остатній раз показалося. Крім того, при теперешніх фінансах моїх приходитьсь з вас тягти на той Єгипет, а я ж тямлю, що ви всі не багаті і, значить, давали б «не от избытка», а стягалися б з остатнього, може, — та хіба ж се по правді? Могла б я, правда, удатись по заповомогу, так як Коцюбинський, і думаю, що мені б не відмовили, але з різних

---

¹ До речі, може б, ти знову написала Паші, чи не віддав би він мені хоч по частках ті 200 р[ублів]. Все ж він має постійний заробіток і якийсь маєток, а я, крім туберкульозу, нічого не маю. — Л. У.

причин волю Середню Азію, ніж се... Ну, та се ще все видно буде, а поки що я тільки тобі про се пишу, мамі ж, напр[иклад], не пишу, бо вона візьме се не з практичного, а з ліричного або ще якого погляду і, може, тільки зайвих неприємностей Кльо-ні понапише, як то вже й траплялося.

А тепер от я тобі неприємність напишу, вживаючи права старшої сестри. Яке се в тебе протианемічне лічення з трьома чужими мовами, з юрбою дівтори в хаті, з двома службами медичними, з репетіцією небоги і т. и., з їздою щодня по 14 верстов? Мені здається, що так здобувають анемію, хто її не має. Схаменися, Ліліє, ти ж бо лікар! не компромітуйся. За два тижні за границею навчися мови краще, ніж тут за 2 місяці, а заплатити репетітора небозі було б економніше, ніж учити її самій. Навіщо ти марнуеш свою силу? Не будь марнотратною, моя Лілеєнко, твоя сила дуже дорога і єсть куди її прикласти. А крім того, я не хочу, щоб моя золота Лілія прив'яла. Покинь все, що лише можна кинути, і лічись таки справді. Будеш?

Міцно цілую тебе і Михалю, будьте здорові, мої золотесенькі!

Твоя Леся

P. S. Тільки що принесли мені аналіз. Виходить таке:

Сут[очное] количество — 2300 gr.

Удельный вес — 1.007 (менше ніж коли).

Осадок в большом колич[естве] хлопчатый.

Белок 2% (зроду стільки не було).

Альбумозы следы (її ніколи не було).

Лейкоциты в больш[ом] колич[естве] в поле зр[ения].

Эритроциты единичные в п[оле] зрения.

Эпител[ий] клетки плоские превышают норму.

_____ круглые в знач[ительном] колич[естве].

Цилиндры зернистые 2–3 в поле зр[ения] (вже було щезли).

Усе це гірше проти аналізу Колесницького,⁹¹⁰ а проти єгипетського і не рівняти. Але так можна було й сподіватись по моему теперішньому стану, се навіть ліпше, ніж я думала. Бактеріоскопії не робили.

20.VI. Задержався лист, бо Кл[ьоня] хтів написати, а все не мав часу. За сі дні моя т° трохи схаменулась, уже не вище 37,8 здіймалась, але живіт все болить, і нудить, і дуже обридає, але, може, і се якось направиться. Голова все болить, і від неї «коріння очей», аж трудно вгору дивитись, а як дивлюсь вниз, то не больно. Се, певне, від лежні та від жару, а ще я при тому читаю, то, може, томлю очі, та, крім читання, однак, не можу нічим зайнятись.

Цілую тебе ще раз.

Л[еся]

237. До М. В. КРИВИНЮКА

11 липня 1913 р. Кутаїсі

Дорогий Михайле!

Посилку і гроші я, спасибі Вам, одержала,⁹¹¹ а не могла сповістити, бо зовсім була хвора, та й тепер ледве пишу. Фактично лежу в ліжку, хоч «про око» одягнена. До всього прилучилася була ще рвота жовчна, і цілими днями й ночами мутило мене, як на морі в найгіршу негоду. Се тут вважається специфічною ознакою малярії, — лікарь такий і діагноз поставив. т° колишеться між 36,1 і 38,6, дуже втомно. Се дуже сумно, бо тут від малярії трудно вигоїтись, а куди ж мені ще й на літо виїздити? До того ж усе те дорого коштує, і виїзди, і ліки, а де в мене ті гроші? Що казали Вам у «Л[ітературно]-Н[ауковому] В[істнику]»? Чи виконають мое прохання і коли?⁹¹² Хвороба мене багато коштує, а гоїтись мушу, бо інакше й пропасти можна. Цілую Вас і маму, п[ану] Петруненкові привіт.

Ваша Леся

238. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

24 липня 1913 р. Сурамі⁹¹³

Цілую. Леся

ДОДАТКИ

І. ДО О. Г. БАРВІНСЬКОГО⁹¹⁴

Перед 11 січня 1894 р. Київ

Київ

Мариинско-Благовещенская ул., №105

Високоповажний добродію!

Допіро тільки маю змогу вислати Вам увесь надібок на перше число «Дзвінка»; треба було обрахувати це діло добре, запросити і педагогів, і мудреців, аби «Дзвінок», а надто перші числа, вийшли з усіх сторон догідними.

Формат і визерунок Вам висилаю; (щохвилину жду від худож[ника], коли на сьогодні він спізниться, то другою почтою вишлю), на всякім разі майте на увазі, що формат має бути такий, як зложити «Дзвінок» вдвоє, посередині.

Тут іще бажання, щоб стрічечки були переділені надвоє, тобто щоб друк ішов на сторінці у дві шпальти (коротчу стрічку легше дитині читати), — тільки зверніть уваги, щоб при тому друк був стисліший (тоб[то] щоб більше містилось на аркуші). Або ще й так: речі для меншого віку дітей набирати таким шрифтом, як друкувався «Дзвінок», а для більшого віку — дрібнішим.

Отож ми Вам, шановний добродію, і засилаємо на все це число (конечно в 2 аркуші) весь надібок з лихвою. Наколи б він не вмістився у 2 ар[ку]ші, то ми в 2-х розправах («Галілей» і «Про воду») зробили розділи на два числа, знати, їх можна надруковувати тільки в половині, а коли влізе яка, то і цілком. «Зоря натхнення»¹ конечно на два числа.

---

¹ Посилається половина, яка і мусить бути вся надрукована, а друга половина пришлеться на друге число. — М. Старицький.

Тут маєте надібок і для дітей від 8 до 10 літ («Про що дзвонив дзвінок», «Розповідок чайнок», «Байка», «Буланко», «Роберт», «Дещо звідусюди») і від 10-14 («Зоря натхнення», «Проводу», «Галілей»), хоча й і ці останні ми складали так, щоби і малі діти, при тлумаченні батьків, могли легко зрозуміти... все ж перевага виходить за меншим віком.

Другі числа будуть, має ся розуміти, зложені ще краще, бо більше часу, а тут хапанина була.

Досі не маю від Вас, шановний пане, відповіді на перший мій лист, чи згода на наш проспект і на наш напрямок? І чи ви оповістили або оповістить маєте о новім зрості і о нових силах «Дзвінка»? Як тільки відберу від Вас одповідь, що згода, то зараз же Вам вишлю 30 рубл. на січень, і таку ж суму ви матимете щомісяця за подвоіння «Дзвінка», пока передплата не окупить сама (себто підбільшиться на 100 пр.).

Наразі же не згода, то просимо всі Вас становчо, аби сього надібку, який Вам засилаю, — Ви не давали ні на «Дзвінок», ні нікуди. Всі автори бажають і грошима, і працею піднести угору новий-но «Дзвінок».

Коли перше число вийде, то Ви, крім всього, вишлете ще до Києва на чіе-небудь ймення (краще кількох) примірників з 50— задля реклами.

Прошу уклінно і я, і все товариство редакційне відповісти мені найскоріше — з першою поштою.

Маємо два чудових худож[ники], які з великою охотою будуть давати малюнки.

Віньшуємо Вас з святами і зичимо всього найкращого...

З великою повагою, і шанобою, і прихилом — назавсіді.

Редакція: Мих[айло] Старицький

Мик[ола] Лисенко

Людмила Старицька

Леся Українка

2. До В. М. Крохмаля⁹¹⁵

26 березня 1897 р. Київ

...Тільки що був у мене дід.⁹¹⁶ Я передала йому Ваш привіт, він просив привітати Вас і передати його співчуття і готовність до всякого сприяння, яке буде потрібним. Він чогось боїться, що Ваше матеріальне становище не краще морального... Скажу, що Ваші київські хлопці дуже погані товариші...

3. До М. П. Косача

2 травня 1899 р. Берлін

2.V.1899

Христос воскрес[с!]

Міші од Лесі

4. До О. Є. Косач

2 травня 1899 р. Берлін

2.V (20/IV).1899

Христос воскрес!

Річчі од Лесі

5. До А. І. Судовщикової

2 травня 1899 р. Берлін

2.V (20/IV).1899

Христос воскрес!

Любій Анні Ивановні од Лесі

6. До В. М. Гнатюка

10 серпня 1899 р. Гадяч

Будьте ласкаві, шановний добродію, умістити сю поезію⁹¹⁷ в кінці розділу «Мелодії», здається, їх 11, то се буде 12-та. Я якось забула її надіслати, а се згадала і хотілось би, щоб вона таки була уміщена, — може, ще не запізно.

Щиро поважаюча Вас Л. Українка

29.VII.1899

1) Товариство просить дарувати книги до бібліотеки, яка буде відчинена до публичного вжитку і міститиме в собі книги всіма мовами та з усіх одділів літератури наукової й красної. В бібліотеці має бути й музичний відділ, до якого Товариство просить присилати ноти (ноти до співу можуть бути з текстом на всіх мовах). В ідеалі се має бути національна бібліотека, яка служитиме не тільки для звичайного читання, але й до наукових праць та до всяких інформацій. Тому Товариство просить присилати всякі книжки, всіма мовами, не тільки такі, що мають загальний та сучасний інтерес, але й спеціальні та давні видання. Між иншим, Товариство приймає з подякою пам'ятні книжки, статистичні збірники, календарі, давні періодичні видання (хоч би й порізнені) і т. и.

2) Товариство просить присилати до музею всякі речі, які мають інтерес: а) *етнографічний* (напр[иклад], народні вишиванки, тканки, убрання, посуд, музичні струменти, писанки, моделі хат, возів, струментів і т. и.), б) *історико-археологічний* (старосвітські портрети, малюнки, документи і всякі стародавности), в) *природничий* (напр[иклад], палеонтологічні знаходи, кістяки, гербарії, мінералогічні колекції; різні препарати і т. и.), г) *педагогічний* (малюнки, альбоми, всякі колекції і т. и.), д) *артистичний* (картини, статуї, фотографічні знімки і т. и.).

3. Товариство запрошує всіх, хто орудує українською мовою, до складання популярно-наукових книжок сею мовою, до перероблення і перекладу таких книжок з інших мов. Щоб надати праці порізнених людей організований, планомірний характер, Товариство просить тих, хто має взятися до складання такої книжки, повідомити Товариство, яку саме тему він вибрав або яку книжку взяв до перекладу чи перерібки. Тим, хто не має сам вибраної теми, Товариство охоче допоможе в виборі теми (вже опубліковано до загального вжитку список тем) і покаже джерела до складання оригінальної книжки або першовтори, гідні перекладу чи перерібки.

Кореспонденцію і дарунки Товариство просить присилати на його адресу: **Київ, Бульварно-Кудрявська, ч. 10, кв. 6. Товариство «Просвіта».**

Тов[ариш] Голови Л. Косач
Секретарь Д. Дорошенко

9. ДО КИЇВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЖАНДАРМСЬКОГО УПРАВЛІННЯ

24 лютого 1907 р. Київ

В Киевское Губернское Жандармское Управление

Дочери действительного статского
советника дворянки Черниговской
губернии Ларисы Петровны Косач

Заявление

В дополнение к подписке о явке в губернское Киевское Жандармское Управление по первому требованию, данной мною 18-го января сего года в Лыбедском участке г[орода] Киева, сим заявляю Жандармскому Управлению, что по моим домашним делам я уезжаю к отцу моему Председателю Ковельско-Владимир-Волынского Мирowego Съезда в деревню Колодяжно, Волынской губернии, Ковельского уезда, откуда [я] могу прибыть в Киев по первому требованию Жандармского Управления.

11-го февраля 1907 года

Дворянка Лариса Косач

10. ДО РЕДАКЦІЇ «ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОГО ВІСТНИКА» 1910

Зміни, що прошу поробити в драматичній поемі моїй «На полі крові».

Весь кінцевий діалог Юди з трьома жінками має бути відкинений (через зміну моєї основної концепції сеї теми), внаслідок того поема кінчитись має на ремарці, що йде після

скінчення діалогу Юди з прочанином, а саме на словах: «не розгинаючись, не втираючи поту, працює до нестяму». (Підпис мій і дату прошу відрізати і приклеїти на цьому місці, а решту (відкинуту) прислати мені назад.)

Крім того, в середині діалога Юди з прочанином прошу викреслити все написане після слів Юди «От бачиш, ся містина коштує тридцять срібняків, — за стільки я ліпшої землі не міг дістати» і до слів «От мучуся, як проклятий, над нею». (Сеї вірзки мені посилати не треба.)

Конечне прошу зробити сі зміни.

Леся Українка

11. До Л. М. Старицької-Черняхівської

Близько 18 жовтня 1912 р. Кутаїсі

...Пробачте, що я й досі не сповістила Вас про одержання тих 50 карб., що Ви мені послали і за які я, розуміється, дякую Вам. Мені шкода, що ся присилка, як бачу, завдала вам клопоту, а я ж, коли пригадуєте, і в найскрутнішій для мене часи просила, щоб залагоджуванне моїх інтересів не було нікому в ущерб.

12. До Л. М. Старицької-Черняхівської

Травень — листопад 1912 р.

...може настати рік повного мовчання, — то часом буває. Та й взагалі, хто ж його знає, як мені ще сила послужить. От горю собі потрошку, але без перестанку, то мушу колись і догоріти, — ніяка свічка не вічна. Нехай же буде моїм приятелям довше та ілюзія, ніби свічці не кінець.

...Ох, my dearest friend,¹ навіть до Вас, хоч ми з Вами давні приятельки, якось тяжко і ніяково писати про сі речі, а я мусіла писати про їх зовсім чужим людям, то ж те, либонь, до душі їм не доходило, а мені, далєбі, здоров'я коштували оті, як я називаю, «жебрущі листи».

---

¹ Моя дорога подруго! (англ.).

13. До Л. М. Старицької-Черняхівської

Травень — листопад 1912 р.

...Я тепер без заробітку прожити не можу (коли могла, то й писала даром, ви ж се знаєте, dearest friend!).¹ А коли заробляю чим иншим, то вже на писанне сил не стає. Так, наприклад, було ту зіму в Єгипті, коли я давала по 4–6 годин в день лекції для заробітку...

---

¹ Дорога подруго! (англ.).

1. Агатангел Юхимович Кримський.
Бейрут, 1898 р.

1 XII 1911.

33

Вельми шановний
Павле Пилиповичу!

Недавно В.В. прислав мені
запрошення до участі в збір-
нику "Вздох". Але ви не озна-
чав, де саме Фон збірник має
видаватися і куди треба над-
іти матеріал. Правда, ви
дав свого адресу, щоб сповісти-
ти мене і прийняти участь,
але ви така людина молодша,
а листи до мене а' від мене
ідуть так довго, що може б
і того вже і не почула.
Значить, що ви представили
сеї фірми, мабуть Банк
Те, що Франція у мене кофо-
вого під цей час, а ви будете

3300
Ласкаві та переслафи В. В., ка-
се Грєба, та сповістифи ^{воно} про над-
сланє. Вовшии рісєа² Гєлєр
кє має гєтовни, та мєдавнє
вєслєла до Вєршика (до рєк;
досі кє знєтє, та яє Гєлєр одєр-
шєкє), та зрєшєтє, мє знєтє,
та кє кєє² рєз бєцєлє нєчє
дєвє, — мєкє корєкє я² мємє.

Кє рєбєчє дєо рєчє пєрєслєлє
мєширєчє — яє і Гєлєр бєдєчє
пєшилєкє друкєрєкє, та вєдє
знєчєтє, мєкє рєдє, тає кєдєлє
лєсєфє вєршє.

В пєрєдєвєчєчє пєширєчєчє

Л. Ч.

4. Борис Дмитрович Грінченко.
[Львів, 1903 р.]

5. Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська.
Фото 1890-х рр.

CARTE POSTALE

La Correspondance au recto n'est pas acceptée par tous les pays étrangers. (Se reporter à l'adresse)

Correspondance

5 XI Хелуан. Теліма. П. Теліма.
 Теліма Віра добралася
 до Теліма! Теліма сильно
 хотіла, на все своє життя, слуги-
 лась 3 пошуками до самої
 villa Теліма (руська), котра
 дуже красива в дорозі
 між Теліма, Р.ч. обомало да
 без драматично. Чесно пре-
 красна компанія, а Теліма
 реконструювана, на 50-й.
 Вартує всієї радості. Я
 сама вчора, як на мене, є
 всю проту в собі. Вирішила
 собі обрати собі — профітетів
 Галата.

Adresse
 Russie. 184112
 M. Kvitka

Россиа. Кузнецъ.

Градовакій пер. д. Кавказе
 Клименту Васильевичу
 Квитка

6. Автограф. Листівка до Климента Квітки від 5 (18) листопада 1912 р. Хелуан.

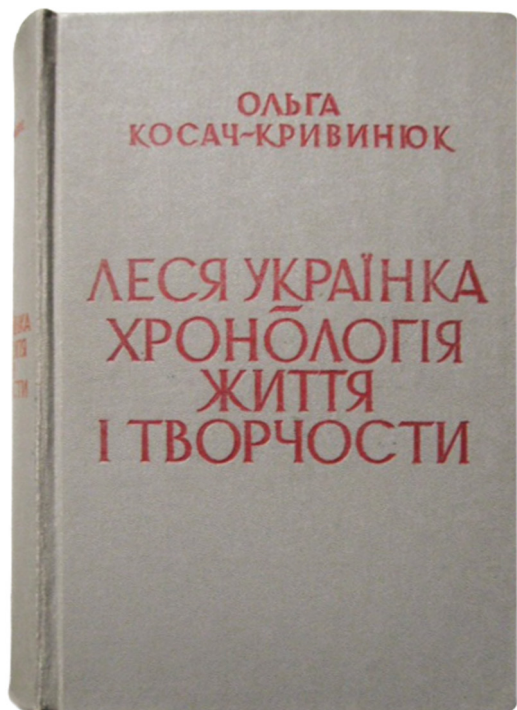
178 Мабад Ліліно. / ^{Поміст на}
^{Курмає, 1888}
^{Квітка на протязі}
^{своєї}

Тоді добили нас і ми
минами і багачами всі,
всі найкращі. Оце ми
всі в Сурамі, — будемо
тут (Міся. мама, я) нести
нони всі. Будемо купити,
бо ти не в'їдеш нас само
поганю. Бувають у нас
рвати, часами нас, а часом
ми палани-дуже палани
температура (середня була
38.6°). За добою нас супа-
менно втомлювали, хар-
і радами все можили
робити було вміди ми і
ти. Середня була тут палани
лікар у нас і казав що у нас
до нас лікарі всі були і
тому немає до нас лікаря
тут і таме країна всі
взори і часом палани
Всяка супа нас дає нас всі
середня смаку, або купити
ного смаку, хар супа всі
бувають добу. Чиню нас і
Міся. всіх. На ден моїх імени
он значно полегкіше у нас і слабости. Мама
Чиню. Нася

7. Листівка Ізидори Косач-Борисової до Ольги Косач-Кривинюк від 11 (24) липня 1913 р. з дописками Олени Пчілки та Лесі Українки. Останній автограф Лариси Косач.

8. Поховання Лесі Українки. Київ, 1913 р.

9. О. Косач-Кривинюк.
«Леся Українка.
Хронологія життя
і творчості».
Нью-Йорк, 1970 р.

КОМЕНТАРІ ТА ПРИМІТКИ

1907

1. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

24 січня (6 лютого) 1907 р. Київ

Подається за автографом, який зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України: Фонд 2. Од. зб. 219 (далі посилання на фонди Інституту подається скорочено за формою: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 219).

Уперше опубліковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 томах. Том 5. Київ: Держ. вид-во худ. літ., 1956. С. 526–527 (далі посилання на це видання подається за формою: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5).

¹ Косач (із дому Драгоманова) Ольга Петрівна (псевдонім Олена Пчілка; 1849–1930) — українська письменниця, перекладачка, видавчиня, журналістка, етнографка і громадська діячка, мати Лесі Українки; на той час переважно мешкала в Полтаві (вул. Гончарська, 12), від 1906 р. була членкою редколегії журналу «Рідний край».

«Рідний край» (1906–1916) — український громадсько-політичний і літературний журнал, на той час виходив у Полтаві й був одним із найбільш популярних часописів Наддніпрянщини. Видання друкувало матеріали на історичні, етнографічні, культурологічні та суспільно-політичні теми, на його сторінках у різні роки свої твори й розвідки публікували Леся Українка, Л. Старицька-Черняхівська, А. Кащенко, І. Огієнко, Ганна Барвінок, Панас Мирний, Д. Яворницький, Олександр Олесь, П. Тичина, О. Слассіон та ін. Від листопада 1907 р. журнал виходив у Києві (із 1914 — у Гадячі), відтоді його незмінною редакторкою-видавчицею була Олена Пчілка, замінивши на цій посаді М. Дмитрієва (1906–1907).

Дмитрієв Микола Андрійович (1867–1908) — український громадсько-культурний діяч, публіцист, видавець, співзасновник журналу «Рідний край», адвокат за фахом; разом із Оленою Пчілкою

був у складі делегації, яка, аби домогтися скасування дискримінаційних Валувєвського й Емського указів, із початком революції 1905 р. їздила в Петербург до прем'єр-міністра С. Вітте; приятель О. П. Косач (матері).

² ...без давно обіцяного перекладу...—Ідеться про переклад вірша Ади Негрі «Кінець страйку» («Fine di sciopero»), надрукований згодом у журналі «Рідний край» (1907. № 11. С. 10). Леся Українка як перекладач працювала з текстом цього твору кілька разів. Перший україномовний переклад поезії втрачено, імовірно, його було зроблено майже відразу після публікації вірша в Італії (збірка «Tempeste», 1896). Удруге Лариса Косач переклала поезію російською мовою («Конец стачки») 1899 р. для статті «Два направлення в новейшей итальянской литературе» («Жизнь». 1900. Кн. 7. С. 187–214).

Негрі Ада (1870–1945)—італійська письменниця, педагогиня, авторка популярних у Російській імперії кінця ХІХ—початку ХХ ст. поетичних творів із яскраво вираженими соціальними тенденціями та контрастами. Від початку Першої світової війни переважно писала прозу («Самотні жінки» (1917), «Ранній світанок» (1938) тощо).

³ ...виберіть з трьох вар'янтів...—У першодруці остання строфа закінчується рядком: «Та доки ж те страждання?».

⁴ Квітка Климент Васильович (1880–1953)—український фольклорист-музикознавець, один із фундаторів музичної етнографії, юрист за фахом, чоловік Лариси Косач; на той час працював у містечку Іванків Радомисльського повіту Київської губернії (нині—смі Іванків, Київська обл.).

⁵ ...буде в Києві на виборах...—Ідеться про вибори до Державної думи другого скликання, які відбувались у Російській імперії в січні 1907 р.

⁶ Рецензія його справді нічого собі...—Імовірно, згадується рецензія без підпису «Нові українські музичні твори», опублікована напередодні в журналі «Рідний край» (1906. № 45), її автором, очевидно, був К. Квітка.

⁷ ...ти вже знаєш про ту халепу...—5 (18) січня 1907 р. начальником Київського губернського жандармського управління було видано розпорядження про арешт 27 представників української інтелігенції, здебільшого активних членів київського товариства «Просвіта», та проведення обшуків у їхніх помешканнях (див.: Леся Українка. Документи і матеріали. 1871–1970. Київ:

Наукова думка, 1971. С.188–189). У зв'язку з цим у ніч з 17 (30) на 18 (31) січня 1907 р. в київському помешканні Косачів (вул. Маріїнсько-Благовіщенська (нині вул. Саксаганського), 97) відбувся жандармський обшук. На той час удома були Петро Антонович Косач, Леся Українка, її сестри Ольга й Ізидора, брат Микола. Після трусу Ларису й Ольгу Косач заарештували, а вранці відпустили, проте за Лесею Українкою встановили гласний нагляд. Серед затриманих також були М. Лисенко, Л. Драгоманова, М. Левицький, Б. Грінченко, Ф. Красицький та ін.

Київське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка (1906–1910, 1917–1920) — громадська організація, створена в Києві 1906 р. з ініціативи українських культурних діячів (Б. Грінченко, Г. Коваленко, В. Козловський, Ф. Красицький, М. Лисенко, Ф. Матушевський, М. Левицький, М. Старицька та ін.). Товариство опікувалося питаннями розвитку національної культури у сфері видавничої, бібліотечної, артистичної, шкільно-лекційної та музейної діяльності. 1907 р. до ради цієї організації входила Леся Українка (товариш голови) та її сестра Ольга Косач.

Косач Петро Антонович (1841–1909) — дійсний статський радник, юрист за фахом, батько Лесі Українки; восени 1906 р. повернувся на посаду голови Ковельсько-Володимир-Волинського з'їзду мирових посередників, на той час в основному жив у Колодязному, часто навідуючи родину в Києві або в Зеленому Гаю.

Косач (в одруженні Кривинюк) Ольга Петрівна (1877–1945) — Ліля (Ліль, Лілічка, Ліліціка, Лілея, Лілеєнка, Ліцик, Пуц, Пуцик, Олеся, Олег) — молодша сестра Лесі Українки; після закінчення Санкт-Петербурзького жіночого медичного інституту виїхала до нареченого в Прагу. Незабаром після народження дитини повернулася в Україну, на той час працювала в київській лікарні.

Косач (в одруженні Борисова) Ізидора Петрівна (1888–1980) — Дора (Дрозд'як, Дроздик, Дроздишка, Дроздонь, Дробішка, Пата, Біла Гусь, Гусик, Гусиня, Гусінька, Гуся) — наймолодша сестра Лесі Українки; до 1911 р. навчалась у Київському політехнічному інституті (агрономічний відділ).

Косач Микола Петрович (1884–1937) — Микось (Микунька, Миколочка, Микуня, Кунья, Куня, Кухота, Кухоточка, Кохіня, Кукота, Гусь) — молодший брат Лесі Українки; на той час навчався в Київській політехніці.

⁸ Грінченко Борис Дмитрович (1863–1910) — український громадсько-культурний діяч, письменник, публіцист, редактор

низки періодичних видань («Громадська думка», «Нова громада»), співзасновник і перший голова Київського товариства «Просвіта»; адресат Лесі Українки.

⁹ Драгоманова (із дому Кучинська) Людмила Михайлівна (1842–1918) — дядина Лесі Українки, дружина М. П. Драгоманова, удова; із 1899 р. мешкала в Києві.

¹⁰ Левицький Модест Пилипович (1866–1932) — український громадсько-політичний діяч, письменник, перекладач, педагог, композитор, співзасновник Української радикальної партії (1904), лікар за фахом; від 1894 р. близький приятель Косачів із ковельського оточення родини. На той час мешкав у Києві, працював директором фельдшерської школи і притулку для покинутих дітей, був активним членом товариства «Просвіта» й одним з ініціаторів його створення.

¹¹ Левицька Зінаїда Костянтинівна (1870–1919) — українська письменниця, перекладачка; дружина Модеста Левицького, ковельська знайома Косачів.

¹² Романова Дарія (Одарка) Володимирівна (1853–1922) — українська письменниця, активна учасниця гуртка «Плеяда», приятелька родини Косачів.

¹³ «Зірка» — дитяче періодичне видання, проект якого на той час виношувала Олена Пчілка; натомість видавчиня свій задум змогла реалізувати лише через рік — почала публікувати власним коштом перший наддніпрянський часопис для дітей «Молода Україна» (1908–1914) як додаток до журналу «Рідний край».

¹⁴ Утятко (Утонька, Утя, Тюсінька, Тюсіня, Бобрик, Бобринятко, «Ні-ні», Аляльо, Ліленятко, Лілік, Лілінятко, Ліцик, Маленьке, Малютик, Михалко, Михалюнка, Михалюнка-Люнка, Михалюньо, Михаль, Михальо, Люнька, Лютонька, Люттик, Лютя, Утоніка-Лютоніка) — Кривинюк Михайло Михайлович (1905–1993) — син Ольги Косач та М. Кривинюка; тоді разом із матір'ю мешкав у Києві, багато часу проводив зі своєю тіткою — Лесею Українкою.

Кривинюк Михайло Васильович (1871–1944) — український громадсько-політичний діяч, активний член Групи УСД, близький друг Лесі Українки, довірена особа письменниці, чоловік її сестри Ольги. На той час здобував вищу освіту в Празькій політехніці (відділ інженерної механіки).

¹⁵ Брежкова Фросина Трохимівна (1890–1946) — хатня робітниця Косачів, родом із Волині, няня М. М. Кривинюка.

¹⁶ Уліти — твори, що пишуться дуже повільно (жартівливе від «Улита едет, когда-то будет»).

17 ...страшенно розруйновано «Раду» і «Вістник». — Наприкінці 1906 р. М. Грушевський отримав дозвіл на видання часопису «Літературно-науковий вістник» у Києві, російська адміністрація відразу ж спробувала взяти під нагляд діяльність редколегії журналу. 20 січня (2 лютого) 1907 р. жандармське управління скористалося тим, що в цьому ж приміщенні тимчасово розташувалася редакція газети «Рада», і провело ревізію й конфіскацію матеріалів обох видань. Після ретельної перевірки вихід часописів призупинили на час воєнного (у значенні «надзвичайного») стану в Києві.

«Рада» (1906–1914) — щоденна україномовна громадсько-політична, економічна й літературна газета; її редактором на той час був український публіцист, критик, літературознавець Матушевський Федір Павлович (1869–1919), знайомий Лесі Українки та її сестри Ольги.

«Літературно-науковий вістник» (далі подаємо скорочену назву видання — «ЛНВ», у листах Лариси Косач часто «Вістник») — літературно-мистецький, науковий і суспільно-політичний щомісячний журнал (1898–1932), заснований у Львові. Упродовж 1907–1919 рр. виходив у Києві. Першим фактичним редактором видання був І. Франко, у київський період ці обов'язки виконував М. Грушевський. Невдовзі він зумів залучити кошти українських меценатів, що дозволило редакції збільшити обсяг «ЛНВ» і розширити коло його авторів. Від 1907 р. кількість передплатників видання зростала. У грудні 1919 р. за наказом більшовиків випуск журналу в Києві припинився, книгарню «ЛНВ» було націоналізовано.

Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934) — український історик, громадсько-політичний і державний діяч, голова Наукового товариства імені Шевченка (1897–1913). Після революції 1905–1907 рр. переніс центр своєї наукової роботи зі Львова до Києва, де був обраний головою створеного за його ініціативи Українського наукового товариства (1907), яке будувалося за зразком НТШ у Львові й об'єднало кращі наукові сили Наддніпрянської України, редагував видання «Записки УТН у Києві», «Україна», «ЛНВ»; знайомий родини Косачів.

Наукове товариство імені Шевченка (далі подаємо скорочену назву — НТШ) — українська академічна організація, що діяла у Львові від 1873 р. На той час товариство переживало найбільш плідний період (від 1897 р.), мало власну друкарню, бібліотеку,

музей, здійснювало серійне видання («Записки НТШ»). Його інтелектуально-організаційним осердям були І. Франко, В. Гнатюк і М. Грушевський.

18 ...ти нащось замкнула у вертико... — Ідеться про вид меблів, очевидно, у нормандському стилі вертиго (Vertigo), що був поширений у ХІХ ст.

19 Хоткевич Гнат Мартинович (літературний псевдонім Гнат Галайда, 1877 (1878) — 1938) — український громадсько-політичний і культурний діяч, письменник, перекладач, історик, мистецтвознавець, етнограф, інженер за фахом. Як політичний емігрант із Російської імперії, де зазнав переслідувань за організацію й активну участь у політичних страйках, із 1906 р. мешкав у Львові, згодом — у Криворівні. Долучився до літературного та мистецького життя Галичини та Буковини, об'їздив чимало тамтешніх регіонів із концертами українських народних пісень у супроводі бандури.

20 Маня — Биковська (в одруженні Беяєва) Марія Михайлівна (1871–1930-ті) — подруга Лесі Українки з дитячих літ. Від 1905 р. разом із чоловіком, Петром Івановичем Беяєвим, офіцером Російської армії, оселилась у містечку Бережці Кременецького повіту (нині с. Великі Бережці Кременецького району Тернопільської обл.). Лариса Косач і К. Квітка гостювали тут улітку 1907 р.

21 ...будемо виробляти план ряду публічних рефератів... — 21 січня (3 лютого) 1907 р. газета «Рада» повідомляла, що 17 (30) січня 1907 р. відбулося чергове засідання шкільно-лекційної комісії товариства «Просвіта». Серед переліку ухвалених постанов було рішення влаштувати кілька відчитів для більш широкої публіки на історичні теми й інформація про те, що Леся Українка погодилася підготувати й прочитати два реферати — «Роль юрби в сучасній белетристиці» та «Народницький театр на Заході і в нас».

22 ...писати «прошение» про дозвіл української початкової школи... — 21 січня (3 лютого) 1907 р. на черговому засіданні члени «Просвіти» вирішили звернутися до міністра народної освіти Російської імперії з проханням дозволити відкрити в Києві народну школу з українською мовою викладання. клопотання підписали Павло Житецький, Микола Лисенко, Ольга Косач (Олена Пчілка) та Лариса Косач (Леся Українка) (див.: Українка Леся. Зібрання творів у 12 томах. Том 12. Листи (1903–1913). Київ: Наукова думка, 1979. С. 529 (далі посилання на це видання подано за формою: Українка Леся. Збір. творів у 12 т.)).

Житецький Павло Гнатович (1836 (1837) — 1911) — український учений-філолог, один із основоположників українського мовознавства, педагог, автор багатьох шкільних підручників, член-кореспондент Петербурзької АН (1898), дійсний член НТШ (1903), доктор російської словесності (1908), член Старої Громади; давній приятель П. А. Косача.

Лисенко Микола Віталійович (1842–1912) — український композитор, піаніст, диригент, педагог, фольклорист, член Старої Громади; давній приятель Косачів, на той час їхній сусід (вул. Маріїнсько-Благовіщенська, 95).

23 Напиши, як твоя адреса тепер... — Цей лист Леся Українка передала матері через М. Дмитрієва, який навідував Косачів, коли приїздив до Києва у справах журналу «Рідний край».

2. ДО Г. М. ХОТКЕВИЧА

25 січня (7 лютого) 1907 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 465).

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3. Київ, 1960. С. 63–65 (далі посилання на це видання подано за формою: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3).

24 ...перебули ми два карантини сеї зими... — У листопаді 1906 р. Михайлик Кривинюк хворів на грип із ангіною, у січні (лютому) 1907 р. в Ольги Косач та її сина лікарі запідозрили дифтерію, тоді всій родині, зокрема й Ларисі Косач, зробили вприскування антидифтерійної сироватки.

25 «Лихоліття» (1905) — драма Г. Хоткевича в 5 діях. Під впливом революційних подій російською мовою було написано п'єсу «Смутное время», автор створив і її українську версію, уривки якої читав у колі родини Косачів ще до еміграції до Львова. Тоді Олена Пчілка порадила драматургові назвати україномовний варіант «Лихоліттям». П'єса під такою назвою, відповідно до листа Львівського краєвого виділу від 24 квітня 1906 р., здобула визнання на конкурсі драматичних творів і була нагороджена грамотою та премією у 800 крон. Того ж року твір уперше вийшов окремою книгою.

26 «Литературные вечера» — щомісячний літературний журнал за редакцією І. К. Оппокова. Спочатку виходив як додаток до часопису «Охота» (Тула, 1903–1904), згодом як самостійне

видання — у Москві (1904–1906 рр.). 1907 р. журнал припинив своє існування.

Оппоков Іван Костянтинівич — редактор-видавець, перекладач, юрист за фахом, мешкав у Москві, де опікувався українськими виданнями.

27 «Зоря» — ілюстрований тижневий літературно-мистецький журнал за редакцією І. К. Оппокова, виходив українською мовою в Москві на початку 1906 р. (з'явилося друком 7 номерів).

28 Кримський Агатангел Юхимович (1871–1942) — український учений-філолог, сходознавець, письменник, перекладач, один із засновників Академії наук України; приятель Лесі Українки, її адресат. Тоді мешкав у Москві, де очолював кафедру арабської лінгвістики в Лазаревському інституті східних мов.

29 Гауптман Гергарт Йоган Роберт (1862–1946) — німецький письменник, драматург, один із авторів, чий твори Леся Українка високо цінувала, перекладала («Ткачі») та досліджувала (стаття «Михаэль Крамер». Последняя драма Гергарта Гауптмана).

30 «Ткачі» (1892) — соціально-політична драма Г. Гауптмана.

31 «Український П'ємонт» — метафора, ідеться про Галичину як духовний та культурний центр української землі. Вислів набув популярності 1906 р., після публікації двох статей М. Грушевського — «Український П'ємонт» та «Галичина і Україна»; походить від географічної назви П'ємонт — історичної області Італії, у минулому — королівства, довкола якого в XIX ст. відбулося об'єднання італійських земель у єдину країну й визволення її від загарбників.

32 ...а ми «три сестри»... — Інтертекстуальна відсилка до драми А. П. Чехова «Три сестри» (1901). Імовірно також, що згадується «три сестри» з однойменної повісті Марка Вовчка (перша назва твору «Жыли да были три сестры», 1861).

33 Шура (Річчі, Рашель) — Косач (із дому Судовицькова) Олександра Євгенівна (псевдонім Грицько Григоренко; 1867–1924) — українська письменниця, овдовіла подруга Лесі Українки, до того була дружиною Косача Михайла Петровича (1869–1903). В останні роки життя старшого брата поетеси його родина мешкала в Харкові, де приятелювала з Г. Хоткевичем.

34 Імочка (Євця) — Косач (в одруженні — Мільська) Євгенія Михайлівна (1898–1977) — дочка Михайла й Олександри Косачів, племянниця Лесі Українки; згодом лікарка за фахом, викладачка, авторка спогадів про поетесу родину (див.: Косач-Мільська Є. Спогади. Спогади про Лесю Українку. К.: Темпора, 2017. С. 268–285).

35 Поклін Вашій дружині. — Ідеться про Хоткевич (із дому Рубанович) Катерину Василівну — першу дружину адресата, доньку запорізького купця з Олександрівська, піаністку за фахом.

3. До М. І. Павлика

27 січня (9 лютого) 1907 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 377).

Лист адресатові передано через М. Кривинюка, який повертався до Праги через Львів. На цьому листування Лесі Українки з Михайлом Павликом із невідомих причин перервалося.

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 3. С. 102–103.

36 Павлик Михайло Іванович (1853–1915) — український громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист, один із найбільш послідовних і відданих однодумців М. П. Драгоманова, упорядник і видавець його праць; адресат Лесі Українки впродовж 1891–1907 рр.

37 Дорошенко Дмитро Іванович (1882–1951) — український громадсько-політичний діяч, дипломат, історик, публіцист, літературознавець, бібліограф, мемуарист, один із фундаторів Центральної Ради, міністр закордонних справ Української Держави (1918), емігрант, один із засновників Музею визвольної боротьби України в Празі. Автор спогадів про Ларису Косач-Квітку. На час написання листа — студент історико-філологічного факультету Київського імператорського університету Св. Володимира, член київської «Просвіти», співробітник газети «Рада», разом із Лесею Українкою займався збором коштів для М. Павлика, який покинув роботу в НТШ, залишився без постійного заробітку й багато хворів, проте продовжував упорядковувати й видавати праці М. П. Драгоманова.

38 ...не було Вам нічого посилано... — Ідеться про кошти, які виплачували М. Павлику за підготовку до друку матеріалів М. П. Драгоманова.

39 ...ми вдалися через одного полтавця... — Згадується М. А. Дмитрієв; напередодні, виконуючи прохання Олени Пчілки привезти їй деякі книги з дому, відвідував Косачів і спілкувався з Лесею Українкою (див.: *Українка Леся. Лист до О. П. Косач (матері) від 29 січня (11 лютого) 1907 р.*).

40 ...передасть Вам швагер... — Тобто М. Кривинюк.

⁴¹ ...од відомих Вам статей Фр[ан]ка...— Очевидно, ідеться про дискусійну статтю І. Франка «Українська література в 1906 р.», у 1907 р. газета «Рада» публікувала її частинами в 5-ти номерах (№№ 8, 11–12, 24, 44).

4. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

29 січня (11 лютого) 1907 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 220).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 3. С. 52–55.

⁴² Зоря— Драгоманов Світозар Михайлович (1884–1958)— двоюрідний брат Лесі Українки, тоді студент інженерно-хімічного відділення Київського політехнічного інституту, 1909 р., майже напередодні отримання диплома, залишив заклад, аби продовжити навчання в Київському комерційному інституті, де обрав фах економіста. У тому ж році під впливом Олени Пчілки розпочав літературно-публіцистичну діяльність — надрукував у журналі «Рідний край» подорожні нотатки зі Швейцарії. Автор спогадів про Ларису Косач-Квітку і праць «Вплив Михайла Драгоманова на Лесю Українку», «З переписки Лесі Українки з Михайлом Драгомановим».

⁴³ «Чудацькі думки про українську національну справу»— брошура М. П. Драгоманова, опублікована 1891 р. в журналі «Народ» (№№ 7–24). У праці автор акцентував увагу на проблемах України (сваволя чиновників, певні привілеї в податковій системі, відсутність гарантій особистої недоторканості, безкарність протизаконної діяльності правоохоронних органів) і назвав основні засоби боротьби з цими негативними проявами — розвиток української освіти й науки, а також формування органів місцевого самоврядування. М. Драгоманов писав про потребу підхоплення обірваної наприкінці XVIII ст. нитки, що пов'язувала українську культуру з європейською. Для цього, на думку автора, українці повинні засвоювати західноєвропейські ідеї з першоджерел, а не через імперське російське посередництво, увійти в безпосередні взаємини з європейською наукою, мистецтвом, політикою, що сприятиме піднесенню національної свідомості.

⁴⁴ У Ковель я все-таки збираюся їхати. — 11 (24) лютого 1907 р. Леся Українка разом із батьком поїхала в Колодяжне. Для неї це була остання подорож до рідного села, де поетеса більше не була.

⁴⁵ ...Федіна сім'я... — Ідеться про сім'ю далекого родича П. А. Косача Федора Порохова, який на той час мешкав із родиною в садибі Косачів на Волині (див.: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. Нью-Йорк. 1970. С. 802 (далі посилення на це видання за формою: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*)). На початку 1890-х років управителем маєтку в Колодяжному був Микола Порохов, троюрідний дядько Лесі Українки по батьківській лінії, імовірно, близький родич Федора.

⁴⁶ ...подорож на Буковину... — Упродовж останнього року Леся Українка двічі планувала поїздки до О. Кобилянської в Чернівці, але не змогла вирушити в подорож із різних причин (фінансових та особистих).

Кобилянська Ольга Юліанівна (1863–1942) — українська письменниця, літературний критик, перекладачка; близька приятелька Лесі Українки, її активна адресатка впродовж 1899–1913 рр.

⁴⁷ «Нова громада» — щомісячний літературно-науковий часопис, виходив у Києві впродовж 1906 р., у 1907 р. об'єднався з «ЛНВ».

⁴⁸ Коли гроші Квітці ще не послані... — Ідеться про гонорар за рецензію, опубліковану в журналі «Рідний край».

⁴⁹ Малин — містечко Радомисльського повіту Київської губернії (нині Житомирська обл.).

⁵⁰ Наше маленьке... — Тобто Михайлик Кривинюк.

⁵¹ Присяниченко Володимир Антонович — власник київської книгарні «Русская книжная торговля В. А. Присяниченко», найближчий приятель Миколи Косача, друг родини; часто бував у Колодяжному, після смерті П. А. Косача допомагав молодшому братові Лесі Українки господарювати в маєтку.

⁵² Людя — Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (1868–1941) — українська письменниця, перекладачка, мемуаристка, діячка Центральної Ради, репресована в роки сталінського терору; подруга Лесі Українки. На той час працювала завідувачкою одного з відділів редакції газети «Рада», 1907 р. увійшла до редакційної колеги «ЛНВ».

⁵³ ...починалась Ліліна слабкість... — Ідеться про підозру на дифтерію.

⁵⁴ ...невиразно стоїть діло з дитячим журналом... — Попри всі зусилля Олени Пчілки реалізація проекту щодо видання дитячого журналу відтермінувалася на деякий час.

5. До О. П. Косач (сестри)

14 (27) лютого 1907 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 356). На листівці є дописка, зроблена олівцем, рукою П. А. Косача: «Про Ми[хайл]ика Леся впоминает щоминуты. Пишите. Будьте здоровы. П. К[осач]».

Уперше опубліковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 527–528.

⁵⁵ Доїхали ми, звичайне, добре. — Ідеться про дорогу в Колодяжне, куди 11 (24) лютого 1907 р. виїхали Леся Українка та П. А. Косач.

⁵⁶ ...якби не відома тобі тривога... — На той час значно погіршився стан здоров'я К. Квітки: у нього траплялися небезпечні легеневі кровотечі, а лікарі знайшли туберкульозну паличку. Знаючи, що батько К. Квітки колись помер від сухот, Лариса Косач дуже тривожилася за його життя та здоров'я.

⁵⁷ ...рукопис про Італію... — Можливо, згадується одна з незавершених праць Лесі Українки.

⁵⁸ ...купи оповідання Мартовича... — Імовірно, ідеться про збірку оповідань Леся Мартовича (1871–1916) «Віт. Смертельна справа» (Львів, 1907).

6. До О. М. Луцького

15 (28) лютого 1907 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 951).

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3. С. 71–72.

⁵⁹ Луцький Остап Михайлович (1883–1941) — український військовий, громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист, літературний критик, співорганізатор літературної групи «Молода муза» (Львів, 1906–1909), автор однойменної статті-маніфесту («Діло». 1907. № 249. С. 3). На початку 1907 р. оселився у Чернівцях, де на запрошення С. Смаль-Стоцького став співредактором часопису «Буковина» (1907–1914), від 1910 р. очолював банк «Селянська каса». Заарештований 2 жовтня 1939 р. — у перші тижні радянської влади на Західній Україні, помер 3 жовтня 1941 р. в концтаборі поблизу міста Котлас Архангельської обл., РФ.

«Буковина» (1885–1918) — газета народовців, виходила у Чернівцях та Відні (1915–1917). Першим редактором був український письменник і педагог Федькович Осип-Юрій Адальбертович

(1834–1888). Згуртувавши кращих митців Буковини, часопис відіграв важливу роль у піднесенні національно-культурної свідомості буковинців завдяки матеріалам, які друкували на сторінках газети. Свої твори публікувала на шпальтах цього часопису і Леся Українка.

Смаль-Стоцький Степан Йосипович (1859–1938) — український філолог, професор Чернівецького університету (1885–1918); знайомий Лесі Українки, згодом тесть О. Луцького.

60 ...Вашого листа забрали добрі люде...—Ідеться про жандармів, які вилучили листування Лесі Українки під час обшуку в помешканні Косачів. Згаданий лист був надісланий письменниці О. Луцьким із Кракова.

61 Стешенко Іван Матвійович (1873–1918) — український громадсько-політичний діяч, літературознавець, письменник, перекладач, урядовець УНР; співзасновник Групи УСД (опікувався фінансами), приятель Лесі Українки.

62 ...видав тільки «Орлеанську Діву» Шіллера в своєму перекладі...—Згадується видання: Шіллер Ф. Орлеанська дівка. Романтична трагедія; пер. на укр. І. Стешенка / Ф. Шіллер. Київ: Друк И. И. Чоколова, 1906. 122 с.

63 ...маю дати свій переклад «Каїна» з Байрона...—Ідеться про україномовний переклад містерії «Каїн» англійського поета Байрона Джорджа-Ноела-Гордона (1788–1824), 1898 р. Леся Українка працювала з текстом першої дії твору.

64 ...можу передати і Ваш переклад...—Ідеться про переклад поетичних творів Виспянського Станіслава Матеуша Ігнація (1869–1907) — польського письменника, художника, який вдало поєднував у творчості ідеї модернізму з фольклорними й історичними мотивами.

65 «Смерть Офелії» — драматична поема С. Виспянського, український переклад О. Луцького опубліковано 1909 р. в журналі «Будучність» (Ч. 1. С. 4–7).

«Будучність» — літературно-науковий ілюстрований часопис, виходив у Львові впродовж 1909 р. У журналі публікували поетичні та прозові твори, літературно-критичні статті, переклади тощо.

66 ...збірника на користь українських засланих у Вологді...—Ідеться про літературний альманах «З неволі». Задуманий у Вологді збірник був виданий на початку 1908 р. у Петербурзі з метою моральної й матеріальної підтримки українських політичних

засланців Вологодської губернії. Ідею видання збірника підтримала редакція журналу «Рідний край», зокрема Олена Пчілка. Долучилася до участі й Леся Українка, опублікувавши на його сторінках драматичну поему «На руїнах» («З неволи»). Літературний збірник /упоряд. Іван Харламов. Вологда [Петербург]: вид-во Запомога, друкарня Клобукова, 1908. С. 18–30), вона ж брала активну участь у доборі авторів. Серед 29 письменників, що подали 90 творів, — О. Луцький, М. Коцюбинський, Панас Мирний, А. Кримський, О. Олесь, Х. Алчевська, Б. Грінченко, І. Липа та ін. Збірник вийшов без цензурного дозволу, тому частину його накладу згодом було конфісковано.

7. До О. П. Косач (сестри)

16 лютого (1 березня) 1907 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 357).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 185.

⁶⁷ ...написати до Орл[овського]... — Можливо, згадується Орловський Михайло Миколайович (1874–1918) — лікар-хірург київської Олександрівської лікарні, згодом засновник видавництва «Час» (Київ, 1908–1920), голова Ушицького повітового земства (1917), начальник київського окружного військово-санітарного управління УНР (1917–1918); на той час активіст київської «Просвіти».

⁶⁸ Тьотя Саша — Шимановська (із дому Косач) Олександра Антонівна (1847–1925), тітка Лесі Українки, рідна сестра П. А. Косача. 1907 р. члени родини, які матеріально підтримували О. Шимановську від часу смерті її чоловіка (1891), збільшили фінансову допомогу вдові у зв'язку з крайньою потребою в коштах через арешт її сина Антона.

Шимановський Антон Борисович (1878–[1946]) — двоюрідний брат Лариси Косач, молодший син тітки Олександри. У травні 1906 р. заарештований як активний соціал-революціонер, після майже року перебування у тюрмі засуджений на два роки ув'язнення. Вийшовши під заставу, 1908 р. таємно емігрував до Швейцарії, де згодом одружився з Оксаною Косач.

Косач (в одруженні Шимановська) Оксана Петрівна (Укус, Укусик, Тамара, Тамарця, Марочка, Марця, Марунечка) (1882–1975) — молодша сестра Лесі Українки; тоді навчалася на фізико-математичному факультеті університету в Льежі (Бельгія). Згодом

вступила до Льєжської консерваторії, від 1909 р. мешкала з А. Шимановським у Лозанні (Швейцарія).

8. До О. П. Косач (сестри)

17 лютого (2 березня) 1907 р. Ковель

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 358).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Збір. творів у 12 т.* Т. 12. С. 186.

9. До О. П. Косач (сестри)

18 лютого (3 березня) 1907 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 359).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 10 т.* Т. 10. Листи, 1901–1913. Київ: Дніпро, 1965. С. 224–226 (далі посилання на це видання подано за формою: *Українка Леся. Твори в 10 т.*).

⁶⁹ Мережинський Максим Іванович (1871–1939)—приятель Лесі Українки й М. Кривинюка, квартирант Косачів у київському помешканні родини, медик за фахом, лікар К. Квітки.

⁷⁰ Скиба—студент Варшавського університету, син начальника залізничної станції м. Ковеля, приятель Миколи Косача.

⁷¹ ...Володя прийняв би від мене...—Ідеться про В. А. Просяниченка.

⁷² ...Лев[ицько]го не хочу затрудняти писанням...—Згадується М. П. Левицький.

⁷³ Яновський Феofil Гаврилович (1860–1928)—український лікар-терапевт, професор медицини, засновник першої київської лабораторії для діагностування туберкульозу; 1904 р. консультував Лесю Українку.

⁷⁴ Фаворський—на той час один із найбільш відомих лікарів Києва, часто консультував Косачів.

⁷⁵ ...на всякі «посторонние соображения»...—Ідеться про те, як сприйматиме оточення спільну поїздку Лариси Косач та К. Квітки, адже тоді вони ще не були офіційно одружені.

⁷⁶ Мержинський Сергій Костянтинович (1870–1901)—близький приятель Лесі Українки, що помер від туберкульозу легенів. Лариса Косач доглядала друга й підтримувала його морально в останні місяці життя.

77 Пиріг Тимофій Йосипович — селянин із Колодяжного, рідний брат Дмитрук (із дому Пиріг) Варвари Йосипівни (1872–1964), колишньої покоївки Косачів, із голосу якої Леся Українка записувала пісні в Колодяжному.

78 Старшинівна — очевидно, жителька Колодяжного.

10. До О. П. Косач (сестри)

21 лютого (6 березня) 1907 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 360).

Уперше опубліковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 528.

79 ...в моїй «божественній» книзі... — Ідеться про одне з видань «Катехізису», де викладено основи християнства.

11. До О. П. Косач (сестри)

23 лютого (8 березня) 1907 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 361).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 189.

80 Каролька — дочка колодяженського фурмана Шимона, поляка за походженням; колишня покоївка Косачів.

81 Марися — друга донька Шимона, колишня покоївка Косачів. У шлюбі потерпала від побоїв чоловіка, що працював залізничним службовцем у Ковелі. Леся Українка та її сестра Ольга, яка приятелювала з Марисею в дитинстві, особливо болісно це приймали й переймалися долею жінки.

12. До О. П. Косач (сестри)

23 лютого (8 березня) 1907 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 362). У листі є дописка П. А. Косача до доньки Ольги та її сина Михайла від 24 лютого (9 березня) 1907 р., її зроблено о 7 годині ранку.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 190–192.

82 Карпови — Олександр Антонович і Феоктиста Семенівна (? — [1915]), названі батьки К. Квітки, у їхньому помешканні в Києві на той час він лежав хворий.

83 Модест Филипович — М. П. Левицький.

84 Сікорський Григорій Григорович (1871–1939) — київський лікар-терапевт, приятель Лесі Українки та Михайла Косача з юнацьких років, один із братів Сікорських, яких Косачі називали «Голотою».

85 Зінаїда Костянтинівна — З. К. Левицька.

86 ...посунула чимало вперед свою нову драму... — Ідеться про драматичну поему «Руфін і Прісцилла», роботу над якою Леся Українка розпочала восени 1906 р.

87 Ратманова (у деяких джерелах Ротманова) Катерина Філаретівна — куховарка Косачів у Колодяжному, їхня служниця протягом 1893–1900 рр.

88 Варка — В. Й. Дмитрук.

89 ...Мартовича посилати не варт... — Ідеться про книгу оповідань Леся Мартовича.

90 ...просьбу Порохова... — Імовірно, згадується Федір Порохов.

13. До Г. М. Хоткевича

24 лютого (9 березня) 1907 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 466).

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3. С. 65–68.

91 ...товаришу милий, «мир миром»... — Цитата з української народної дитячої пісеньки, почутої Лесею Українкою в с. Жабориця Звягельського повіту Волинської губернії (нині частина містечка Баранівка Житомирської обл.) й записаної згодом, її співали для примирення:

Мир миром,
пироги з сиром,
варенички в маслі,
ми дружечки красні —
поцілуймося.

92 ...не вважала себе нічим іншим, як хіба посередницею... — Офіційно Леся Українка не належала до жодної партії, хоча й була серед лідерів та засновників Групи УСД.

93 ...у листі до Шури... — Тобто до О. Є. Косач.

94 ...мала нагоду тільки раз прочитати його. — Очевидно, цей лист Г. Хоткевича було конфісковано жандармами під час обшуку в будинку Косачів у ніч з 17 (30) на 18 (31) січня 1907 р.

95 ...від чого походить такий мій настрій... — На той час усі думки Лесі Українки, за її власним зізнанням, були лише про хворобу К. Квітки.

96 Сізіф — герой давньогрецької міфології, напівлегендарний цар грецького міста Ефіри (Коринфа). Довге правління Сізіфа сприяло виникненню легенди, начебто він закував у кайдани власну смерть. Боги жорстоко покарали його за це: він мусив викочувати на високу гору камінь, який, досягаючи вершини, щоразу скочувався вниз. Сізіфова праця — важка, безплідна, нескінченна праця.

97 «Кажинный раз на эфтом самом месте» — неприємність, яка постійно трапляється з тією ж людиною за подібних умов; фразеологізм літературного походження, зі сценки «На поштовій станції вночі» (1902) російського письменника Івана Федоровича Горбунова (1831–1895 (1896)). В оригіналі: «Кажинный раз на этом месте...».

98 «Смейся, паяц,...» — у російському перекладі початок арії Каніо з опери «Паяци» (Мілан, 1892) італійського композитора Руджеро Леонкавалло (1857–1919).

14. До О. П. Косач (сестри)

25 лютого (10 березня) 1907 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 363).

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Зібр. творів у 12 т. Т. 12. С. 195–199.

99 ...всякі інші «осложнення» при такій комбінації... — Ідеться про можливі непорозуміння з О. П. Косач (матір'ю), яка загалом не схвалювала близьких взаємин доньки з К. Квіткою.

100 ...«стульев ломать» не буду... — Інтертекстуальна відсилка до комедії М. В. Гоголя «Ревізор» (1836), зі слів Городничого про вчителя: «Оно, конечно, Александр Македонский герой, но зачем же стулья ломать?».

101 Сумно стоїть справа з «Просвітою». — Київська «Просвіта» на той час обговорювала питання заснування просвітянської друкарні, однак ця важлива справа потребувала чимало коштів, яких у товариства не було (див.: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 788).

15. До Г. М. Хоткевича

27 лютого (12 березня) 1907 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 464).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 3. С. 69–70.

102 Про драму ж Вашу...— Ідеться про драму Г. Хоткевича «Лихоліття».

103 Єфименко Олександра Яківна (1848–1918)— історикиня, етнографиня, професорка російської історії на Бестужівських курсах у Петербурзі (1907–1917), перша жінка в Російській імперії зі ступенем докторки історії (1910). До переїзду в Петербург (1907) мешкала з родиною в Харкові, була заступницею голови Харківського видавничого комітету, приятелювала з Г. Хоткевичем та Михайлом Косачем (з останнім — до його смерті).

104 Імовірно, Чекеруль-Куш Костянтин Костянтинівич (1872–1940)— юрист за фахом, перекладач, від 1892 р. навчався на юридичному факультеті Дерптського університету, був знайомий із Михайлом Косачем; на той час один із власників київського видавництва «Издание И. И. Самоненко и К. К. Чекеруль-Куша», член «Просвіти».

105 ...хутко можу виїхати звідси...— Леся Українка планувала вивезти К. Квітку на лікування, місце їхнього проживання залежало від ухвали лікарів.

16. До О. П. Косач (сестри)

27 лютого (12 березня) 1907 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 364).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Збір. творів* у 12 т. Т. 12. С. 200–202.

106 ...приїду, певне, в суботу або в неділю.— Леся Українка повернулася з Колодяжного в Київ у суботу, 3 (16) березня 1907 р.

107 ...я його хутко «зберу».— 8 (21) березня 1907 р. Лариса Косач та К. Квітка виїхали з Києва в Ялту.

17. До родини КОСАЧІВ

11 (24) березня 1907 р. Севастополь

Подається за першодруком: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 791. Місце зберігання автографа не встановлено.

Датується за змістом на підставі згадки про найближчі плани Лесі Українки та К. Квітки («се виясниться завтра») та інформації з наступного листа до родини від 15 (28) березня 1907 р. («Писала я з Севастополя, що питання про те, де ми окошимся, виясниться «завтра» (себто 12-го)...»).

108 ...ми саме гуляємо по сьому бульвару. — За словами О. Косач-Кривинюк, на листівці, яку Леся Українка надіслала рідним, було зображено Севастопольський (Приморський) бульвар.

18. До родини КОСАЧІВ

15 (28) березня 1907 р. Ялта

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 365).

Рік встановлено за поштовими штемпелями — Ялта, 16.III.[19]07; Київ, 18.III.1907.

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5*. С. 528–529.

109 Ми обоє здорові... — Тобто Леся Українка та К. Квітка.

19. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

19 березня (1 квітня) 1907 р. Ялта

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 366).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 10 т. Т. 10*. С. 231–232.

110 Гостиница «Ялта» на Садовой ул[ице]. — Ідеться про готель Ф. А. Бегуна «Ялта» (нині — вул. Садова, 4а).

111 Ландо — карета з відкидним верхом на чотири місця, названо на честь німецького міста Ландау, у якому її вперше виготовлено.

112 Каверна (медичний термін від лат. порожнина, яма, прірва) — порожнина в живому органі, що виникає внаслідок руйнування його тканин у процесі хвороби. Ідеться про легеневу каверну.

20. До О. П. Косач (сестри)

25 березня (7 квітня) 1907 р. Ялта

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 367).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 204–205.

21. До О. П. Косач (сестри)

29 березня (11 квітня) 1907 р. Ялта

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 368).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 205.

22. До О. П. Косач (сестри)

3–4 (16–17) квітня 1907 р. Ялта

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 369).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 206.

113 Ялта, Горный проспект, дача Розанова, пансион Денике. — Навесні 1907 р. Леся Українка та К. Квітка мешкали в Ялті, на дачі Павла Петровича Розанова. На будівлі, яка збереглася до наших днів (вул. Павленка, 3), встановлено меморіальну дошку.

Розанов Павло Петрович (1857–1910) — медик за фахом, громадський діяч, член редакції «Ялтинської газети», санітарний лікар Ялти, один із натхненників і реалізаторів ідеї створення в місті європейського курорту. Під час революції 1905 р. висланий із Ялти, оселився з родиною в Сімферополі, у його ялтинському будинку було облаштовано пансіон для приїжджих хворих.

23. До О. П. Косач (сестри)

10 (23) квітня 1907 р. Ялта

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 370).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 206–208.

114 ...той номер, де мусіла бути звістка про зібрання «Просвіти»... — Газета «Рада» публікувала коротку інформацію про кожне чергове зібрання «Просвіти» та ухвали товариства.

115 ...на фонд Грінченка... — Крім головування в київській «Просвіті», Б. Грінченко до 1909 р. опікувався роботою її видавничої комісії, яка займалася рецензуванням і редагуванням рукописів (зокрема й календарів), що згодом виходили з друку під егідою товариства як популярна дешева література для народного читання. Для ведення видавничих справ 1907 р. київською «Просвітою» було засновано чотири спеціальні фонди, серед яких і фонд Грінченка.

116 ...на будову дома «Просвіти»... — 3 15 (28) серпня 1906 р. київська «Просвіта» займала три кімнати в будинку на вул. Бульварно-Кудрявській, 10. Восени 1907 р. товариство переїхало до Троїцького народного дому (тепер — Київський національний академічний театр оперети, вул. Велика Васильківська, 53), приміщення якого після закриття Київського товариства грамотності здавалося в оренду різним громадським організаціям і редакціям часописів. Власного приміщення «Просвіта» не мала.

117 «Початки науки про права конституційні» — брошура К. Квітки, вийшла в Санкт-Петербурзі 1906 р. (Серія «Благотворительное общество издания общепользных и дешевых книг», № 47).

118 Волошинов (Волошин) Олександр Федорович (псевдонім Олександр Федорович Журба; 1855–1933) — український політичний діяч доби УНР, член Української Центральної Ради, очільник її друкарні, педагог, етнограф, фольклорист, укладач «Збірника українських пісень» (1895), перекладач; на той час — голова шкільно-лекційної комісії київського товариства «Просвіта».

119 ...новий збірник пісень Конощенка... — Ідеться про Конощенка (Грабенка) Андрія Михайловича (1857–1932) — українського письменника, педагога, фольклориста-музикознавця; у добу УНР керівник відділу земського та міського самоврядування при Генеральному секретарстві внутрішніх справ, згодом працював у фінансових і кооперативних установах м. Херсона. 1929 р. проходив як свідок у судовій справі СВУ. Можливо, у листі Лесі Українки згадується упорядковане ним видання «Українські пісні з нотами» (1907–1909), яке на той час, імовірно, частинами публікувалося в газеті «Рада».

120 ...етнографічн[их] матерьялів Грінченка, де народні казки... — Згадується видання: Грінченко Б. *Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях*. Выпуск 1–2. Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. Чернігів, 1895–1897.

121 ...переважно, здається, записі Гнатюка... — Гнатюк В. здійснив упродовж 1895–1903 рр. шість експедицій на майже не досліджене на той час етнографами Закарпаття, підготував до друку й видав шеститомне зібрання фольклорних зразків «Етнографічні матеріали з Угорської Русі» (1897–1911). Легенди, перекази, казки, зібрані й опрацьовані упорядником, час від часу друкувалися в «Етнографічному збірнику» та «Записках НТШ». У виданні публікувалися також рецензії В. Гнатюка на добірки казок інших укладачів.

Гнатюк Володимир Михайлович (1871–1926) — український громадський діяч, етнограф, мовознавець, літературознавець, мистецтвознавець, видавець, журналіст, перекладач; на той час науковий секретар і секретар етнографічної комісії НТШ у Львові, один із редакторів видань товариства; адресат Лесі Українки.

122 ...казки Рудченка... — Згадується видання: Рудченко И. Я. Народные южнорусские сказки. Киев: Типография Е. Федорова, 1869–1870 (Выпуск 1, 2).

Рудченко Іван Якович (Іван Білик; 1845–1905) — український фольклорист, етнограф, перекладач, літературний критик, рідний брат і співавтор Панаса Мирного; давній приятель родини Драгоманових.

123 ...або Чубинського... — Ідеться про видання: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования: [в 7 т.] / собрал П. П. Чубинский. Т. 2. Малорусские сказки. Санкт-Петербург: [б.и.], 1878.

Чубинський Павло Платонович (1839–1884) — український поет, фольклорист, один із основоположників української етнографічної науки, журналіст, юрист за фахом.

124 Степан — двірник у «Просвіті», молодий хлопець.

125 Дмитро — київський юнак, сторож у «Просвіті».

126 Хто у нас тепер головою на «Просвіті»? — Головою київської «Просвіти» до 1909 р. залишався Б. Грінченко, він склав свої повноваження лише напередодні виїзду на лікування в Італію. У серпні 1909 р. Б. Грінченко уклав заповіт, у якому майже все майно та права на видання й постановку його творів передав товариству «Просвіта».

127 ...не знаю нічого про Михалю... — Згадується Михайлик Кривинюк.

24. До О. П. Косач (сестри)

14 (27) квітня 1907 р. Ялта

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 371).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 529.

128 Про вологодськ[ий] збірн[ик]... — Тобто про літературний альманах «З неволі», упорядник — І. Харламов.

129 ...перешлю Х[арламову], додавши й своє. — Згадується драматична поема «На руїнах».

25. До О. П. Косач (сестри)

Перед 22 квітня (5 травня) 1907 р. Ялта

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 379).

Датовано орієнтовно — за змістом листа на підставі згадки про те, що «три дні торгу не буде». Очевидно, ідеться про Великдень, який в Україні святкували 22 квітня (5 травня) 1907 р. У 12-томному виданні 1975–1979 рр. лист датовано початком 1908 р. (Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 221; 538), імовірно, помилково: Різдво 1908 р. Косачі святкували в Колодяжному, у листі ж Лесі Українки згадується Київ як місце, де зібралася на свята родина («напишу листа всім вам, у Києві сущим»).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 221.

130 ...дякую тобі за посилку! — Очевидно, ідеться про посилку до Великодня.

26. До родини Косачів

29 квітня (12 травня) 1907 р. Ялта

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 372).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 529–530.

131 ...Тося у Києві відпочине трохи... — 14 (27) березня 1907 р. розпочався судовий процес у справі А. Шимановського. Згідно з вироком, кузенів Лесі Українки присудили 2 роки ув'язнення, 8 місяців із яких він уже відбув у тюрмі. Поки тяглася справа з апеляцією, Антона Шимановського випустили під заставу в 2000 рублів. На той час він разом із матір'ю перебував у Києві.

132 ...Пама з сімейством... — Ідеться про Павла Шимановського, його дружину Шимановську (із дому Міцкевичів) Анну Модестівну та їхнього маленького сина Гліба (1907–1986).

Шимановський Павло Борисович (1877–1918) — двоюрідний брат Лесі Українки, старший син тітки Олександрри.

133 Михальові пишу окреме. — 3 (16) травня 1907 р. Михайлик Кривинюк одержав від тітки Лесі з Ялти картку з зображенням кошеняти та підписом: «Тау!» а може, вже «киця»? Син Ольги Косач на той час ще по-дитячому вимовляв слово «мяу», називаючи kota «тау».

134 Дякую всім підписаним на відкритті. — Очевидно, ідеться про привітання рідних із нагоди Великодня.

27. До Є. М. Косач

Перед 6 (19) травня 1907 р. Ялта

Подається за автографом, який зберігається в Музеї Лесі Українки в Києві (КН-3524, А609).

Датовано орієнтовно — за поштовим штемпелем (Київ, 6.V.1907).

Уперше надруковано у виданні: *Лесь Українка. Публікації. Статті. Дослідження/упор. О. Ф. Ставицький. Київ: Наук. думка, 1984. С. 60.*

135 Як твої драми... — Очевидно, ідеться про літературні проби пера, до яких традиційно заохочували дітей у родині Косачів.

136 Поцілуй маму, і бабушку... — Тобто О. Є. Косач та А. І. Судовщикову.

Судовщикова (із дому Хойнацька) Анна Іванівна — мати О. Є. Косач, давня приятелька родини Лесі Українки; на той час разом зі своєю донькою та онукою мешкала в Києві, у будинку родини Тесленків-Приходьків (вул. Лабораторна, 11).

28. До О. П. Косач (сестри)

17 (30) травня 1907 р. Ялта

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 373).

У першодруці та 12-томному виданні 1975–1979 рр. (див.: *Українка Лесь. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 217; 537*) лист датовано 17 (30) жовтня 1907 р. Очевидно, помилково місяць вказано іншою римською цифрою — X замість V.

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 533.*

137 Книжки ми всі отримали («В[істник]» і казки)...— Очевидно, ідеться про казки П. Чубинського, І. Рудченка або В. Гнатюка (див.: *Українка Леся. Лист до О. П. Косач (сестри) від 10 (23) квітня 1907 р.*).

29. До О. П. Косач (матері)

25 липня (7 серпня) 1907 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 221).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 530.*

138 Київ, В[елико]-Подвальна, 32, кв. 11—адреса родини Карпових. Нині на фасаді цього будинку встановлено меморіальну дошку.

139 ...ми звінчались сьогодні...— 25 липня (7 серпня) 1907 р. Лариса Косач та К. Квітка взяли церковний шлюб у невеликому храмі Вознесіння Господнього на Деміївці в Києві. Свідками при шлюбі були О. А. Карпов, С. М. Драгоманов, М. І. Мережинський та П. В. Тесленко-Приходько.

Тесленко-Приходько Петро Васильович ([1855]–1930)— чоловік Олени Антонівни Косач (тітки Єлі).

Тітка Єля— Тесленко-Приходько (із дому Косач) Олена Антонівна (1845–1927 (за деякими джерелами 1926)), рідна сестра батька Лесі Українки. Від 1907 р. разом із чоловіком мешкала в Києві, маєток у Запрудді було продано його колишньому управителеві Каплану.

140 ...коротший спосіб, без оглашень.— Згідно з канонами церкви, священник повинен зробити трикратне («в три найближчі неділі або інші, що мають місце між ними, святкові дні») оголошення в храмі про наступний шлюб.

30. До О. П. Косач (сестри)

30 липня, 2 серпня (12, 15 серпня) 1907 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 374).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 530–531.*

141 Спасибі за повіншуння... — 28 липня (10 серпня) 1907 р. рідні Лесі Українки, які на той час відпочивали в Зеленому Гаю, привітали подружжя Квіток телеграмою.

142 ...там, де ти свою держим, не хиячи... — На той час Ольга Косач та М. В. Кривинюк перебували в громадянському шлюбі.

143 ...Галілеєве одречення... — Згадується італійський фізик і астроном Галілео ді Вінченцо Бонаюті де Галілей (1564–1642), який під тиском інквізиції формально відрікся від власних слів про те, що Земля обертається навколо Сонця і своєї осі.

144 ...наражати К[льоню] на дальшу турботу я вже не могла, се занадто страшно... — Імовірно, ідеться про те, що офіційний шлюб давав Лесі Українці більше шансів урятувати К. Квітку від смерті, адже як дружина Лариса Косач брала на себе всю відповідальність у справі вибору способів та шляхів лікування чоловіка. До цього родичі К. Квітки ставилися, на її думку, не досить серйозно, так само було й у випадку з С. Мержинським.

145 ...і Михаля старшого, і Михаля меншого... — Тобто М. В. Кривинюка та його сина Михайлика.

146 ...тиї Лохвиці та Ромодани, що вимучують чоловіка до краю... — На той час із Києва до Гадяча дорога залізницею пролягала через Ромодан і Лохвицю, де треба було пересідати з одного потяга на інший і довго чекати на потрібний поїзд.

147 ...в'явилася знов тут Кльоніна мати (рідна)... — Імовірно, згадується Квітка (з дому Фастівець) Марія Михайлівна, яка через деякий час після смерті чоловіка, Квітки Василя Прокоповича, у зв'язку зі скрутним матеріальним становищем та переїздами з місця на місце в пошуках роботи віддала малолітнього Климента на виховання бездітній сім'ї Карпових.

148 ...просив нагадати за «Спартака»... — Можливо, ідеться про переклад відомого роману «Спартак» (1874) італійського письменника Джованьйоли Рафаелло (1838–1915), після 1905 р. цей твір вважали зразком революційної літератури. Українською мовою скорочений переклад твору вперше здійснив Г. Хоткевич (1924).

31. До родини Косачів

10 (23) серпня 1907 р. Запоріжжя

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 375).

Рік встановлено за поштовим штемпелем — 10.VIII.[19]07, Александровск.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Зібр. творів у 12 т. Т. 12. С. 212.

149 Олександрівськ — назва міста Запоріжжя до 1921 р.

32. До родини КОСАЧІВ

17 (30) серпня 1907 р. Балаклава

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 376).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Зібр. творів у 12 т. Т. 12. С. 212–213.

150 Балаклава, Новая Набережная, д[ача] Соколовой. — У серпні — вересні 1907 р. подружжя Квіток мешкало в Балаклавській бухті, у флігелі дачі Соколової Ольги Тимофіївни (нині — Набережна Назукіна, 34). 11 лютого 2008 р. будинок розібрали, верхній флігель після реконструкції не відновили.

Соколова Ольга Тимофіївна — колишня актриса, викладачка співу, музики й німецької мови в державній жіночій гімназії, дружина власника комерційних об'єктів, командира ескадри Севастопольського рейду контр-адмірала Федосьєва Петра Петровича.

151 ...посилаю Марусі Крив[инюк]... — Ідеться про Кривинюк (в одруженні Євцихевич) Марію Василівну — рідну сестру чоловіка Ольги Косач; улітку 1907 р. відпочивала в Зеленому Гаю.

152 Гусіца — Ізидора Косач.

33. До Б. Д. ГРІНЧЕНКА

4 (17) вересня 1907 р. Балаклава

Подається за ксерокопією автографа з архіву Л. П. Мірошніченко. До початку 90-х років ХХ ст. разом із п'ятьма іншими листами Лесі Українки до Б. Грінченка автограф зберігався в колекції професора О. К. Дорошкевича. Згодом архів ученого було розпорошено його спадкоємцями. Місце зберігання автографа нині не встановлено.

Уперше надруковано у виданні: «Радянське літературознавство». 1965. № 6. С. 82–83.

153 ...викінчую тепер аж дві чималі віршовані драми... — Згадуються драматичні поеми «У пущі» та «Руфін і Прісцілла».

154 Одна з них уже «законтракована» иншим видавництвом... — Імовірно, ідеться про драму «У пущі», уперше опубліковану в «ЛНВ» 1910 р. (Кн. III. С. 481–500; Кн. IV. С. 3–45).

155 ...другу я могла б і хотіла б дати Вам... — Очевидно, ідеться про Грінченкове запрошення Лесі Українки до участі в другому виданні альманаху «Досвітні огні. Збірка поезій і прози до читання і декламації» (Київ, 1908) із серії «Український декламатор». У книзі опубліковано понад двадцять поезій письменниці: «Досвітні огні», «Contra spem spero!», «Горить мое серце, його запалила...», «Забута тінь», «Місяць ясененький» («Мі (Колискова. Arpeggio)»), «Не дивися на місяць весною...» («Романс»), «Нічка тиха і темна була», «О, горе нам...» («Хвилина розпачу»), «Напис в руїні», «І все-таки до тебе думка лине...», «Перемога», «Ритми», «Саул (Монолог)», «Слово, чому ти не твердая криця...», «Сфінкс», «Соловейковий спів навесні...» («Sol (Rondeau)»), «Східня мелодія», «Так, ми раби...» («Товарищі на спомин»), «Трагедія», «У кожного люду, у кожній країні...» («На столітній ювілей української літератури»). На збірку згодом було накладено арешт, майже весь наклад знищено.

156 ...я колись дала [обродієві] Єфремову... — Леся Українка запропонувала Б. Грінченку опублікувати в альманасі «Досвітні огні» поезію «Дим», яку 1903 р. разом із віршами «На Земмерінгу» та «Бранець» надіслала С. Єфремову для збірника «На вічну пам'ять Котляревському». Тоді вірш «Дим» заборонила до друку цензура, в упорядкованій Б. Грінченком книзі цей твір також не був надрукований.

157 Дуже дякую за бажання прислати мені Ваші твори. — Очевидно, ідеться про драматичні твори Б. Грінченка, видані на початку ХХ ст., зокрема 1906 р. окремою книгою вийшла його психологічна драма «На новий шлях» (Київ).

34. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

10 (23) вересня 1907 р. Балаклава

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 222).

Уперше надруковано у виданні: «Червоний шлях». 1923. № 6–7. С. 192–194.

158 от уже именно «на гладкій дорозі!» — На той час Олена Пчілка розтягнула ногу й понад місяць не могла вільно пересуватися.

159 ...драму про скульптора серед пуритан... — Ідеться про драматичну поему «У пущі».

160 ...ряд нарисів (на скільки номерів) під спільним заголовком... — Критичні замітки К. Квітки (псевдонім Тиміш Борейко)

під спільним заголовком «Новітня українська музична етнографія» було опубліковано в журналі «Рідний край» 1912 р. (№№12–15, 18–19).

161 Людкевич Станіслав Пилипович (1879–1979) — український композитор, музикознавець, фольклорист, педагог, доктор музикознавства (1908). Ідеться про двотомний збірник «Галицько-руські народні мелодії» (1906–1907), упорядниками якого були С. Людкевич і Й. Роздольський.

162 Колесса Іван Михайлович (1864–1898) — український фольклорист й етнограф, упорядник зібрання «Галицько-руські народні пісні з мелодіями» (видано 1901 р., посмертно).

163 Колесса Філарет Михайлович (1871–1947) — український етнограф, фольклорист, композитор, музикознавець і літературознавець, дійсний член ВУАН (з 1929), засновник українського етнографічного музикознавства; на початку ХХ ст. видав записи гуцульських народних мелодій, уміщені в третьому томі праці В. Шухевича «Гуцульщина» (1902), та дослідження «Ритміка українських народних пісень» (1907).

164 Ліньова Євгенія Едуардівна (1853–1919) — оперна співачка, хорова диригентка, фольклористка, авторка праці «Опыт записи фонографом украинских народных песен» (Москва, 1906).

165 ...докінчу і давно обіцяю «Р[ідному] Кр[аю]» поемку... — Можливо, згадується поема «Віла-посестра» («ЛНВ». 1911. Т. 56. Кн. 12. С. 405–412).

166 Кандиба Олександр Іванович (псевдонім Олександр Олесь; 1878–1944) — український письменник-символіст, батько Олега Ольжича. На той час мешкав у Харкові, де навчався у ветеринарному інституті та працював у земстві, згодом оселився в Києві. 1919 р. виїхав до Будапешта як аташе з питань культури посольства УНР в Угорщині, до останніх днів жив в еміграції. Листів Лесі Українки до Олександра Олесь досі не виявлено.

167 Капельгородський Пилип Йосипович (1882–1938) — український громадський діяч, письменник, публіцист, сатирик, згодом член літературної організації «Плуг»; на той час мешкав у м. Успенську на Кубані (нині — с. Успенське Краснодарського краю, РФ). 1938 р. заарештований за звинуваченням у націоналізмі, менше ніж через місяць «особливою трійкою» НКВС засуджений до розстрілу. Вирок виконано в травні 1938 р.

168 Пахаревський Леонід Андрійович (1883–1938 (за деякими джерелами 1942)) — український письменник, перекладач, актор,

режисер, драматург, журналіст, педагог; 1904 р. очолив драматичний гурток новозбудованого Лук'янівського народного дому, створивши потужний аматорський театр, від 7 (20) листопада 1907 р. — актор трупі Миколи Садовського (сценічний псевдонім — Л. Свірзовський), співпрацював із часописом «Рідний край» від часу його заснування до 1914 р.; жертва сталінських репресій.

169 Кульженко Василь Стефанович (1865–1934) — культурний діяч, видавець, педагог, професор естетики, історії й техніки книгодрукування, власник успішної київської друкарні; на той час у його друкарні видавали альманах «Нова рада», у якому 1908 р. було вперше опубліковано «Блакитну троянду».

170 На коли призначено Микосевий шлюб? — Восени 1907 р. Микола Косач одружився з Дробимевою (Дробим) Наталією Григорівною (1890–1974), донькою інженера залізничних шляхів, випускницею Фундуклеївської жіночої гімназії Києва.

35. ДО РАДИ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА У КИЄВІ

6 (19) жовтня 1907 р. Ялта

Подається за автографом, який зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України (Ф. Х, № 14). Лист надіслано із Ялти, куди на початку жовтня 1907 р. переїхало подружжя Квіток.

Уперше надруковано у виданні: *Опис автографів українських письменників (XIX — початок XX ст.)*. Київ, 1959. С. 182.

171 Українське наукове товариство у Києві (УНТ) — перша на території Російської імперії національна наукова інституція, заснована в Києві навесні 1907 р. з ініціативи професора М. Грушевського за зразком НТШ у Львові з метою організації наукової праці та її популяризації українською мовою. Товариство мало 3 секції (історичну, філологічну, природничо-технічну) та 2 комісії (медичну та статистичну), видавало «Записки УНТ» (1908–1918; 18 томів), які виходили за редакцією М. Грушевського, В. Перетца, М. Василенка, «Збірники» окремих комісій та секцій, тримісячний журнал «Україна» (1914–1918 рр., 10 вип.).

172 ...бажання балотуватись у члени Товариства... — На засіданні ради УНТ від 12 (25) жовтня 1907 р. Л. Квітку було рекомендовано зарахувати до членів товариства.

36. До М. М. Комарової-Сидоренко

21 жовтня (3 листопада) 1907 р. Ялта

Уривок з листа, подано й датовано за першодруком: Музичка А. Леся Українка, її життя, громадська діяльність і поетична творчість. [Б. м.]: Держ. вид-во України, 1925. С. 80–83. Автограф після публікації втрачено.

173 Комарова (в одруженні Сидоренко) Маргарита Михайлівна (1870–1929)— давня одеська подруга Лариси Косач, донька М. Ф. Комарова.

Комаров Михайло Федорович (1844–1913)— громадсько-культурний діяч, перекладач, літературний критик, журналіст, член Старої Громади, один із фундаторів і керівників одеської «Просвіти» (1906–1909), юрист за фахом; близький приятель Косачів, у помешканні якого вони часто зупинялися, коли бували в Одесі.

174 ...ніхто не противився нашим планам взаємної помочі й спільного життя. — Ідеться про шлюб Лариси Косач та Климента Квітки.

175 Найняли ми собі домівку...— Подружжя Квіток тоді винаймало дачу Терещенка на вул. Дарсанівській. Нині на будинку (вул. Лесі Українки, 6) встановлено меморіальну дошку.

176 ...йому ще лихо може трапитись. — Таким лихом, за свідченням О. Косач-Кривинюк, Леся Українка вважала кровотечі з легенів, що бували у К. Квітки надто сильними (див.: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 801).

177 ...з яких інших причин...— За словами О. Косач-Кривинюк, Леся Українка добре знала вдачу М. Комарової-Сидоренко і, очевидно, побоювалася, що подруга може вбачати причини такої турботи про чоловіка з боку дружини в ревнощах (див.: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 801).

37. До О. П. Косач (матері)

Перед 10 (23) листопада 1907 р. Ялта

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 224).

Датовано орієнтовно— за змістом на підставі згадки про перше звернення Л. Квітки до лікарів щодо її ниркового захворювання та інформації з листа Лесі Українки до О. П. Косач (матері) від 10 (23) листопада 1907 р.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 534.

38. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

10 (23) листопада 1907 р. Ялта

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 223).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 534–535.

178 ...дуже турбувалася за папу увесь сей час... — У жовтні 1907 р. П. А. Косач пережив мікроінсульт, унаслідок якого батько Лесі Українки кілька днів погано розмовляв та не міг писати.

179 ...знайшла я собі тут одного лікаря-німця... — Ідеться про Тамбурера П. — лікаря Лесі Українки, хірурга, активного члена Ялтинського благодійного товариства.

180 ...«большею частию лежала на кровати»... — Перифраза з повісті М. В. Гоголя «Записки сумасшедшего» (1834): «Дома большею частию лежал на кровати» (слова головного героя — чиновника Оксентія Поприщина).

181 ...чи вже можеш ходити... — Розтягнувши ногу, матір Лесі Українки більше місяця могла пересуватися тільки за допомогою стільця.

39. До М. Ф. КОМАРОВА

10 (23) грудня 1907 р. Ялта

Подається за машинописною копією, що зберігається у Відділі рідкісних видань та рукописів Одеської національної наукової бібліотеки (Ф. 28/3. Арк. 283). Автограф листа втрачено.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 535–536.

182 Комарова Галина Михайлівна (1877–1938) — дочка М. Ф. Комарова, приятелька Лариси та Ольги Косачів; мешкала з родиною в Одесі.

183 «Пісні до танцю»... — Ідеться про рукопис збірника «Народні пісні до танцю (з нотами) з голосу Івана Франка та Лариси Косач списав К. Квітка» (детальніше див.: Українка Леся. Лист до І. Франка від 15 (28) листопада 1904 р.).

184 Клим — коротка форма імені Климент; ідеться про К. Квітку.

185 Шелухін Сергій Павлович (літературний псевдонім С. Павленко) (1864–1938) — український громадсько-політичний діяч, учений, юрист, історик, дипломат, письменник, педагог, член п'яти наукових товариств, один із співзасновників одеської «Просвіти»,

генеральний суддя в добу УНР, згодом двічі обіймав посаду міністра юстиції, Генеральний прокурор України (1919), 1921 р. емігрував за кордон; на той час член Одеського окружного суду.

186 «Просвіта», по словах Шелухіна, добре процвітає... — Одеське товариство «Просвіта» — культурно-просвітницька організація, що існувала в Одесі впродовж 1906–1909 рр. й діяла в чотирьох напрямках: науковий, драматичний, літературний, вокально-музичний. Товариство (понад 500 членів) видавало журнал «Народна справа», мало власну бібліотеку, книгарню, історичний музей, помешкання із залом на 300 осіб для лекцій і концертів.

187 Крамаренко Євген Юрійович (1879–1957) — земський лікар, хірург, професор медицини, який зробив перше в Україні переливання крові, автор понад 160 наукових праць із проблем боротьби з раком, син Крамаренка Ю. Л. — українського громадсько-культурного діяча, лікаря-хірурга. Родина на той час жила в Умані.

1908

40. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

25 грудня 1907 р. (7 січня 1908 р.). Ялта

Подається за автографом (Іл. Ф. 2. Од. зб. 377).

Уперше опубліковано скорочено у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 221–222. Повний текст уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Листи: 1903–1913. К.: Комора, 2018. С. 351–354.

188 «Боян» — назва мережі українських музично-хорових товариств, які від 1891 р. (час заснування першого осередку у Львові) своєю діяльністю поступово охопили значну частину України: спочатку Галичину, згодом Київ (1905) та Полтаву (1910). Головою київського «Бояна» був М. В. Лисенко. Основною метою діяльності організації став розвиток української національної культури.

189 ...не почуваю ніякого свята... — Ідеться про Різдво.

190 ...доктор сей порядний... — Згадується П. Тамбурер.

191 Каспер Леопольд (1859–1959) — відомий німецький уролог, доктор медицини, професор, президент Німецького товариства урологів, винахідник уретер-цистоскопа, приладу, що носить його ім'я.

192 ...маю вірші для твоїх виданнів...— Серед згаданих творів, імовірно, був вірш «Народ пророкові». У автографі вказано дату завершення роботи над поезією— 3.12.1907, Ялта (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 685), згодом твір надруковано в журналі «Рідний край» (1908. № 2. С. 6).

41. ДО О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

28 грудня 1907 р. (10 січня 1908 р.). Ялта

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 378).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 222–225.

193 Була я сьогодні ще у терапевта...— Імовірно, ідеться про ялтинського лікаря-терапевта Зевокіна.

194 Сапежко Кирило Михайлович (1857–1928)— київський лікар Лесі Українки, хірург; на той час професор Одеського університету.

195 Радзівєвський Олексій Григорович (1864–1934)— український хірург, уролог, небіж Івана Нечуя-Левицького; на той час професор Київських вищих жіночих курсів (1903–1920).

196 ...тоді лікарь назначав мені...— У Балаклаві Леся Українка та К. Квітка перебували під наглядом земського лікаря В. А. Глінки, очевидно, могли звертатися також до міського лікаря А. С. Кушуля та дипломованого фельдшера Є. М. Аспіда, що лікував хворих на туберкульоз.

197 Як там «діло» Михаля старшого?— 10 (23) вересня 1907 р. було заарештовано М. В. Кривинюка. Чоловік Ольги Косач перед виїздом у Прагу гостював у батька, у селі Великій Гнійниці на Волині (нині— с. Поліське Хмельницької обл.). У листопаді 1907 р. Косачі внесли заставу, після чого швагра Лесі Українки відпустили до суду. У січні 1908 р. М. Кривинюка було виправдано.

198 ...«Кассандру», що має друкуватись в 1-й книжці...— Першу частину драматичної поеми Лесі Українки «Кассандра» було опубліковано в «ЛНВ» на початку 1908 р. (Т. 41. Кн. 1. С. 76–97).

42. До О. П. Косач (сестри)

Січень 1908 р. Ялта

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 380). Текст складається з двох частин, початок написано рукою К. Квітки (див. у коментарях до листа).

Датовано орієнтовно — за змістом на підставі викладених К. Квіткою висновків медиків щодо майбутнього лікування Лесі Українки та інформації з попереднього та наступних листів поетеси до рідних.

Уперше надруковано без основного тексту К. Квітки у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 226. Повний текст листа подружжя Квіток уперше опубліковано у виданні: Леся Українка. Листи: 1903–1913. К.: Комора, 2018. С. 359–362.

Дорога Лілю!

Спасибі тобі за твої щирі листи і за обіцянку приїхати; справді, як прийдеться робити Лесі операцію, твоя присутність тут буде дуже потрібною. Сьогодні Леся дістала твою відкритку, де ти між іншим радиш не гаятись з терапевтичним лікуванням. Але Леся таки бариться, і в мене не стає духу призводити її до того, щоб вона скоріше бралася за нього. І от чому. З кількох Лесіних візитів до тутешніх лікарів — на остатніх візитах і я був присутний — я виніс таке вражіння, що тутешні лікарі 1) зовсім не стежать за медичними часописями, не знайомляться з результатами досвіду інших лікарів і з новими способами курації і 2) спеціально з туберкульозом нирок не знайомі, бо в них на практиці ся хвороба не траплялася, а за літературою вони, повторяю, не стежать. Через те вони будуть лікувати навмання. Моє вражіння оснований ось на чому: терапевт Зевокін, один з 2–3 найкращих терапевтів у Ялті, з свого боку не зробив нічого для ліпшого діагнозу, навіть не помацав нирки Лесіної, а здався цілком і без всякої критики на діагноз Кіша, що ж до курації, то предложив «випробувати» туберкулін, оговорившись, що хоча він має чоловіка 15 пацієнтів, що коруються у нього туберкуліном, та туберкульоз нирок у нього на практиці не зустрічався, через те він за результат нічого не може сказати. Тим часом якби туберкулін справді давав добрі результати хоча би при туберк[ульозі] легких, то, певне, й його уживали всі тутешні лікарі, а в дійсності його уживає, крім Зевокіна, іще тільки лікар Альтшуллер; лікар Тамбурер, отой, що

звернув увагу на присутність епітелія пу[з]иря в аналізованій урині, відноситься до туберкуліна зовсім скептично і, видно, навіть не вважає його уживання зовсім нерискованим; він говорить, що коли вже вприскувати, то краще не туберкулін, тобто отруту, а сироватку Непорожнього, тобто протиотруту, а втім видно, що і ся сироватка не єсть щось надійне, бо ті лікарі, що вприскують її (їх тута 2-3), раптом перестали одержувати її від Непорожнього. Крім того, Тамбурер щиро признався, що йому треба «підчитати» про туберкульоз нирок. Се тільки робить честь його добрій совісті; Зевокін же, я думаю, коли не сказав того самого, то не тим, щоб він знав без читання все, що сюди відноситься, а тим, що йому все одно ніколи читати — він цілі дні їздить по слабих і якщо читає, то сидячи в фаєтоні. Почати мандрувати по тутешніх лікарях в надії натрапити такого, що стежить за літературою, було б нерозумно, бо Леся всяке ходіння і їзда дуже томить. З того часу, як Леся перестала ходити до хірурга, їй стало раптом значно краще; навіть вага її за остатній час побільшала на 4½ ф[унти]. Се, між иншим, свідчить, мені здається, що режим, особливо усиленне годування, має значіння і при сьому виді туберкульоза (Кіш твердив противне). До речі, мушу додати, що з авгушта, коли Леся вперше зважилася, її вага все була на одному рівні з дуже великими вібраціями.

Отож, мені здається, ти могла б і тепер, поки що (Леся навряд чи зважиться поїхати куди на пораду раніш апріля, особливо в виду поліпшення її здоров'я) багато допомогти Лесі, якби ти переглянула відповідну літературу, до якої ти, певно, маєш приступ у Києві. Та знайомість з літературою, я думаю, була б зайвою хіба що тоді, якби Леся поїхала справді в Берлін до спеціаліста по ниркових хворобах, що ж до російських професорів, то при їхній звичці займатися більш практикою, ніж наукою, я не сподіваюсь, щоб котрий з них з доброї совісті сам би порився по книжках, практика ж, очевидно, не дає кожному лікареві зокрома стільки випадків сеї хвороби, щоб він міг стати на певний шлях, обмежуючись власним досвідом; отож я б сподівався великих і важних результатів од того, якби ти зайнялася студіюванням сього питання. Між иншим, я читав у газеті, що на останньому хірургічному з'їзді в Росії проф[есор] Вреден (де він живе?) читав доклад про гоїння «хірургічного туберкульоза» вприскуванням камфар-нафтол, котрий має притягати до пораженого місця білі крив'яні кульки, які самі по собі мають силу нищити баціли. По словах Вредена виходить,

ніби за границею сей метод дає блискучі результати, а в Росії не дає через невміння добре робити ті вприскування. Цікаво було б детальніше з тим докладом ознайомитися. Далі, мій тато писав, що Качковський уживає при нелегочному туберкульозі і пластирь Бензона — певно, ся курація основана на тому ж принципі, що попередня. Натурально, ми самі боїмося його уживати без безпосередньої поради лікаря, тутешні лікарі ж, очевидно, не мають виразного погляду про новітні способи гоїння, а пробувати говорити з ними на сю тему мені якось страшно, бо я знаю, що такі проби звичайно кінчаються грубостями з боку лікарів.

Найважливіше ж, на мою думку, простежити по медичних часописах, в яких, певне, реєструються результати проб з туберкульозом, 1) чи бували випадки вигоювання туберкульозом власне туберкульоза нирок (я повторяю, у Зевокіна таких випадків не було) і 2) чи дає туберкулін значні результати там, де його уживають без кліматичного гоїння, напр[иклад], по клініках північних городів (Тамбурер слушно основує свій сумнів у туберкуліні на тім, що йому невідомі власне такі результати, що ж до блискучих результатів, які траплялися в Ялті — і то виключно при туберкульозі легких, — то він може їм протиставити масу не менш блискучих результатів гоїння власне сього туберкульозу без туберкуліна, самим режимом і кліматом Ялти). Я дуже прошу тебе поділитися своїми міркуваннями з приводу всього виложеного мною і, коли маєш час, почитати по медичних часописах про те, що до даного випадку стосується. Дістати потрібну літературу або навіть і дістати доступ в саму бібліотеку університета для читання того, чого звідти не дають додому (напр[иклад], словарів), певне, ти можеш через Тимченка або Черняхівського. Леся було просто приходила в бібліотеку до Тимченка і тут же, коло його стола, читала, що треба. На основі того, що я міг тут вичитати в енцикл[опедичному] словарі, якого маю в своїй хаті, думаю, що інтєресно було б ознайомитися з докладом Джеймса Ізраєля [на] межинародному з'їздові лікарів у Москві 1897 р[оку] «Statistische Uebersicht über 191 Nieren operationen» [«Статистичний огляд 191 операції на нирках». — Ред.], і працею того ж Ізраєля «Erfahrungen über Nieren chirurgie» [«Досвід хірургії нирок». — Ред.] (Berlin, 1894), і його ж статтею «Nieren operationen» [«Операції на нирках» — Ред.] в енциклопедичному медичному словарі Виларе, а також з останніми зшитками часописі «Monatsberichte über die Gesamtleistungen auf dem Gebiete der Krankheiten der

Harnorgane» [«Щомісячні звіти про загальний обсяг послуг у га-лузі захворювань сечовидільних органів». — Ред.]. Зрештою, се я пишу пустяки. Німецька література сього предмета, напевно, безмежна, і єсть праці новіші, ніж ті, заголовки яких я найшов, — сі заголовки я написав тільки про всякий случай. Добре було б хоч якусь провідну нитку знайти, хоч по російських медичних часописях, а головно — вяснити значіння туберкуліна як единого можливого способа курації в Ялті, бо ті всі камфор-нафтоли, може, й дуже пожиточні, так, напевне, тут з ними ніхто не вміє дати ради.

По моему профанському розумінню, треба б іще от що вяснити: балаклавський лікар, котрий туберкульоз тільки підозрівав, а, очевидно, бачив тільки опущення і рухливість нирки, дуже радив носити бандаж; тим часом тутешні лікарі, зосередивши всю свою увагу на туберкульозі, може, й забувають про рухливість. Тим часом мені здається, що як нирку не фіксувати бандажем, то вона все буде дуже вражлива і буде дуже підлягати всяким заболіванням, а коли туберк[ульозні] баціли в організмі взагалі є, то вони все будуть купчитися на сій нирці, бо вона ослаблена своєю рухливістю.

Наприкінці додаю, що мені інстинктивно здається, що найбільше поміг би...

Вреден Роман Романович (1867–1934) — лікар-хірург, ортопед, викладач Петербурзького жіночого медичного інституту (1905–1906), професор; на той час мешкав у Петербурзі й очолював перший у Російській імперії ортопедичний інститут.

Тимченко Євген Костянтинович (1866–1948) — український мовознавець, спеціаліст по санскриту, поліглот, перекладач; на той час навчався на історико-філологічному факультеті Київського імператорського університету Св. Володимира, де за сумісництвом працював у бібліотеці.

Черняхівський Олександр Григорович (1869–1939) — чоловік Л. М. Старицької-Черняхівської, лікар за фахом.

Ізраель Джеймс Адольф (1848–1926) — відомий берлінський лікар, хірург, уролог, доктор медицини, професор.

199 Гелуан (Хелуан) — місто в Єгипті на березі Нілу, південне передмістя Каїра, клімато-бальнеологічний курорт для лікування ниркових захворювань та хвороб сечовивідних шляхів.

200 Др. Левицький — М. П. Левицький.

43. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ) ТА М. В. КРИВИНЮКА

20 січня (2 лютого) 1908 р. Ялта

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 381).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 536–537.

201 Поздоровляю вас з покінченням тарапати... — Ідеться про виправдувальний вирок суду в справі М. Кривинюка.

44. До О. М. ЛУЦЬКОГО

26 січня (8 лютого) 1908 р. Ялта

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 952). Уточнення «Лист через помилку почато до т[овариша] Пачовського, але в справі т[овариша] Луцького» зроблено рукою Лесі Українки.

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3. С. 72–73.

202 Пачовський Василь Миколайович (1878–1942) — український поет, доктор філософії, один з організаторів літературної групи «Молода муза» (Львів, [1906–1909]), програмні засади якої ґрунтувалися на ідеях модернізму.

203 ...послала вологодцям... — Згадуються упорядники альманаху «3 неволі».

204 Форемний (діал.) — правильний за формою.

45. До Н. К. КИБАЛЬЧИЧ

28 січня (10 лютого) 1908 р. Ялта

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 935).

Уперше надруковано у виданні: «ЛНВ». 1925. Т. 88. Кн. 10. С. 132–133.

205 Кибальчич (в одруженні Козловська) Надія Костянтинівна (1878–1914?) — українська поетеса, прозаїк, перекладачка; донька української письменниці Кибальчич Надії Матвіївни (1856–1918), племінниці Ганни Барвінок (Білозерської (в одруженні Куліш) Олександри Михайлівни).

206 Садовські — власники вілли «Наталія» в Сан-Ремо, на якій упродовж зимових місяців 1901–1903 рр. мешкала Леся Українка; далекі родичі Косачів.

207 Садовський Костянтин Васильович — чоловік Н. І. Садовської.

208 Садовська (з дому Байдаківська) Наталія Іллівна — троюрідна сестра Лесі Українки.

209 Байдаківська Меланія Хомівна (Маланья Фоминична) — тітка Наталії Садовської по батьковій лінії.

210 Асвадуров Карло — лікар за фахом, практикував у Сан-Ремо; приятель Садовських.

211 Козловський — земський лікар із Полтавщини, український громадський діяч; згодом особистий лікар Б. Грінченка в Оспедалетті (Італія).

46. ДО М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

31 січня (13 лютого) 1908 р. Ялта

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 929).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 3. С. 105.

212 ...сей спис важніших помилок... — Список помічених Лесею Українкою помилок у «ЛНВ» надрукований не був, не виявлено його також і в архіві журналу.

47. ДО М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

1 (14) лютого 1908 р. Ялта

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 930).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 3. С. 106.

213 ...турбую Вас тією самою справою. — Ідеться про підготовку до друку другої частини драматичної поеми «Кассандра» («ЛНВ». 1908. Т. 41. Кн. 2. С. 241–281).

48. ДО О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

3 (16) лютого 1908 р. Ялта

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 225).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: *Леся Українка. Собрание сочинений в 3 т.* Т. 3. Москва, 1950. С. 333 (далі посилання на це видання подано за формою: *Леся Українка. Собр. соч. В 3 т.* Т. 3). Повний текст українською мовою вперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 539–541.

214 Макс[има] Ів[ановича] — М. І. Мережинського.

215 ...помагати тутешньому слідчому.— Згадується слідчий Ялтинського повіту Єсипович.

216 ...написала якесь оповідання...— Ідеться про оповідання «Розмова» («ЛНВ». 1908. Т. 42. Кн. 6. С. 420–437).

217 А чому ти мені волог[одського] збірника не прислала...— Альманах «З неволі» вийшов друком у березні 1908 р.

218 ...молоді артисти...— Очевидно, ідеться про аматорську трупу Л. Пахаревського.

219 Садовський (Тобілевич) Микола Карпович (1856–1933)— основоположник українського професійного театру, один із його корифеїв. В колі української інтелігенції не раз критикували М. Садовського через застарілий репертуар, невдале втілення української модерної драматургії та небажання ставити твори Лесі Українки.

220 ...тій «Троянді» особливо не ведеться...— Роботу над драматичною поемою «Блакитна троянда» Леся Українка завершила 1896 р., проте твір уперше було опубліковано лише 1908 р. («Нова рада». Київ, 1908. С. 387–452).

221 ...чи вже, може, в Тагачині...— Ольга Косач на той час клопоталася про призначення на посаду лікаря в село Тагачин, поблизу Колодяжного.

222 ...такий їй знов перелом...— Оксана Косач на той час готувалася до вступу в консерваторію й визначалася з містом, де буде здобувати музичну освіту.

223 ...як наші наймолодші ставляться до того.— Микола та Ізидора Косачі продовжували навчання в Київському політехнічному інституті.

224 ...стратила техніку лежачого писання.— Хворіючи на туберкульоз кісток, Лариса Косач часто була вимушена вдаватися до способів лікування, що передбачали знерухомлення вражених суглобів, іноді доводилося місяцями лежати в гіпсі або ж без нього. У такі періоди аж до операції в Берліні (1899) поетеса писала олівцем, лежачи або напівлежачи в ліжку.

49. До подружжя Грінченків

8 (21) лютого 1908 р. Ялта

Подається за фотокопією автографа з колекції О. К. Дорошкевича (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1604). Місце його зберігання нині не встановлено.

Уперше надруковано у виданні: «Радянське літературознавство». 1965. № 6. С. 83–84.

225 Грінченко (з дому Гладиліна) Марія Миколаївна (псевдоніми М. Загірня, М. Чайченко, М. Доленко та ін., 1863–1928) — українська письменниця, перекладачка, упорядниця підручників; дружина й помічниця Б. Грінченка.

226 Щира дяка Вам від нас обох за надіслані книжки... — Можливо, ідеться про такі книги: брошура «Тяжким шляхом. Про українську пресу» (1907), історичний нарис «Братства і просвітня справа на Україні за польського панування до Б. Хмельницького» (1907), жартівлива п'єса «Миротворці» (1908), пізнавальний твір «Про книги: як їх вигадано друкувати» (1908); переклади з Г. Ібсена («Ворог народів» (1907), «Примари» (1907), «Підпори громадянства» (1907), «Нора» (1908)), М. Метерлінка («Монна Ванна» (1907)), Ф. Шіллера («Вільгельм Телль» (1908)) тощо. Ці книги Б. Грінченка та переклади М. Загірньої з авторськими написами, за свідченням О. Косач-Кривинюк, зберігалися в бібліотеці Лесі Українки (див.: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 804; 829).

227 Тих речей, що я в Балаклаві кінчала... — Тобто «У пущі» та «Руфін і Прісцилла».

50. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

21 березня (3 квітня) 1908 р. Ялта

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 226).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся*. Твори в 5 т. Т. 5. С. 541–542.

228 ...виправити мені паспорта (я ще не маю «отдельного вида»)... — До 1914 р. у Російській імперії заміжні жінки не могли без погодження з чоловіком оформити паспорт або «вид на проживання», який від 1894 р. мав статус документа, що посвідчує особу.

229 ...маю дуже добру служанку... — Ідеться про Шпигу Меланію Григорівну (1882–1964) — хатню робітницю Лесі Українки, уродженку села Мала Перещепина на Полтавщині.

230 ...хазяйка передплатниця «Рідного Краю» і величає себе «малоросіяною»... — Згадується Терещенко Тетяна Іванівна — власниця помешкання на вул. Дарсанівській (нині будинок №6), Ялта.

231 ...Храпаль, брат «знаменитого», але сам не знаменитий. — Очевидно, ідеться про брата Храпалю Івана Георгійовича (1860–і — після 1915) — педагога, публіциста, активного учасника монархічного руху в Києві, уродженця м. Гадяча на Полтавщині.

232 «Шиповник» — літературно-художній альманах, виходив у Петербурзі впродовж 1907–1917 рр. (26 книг). У виданні публікувалися матеріали на теми з літератури, мистецтва, філософії, політики. Серед найбільш активних авторів — Л. Андреев, О. Блок, О. Толстой, К. Чуковський, Ф. Сологуб та ін.

233 «Земля» — періодичний літературно-художній збірник, виходив у Московському книговидавничстві письменників від одного до трьох разів на рік (1908–1917).

234 «Знание» — серія збірників книговидавничого товариства «Знання» (Петербург, 1904–1913), під його егідою виходили твори Л. Андреева, І. Буніна, М. Горького, О. Купріна, а також класиків античної та західноєвропейської літератури, книги з мистецтва, наукові праці.

235 «Жизнь» — щомісячний літературно-художній і науково-популярний журнал (Петербург, 1906–1907).

236 Муйжель Віктор Васильович (1880–1924) — російський художник, письменник, основною темою творів якого найчастіше було зображення російського села й побуту його мешканців. Після першої російської революції написав низку оповідань, зміст яких пов'язаний із подіями 1905–1907 рр.

237 Ам Шолом (1880–1957) — єврейський письменник, драматург; на той час здобув популярність завдяки п'єсі «Бог помсти» (1906), російський переклад якої вийшов друком 1907 р. («Знание». 1907. Кн. 19).

238 Андреев Леонід Миколайович (1871–1919) — російський прозаїк, журналіст, як митець тісно співпрацював із популярними на той час російськими альманахами та збірниками («Шиповник», «Земля», «Знание» та ін.), від 1906 р. автор драматичних творів.

239 ...коли б не скінчив, як Мопассан... — Останні півтора року життя Г. Мопассан провів у клініці для психічно хворих (1893).

240 «Прокляття звіра» — оповідання Л. Андреева, опубліковане у виданні «Земля» (1908).

241 «Щаблі життя» — одна з перших п'єс В. Винниченка (збірник видавничої спілки «Дзвін», 1907).

Винниченко Володимир Кирилович (1880–1951) — український державно-політичний діяч, прозаїк, драматург, художник. 1907 р. розпочався новий етап у творчості митця, одна за одною з-під його пера виходили драми: «Дизгармонія» (1906), «Щаблі життя» (1907), «Великий Молох» (1907), «Memento» (1909), «Чужі люди» (1909), «Базар» (1910), «Брехня» (1910), «Чорна Пантера і Білий

Ведмідь» (1911), «Гріх» (1919) та ін. Леся Українка високо цінувала В. Винниченка як письменника і планувала опублікувати статтю про нього в одному з російськомовних журналів.

242 ...в драмі Пахаревського. — Ідеться про п'єсу Л. Пахаревського «Нехай живе життя!» (1907).

243 ...рецензії на мою «Кассандру»... — Згадується рецензія В. Перетца «Заметки по украинской литературе» («Киевская мысль», 1908. № 63. С. 2). Згодом було опубліковано також позитивні відгуки Маріана Лодинського (1884–1972) за підписом «Ћ» («Krytyka», 1908. № 7–8. С. 103–104) та невідомого петербурзького рецензента («Вестник знания», 1909. № 2. С. 82).

«Киевская мысль» (наступниця «Киевской жизни» та «Киевской зари») — популярна щоденна політична та літературна газета, виходила в Києві російською мовою впродовж 1906–1918 рр.

«Krytyka» — краківський часопис, видавцем і редактором якого впродовж 1901–1914 рр. був польський письменник та публіцист єврейського походження Вільгельм Фельдман (1868–1919).

«Вестник знания» — щомісячний ілюстрований літературний та науково-популярний журнал з додатком для самоосвіти, виходив у Петербурзі протягом 1902–1918 рр.

244 Перець — Перетц Володимир Миколайович (1870–1935) — український філолог, дослідник і видавець численних пам'яток давньої української літератури, історик, теоретик літератури, текстолог, один з організаторів українського наукового життя; на той час професор кафедри історії російської літератури та мови Київського імператорського університету Св. Володимира. 1934 р. науковця обвинувачено в справі міфічної контрреволюційної фашистської організації «Російська національна партія» і засуджено до трьох років заслання. Через півтора року, 23 вересня 1935 р., В. Перетц помер у Саратові.

51. До М. М. Кривинюка

Перед 25 березня (7 квітня) 1908 р. Ялта

Подається за першодруком: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 809. Місце зберігання автографа не встановлено.

Датовано орієнтовно — на підставі згадки О. Косач-Кривинюк про дату отримання листівки — 25.III.1908; очевидно, її встановлено за поштовим штемпелем.

245 ...тітка Леся посилає оленів...— На листівці, за свідченням О. Косач-Кривинюк, було зображено «сарн і оленів, що б'ються і сплелися рогами» (див.: там само).

52. До О. П. Косач (сестри)

17 (30) травня 1908 р. Євпаторія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 382).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 811–812.

246 Приморський санаторій — перша кліматичний санаторій Євпаторії, збудований 1906 р. за ініціативи та фінансування художника М. Д. Лосева (нині — вул. Дувановська, 6).

Лосев Микола Дмитрович (1855—після 1918) — російський художник, академік. Ідея збудувати кліматичний санаторій в Євпаторії виникла в нього під час перебування в місті на лікуванні.

247 Гідропатія — водолікування, різноманітні способи зовнішнього застосування води з лікувальною та профілактичною метою (температурний, механічний та хімічний впливи). На той час широко використовували для зміцнення нервової, серцево-судинної, ендокринної та імунної систем, а також покращення дихальної функції.

248 Сьогодні, може, вдасться розпитати про се... — На той час Ольга Косач шукала роботу за фахом: напередодні волинський губернатор Ф. О. Штакельберг не затвердив її на посаді лікаря в Тагачині.

249 Щербань Анастасія (Настасія) Кирилівна — однокурсниця Ольги Косач.

250 Сидоренко Юрій Михайлович — син Маргарити Комарової-Сидоренко.

251 Комарова Любов Михайлівна (1875 (1876)—1937) — приятелька Ольги Косач, донька М. Ф. Комарова.

252 Комарова (в одруженні Волянська) Віра Михайлівна (1879–1963) — наймолодша донька М. Ф. Комарова, дружина Волянського Олісія (Єлісея) Івановича (1867–1932 (у деяких джерелах 1930)), доктора медицини, військового лікаря, хірурга, очільника української громади в Керчі (1917–1918).

53. До О. П. Косач (сестри)

21 травня (3 червня) 1908 р. Євпаторія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 383).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Зібр. творів у 12 т. Т. 12. С. 239–241.

253 ...вдавались до бюро Пироговського з'їзда...— Ідеться про з'їзди Пироговського товариства російських лікарів (1885–1922), які об'єднували медиків усіх спеціальностей і відбувалися раз на 2–3 роки у форматі конференції.

254 «Євпаторийский сезонный листок» — перша міська газета Євпаторії, виходила влітку 1908 р.

54. До О. П. Косач (сестри)

24 травня (6 червня) 1908 р. Євпаторія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 384).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Зібр. творів у 12 т. Т. 12. С. 241–242.

255 ...мають видати 15 р[ублів] «прогонів»... — Тобто відшкодувати дорожні витрати.

256 Ми послали дядині... — Тобто Л. М. Драгомановій.

55. До О. П. Косач (сестри)

16 (29) червня 1908 р. Євпаторія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 385).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Зібр. творів у 12 т. Т. 12. С. 242–243.

56. До О. П. Косач (сестри)

19 червня (2 липня) 1908 р. Євпаторія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 386).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Зібр. творів у 12 т. Т. 12. С. 243–245.

257 ...«неприемностями», що я мала б то «через тебе» прийняти. — Ідеться про зіпсовані взаємини Лесі Українки з адміністрацією санаторію: дирекція надіслала Ользі Косач запрошення на роботу, а потім відмовилася від нього.

57. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

27 червня (10 липня) 1908 р. Євпаторія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 227).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 542–544.

258 Сластьон (Сластіон, Сластьонов) Опанас Георгійович (1855–1933)—український художник, графік, етнограф, архітектор, педагог, засновник Миргородського краєзнавчого музею (1920).

259 ...маленьку замітку...— Ідеться про звернення Лесі Українки та К. В. Квітки «До уваги прихильників української музики» («Рідний край», 1908. № 24. С. 5–6; опубліковано без підпису).

260 ...найшов добродія, що дав трохи грошей на сю мету...— Анонімним меценатом була Леся Українка, яка 1908 р. виділила 300 рублів на етнографічну експедицію Ф. Колесси.

261 ...писав до всяких музикантів-етнографів...— У листах до В. Гнатюка К. Квітка насамперед пропонував кандидатуру С. Людкевича, до якого попередньо звертався ще в липні 1907 р. і навіть отримав згоду, однак 1908 р. С. Людкевич не зміг поїхати в експедицію, бо готувався до захисту дисертації та був на студіях у Відні.

262 ...екскурсія почнеться з Миргорода...— На той час О. Сластіон жив у Миргороді, де викладав у Миргородській художньо-промисловій школі імені Миколи Гоголя (1900–1908).

263 ...чи буде вона в себе на хуторі...— Згадується Безбородьків хутів на Полтавщині, успадкований О. Є. Судовщиковою-Косач від батька.

264 Про Ліліну справу...— Ідеться про невдале працевлаштування Ольги Косач у Євпаторії.

265 ...на нотаріат в наших місцях...— Тобто в Україні.

266 «Якось-то буде!»— цитата з народної жартівливої пісні «Нехай же нас Бог рятує...» («Пісні про Купер'яна»), її герой завжди себе та інших тішить словами «Якось-то буде!».

267 Жебуньов Леонід Миколайович (1851–1919)—український громадський діяч, публіцист, народовець, учасник українського національного руху, один з організаторів Українського клубу в Києві (1908); близький приятель батьків Лесі Українки, щоліта відпочивав у Зеленому Гаю.

268 Дуже він тішиться пражським з'їздом...— На той час у науково-освітньому середовищі обговорювалася проблема створення українознавчих кафедральних осередків у закордонних

університетах. 11–17 (24–30) червня 1908 р. в Празі відбувся з'їзд слов'янської молоді з нагоди 60-ліття Слов'янського конгресу (1848). Українська секція налічувала понад 20 учасників. Одним із питань, які розглядалися на з'їзді, була українізація всіх вищих навчальних закладів на українській території Російської імперії. Ішлося передусім про українізацію Київського, Харківського й Одеського університетів.

58. До О. П. Косач (сестри)

10 (23) липня 1908 р. Євпаторія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 387).

Уперше надруковано у виданні: *Українка* Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 544–545.

269 Поздоровляю тебе... — 11 (24) липня відзначають день пам'яті святої рівноапостольної княгині Ольги.

270 ...чи ще в Боярці... — На той час Ольга Косач із чоловіком та сином гостювали в селі Боярці (Будаївці), де мешкали їхні друзі — родина Федора Павловича та Віри Олександрівни Матушевських (близько 20 км до Києва).

Матушевська (з дому Попова) Віра Олександрівна (1874–1944) — близька подруга О. Косач-Кривинюк, лікарка за фахом; 1937 р. заарештована як «організатор контрреволюційної групи жінок за суджених», померла в Мордовії, відбуваючи 10-річне ув'язнення в таборах.

271 Радію, що ти не мучишся в Києві. — Ідеться про літню спеку й проживання в Києві за таких умов.

59. До Н. К. Кивальчич

Червень — липень 1908 р. Євпаторія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 937).

Датовано орієнтовно — за змістом листа на підставі згадки про Приморський санаторій, де подружжя Квіток перебувало від середини травня до середини липня (за ст. ст.) 1908 р.

Уперше надруковано у виданні: *Українка* Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 545–546.

272 ...тітка щоліта їздить... — Ідеться про М. Х. Байдаківську.

273 Пан — Тобто К. В. Садовський.

274 ...жінка ж його... — Н. І. Садовська.

275 «Жизнь» — літературно-політичний журнал, виходив у Петербурзі протягом 1897–1901 рр. Як літературний критик Леся Українка була постійним співробітником видання впродовж 1900–1901 рр.

276 «Донская речь» (1903–1907) — російське видавництво відомого підприємця Миколи Парамонова (1876–1951), де було опубліковано російськомовні переклади Лесі Українки творів І. Франка («Сам виноват», «Хороший заработок», «На дне», «К свету!» тощо).

277 «Вестник Европы» — щомісячний російський літературно-політичний часопис, незмінним редактором якого від часу заснування до 1908 р. був Стасюлевич Михайло Матвійович (1826–1911), російський історик, публіцист, активний громадський діяч. Журнал виходив у Петербурзі впродовж 1866–1918 рр.

60. До М. В. Кривинюка

14 (27) серпня 1908 р. Ялта

Подається та датується за першодруком: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 814–816. Місце зберігання автографа не встановлено.

278 Рада я, що Матуш[евські] не пускають Вас у Київ... — На літо кияни часто виїжджали з міста, де було спекотно й порожньо без звичного товариства.

279 ...клопіт з урядженням... — У середині липні (на початку серпня) 1908 р. подружжя виїхало з санаторію Євпаторії й оселилося в Ялті, на Ломоносовському бульварі, у домі Хорошавиної (нині — вул. Ломоносова, 19). На той час К. Квітка повернувся до роботи в суді.

280 ...поки діждалися нашої зимової служанки... — Ідеться про М. Г. Шпитько.

281 ...беруся знов до писання драми з християнського життя... — Згадується драма «Руфін і Прісцілла».

282 Телаві — містечко в Алазанській долині Грузії, за 70 км від Тифлісу (Тбілісі); нині — центр Телавського муніципалітету та столиця мхаре (краю) Кахетія.

283 Каковський Антін Хомич (1871–1953?) — відомий український терапевт, винахідник, працював у медичних інститутах Києва й Харкова, автор досліджень у галузі легеневого туберкульозу, лікування раку, фармакології; запропонував ряд нових способів діагностики та низку інструментів, які здобули світове визнання.

61. До М. М. АРКАСА

26 серпня (8 вересня) 1908 р. Ялта

Подається за автографом, який зберігається в Музеї Лесі Українки в Києві (КН-1375, М166).

Уперше надруковано у виданні: «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР». 1963. №4. С. 46–47.

284 Аркас Микола Миколайович (1852 (1853)–1909)— український культурно-освітній діяч, письменник, композитор, історик, один із засновників і незмінний голова «Просвіти» в Миколаєві; увесь вільний час присвячував улюбленій справі— збиранню й запису народних мелодій і вивченню історії України, захоплювався мистецтвом кобзарів і бандуристів; познайомився з Лесею Українкою в Полтаві 1903 р., на святі відкриття пам'ятника І. Котляревському.

285 Тепер Ф. Колесса екскурсію ту вже відбув...— Напередодні Ф. Колесса повернувся до Львова, його етнографічна експедиція тривала майже місяць (орієнтовно з 20 липня до 20 серпня (за ст. ст.) 1908 р.).

286 ...від одного лірника...— Ідеться про Скобу Антона Яковича (1853— після 1908)— українського сліпця-лірника з села Багачки на Полтавщині (нині— смт Велика Багачка, Полтавська обл.).

287 ...від дівчини-співачки.— Згадується Пилипенко Євдокія (Явдоха) Юхимівна— жителька села Орликівщина Хорольського повіту (нині— село Полтавської обл.).

288 ... в різних місцях 3-х губерній...— Тобто Полтавської, Чернігівської та Харківської губерній.

289 Вересай Остап Микитович (1803–1890)— кобзар, виконавець народних дум, історичних, побутових, жартівливих та сатиричних пісень.

290 Пархоменко Терентій (Терешко) Макарович (1872–1910)— кобзар і лірник, учень Андрія Гайденка, уперше додав до репертуару кобзарів пісню про Морозенка; вільно ставився до тексту дум.

62. До Ф. М. КОЛЕССИ

28 серпня (10 вересня) 1908 р. Ялта

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 943).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. До 75-річчя з дня народження: Збірник*. Львів: Видання Львівського державного університету, 1946. С. 45–47.

291 Гончаренко Гнат Тихонович (1835–1917) — сліпий бандурист, один із найпопулярніших представників українського кобзарства; на той час жив у сина в Севастополі.

292 ...велику подяку за надісланий авторський дарунок. — Імовірно, ідеться про книгу Ф. Колесси «Огляд українсько-руської народної поезії» (Львів, 1905), у якій автор популяризував для широкого загалу народнопісенну культуру України.

63. До О. П. Косач (сестри)

7 (20) вересня 1908 р. Ялта

Подається та датується за першодруком: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 816–818. Місце зберігання автографа не встановлено.

293 ...через накосну камеру... — К. Квітка на той час працював помічником слідчого в кримінальному суді. Тоді слово «камера» вживали також у значенні «кабінет»: камерою називали суддівську або прокурорську кімнату, де й відбувалися засідання.

294 ...видавати окремою книжкою... — Перша збірка Н. Кибальчич-Козловської «Поезії» вийшла друком у Києві 1913 р.

295 ...до таких видавців, як, напр[иклад], Череповський, Самоненко... — Друкарні І. Самоненка та Є. Череповського були на той час серед найбільших у Києві.

296 «Вік» — українське видавництво, засноване з ініціативи членів редакції журналу «Киевская старина» (С. Єфремов, О. Лотоцький, В. Дурдуківський, Ф. Матушевський та ін.), упродовж 1895–1918 рр. видало 140 назв художньої, навчальної та науково-популярної літератури, серед яких твори української класичної літератури та тритомна «Антологія української літератури» (1901–1902).

297 ...з Людею... — Тобто з Л. Старицькою-Черняхівською.

298 Стебницький Петро Януарійович (1862–1923) — український громадсько-політичний діяч, учений, публіцист, очільник української громади та її видавничої інституції («Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг») у Петербурзі.

299 Бачились ми кілька раз з Олесем... — У серпні 1908 р. Олександр Олесь відпочивав і лікувався в Ялті, де мешкав на дачі Дмитра Івановича Кирьякова.

300 ...се ж я перед Берліном про неї сокрушалась... — Згадується квітень 1908 р. і поїздка Лесі Українки в Берлін, на консультацію до лікаря Ізраеля.

301 ...буду лагодити до друку.— Леся Українка завершила роботу над драматичною поемою «Руфін і Прісцілла» 28 серпня (10 вересня) 1908 р., однак упродовж двох наступних років її ґрунтовно редагувала. Письменниця надіслала М. Грушевському твір 29 квітня (12 травня) 1910 р., драму вперше опубліковано 1911 р. («ЛНВ». 1911. Т. 56. Кн. 10–11).

302 ...другу, коротшу, давно написану...— Очевидно, згадується драматична поема «У пущі».

303 ...чи врядилась ти в Києві...— Ідеться про працевлаштування Ольги Косач-Кривинюк.

64. До О. П. Косач (матері)

14 (27) вересня 1908 р. Ялта

Подається та датується за першодруком: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 818–819. Місце зберігання автографа не встановлено.

304 Мировий суддя— особа, яка має повноваження вести справи в мирових судах— місцевих судових органах нижчої ланки, що мають обмежену юрисдикцію та розглядають малозначимі справи за спрощеною процедурою чи кримінальні справи в першій інстанції.

65. До О. П. Косач (сестри)

15 (28) вересня 1908 р. Ялта

Подається та датується за першодруком: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 819. Місце зберігання автографа не встановлено.

305 Королів (Корольов, Королів-Старий) Василь Костьович (Костянтинівич) (1879–1943)— український громадський діяч, дитячий письменник, видавець, директор і редактор видавництва «Час», член Центральної Ради, 1919 р. відряджений з дипломатичною місією до Праги, емігрант; на той час член київської «Просвіти», секретар газети «Рада».

66. До Ф. М. Колесси

20 вересня (3 жовтня) 1908 р. Ялта

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 944).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. До 75-річчя з дня народження: Збірник*. Львів: Видання Львівського державного університету, 1946. С. 47–49.

**67. ДО ПРАВЛІННЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА**

21 вересня (4 жовтня) 1908 р. Ялта

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 960).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5*. С. 549–551.

68. ДО О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

25 вересня (8 жовтня) 1908 р. Ялта

Подається та датується за першодруком: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 822. Місце зберігання автографа не встановлено.

306 Вона хоче вдатись до Шури...— Після смерті чоловіка О. Є. Косач повернулася до Києва, закінчила юридичні курси, працювала в суді, була діячкою Товариства захисту працюючих жінок (1907–1911).

307 Варвара Павлівна— В. П. Тесленко-Приходько.

308 Багато думаю про Оксану...— На той час Оксана Косач готувалася до вступу в консерваторію і планувала спільне життя з Антоном Шимановським, 1909 р. вони оселились у Лозанні (Швейцарія).

69. ДО Н. К. КИВАЛЬЧИЧ

28 вересня (11 жовтня) 1908 р. Ялта

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 936).

Уперше надруковано у виданні: «ЛНВ». 1925. Т. 88. Кн. 10. С. 133–134.

309 Серао (в одруженні Скарфольо) Матильда (1856–1927)— італійська письменниця, журналістка, співзасновниця низки часописів, видавчиня, кількоразова номінантка на здобуття Нобелівської премії з літератури.

310 Грація Деледда (1871–1936)— італійська письменниця, прозаїк, лауреатка Нобелівської премії з літератури (1926); 1913 р.

у «ЛНВ» було опубліковано її роман «Лихим шляхом» у перекладі Н. Кибальчич (Т. 62–64).

311 ...до сеї хатньої катастрофи... — Ідеться про погіршення стану здоров'я К. Квітки, загострення його хвороби.

312 Чи вже виїхали Садовські в Рим? — Садовська Олена Костянтинівна (1892–1978), донька господарів вілли «Наталія», на той час навчалась у Римі, де згодом здобула фах інженера.

70. До О. П. Косач (сестри)

30 вересня (13 жовтня) 1908 р. Ялта

Подається та датується за першодруком: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 823–824. Місце зберігання автографа не встановлено.

313 Кучугура-Кучеренко Іван Іович (1878–1937) — український громадський діяч, відомий кобзар, народний артист УНР (1919); на той час, на запрошення М. Лисенка, викладав у студії бандуристів Київської музично-драматичної школи (1908–1910). 1937 р. заарештований начебто за пропаганду націоналістичних ідей та заклики до боротьби з радянською владою, згідно з рішенням «особливої трійки» засуджений до розстрілу, вирок виконано 24 листопада 1937 р.

314 Бородай Олександр Іванович (1844–1919) — американський підданий, військовий інженер, бандурист, знавець кобзарської справи, меценат (закупив 8 фонографів, один із яких 1908 р. використовували для записів історичних дум О. Слестіон, Ф. Колесса, Леся Українка та К. Квітка); тоді викладач у Київській музично-драматичній школі М. В. Лисенка. 1919 р. розстріляний більшовиками.

315 ...іди просто в магазин Кордеса... — Ідеться про київський магазин музичних товарів І. Ф. Кордеса (вул. Хрещатик).

316 ...треба купувати тільки фірми Соquet... — Ідеться про модель циліндричного фонографа під назвою Соquet («стильний»), від 1903 р. її продавали як недорогого альтернативу американського оригіналу, запатентованого 1878 р. винахідником Томасом Едісоном (1847–1931).

317 Про збірник Лисенка (дит[ячих] пісень)... — Згадується «Збірка народних українських пісень в хоровому розкладі, пристосованих для учнів молодшого і підстаршого середнього віку в школах народних» М. Лисенка (Київ, 1908). Книга із бібліотеки

Квіток мала дарчий напис: «Любим і шановним землякам пані Лесі і добродію Квітці в дар за ласкаву поміч оцьому збірникові од М. Лисенка у Києві. 24/X 1908 р.» У передмові упорядником було зазначено: «Відділ дитячих ігор увійшов у цю збірку завдяки люб'язному дозволу В. Ш. Лесі Українки і д. Квітки помістити їхні записані пісні-ігри на Волині, за що впорядчик складає свою сердечну подяку» (детал. див.: Квітка К. Музично-фольклористична спадщина Лесі Українки. Спогади про Лесю Українку. Київ: Темпора, 2017. С. 254–261).

318 Дремцова ми одержали... — Можливо, ідеться про одну з музикознавчих праць Дрімцова (Дремцова, Дрімченка) Сергія Прокоповича (1867–1937) — українського композитора, фольклориста, хорового диригента, педагога, журналіста, художника. 1909 р., зокрема, вийшла його книга «Думи і пісні кобзаря Ів. Кучугури-Кучеренка. Запис і художня обробка супроводу із історичними поясненнями і портретом Ів. Кучеренка».

319 Нотаблі (пох. від лат. значний, видатний) — світила, знаменитості, зірки.

71. ДО В. М. ГНАТЮКА

26 жовтня (8 листопада) 1908 р. Ялта

Подається за автографом, який зберігається у Відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника (Ф. 34. Од. зб. 566).

Уперше надруковано у виданні: «Вітчизна». 1964. №11. С. 176.

320 Скубій Іван Миколайович (1858 — після 1909) — виконавець дум та історичних пісень, сліпий лірник із села Лелюхівки Кобеляцького повіту на Полтавщині.

321 ...знає найдовшу нашу епопею — думу про Самійла Кішку... — «Думу про Самійла Кішку» було записано від І. Скубія на фонограф О. Сластьоном, упродовж 1910–1913 рр. Ф. Колесса транскрибував її мелодію й опублікував ноти разом із текстом.

72. ДО О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

18 листопада (1 грудня) 1908 р. Ялта

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 388).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 552–555.

322 ...Телав 2424 фути високо...— Місто Телаві розташоване на передгір'ях Цив-Гомборі на висоті 500–800 м над рівнем моря (2424 фути— близько 800 м).

323 Алазані (Алазань)— річка на сході Грузії, довжина— 351 км.

324 ...етнографічне підприємство...— Ідеться про запис дум на фонограф.

325 ...вже «коли взявся за гуж»...— Цитата з українського прислів'я: «Коли взявся за гуж, не кажи, що не дуж», де гуж— ремінь, яким прикріплюють голоблі до хомута.

326 ...папа так хутко виїхав од нас.— 26 жовтня (8 листопада) 1908 р. П. А. Косач приїхав у Ялту навідати доньку та її чоловіка перед їхнім виїздом на Кавказ. Це було останнє побачення Лесі Українки з батьком.

327 Оглоблін Микола Якович (1841–1911)— київський купець, видавець, власник мережі книгарень у Києві, одна з найбільших була на вул. Хрещатик, 33.

328 ...спитати у нього «Известия Нежинского Историко-Филологического Общества»...— Очевидно, ідеться про «Сборник Историко-филологического общества при Институте князя Безбородко в Нежине» (1896–1916)— друкований орган наукового товариства, створеного в Ніжині для розробки й поширення історико-філологічних і педагогічних знань. Окремі томи були присвячені українським народним пісням та бандуристам (Т. 5), О. Пушкіну, М. Гоголю тощо.

329 ...не Інститута, бо й його «Известия» есть...— Згадуються «Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине» (1877–1916).

330 Сперанський Михайло Несторович (1863–1938)— російський історик літератури, славіст, етнограф, фольклорист, упродовж 1895–1907 рр. професор російської словесності в Ніжинському історико-філологічному інституті, згодом працював у Москві; автор статті «Южнорусская песня и современные её носители: по поводу бандуриста Т. М. Пархоменко» («Сборник историко-филологического общества при лицее им. кн. Безбородко в Нежине». 1904. Т. 5). 1934 р. заарештований НКВС у справі організації «Російська національна партія» («справа славістів»), вирок суду про три роки заслання в Уфу було оголошено умовним, проте вченого позбавили права друкувати наукові праці й виключили зі складу академіків.

331 ...що тобі так не ведеться...— Очевидно, ідеться про працевлаштування Ольги Косач (сестри).

73. До В. М. ГНАТЮКА

4 (17) грудня 1908 р. Ялта

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 927).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 555–556.

332 Посилаю на Вашу адресу матеріали фонографічні...— Ідеться про фоновалики, на які 2 (15) грудня 1908 р. подружжя Квіток за допомогою фонографа записало народні думи від кобзаря Г. Гончаренка. Нині фонографічні валики проекту знаходяться в різних архівних зібраннях України: у приватному архіві родини Колессів, в Інституті народознавства НАН України у Львові, в архіві Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України.

333 ...закінчення тих трьох дум, початки яких посилаю тепер...— «Про удову», «Про Олексія Поповича», «Про сестру та брата».

334 Тифліс, Судебная ул[ица], № ...— В автографі № будинку в адресі не вказано.

335 Савицький Іван Клементович (?–1913)— російський громадський діяч, юрист, автор публікацій в альманахах «Юридический вестник», «Журнал Министерства юстиции», «Судебная газета».

74. До ЕТНОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ НАУКОВОГО

ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

4 (17) грудня 1908 р. Ялта

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1037). До листа на окремому аркуші було долучено «Поясняючу примітку до валиків із співами кобзаря Гната Гончаренка» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 945). Її текст вперше опубліковано у виданні: Леся Українка. До 75-річчя з дня народження: Збірник. Львів: Видання Львівського державного університету, 1946. С. 50–52. У першодруці, очевидно, помилково «Поясняючу примітку...» Лесі Українки надруковано з листом до Ф. Колесси від 4 (17) грудня 1908 р., до етнографа зауваги письменниці потрапили пізніше.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 556–557.

336 Поясняючі примітки до сих матеріалів долучаю тут...— Тобто «Поясняючу примітку до валиків із співами кобзаря Гната Гончаренка».

75. До Ф. М. Колесси

4 (17) грудня 1908 р. Ялта

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 945). У листі є помітки, зроблені рукою Ф. Колесси.

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. До 75-річчя з дня народження: Збірник*. Львів: Видання Львівського державного університету, 1946. С. 49–50.

1909

76. До Ф. М. Колесси

27 грудня 1908 р. (9 січня 1909 р.). Тбілісі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 946). До листа додано автограф К. Квітки з детальним описом строю музичного інструмента Г. Гончаренка (Леся Українка з чоловіком для його означення вживали синонімічні на той час назви «бандура» й «кобза»).

Дбаючи про повноту матеріалів, що передавалися для опрацювання Ф. Колесси, адресантка на звороті аркуша продовжила фаховий коментар К. Квітки, описавши спосіб гри на більш давньому музичному інструменті — кобзі, яку ще називають бандурою О. Вересая: «Щодо довгих п'яти струн («басків»), натягнених вздовж грифа, то завважено, що Гончаренко, граючи, часом, і то зрідка, натискає їх пальцями лівої руки вгорі, як то робиться при грі на гітарі, на скрипці і інших подібних струментах. Очевидно, через те кожна поодинокі довга струна може видавати по кілька ріжних тонів, тимчасом як кожен з приструнків має тільки один тон».

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. До 75-річчя з дня народження: Збірник*. Львів: Видання Львівського державного університету, 1946. С. 53.

337 Дякую за сповіщення про мою посилку... — Ідеться про бандероль із фоноваликами, на які було записано репертуар Г. Гончаренка.

338 Дякуємо обоє за поздоровлення... — Очевидно, ідеться про різдвяне привітання.

77. До О. П. Косач (матері)

6, 9 (19, 22) лютого 1909 р. Телаві

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 228).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 561–563.

339 ...був чималий клопіт з квартирою... — У Телаві подружжя Квіток упродовж кількох місяців змінювало квартиру за квартирою, шукаючи теплого житла на зиму. Спочатку оселилось у будинку місцевого вчителя і літератора Михайла Амонашвілі (нині — вул. Ахледіані, 35).

340 ...невеликий драматичний етюд... — Ідеться про драматичну поему «На полі крові». У чорновому автографі твір датовано 2 (15) лютого 1909 р. Уже надіславши його до друку, Леся Українка скоротила текст і внесла правки у зв'язку зі зміною концепції. Уперше драму опубліковано в «ЛНВ» (1910. Т. 52. Кн. 12. С. 433–448).

341 ...се ж Азія справжня, а не «Азія»... — Драгоманови-Косачі Азією називали нецивілізовані («дикі») краї, зокрема Болгарія в часи проживання там родини М. Драгоманова — Напів-Азія (також див.: коментар до листа Лесі Українки М. П. Драгоманову від 6 (18) грудня 1890 р.).

342 Отримала од Лілі афіші «Бл[акитної] Троянди»... — 17 (30) січня 1909 р. на сцені київського театру Крамського відбулася прем'єра вистави «Блакитна троянда» Лесі Українки. Режисер — Матковський Григорій Гнатович (1851?–1941), актор, антрепренер, педагог, головний режисер театру Соловцова впродовж 1902–1905 рр., згодом викладач Музично-драматичної школи М. Лисенка. Головні ролі виконували Г. Борисоглібська, Н. Дорошенко, А. Лосенко, П. Барвінський. Прибуток від продажу квитків передали у фонд побудови пам'ятника Т. Шевченкові в Києві.

343 ...афіші «Бл[акитної] Троянди» і вечера... — 22 січня (4 лютого) 1909 р. в Києві відбувся літературно-музично-вокальний вечір з нагоди 25-річчя літературної діяльності Лесі Українки, організований товариством «Просвіта». Згідно з програмою, Л. Старицька-Черняхівська прочитала доповідь про творчість письменниці, пролунали пісні на слова поетеси й популярні народні пісні, відбулося художнє читання творів ювілярки та уривків із них (загалом 22 музичні номери й декламації).

344 ...критика київська «Бл[акитну] Тр[оянду]» дуже не вхвалила. — Ідеться про рецензію Ю. Квасницького (за підписом Т. Р.)

«Блакитна троянда», драма в 5 дій Лесі Українки («Рада». 1909. №15. С. 4).

345 Сей лист я писала довго... — Леся Українка дописала лист через кілька днів.

78. До Г. М. Комарової

10 (23) лютого 1909 р. Телаві

Уривок з листа, подано і датовано за першодруком: Музичка А. Леся Українка, її життя, громадська діяльність і поетична творчість. [Б. м.]: Держ. вид-во України, 1925. С. 84–85. Автограф після публікації втрачено.

79. До О. П. Косач (матері) та О. П. Косач (сестри)

27 лютого (12 березня) 1909 р. Телаві

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 389).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 272–276.

346 ...довідатись про папіне здоров'я... — На той час стан здоров'я П. А. Косача різко погіршився, 2 (15) квітня 1909 р. батько Лесі Українки помер.

347 Чом не пишете, який там нащадок у Микося? — 5 (18) грудня 1908 р. в с. Колодяжному на Волині народився Косач Юрій Миколайович (1908–1990), племінник Лесі Українки, син її брата Миколи, майбутній український письменник.

80. До Г. М. Комарової

10 (23) березня 1909 р. Телаві

Уривки з листа, подано і датовано за першодруком: Музичка А. Леся Українка, її життя, громадська діяльність і поетична творчість. [Б. м.]: Держ. вид-во України, 1925. С. 43–44, 82, 88–89. А. Музичка цитував лист кілька разів, використовуючи окремі фрагменти. У виданні їх зібрано в один текст. Автограф листа після публікації втрачено.

348 ...еже дві квартири перемінили. — На той час подружжя Квіток оселилось у двоповерховому будинку Яралових — родичів адвоката Мартіана (Мартина) Яралова, знайомого Лесі Українки, який, імовірно, почасти став прототипом головного героя драматичної

поєми «Адвокат Мартіан» (нині — вул. 26 травня, 12; за цією адресою розташована Музична школа №2 м. Телаві).

349 По другий бік у нас Гомборські гори... — Очевидно, згадуються схили Циві-Гомборського хребта. У першодруці, очевидно, помилково: Тамборські гори.

350 ...ціле замчище з вежами, з зубчастими мурами... — Ідеться про замок царя Грузії Іраклія II «Батоніс-цихе» (XVII ст.).

351 Луцький замок (замок Любарта) — один із найбільших, найдавніших і найкраще збережених в Україні замків (XIV ст.), культурний осередок та найстаріша споруда Луцька; улюблене місце дитячих розваг Лесі Українки та її друзів упродовж 1879–1881 рр.

352 Бедекер (загальна назва, походить від прізвища упорядника найбільш відомих німецьких видань такого типу — Бедекера Карла (1801–1859)) — путівник, довідкове видання для мандрівників із описом місцевості, маршрутів, пам'яток.

353 ...на роду написано бути такою *princesse Lointaine*, пожила в Азії, поживу ще й в Африці... — Згадується героїня п'єси у віршах «Принцеса Мрія» (1895) французького письменника Ростана Едмона (1868–1918), автора знаменитої героїчної комедії «Сірано де Бержерак» (1897). Прем'єра вистави відбулась у квітні 1895 р. у паризькому театрі Сари Бернар «Ренесанс».

81. До родини Косачів

31 березня (13 квітня) 1909 р. Телаві

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 390).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 563–564.

354 ...за клопотом не так передсвятковим (хоча й той був силою річей неминучий), як письменним... — Перед Великоднем (1909 р. святкували 29 березня (11 квітня)) Леся Українка готувала до друку драматичну поему «На полі крові».

355 ...там все ж завеликий клан... — Ідеться про родину М. Ф. Комарова, у якого було п'ятеро дітей (Маргарита, Любов, Галина, Віра, Богдан), підросли внуки. І хоча не всі Комарови мешкали в Одесі, улітку, коли всі з'їжджалися, у їхньому помешканні було дуже людно.

356 ...її діла з консерваторією... — Оксана Косач на той час вступила до Льежської королівської консерваторії (Бельгія).

82. До Н. К. Кивальчич

3 (16) квітня 1909 р. Телаві

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 938).

Уперше надруковано у виданні: «ЛНВ». 1925. Т. 88. Кн. 10. С. 134–136.

83. До О. П. Косач (сестри)

21 квітня (4 травня) 1909 р. Телаві

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 391).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Зібр. творів у 12 т. Т. 12. С. 283–286.

357 ...від Києва, де так тяжко жилось тобі сю зиму...— Узимку 1909 р. Ольга Косач-Кривинюк допомагала доглядати хворого батька, стан якого погіршувався, також невіршеним залишалося питання працевлаштування за фахом.

358 Российское транспортное страховое общество и пароходство (Российское морское и речное страховое общество, Транспортное и страховое общество с правлением в С.Петербурге)— акціонерне товариство, яке займалося транспортуванням товарів на Кримсько-Кавказькій лінії, а від 1887 р. запровадило пасажирські перевезення.

359 Русское общество пароходства и торговли — найбільша на той час у Російській імперії пароплавна компанія.

360 Табльдом (від фр. table d'hôte— загальний стіл)— порядок харчування за спільним столом у пансіонах, курортних їдальнях, ресторанах, коли сніданок, обід і т. д. подають у певний час і за єдиним для всіх меню.

361 ...давоського лікаря...— Згадується Шпенґлер Олександр (1827–1901)— німецько-швейцарський медик, випускник Цюрихського університету, спеціалізувався на лікуванні туберкульозу в Давосі, засновник одного з найвідоміших швейцарських курортів в Альпах.

362 ...над'їдуть Кльоніні родичі...— Ідеться про родину Карпових та їхню вихованку— Собіневську (в одруженні Бешкурову) Марію Миколаївну (1897–1993), яка впродовж 1903–1915 рр. мешкала в названих батьків К. Квітки; авторка «Спогадів про мое життя в сім'ї Карпових-Квіток» (див.: Спогади про Лесю Українку. Київ: Темпора, 2017. С. 325–331).

363 ...нашого знайомого і сусіда лісничого... — Згадується Зантрегер Лев Якович, приятель К. Квітки, з яким він часто музикував, сусід подружжя.

84. До Ф. М. Колесси

15 (28) травня 1909 р. Телаві

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 947).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. До 75-річчя з дня народження: Збірник*. Львів: Видання Львівського державного університету, 1946. С. 53–54.

364 ...дякуємо Вам за надіслання початку видрукуваних Ваших записів. — Ідеться про коректуру першої частини «Мелодій українських народних дум», на той час уже підготовлену до друку Ф. Колессою (Львів, 1910).

365 ...Ви досі, либонь, у Відні (а може, й вернули?)... — У травні 1909 р. Ф. Колесса прочитав свою доповідь про мелодичну й ритмічну будову українських народних дум на III Науковому конгресі Інтернаціонального музичного товариства у Відні, після чого вчений здобув світове визнання, 1918 р. отримав докторський диплом Віденського університету.

85. До подружжя Грінченків

16 (29) червня 1909 р. Телаві

Подається за автографом, який зберігається в Музеї Лесі Українки в Києві (КН-8864, А274).

У 12-томному виданні 1975–1979 рр. лист, поданий за першодруком, очевидно, помилково датовано 16 (29) квітня 1909 р. (див.: *Українка Леся. Збір. творів у 12 т.* Т. 12. С. 281; 549).

Уперше надруковано у виданні: «*Радянське літературознавство*». 1965. № 6. С. 84–85.

366 ...вдячні Вам за авторські дарунки... — Ідеться про книги, серед яких було видання з автографом: «Високоповажаним Л. П. та К. В. Квіткам щироприхильний автор» (Грінченко Б. *Драми й комедії*. Вид. 2. Т. 1. К., 1909; ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1273).

367 ...може, Вам і не до листування... — 1 (14) жовтня 1908 р. від туберкульозу легенів померла Анастасія — єдина донька Грінченків, у лютому 1909 р. немовлям помер її син Володимир. У цьому році письменник також втратив матір.

368 «Русская Ривьера» — метафора російського імперського словожитку, узбережжя Криму, яке від другої половини XIX ст. стало популярним курортом. Під цією ж назвою в Ялті впродовж 1907–1917 рр. виходила міська газета.

369 Втуне (заст.) — марно, безрезультатно.

370 Читала я про переміни на «Просвіті». — Б. Грінченко обіймав посаду голови товариства «Просвіта» до 19 травня (1 червня) 1909 р. Його наступником став Тимошенко Сергій Прокопович (до вересня 1909 р.), 14 (27) грудня 1909 р. київську «Просвіту» очолила письменниця Яновська Любов Олександрівна, яка керувала товариством до заборони його діяльності навесні 1910 р.

Тимошенко Сергій Прокопович (1881–1950) — український архітектор, викладач, професор, урядовець часів УНР (міністр шляхів), член Центральної Ради, з приходом до влади більшовиків емігрував до Львова, згодом мешкав у Подєбрадах, Празі, Луцьку, Пало-Альто (США).

Яновська Любов Олександрівна (справжнє прізвище Щербачова Любов; 1861–1933) — українська письменниця, педагогиня, засновниця недільних шкіл на Полтавщині, громадсько-культурна діячка, членка Центральної Ради.

86. До О. П. Косач (сестри)

28 серпня (10 вересня) 1909 р. Телаві

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 392).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 10 т. Т. 10. С. 271–272.

371 Горбачевський Іван Якович (1854–1942) — український біохімік, гігієніст та епідеміолог, колишній голова студентського товариства «Січ», громадсько-політичний та освітній діяч, академік ВУАН (1925 р.), дійсний член НТШ, номінант на отримання Нобелівської премії з фізіології та медицини (1911); після закінчення Віденського університету (1877) мешкав за кордоном, на той час працював у Карловому університеті в Празі, де в різні роки очолював заклад і його медичний факультет, знайомий Кривинюків.

372 ...рекомендацію до свого брата в Александрії... — Ідеться про Білинського Йосипа Іларіоновича (1859?–1926?) — українського громадського діяча, мецената, власника аптеки в Каїрі, придворного аптекаря намісника султана Оттоманської (Османської) імперії

в Єгипті, фармацевта за фахом; родич дружини І. Горбачевського — Емілії Білинської.

373 ...Ф[еоктиста] С[еменівна] може побути з Кл[ьо]нею сю зиму...—1908 р. Ф. С. Карпова з Марусею Собіневською переїхали в Телаві.

374 ...доки ще не такі літа, що «ум кончал»...— Очевидно, цитата з татарської приказки «Стар стал — ум кончал».

375 Прогімназія — навчальний заклад із неповним курсом гімназії в невеликих містечках Російської імперії кінця ХІХ — початку ХХ ст.

376 Поздорови кузіну Оксану... — Ідеться про сестру Лесі Українки Оксану Косач, яка по лінії чоловіка А. Шимановського доводилася письменниці дружиною кузена.

87. До Н. К. Кибальчич

15, 22 вересня (28 вересня, 5 жовтня) 1909 р. Телаві

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 939).

Уперше надруковано у виданні: «ЛНВ». 1925. Т. 88. Кн. 10. С. 137–139.

377 ...через деякі особливости тутешніх (а може, й не тільки тутешніх) звичаїв. — Ідеться про звичай на пошті Телаві читати чужу кореспонденцію («одкритки») вголос.

378 ...саме тепер схотілося «Раді» про се писати... — У газеті «Рада» регулярно інформували читачів про подорожі громадських діячів, письменників за кордон (на відпочинок, у справах тощо). Очевидно, у черговому випуску повідомлялося, що восени Леся Українка їде на лікування в Єгипет.

379 ...як колись Куропаткін в Манджурії... — Під час російсько-японської війни (1904–1905) головнокомандувачем Маньчжурської армії був Куропаткін Олексій Миколайович (1848–1925), під його керівництвом російське військо зазнало поразки в усіх битвах.

380 ...єфремовщина або хоткевичівщина. — Ідеться про непрофесіоналізм, відсутність ерудиції й аналітичної майстерності, брутальність звинувачень на адресу літературних опонентів у статтях українських критиків, зокрема С. Єфремова («В поисках новой красоты» (1902)) та Г. Хоткевича («Літературні враження (за минулий рік)» (1909)).

88. До О. П. Косач (сестри)

25 вересня (8 жовтня) 1909 р. Телаві

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 393).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 568–569.

381 ...поїду теплим анатолійським берегом на Трапезунд...— Тобто вздовж азійської частини Туреччини: Анатолія— давня назва Малої Азії.

382 Хамсин— сухий, гарячий, насичений пилом місцевий вітер з півдня, буває в країнах Північної Африки та Аравійського півострова.

383 Отримала я сьогодні від Грінченків листа з Ospedaletti...— На той час Б. Грінченко лікувався в Італії, в містечку Оспедалетті.

384 Пахаревська (з дому Валерик) Валерія Альойзівна (1885— після 1970)— випускниця Музично-драматичної школи М. Лисенка, актриса провідних українських труп, перекладачка; дружина Леоніда Пахаревського, знайома Лесі Українки.

385 ...отримала мама мій рукопис («Йоганна, жінка Хусова»)...— Ідеться про драматичний етюд Лесі Українки «Йоганна, жінка Хусова» («Рідний край». 1909. № 32. С. 4–11; № 33. С. 5–10). Роботу над твором було завершено 3 (15) червня 1909 р.

386 ...мою драму у «Вістнику» «маринують» уже $\frac{3}{4}$ року...— Очевидно, згадується драматична поема «У пущі».

89. До М. В. Кривинюка

3 (16) листопада 1909 р. Телаві

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 394).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 570–571.

387 ...етнографічні матеріали Кльоніні і почасти мої...— Очевидно, ідеться про етнографічні матеріали (понад 500 мелодій), що лягли в основу двотомного збірника «Народні мелодії. Із голосу Лесі Українки списав і упорядив Климент Квітка» (Київ, 1917–1918).

388 ...позавтра ми обоє виїжаємо в Єгипет...— 5 (18) листопада 1909 р. подружжя Квіток виїхало в Єгипет, де Леся Українка оселилася на всю зиму.

389 ...поки в Леті не втопляться... — Згадується Лета — ріка забуття в царстві мертвих у давньогрецькій міфології, є джерелом походження фразеологізму «канути в Лету», тобто «піти в небуття, зникнути назавжди».

390 Як же Вам ведеться при нових обов'язках? — На той час Ольга Косач-Кривинюк отримала посаду земського патронажного лікаря для дітей-сиріт у Лоцманській Кам'янці, на околиці Катеринослава (нині — м. Дніпро), де й оселилася її родина.

391 ...Вам ще й в музею місце «накльовується»... — Очевидно, ідеться про Катеринославський обласний музей ім. О. М. Поля, директором якого від 1902 р. був Д. І. Яворницький (нині — Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького).

Яворницький (Еварницький) Дмитро Іванович (1855–1940) — український історик, археолог, етнограф, фольклорист, лексикограф, письменник, дослідник історії українського козацтва. 1910 р. здійснилася давня мрія вченого — Д. Яворницький побував у Єрусалимі й відвідав Єгипет, де зустрівся з Лесею Українкою.

90. До О. П. Косач (сестри)

14 (27) листопада 1909 р. Смірна

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 395). Листівку, очевидно, написану на румунському пароплаві «Romania», було надіслано з турецького порту Смірна (Ізмір).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Зібр. творів у 12 т. Т. 12. С. 295.

392 Позавтрому будемо вже в Єгипті! — Леся Українка з чоловіком прибули в Єгипет 16 (29) листопада 1909 р.

91. До О. П. Косач (сестри)

18 листопада (1 грудня) 1909 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 396).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 571.

393 Гелуан (Хелуан, Хельван) — один із найбільш відомих кліматичних та бальнеологічних курортів Єгипту (близько 30 км від Каїру). У листах Лесі Українки вжито назву Гелуан (Helouan), у виданні збережено правопис адресантки.

92. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

21 грудня 1909 р. (3 січня 1910 р.). Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 397).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 571–573.

394 ...вона нагадала їм «роковий день» на чужині...— Згадується сюжет української народної думи «Маруся Богуславка», уперше надрукованої П. Кулішем 1856 р. (Записки о Южной Руси: В 2 т. Санкт-Петербург, 1856. Т. 1. С. 210–214). Відтоді записано понад 25 варіантів думи, два з яких 1874 р. опублікували В. Антонович та М. Драгоманов у праці «Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова» (Київ, 1874).

395 ...день іменін папи...— 21 грудня (3 січня) в Україні вшановують святителя Петра, П. А. Косач народився 20 грудня 1841 р. (1 січня 1842 р.).

396 ...вернулася таки туди, де було одразу оселилась...— Ідеться про віллу «Континенталь»— пансіон у Хелуані, утримувався лікарем Рабиновичем із Росії.

397 Атріум— приміщення для прийому гостей у центральній частині житлового будинку з прорізом у даху прямокутної чи іншої форми, навколо якого формується композиція житла.

398 ...нема того «одиначного заключення», що бувало на лимані.— Згадується період перебування Лесі Українки на Хаджибейському лимані 1888 р.

399 ...переважно жиди-сіоністи, з тих, що переселились жити в Палестину.— Ідеться про представників єврейського національного руху, які від 1870–1897 рр. мешкали в новостворених поселеннях у Палестині.

400 Каїрський єгипетський музей— археологічний музей у Каїрі, присвячений Стародавньому Єгипту, найбільше у світі сховище предметів староегипетського мистецтва (близько 120 тисяч експонатів).

93. До М. М. КРИВИНЮКА

24 грудня 1909 р. (6 січня 1910 р.). Хелуан

Подано та датовано за першодруком: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 833. Місце зберігання автографа не встановлено.

401 Тут дуже славні хлопці-арабчата живуть... — Ідеться про Саїда та Мухаммеда — арабських хлопчиків 14–15 років, мешканців Хелуана.

94. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

18–19 січня (31 січня — 1 лютого) 1910 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 398).

Уперше уривки листа опубліковано в перекладі російською мовою у виданні: Леся Українка. Собрание сочинений в 3 т. Т. 3. С. 334. У 12-томному виданні 1975–1979 рр. надруковано зі значними скороченнями (Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 299–301). Повний текст вперше опубліковано у виданні: Леся Українка. Листи: 1903–1913. К.: Комора, 2018. С. 457–463.

402 ...вдалась до хазяїна Continental'я, лікаря... — Тобто Рабиновича.

403 Чикаленко (в одруженні Скоропис-Йолтуховська) Вікторія Євгенівна (1887–1964) — перекладачка, донька українського громадського діяча, видавця, публіциста, мецената, члена Старої Громади Чикаленка Євгена (Євгенія) Харламповича (1861–1929); упродовж 1900–1904 рр. були сусідами Косачів у Києві (вул. Маріїнсько-Благовіщенська, 91). Навчалася у Франції й Італії, закінчила Академію мистецтв у Мілані, студіювала археологію й історію скульптурного мистецтва.

404 ...Левицька поправилась тут... — Згадується Левицька Зінаїда Костянтинівна.

405 Янчарський — композитор, 1910 р. пропонував Лесі Українці зробити автопереклад окремих поетичних творів польською мовою, які хотів покласти на музику.

406 Напишу в сьому дусі до Козловських... — Ідеться про подружжя Козловських — Н. Кибальчич та її чоловіка, який був лікарем Б. Грінченка в Італії.

407 ...нехай допоможуть Марії Мик[олаївні]... — Тобто М. М. Грінченко.

95. До М. В. КРИВИНЮКА

20 січня (2 лютого) 1910 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 441).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 301–302.

408 ...великого листа Лілі. — Очевидно, ідеться про попередній лист до Ольги Косач (сестри) від 18–19 січня (31 січня — 1 лютого) 1910 р.

409 Реляція (заст.) — повідомлення про якісь події, факти.

96. До Б. Д. ГРІНЧЕНКА

20 січня (2 лютого) 1910 р. Хелуан

Подається за першодруком: «Радянське літературознавство». 1965. № 6. С. 85–86. Автограф зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України (Ф. III. Од. зб. 44 809).

Датовано Лесею Українкою за григоріанським календарем. Про це свідчить зміст листа («ні Вам, ні Козловським досі ще не писала») та інформація з листа Лесі Українки до О. П. Косач (сестри) від 18–19 січня (31 січня — 1 лютого) 1910 р. («Грінченкам теж напишу (однаково збиралась»)). У 12-томному виданні 1975–1979 рр. лист датовано 2 (15) лютого 1910 р. (Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 303; 552).

410 Капрі — італійський острів у Тірренському морі (частина Середземного моря), популярний морський курорт.

411 Корфу (Керкіра) — острів в Іонічному морі, кліматичний курорт, одне з найбільш популярних місць відпочинку в Греції.

412 Рив'єра — курортна зона на узбережжі Середземного моря, так званий Лазуровий берег, що включає міста Сан-Ремо, Рапалло, Монте-Карло, Ніццу тощо (Італія, Франція, Монако).

413 ...перекладаю давньоєгипетські ліричні пісні... — Ідеться про «Ліричні пісні Давнього Єгипту» в перекладі Лесі Українки («ЛНВ». 1910. Т. 51. Кн. 9. С. 385–390). Перекладено 12 пісень з книги: A. Wiedemann. Die Unterhaltungsliteratur der alten Ägypter. Leipzig, 1903 (Відеман А. Розважальна література стародавніх єгиптян (нім.)). У чорновому автографі зазначено дату закінчення роботи над перекладом — 1.01.10, проте, імовірно, Леся Українка продовжила працювати над текстом.

414 Вітаю щиро Вас обох. — Вітання адресовано подружжю Грінченків.

97. До М. В. КРИВИНЮКА

2–3 (15–16) лютого 1910 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 443).

Датовано орієнтовно. Очевидно, в автографі адресанткою помилково записано одну з дат — за юліанським або григоріанським календарем: 3 (15) лютого 1910 р. Позаяк різниця між датами старого та нового стилю в ХХ ст. становила 13 днів, то лист міг бути написаний 2 (15) чи 3 (16) лютого 1910 р.

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 573–574.*

415 ...треба вчити одного пана по-французьки... — На віллі «Континенталь» на той час мешкало кілька росіян, які за рекомендацією дружини Рабиновича брали уроки іноземної мови у Лесі Українки (французька, німецька).

98. До М. В. КРИВИНЮКА

19 лютого (4 березня) 1910 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 442).

Датовано адресанткою за григоріанським календарем, про що свідчать поштові штемпелі на листівці: Нілван, 5.III.1910; Катеринослав, 2.III.1910. У першодруці лист, очевидно, помилково датовано 4 (17) березня 1910 р.

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 305–306.*

99. До Ю. П. ТИЩЕНКА

4 (17) березня 1910 р. Хелуан

Подається за автографом, що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (Ф. 4028. Оп. 1. Од. зб. 3. Арк. 26–27).

Уперше надруковано у виданні: «Слово і час». 1991. № 2. С. 15–16.

416 Тищенко Юрій (Георгій) Пилипович (псевдоніми — Юрій Сірий, Павло Лавров, Галайда, Ю. Азовський та ін.; 1880–1953) — український суспільно-громадський діяч, видавець, публіцист, журна-

ліст, письменник, перекладач, педагог. 1907 р. нелегально перетнув російсько-австрійський кордон, аби уникнути покарання за причетність до страйкового комітету (1905) і втечу з-під арешту (1907). Під ім'ям австрійського підданого повернувся зі Львова й оселився в Києві, де як Лавров Павло Пилипович став керівником редакції «ЛНВ», завідувачем його книгарні (1907–1912), довіреною особою М. Грушевського у всіх видавничих справах. Його справжнє ім'я знало лише кілька найближчих друзів (Леся Українка до кола втаємничених не належала). 1918 р. був відряджений Міністерством народної освіти до Австро-Угорщини та Німеччини для організації видання підручників для народних шкіл. Згодом, перебуваючи в еміграції, заснував українське видавництво в Празі. Після закінчення Другої світової війни виїхав у США.

417 ...з мого сподіваного гонорару за поему «На Пущі»... — Драматичну поему Лесі Українки «У пущі» вперше опубліковано 1910 р. («ЛНВ». Т. 49. Кн. 3. С. 481–500; Т. 50. Кн. 4. С. 3–45).

100. До О. П. Косач (матері)

29 березня (11 квітня) 1910 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 230).

Датування за юліанським календарем уточнено й виправлено (в автографі: 11.IV (28.III) 1910 р.). Очевидно, помилку допущено під час підрахунку дати за старим стилем.

Уперше надруковано у виданні: «Червоний шлях». 1923. № 6–7. С. 194–196.

418 ...як було при проїзді з Берліна... — Згадується квітень 1908 р., коли Леся Українка поверталася з Берліна, де консультувалася щодо подальшого лікування в професора Дж. Ізраеля.

419 ...Дора, певне, буде занята екзаменами, а Микосеві, либонь, не до роз'їздів... — На той час Ізидора Косач закінчувала навчання в Київському політехнічному інституті, Микола Косач із дружиною й немовлям (сином Юрієм) мешкали в Колодяжному.

420 ...як продає землю... — Ідеться про земельну ділянку під Торчином на Волині.

421 ...дати застава за Мих[айла] Вас[ильовича]... — Тобто за М. В. Кривинюка.

422 ...то все «реакція»... — Туберкуліноterapia до відкриття антибактеріальних препаратів вважалася єдиним видом специфічного лікування туберкульозу. Після довгих років вивчення

механізму дії туберкуліну доведено, що під впливом вприскувань цього препарату відбувається наростання специфічних антитіл туберкуліну й посилюється запальна реакція враженої туберкульозом зони. У сучасній медицині туберкулін використовують лише для діагностики.

423 ...якийсь недорізаний баціл ще від Бергмана лишився...— 1899 р. у Берліні відомий німецький хірург, професор Ернст фон Бергман (1836–1907) вдало прооперував хворий суглоб правої ноги Лесі Українки.

424 Сірчані купелі — сірководневі лікувальні ванни.

425 Ра — бог Сонця в давньоєгипетській міфології.

426 ...не написала «Перуна»... — Очевидно, ідеться про один із незавершених поетичних творів Лесі Українки, автограф початку якого («Князь Володимир за Дніпром...») зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ІЛ. Ф. 2. Од зб. 661).

427 ...тільки й могла писати контракти... — У Єгипті Леся Українка задля отримання додаткових коштів перекладала торговельні контракти та угоди.

428 ...«Хамсін», «Дихання пустині», «Афра» (се такі мої вірші). — Ідеться про написані напередодні поезії з циклу «Весна в Єгипті»: «Хамсін» — 5.04.1910, «Дихання пустині» — 5.04.1910, «Афра» — 6.04.1910 (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 632).

429 Тифон — могутній потворний велетень у давньогрецькій міфології, уособлення вогненних руйнівних сил землі та її випарів.

101. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

30 березня (12 квітня) 1910 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 229).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 574.

430 Посилаю тобі «Єгипетську весну»... — Ідеться про цикл із шести поезій «Весна в Єгипті» («Хамсін», «Дихання пустині», «Афра», «Вітряна ніч», «Вісті з півночі» (в чорновому автографі «Вість із півночі») (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 632)), «Таємний дар»), уперше опубліковано у двох номерах журналу «Рідний край» (1910. № 43. С. 6–7; 1910. № 44. С. 5–6).

431 Пані Кац — очевидно, мешканка Києва, проживала на віллі «Континенталь» узимку 1909–1910 рр.; знайома Лесі Українки.

432 ...на иншу віллу перебіратися (але сього самого хазяїна), бо ся закривається. — Закриття вілли «Континенталь» було пов'язано із закінченням сезону: значна частина її мешканців покидала Єгипет.

102. До Н. К. Кибальчич

11 (24) квітня 1910 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 940).

Більшість листів Лесі Українки, які вона надсилала з Єгипту в Європу, датовано адресанткою за григоріанським календарем, зокрема й лист до Н. Кибальчич (на той час мешкала в Італії), про це свідчить також зміст кореспонденції. У 12-томному виданні 1975–1979 рр. лист датовано 24 квітня (7 травня) 1910 р. (*Українка* Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 310–312; 553), у книзі О. Косач-Кривинюк — 11 (24) квітня 1910 р. (*Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 838).

Уперше надруковано у виданні: «ЛНВ». 1925. Т. 88. Кн. 10. С. 139–141.

433 ...перебірання на иншу домівку... — Ідеться про переселення на віллу «Тewfik».

434 «Ескізи» Ваші я читаю. — Згадуються «Ескізи. З життя на селі» Н. Кибальчич-Козловської («Рідний край». 1910. № 37. С. 4–7; № 38. С. 6–8; № 39. С. 8–10).

435 «Українська хата» — літературно-науково-громадський ілюстрований український місячник за редакцією П. Богацького і М. Шаповала (Київ, 1909–1914). Від часу заснування журналу навколо нього гуртувалося одне з перших вітчизняних модерністських угруповань з однойменною назвою. Провідними критиками часопису були Микола Євшан (М. Федюшка), М. Сріблянський (М. Шаповал), А. Товкачевський. На сторінках видання обговорювалися філософські й естетичні засади західноєвропейського модернізму, пропагувалися новинки найпопулярніших зарубіжних авторів. Огляди української літератури вирізнялися полемічністю, послідовним обстоюванням позицій мистецької «Молодої України» та неприйняттям домашньовжиткових утилітаристських концепцій. Журнал публікував також чимало художніх творів початківців (М. Рильського, П. Тичини, М. Семенка та ін.).

У листі до Лесі Українки Н. Кибальчич, очевидно, писала про своє оповідання «Флорентійської ночі», надруковане напередодні в журналі «Українська хата».

Богацький Павло Олександрович (1883–1962) — український письменник, журналіст, видавець, літературний критик, бібліограф. Після закриття журналу «Українська хата» (1914) заарештований, відбував заслання в Сибіру. 1917 р. повернувся в Київ, де очолив київську міліцію. Згодом воював у складі корпусу Січових стрільців аж до відступу армії на територію Галичини. Від 1920 р. жив у еміграції.

Шаповал Микита Юхимович (псевдонім М. Сріблянський; 1882–1932) — український громадсько-політичний діяч, письменник, соціолог, співредактор журналу «Українська хата», лісник за фахом; член Центральної Ради, міністр у кількох урядах УНР, секретар дипломатичної місії в Будапешті, із 1919 р. в еміграції.

Федюшка Микола Йосипович (псевдонім Микола Євман; 1889–1919) — український літературний критик, перекладач, публіцист, один із провідних авторів журналу «Українська хата», автор понад 170 літературно-критичних та публіцистичних статей. Із перших днів виникнення ЗУНР воював на її боці, служив в УГА. 1919 р. помер під час епідемії тифу. На сторінках «Української хати» Микола Євман здійснив спробу означити канон українських класиків модерністського покоління, назвавши імена М. Коцюбинського, О. Кобилянської та Лесі Українки; кілька ґрунтовних статей критик присвятив творчості поетеси.

Товкачевський Андрій Іванович (1885–1965) — український літературний критик модерністського спрямування, публіцист, автор збірок статей «Утопія і дійсність» (1911) і «Г. С. Сковорода» (1913).

⁴³⁶ ...от і мама в «Р[ідному] Кр[аї]» трохи «виправила»... — Ідеться про правки Олени Пчілки в драматичному етюді Лесі Українки «Йоганна, жінка Хусова».

⁴³⁷ Белий Андрій (справжнє прізвище Бугайов Борис Миколайович; 1880–1934) — російський письменник-символіст.

⁴³⁸ Аджемова — очевидно, пацієнтка лікаря Козловського в Оспедалетті, знайома Лесі Українки, її адресантка.

103. До М. С. Грушевського

29 квітня (12 травня) 1910 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 931).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3. С. 106–107.*

439 ...чималої драматичної поеми... — Згадується твір «У пущі».

440 ...посилати Вам оцю свою «драмишу»... — Ідеться про драматичну поему «Руфін і Прісцілла».

441 ...я ще попрошу Вас колись (напр[иклад], восени, як буду знов у Єгипті) переслати її мені назад... — Восени 1910 р. М. Грушевський нагадав Лесі Українки про її прохання, однак письменниця, зважаючи на стан свого здоров'я, відклала роботу над текстом на майбутнє (*Українка Леся. Лист до М. Грушевського від 28 жовтня (10 листопада) 1910 р.*).

442 Ферії — канікули.

443 Завтра я рушаю з Єгипту. — Ідеться про 30 квітня (13 травня) 1910 р.

104. До М. А. ОХРІМЕНКО

2 (15) травня 1910 р. Пірей

Подається за фотокопією (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1591), автограф зберігається в Музеї Лесі Українки в Ялті. Леся Українка надіслала листівку з Греції, дорогою в Одесу.

Датовано за змістом листа (адресантка виїхала з Хелуана 30 квітня (13 травня) і дві доби була в дорозі) і поштовим штемпелем — Alexandria, [1]9.V.1910; Hilwan, 20.V.1910.

Уперше уривки опубліковано у виданнях: «Народна творчість та етнографія». 1972. № 3. С. 87; Кочерга С. Іфігенія в Тавриді. Сторінки кримського літопису Лесі Українки. Сімферополь: Кримнавчпеддержвидав, 1998. С. 103.

444 Охріменко Марія Антонівна — учителька гімназії з Ялти, єгипетська знайома Лесі Українки з вілли «Континенталь», дружина С. Ф. Охріменка, мати двох учнів поетеси — Миколи й Дмитра.

Охріменко Сергій Федорович (1860–1926) — ялтинський винороб, учений, педагог, з 1890 р. головний винороб виноградарсько-виноробного дослідного та навчально-показового господарства «Магарач» (поблизу Ялти).

Охріменко Микола Сергійович (1895–1979) — український учений-винороб, викладач, продовжувач династії (упродовж батьох років працював в інституті «Магарач» (нині — Національний

інститут винограду і вина), ініціатор створення музею Лесі Українки в Ялті, автор спогадів «Моя зустріч з Лесею Українкою в Єгипті» (Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 2. К. 1956. С. 495–497), учень Лариси Квітки в Хелуані.

Охріменко Дмитро Сергійович — учень Лариси Квітки, разом із братом Миколою брав у неї уроки іноземної мови, згодом жертва червоного терору.

445 Пірей — одне з міст Греції на березі Середземного моря; нині — найбільший пасажирський порт Європи.

446 ...море и комета щадят нас. — На той час людство з тривогою очікувало наближення комети Галлея й обговорювало питання можливого кінця світу. 22 квітня (5 травня) 1910 р. о 21 годині мало відбутися її зіткнення з Землею. Це передбачення викликало в суспільстві загальну паніку: люди не виходили на роботу, будувати печери, у церквах цілодобово відбувалися богослужіння. Розмови про цю подію довго не припинялися навіть після того, як комета відлетіла на безпечну відстань від Землі.

447 Нолли — очевидно, згадується один із мешканців вілли «Континенталь», спільний знайомий Лесі Українки та М. Охріменко.

448 Будьте здоровы все трое... — Ідеться про М. А. Охріменко та її синів.

449 Хуторська Есфір Борисівна (?–1928) — лікарка-акушерка з Одеси, навесні 1910 р. працювала на віллі «Тewfik», від 1911 р. була її орендаркою; адресатка Лесі Українки.

450 З[ука] поцелуйте. — Напис олівцем нечіткий. Особу не встановлено.

105. До О. П. Косач (матері)

10 (23) червня 1910 р. Телаві

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 231).

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3. С. 55–56.

451 Сігназі (Сигнахі) — одне з найменших містечок в Грузії, провінція Кахеті.

452 Кутаїсі — другий за розміром населений пункт у Грузії (221 км від Тбілісі); нині — урядове місто (із 2012 р. у Кутаїсі розташовані уряд і парламент країни). Леся Українка з чоловіком і його родичами оселилися в Кутаїсі восени 1910 р.

453 Пришли мені «Р[ідний] Кр[ай]» з початком «Весни в Єгипті»... — Згадується №43 журналу «Рідний край», що вийшов 9 (22) травня 1910 р.

454 ...хоч одну відбитку «Йоганни». — Драматичний твір Лесі Українки «Йоганна, жінка Хусова» окремою відбиткою вийшов у Києві 1910 р.

455 Петруненко Федір Григорович (1879–1938) — український громадський діяч, письменник, приятель Лесі Українки, помічник Олени Пчілки; на той час мешкав у Києві, публікував свої поезії в часописах «Рідний край», «Молода Україна», «Рада», «Українська хата», «ЛНВ». 1914 р. повернувся в рідну Шостку, один із авторів літературно-художнього альманаху «Вперед» (Глухів, 1928), де надрукував три листи Лесі Українки, адресовані йому. 1938 р. заарештований за участь у повстанні проти більшовиків у 1918 р. За вироком «особливої трійки» 7 червня 1938 р. розстріляний. Леся Українка із симпатією ставилася до Ф. Петруненка як молодого поета, у листах часто називала Ласочкою за його готовність допомогти (імовірно, походить від «будь ласочка», «якщо Ваша ласочка» тощо).

106. До М. В. Кривинюка

24 липня (6 серпня) 1910 р. Телаві

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 84).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 579–580.

456 ...з самого мого від'їзду з Києва... — Повертаючись із Єгипту, Леся Українка заїжджала в Київ, через місяць виїхала на Кавказ (близько 25 травня (7 червня) 1910 р.).

457 ...бандерольку з 5 прим[ірниками] «Йоганни»... — Ідеться про окремі відбитки драми «Йоганна, жінка Хусова» (Київ, 1910).

458 Гаґра (раніше Гаґри) — найтепліше містечко Чорноморського узбережжя Кавказу, курорт в Абхазії.

459 Степаненко Василь Пилипович (1870-і? — поч. 1930-х) — український фольклорист, учитель за фахом, на той час керував громадською книгарнею при редакції «Киевской старины» (1899–1919); шваґро Івана Стешенка.

460 Фінк-Фіновицький Леонтій — лікар за фахом, власник київського закладу фізичних методів лікування, зокрема світлом.

461 ...не поздоровила Лілю й маму ІІ.VII... — ІІ (24) липня відзначають день пам'яті святої рівноапостольної княгині Ольги.

462 От і переїхала знов на початок листа! — Останні рядки листа дописано на його першій сторінці.

107. До О. П. Косач (сестри)

19 серпня (1 вересня) 1910 р. Телаві

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 399).

Уперше надруковано з незначним скороченням у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 316–317. Повний текст вперше опубліковано у виданні: Леся Українка. Листи: 1903–1913. К.: Комора, 2018. С. 484–486.

463 Потримай мої рукописи і наші ноти... — Згадуються рукописи й фольклорні записи пісень із голосу Лесі Українки (зроблені К. Квіткою), які подружжя перед поїздкою в Єгипет надіслало на зберігання Ользі Косач-Кривинюк.

464 Щодо істор[ичних] записок... — Ідеться про рукопис підручника «Стародавня історія східних народів», укладеного Лесею Українкою для навчання сестри Ольги впродовж 1890–1891 рр. на основі кількох іноземних джерел, зокрема книги Луї Менара «Історія давніх народів Сходу» (1882). Книга вийшла завдяки зусиллям О. Косач-Кривинюк уже після смерті упорядниці (Катеринослав, 1918).

Менар Луї-Ніколя (1822–1901) — французький поет, учений-хімік, художник, знавець античності та Стародавнього Сходу.

465 ...дякую тобі за книжку О[реста] Л[евецько]го... — Ідеться про книгу українського історика, етнографа й письменника Левицького Ореста Івановича (1848–1922), очільника Української (Всеукраїнської) академії наук (1919–1922). Імовірно, згадується окремий відбиток розвідки «Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. Архив Юго-Западной России в XVI–XVII вв. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной России в XVI–XVII вв. Издание Киевской Археографической комиссии» (Київ. 1909. Т. 3. Ч. XVIII). Інформація такого змісту могла цікавити поетесу в контексті тематики драматичної поеми «Бояриня», робота над якою тривала впродовж 27–29 квітня 1910 р., про що свідчить дата в чорновому (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 776) та чистовому (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 775) автографах.

466 ...мені на зиму знов «мандрівочка пахне»... — Цитата з української народної пісні (цикл веснянки):

А вже весна, а вже красна,
Із стріх вода капле,
Молодому козаченьку
Мандрівочка пахне.

467 Пиш мені хоч *недовгее* слово. — Ідеться про короткі листи, листівки; наказовий спосіб дієслова «пиши» вживається у властивій для епістолярію Лесі Українки формі «пиш».

108. До О. П. Косач (матері)

2 (15) вересня 1910 р. Телаві

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 232).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 581–582.*

468 ...возило міністра юстиції по Кахетії... — Ідеться про Щегловітова Івана Григоровича (1861–1918), міністра юстиції Російської імперії в 1906–1915 рр.

469 Колхіда — давньогрецька назва Західної Грузії (Егрісі), її чорноморське узбережжя; згадується в міфі про золоте руно.

470 Аргонавти — герої давньогрецької міфології, які на чолі з Ясоном, шукаючи золоте руно, першими з греків здійснили морський похід на кораблі «Арго» в Колхіду.

109. До М. В. Кривинюка

2 (15) вересня 1910 р. Телаві

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 85).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 581.*

471 ...переслати вложеного сюди листа до мамі... — Ідеться про лист Лесі Українки, написаний у цей же день, 2 (15) вересня 1910 р., й адресований О. П. Косач (матері).

472 ...так саме й про плату за «Єгип[етські] пісні»... — Згадуються «Ліричні пісні давнього Єгипту» в перекладі Лесі Українки.

110. До М. С. Грушевського

28 жовтня (10 листопада) 1910 р. Кутаїсі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 932).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3. С. 107–108.*

473 ...драму свою вже не прошу посилати мені назад...— Ідеться про драматичну поему «Руфін і Прісцілла». Надсилаючи рукопис М. Грушевському (напередодні виїзду з Єгипту), Леся Українка писала про те, що хотіла б попрацювати над текстом твору восени.

474 ...драма буде в 4-х діях.— У першодруці драматичну поему «Руфін і Прісцілла» було опубліковано без п'ятої дії. Згодом Леся Українка планувала надрукувати твір без скорочень, однак її задум за життя не було реалізовано. Уперше повний текст драми за чистовим автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 802) опубліковано у виданні: *Українка Леся. Твори: [в 7 т.]*— Київ, Харків: Книгоспілка, 1923. Т. 4. С. 33–207.

111. До М. В. КРИВИНЮКА

28 жовтня (10 листопада) 1910 р. Кутаїсі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 90).

Датовано за змістом і на підставі датування листа Лесі Українки до М. Грушевського від 28 жовтня (10 листопада) 1910 р., очевидно, написаного в той самий день.

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 669–670.*

475 ...збірка Грушевського, не професора, а иншого...— Ідеться про українського краєзнавця й етнографа, священника Грушевського Марка Федоровича (1865–1938) і його збірник «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу: матеріали з полудневої Київщини» («Матеріали до українсько-руської етнології». Т. 8. 1906; Т. 9. 1907).

112. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

30 жовтня (12 листопада) 1910 р. Кутаїсі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 233).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3. С. 56–58.*

476 Кутаїс, Тіфлісская ул[ица]...— Нині вул. Цариці Тамари (Кутаїсі).

477 ...призволення допомогти мені сей рік при ліченні. — Ідеться про фінансове питання: для чергової поїздки в Єгипет Лесі Українці бракувало коштів, 500 рублів запропонувала дати доньці О. П. Косач.

478 ...лічать Фінковим способом... — Згадується метод київського лікаря Л. Фінка-Фіновицького — лікування нирок світлом.

113. До О. П. Косач (сестри)

12, 15 (25, 28) листопада 1910 р. Кутаїсі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 400).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 582–586.

479 ...хоч мені і не дають домашні... — Тобто К. Квітка та Ф. С. Карпова.

480 ...лікарь назвав гострим катаром... — Імовірно, ідеться про кутаїського лікаря Назарішвілі Дмитра Олександровича (1854–1928), видавця газети «Шрома» («Праця»), засновника Товариства лікарів і натуралістів Західної Грузії. Крім того, восени 1910 р. поетеса консультувалась у знаного тоді грузинського знавця методик лікування туберкульозу Гокіелі Габрієля (Габо).

481 ...з них 2 хронічно слабі... — Тобто Лариса та Климент Квітки.

482 Ал[ександр] Ант[онович] — О. А. Карпов.

483 Я бачила три осени в Ялті... — Ідеться про 1897 та 1907–1908 рр.

484 ...річка і околиці навіть дуже гарні. — Місто Кутаїсі розташоване на річці Ріоні.

485 ...вирвешся від своїх обов'язків на відпочинок... — Очевидно, згадуються професійні обов'язки Ольги Косач-Кривинюк, яка працювала земською патронажною лікаркою для дітей-сиріт.

486 Щодо «Історії» моєї... — Тобто «Стародавньої історії східних народів».

487 ...чи не прийняла б ти до себе і наш так званий «архів»... — Згаданий архів зберігався в О. Косач-Кривинюк до червня 1941 р., коли перші німецькі авіанальоти на Київ змусили сестру Лесі Українки подбати про цілісність зібрання рукописів письменниці. Матеріали було передано у Відділ рукописів Інституту мови і літератури АН УРСР (нині — Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України), де вони зберігаються й нині.

- 488 Номади — кочівники.
- 489 Завазadlo — чемодан, валіза.
- 490 Краще вишивай свою колекцію... — Ідеться про унікальні за розмаїттям, багатством і технікою (вирізування й настилення) узори (рукави, полики, поперечні лиштва на суцільних рукавах жіночих сорочок, коміри, пазухи чоловічих сорочок), які Ольга Косач-Кривинюк на той час готувала до виставки. Згодом вони лягли в основу видання «Українські народні узори з Київщини, Полтавщини і Катеринославщини / Зібрала й до друку впорядкувала Ольга Кривинюк» (Київ, 1928).
- 491 ...поки мене сподіваний критичний період... — На той час Оксана Косач чекала дитину: 17 (30) березня 1911 р. в Лесі Українки народилася племінниця — Шимановська (в одруженні Гааб) Оксана Антонівна (1911–1998).
- 492 ...Тосіними інтересами. — Ідеться про Антона Шимановського, чоловіка Оксани Косач.

1911

114. До О. П. Косач (матері)

22 грудня 1910 р. (4 січня 1911 р.). Кутаїсі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 234).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 3. С. 58–59.

115. До М. В. Кривинюка

22 грудня 1910 р. (4 січня 1911 р.). Кутаїсі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 86).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Збір. творів у 12 т.* Т. 12. С. 328.

- 493 ...пишу Лілі на адресу Дорошенка... — Навесні 1909 р. Д. І. Дорошенко переїхав до Катеринослава, де отримав посаду викладача в комерційному училищі. Згодом він заснував у місті «Прогресиві», активним членом якої стала О. Косач-Кривинюк. Іноді Леся Українка, не маючи довго відомостей про місце проживання сестри, надсилала їй листи на катеринославську адресу

Д. Дорошенка. У тексті йдеться про лист Лесі Українки до Ольги Косач (сестри) від 26.12.1910 (8.01.1911).

494 Оце на свята 2½ тижні перериву буде... — Згадуються різдвяні свята.

116. До О. П. Косач (сестри)

26 грудня 1910 р. (8 січня 1911 р.). Кутаїсі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 401).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 329–331.

495 Д[митро] Ів[анович] — Д. І. Дорошенко.

496 ...київське світолічення... — Тобто лікування нирок світлом методом Л. Фінка-Фіновицького.

497 ...може, й сама перепису історію до друку... — Згадується «Стародавня історія східних народів».

117. До О. П. Косач (сестри)

9 (22) січня 1911 р. Кутаїсі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 402).

Уперше надруковано з незначним скороченням у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 331–332. Повний текст вперше опубліковано у виданні: Леся Українка. Листи: 1903–1913. К.: Комора, 2018. С. 503–504.

498 ...по Кл[ьони]ній телегр[а]мі... — К. Квітка надіслав О. Косач-Кривинюк телеграму із проханням супроводжувати Лесю Українку в Єгипет у зв'язку з погіршенням стану її здоров'я (йому для цього не надали відпустки), однак сестра Ольга не змогла приїхати (не відпустили з роботи). Згодом про той період свого життя Лариса Квітка писала: «Сеї осені мені було дуже зле, а на Новий рік мій чоловік вже було оплакав мене...» (див.: Українка Леся. Лист до О. Кобилянської від 11 (24) лютого 1911 р.).

499 Галата — північне передмістя Константинополя (нині — діловий і торговельний район Стамбула).

118. До О. П. Косач (матері)

21 січня (3 лютого) 1911 р. Стамбул

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 235). Лист написано на бланку готелю «Khedivial-Palace-Hotel».

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 586–587.*

500 Стамбул—до 1930 р. неофіційна назва Константинополя; нині одне з найбільших міст Туреччини, економічний, історичний і культурний центр країни.

501 ...10 днів розирепоганої їзди. — Леся Українка виїхала з Бату-мі на маленькому, урядженому по-літньому італійському пароплаві 14 (27) січня 1911 р., у період великих штормів на Чорному морі. Дорогою, із 15 до 21 січня 1911 р., вона «5 віршів написала за-кляклою від морозу рукою в книжечці для записування видатків» (див.: *Українка Леся. Лист до Н. Кибальчич від 1 (14) березня 1911 р.*). Поетеса цей цикл опублікувала під назвою «З подорожньої книжки» (ЛНВ. 1911. Т. 54. Кн. 5. С. 193–196).

502 ...дуже добрим румунським пароходом (я його знаю)... — Імовірно, згадується румунський пароплав «Romania», на якому Леся Українка прямувала в Єгипет у листопаді 1909 р.

503 Мих[айла] Вас[ильовича] вітаю. — Тобто М. В. Кривинюка.

119. До О. П. Косач (сестри)

21 січня (3 лютого) 1911 р. Стамбул

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 403).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т. Т. 12. С. 333.*

120. До О. П. Косач (матері)

25 січня (7 лютого) 1911 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 236).

Рік встановлено за поштовим штампелем — Каїр, 8.ІІ.1911.

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3. С. 59.*

121. До О. П. Косач (сестри)

25 січня (7 лютого) 1911 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 404).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т. Т. 12. С. 334–335.*

504 Привіт Дмитр[ові] Ів[ановичу]. — Згадується Д. І. Дорошенко.

122. До І. Я. Горбачевського

2 (15) лютого 1911 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф.2. Од. зб.1581). У листі дописка, зроблена рукою Й. І. Білінського: «J. Bilinski zasilaє пану Радцю і його родині найщирішім поздоровлення».

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т.12. С.478.

505 Heloian.Villa Tewfik. — Лариса Квітка перейшла жити на віллу «Tewfik», шукаючи для себе більш вигідні побутові умови, зокрема помешкання на першому поверсі (див.: Українка Леся. Лист до О. П. Косач (сестри) від 18 лютого (3 березня) 1911 р.).

506 Поздоровляємо Вас із родиною... — Можливо, ідеться про привітання з нагоди номінування І. Горбачевського на здобуття Нобелівської премії з фізіології та медицини (1911).

123. До О. Ю. Кобилянської

11 (24) лютого 1911 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф.14. Од. зб.922).

Датовано Лесею Українкою за григоріанським календарем, про що свідчить поштовий штампель (Hilwan, 24.II.1911). У 12-томному виданні 1975–1979 рр., очевидно, помилково лист датовано 24 лютого (6 березня) 1911 р. (Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т.12. С.338) та 24 лютого (9 березня) 1911 р. (Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т.12. С.557).

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 1. Київ, 1954. С.184 (далі посилання на це видання подано за формою: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип.1).

507 Я так винна проти Вас за своє мовчання... — Попередній лист Лесі Українки до О. Кобилянської (із тих, що збереглися) надіслано 25 вересня (8 жовтня) 1906 р.

508 Через люде знаю, що й Ви нездорові... — Після лівобічного паралічу О. Кобилянська хворіла на серцеву недугу.

124. До К. В. Квітки

14 (27) лютого 1911 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф.2. Од. зб.59). На листівці поштовий штампель — Каїр, 28.II.[19]11.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 335.

125. До О. П. Косач (матері)

15 (28) лютого 1911 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 237).

Уперше надруковано зі скороченням у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 335–338. Повний текст уперше опубліковано у виданні: Леся Українка. Листи: 1903–1913. К.: Комора, 2018. С. 509–511.

509 Тесленко-Приходько Юрій Петрович (1884–1944) — двоюрідний брат Лесі Українки, син тітки Єлі (Олени Антонівни Тесленко-Приходько); на той час навчався в Мюнхенській політехніці.

510 ...чи може він прийняти мене на лічення... — Л. Фінк-Фіновицький, переглянувши аналізи Лесі Українки, зроблені в Хелуані, визнав їх ненадійними. Згодом письменниця за його ж порадою відмовилася від думки лікуватися світлом.

126. До О. П. Косач (сестри)

18 лютого (3 березня) 1911 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 405).

Датовано Лесею Українкою за григоріанським календарем, про що свідчить зміст листа («мені зробили недавно аналіз»; очевидно, ідеться про аналіз від 10 (23).II.1911 р., результати якого донька надіслала матері в листі від 15 (28).II.1911). У 12-томному зібранні 1975–1979 рр. лист датовано 3 (16) березня 1911 р. (див.: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 340; 558.); у виданні О. Косач-Кривинюк — 18 лютого (3 березня) 1911 р. (див.: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 843).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 587–588.

511 Я отримала твою картку, а через день і рукопис. — Ідеться про рукопис «Стародавньої історії східних народів».

512 Масперо Ґастон Каміль Шарль (1846–1916) — французький єгиптолог, археолог, автор низки ґрунтовних праць зі стародавньої історії народів Сходу.

513 ...мою нову драму... — Згадується «Руфін і Прісцілла».

127. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

24 лютого (9 березня) 1911 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 238). Очевидно, до листа було додано автограф поезії «На роковини».

Датування за юліанським календарем уточнено й виправлено (в автографі: 27.II (9.III) 1911 р.). Очевидно, помилку доручено під час підрахунку дати за старим стилем.

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3. С. 59–61.

514 Щодо вірша... — Ідеться про поезію «На роковини» (1911), присвячену пам'яті Т. Шевченка (50-й річниці з дня смерті) й написану на замовлення редакції часопису «Рідний край» 23 лютого (8 березня) 1911 р. («Рідний край». 1911. № 9–10. С. 3).

515 ...з нагоди юбілею Гоголя... — 1909 р. українська громадськість широко відзначала 100-літній ювілей із дня народження М. В. Гоголя (1809–1852). Уже на той час розгорнулася полеміка навколо національної ідентичності письменника, послідовно наголошувалася роль М. Гоголя як класика російської літератури й виразника російського національного духу.

516 Тарноградський Валер'ян Петрович (1880–1945) — український письменник, поет-лірик, журналіст, педагог.

128. До М. М. СОБІНЕВСЬКОЇ

Березень 1911 р. Хелуан

Подається за автографом, що зберігається в Музеї Лесі Українки Волинського національного університету імені Лесі Українки (Інв. № ОФ-999).

Датовано орієнтовно — за змістом листа («спочатку лень одолевала, а тепер вот починає одолевать жара, которая если затянется, то я сбегу отсюда»).

Уперше надруковано у виданні: «Слово і час». 2008. № 1. С. 72–73.

517 Целую крепко тебя и тетю. — Ідеться про адресатку та Ф. С. Карпову, яку М. Собіневська називала «тетя Фаня».

129. До Н. К. КИВАЛЬЧИЧ

1 (14) березня 1911 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 941).

Датовано Лесею Українкою за григоріанським календарем, про що свідчить зміст листа (згадка про недавно написаний твір «з патріотичного обов'язку» та уремичний напад після ходіння сходами). У 12-томному зібранні 1975–1979 рр. датовано 14 (27) березня 1911 р. (див.: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 342; 558.); у виданні О. Косач-Кривинюк — 1 (14) березня 1911 р. (див.: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 844).

518 ...знічев'я я хоч 5 віршів написала... — Ідеться про 5 поезій циклу «З подорожньої книжки» («Pontos Acheinos» («Непривітне море»), «У тумані», «На стоянці», «Мрії в бурю», «Земля! земля!»), написаних Лесею Українкою дорогою в Єгипет протягом 15–21 січня (28 січня — 3 лютого) 1911 р. й опублікованих через кілька місяців у журналі «ЛНВ». До циклу увійшов також вірш «Епілог», написаний, очевидно, зразу після приїзду поетеси в Хелуан.

519 ...тільки «з патріотичного обов'язку»... — Очевидно, згадується вірш «На роковини», написаний за кілька днів до того для журналу «Рідний край».

130. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

17 (30) березня 1911 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 406).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 343–344.

131. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

20 березня (2 квітня) 1911 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 407).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 344.

520 Мені таки хотілось би «просвітитись»... — Ідеться про метод лікування світлом Л. Фінка-Фіновицького. Л. Квітка листовно консультувалася щодо цього питання з берлінським лікарем Дж. Ізраелем.

521 ...та вже «нехай німець скаже». — Парафраза з послання Т. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм...» (1845):

...«Добре, брате,
Що ж ти таке?»
«Нехай скаже
Німець. Ми не знаєм».

132. До Ф. С. КАРПОВОЇ

27 березня (9 квітня) 1911 р. Хелуан

Подається за автографом, що зберігається в Музеї Лесі Українки Волинського національного університету імені Лесі Українки (Інв. № ОФ-1000).

Рік встановлено за змістом листа. Датовано Лесею Українкою за юліанським календарем, про що свідчить зміст («Вероятно, эта открытка получится на Светлый Праздник, а потому — Христос Воскрес!»; Великдень 1911 р. святкували 10 (23) квітня, лист із Хелуана в Кутаїсі йшов два тижні).

Уперше надруковано у виданні: «Слово і час». 2008. №1. С. 73.

133. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

27 березня (9 квітня) 1911 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 409).

Уперше з незначним скороченням надруковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 344–347. Повний текст уперше опубліковано у виданні: Леся Українка. Листи: 1903–1913. К.: Комора, 2018. С. 519–522.

522 ...зуболіваннями над своїм чоловіком... — Згадується О. А. Карпов, який тоді жив і працював у Києві.

523 В Одесі пробуду скільки день... — 1911 р. Леся Українка зупинялась в Одесі в помешканні Комарових (нині вул. Жуковського, 27).

524 Інтерстиціальний (від лат. віддаль, проміжок) — проміжний.

525 Хотілось би знати, як там з нею. — Косачі з дня на день чекали звістки про пологи Оксани й народження її дитини.

526 ...відмовилась від посади, до якої призволяв Русінов. — На той час Ізидора Косач закінчила навчання в Київському політехнічному інституті, відбула обов'язкову практику в лабораторії хліборобства й склала державні іспити.

Русінов — очевидно, знайомий Косачів; особу не встановлено.

134. До О. П. Косач (сестри)

7 (20) квітня 1911 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 408).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 590–591.

527 Баден-Баден—найбільший бальнеологічний і кліматичний курорт Західної Європи з м'яким і помірно вологим кліматом, місто в Німеччині.

528 Шварцвальд (Чорний ліс)—гірський масив на південному заході Німеччини, укритий переважно густим хвойним або буковим лісом; центр туризму, багатий на мінеральні джерела.

529 Брат моєї тутешньої хазяйки...—Очевидно, ідеться про брата Е. Б. Хуторської—Віктора Борисовича.

530 Фінзенова система, метод розсіяного світла Штребеля—найновіші на той час методики лікування, назви походять від прізвищ розробників.

135. До О. П. Косач (сестри)

3 (16) травня 1911 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 410).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 349–350.

531 Дейч Йосип Якович (1857–1928)—український лікар-фізіотерапевт, доктор медицини (1891), голова фізіотерапевтичної секції Київського єдиного науково-медичного товариства, засновник Київської водолікарні (вул. Михайлівська, 22-А); батько Дейча Олександра Йосиповича (1893–1972)—мистецтвознавця, критика, мемуариста, письменника, перекладача.

532 ...з від'їздом Дори до Фастова...—Ізидора Косач тимчасово влаштувалася на посаду помічника повітового агронома у Фастові (Васильківський повіт, Київщина).

136. До О. П. Косач (матері)

8 (21) травня 1911 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 242).

Рік і місяць встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 350.

533 Така маленька авантюра...—8 (21) травня 1911 р. Леся Українка пізно ввечері проводжала матір, яка від'їжджала до Гадяча.

137. До Ф. М. Колесси

12 (25) травня 1911 р. Київ

Подається за автографом (Іл. Ф. 2. Од. зб. 948).

Датовано Лесею Українкою за григоріанським календарем, про що свідчить зміст. У 12-томному виданні 1975–1979 рр. лист, написаний у Києві, датовано 25 травня (7 червня) 1911 р. (Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 350; 559), на той час письменниця вже виїхала з Києва на Кавказ (див.: Українка Леся. Лист до Ю. Тищенка від 18 (31) травня 1911 р.).

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. До 75-річчя з дня народження: Збірник. Львів: Видання Львівського державного університету, 1946. С. 55.

534 ...за надіслану книжку «Дум». — Ідеться про видання «Мелодії українських народних дум. Серія 1. Списав на фонограф і зредагував Філярет Колесса («Матеріали до української етнології»). Т. 13. Львів, 1910).

535 «Наша пісня, наша дума не вмере, не загине!»—Парафраза із послання Т. Шевченка «До Основ'яненка» (1839):

Наша дума, наша пісня
Не вмере, не загине...
От де, люде, наша слава,
Слава України!

536 Прийміть найщирші привітання від нас обох.—Тобто від Лесі Українки та К. Квітки.

138. До Ю. П. Тищенка

18 (31) травня 1911 р. Київ

Подається за автографом, що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (Ф. 4028. Оп. 1. Од. зб. 3. Арк. 28–29).

Уперше надруковано у виданні: «Слово і час». 1991. № 2. С. 16.

537 ...за надруковані у «Л[ітературно]-Н[ауковому] Вістнику» твори... — Очевидно, ідеться про цикл поезій «З подорожньої книжки».

538 ...якщо там справді треба і можливо щось переробити... — На той час працівники редакції С. Веселовський та Ю. Тищенко були обвинуваченими у справі друку драматичної поеми Лесі Українки «На полі крові» («ЛНВ». 1910. Т. 52. Кн. 12. С. 433–448). Постановою Київського тимчасового комітету в справах друку від 5 (18) січня 1911 р. на книгу, у якій опубліковано твір, була накладена заборона (див.: *Леся Українка. Документи і матеріали. 1871–1970.* Київ: Наукова думка, 1971. С. 217–219). Очевидно, аби уникнути в майбутньому таких неприємностей, редакція «ЛНВ» вимагала від Лесі Українки внести деякі зміни в текст драматичної поеми «Руфін і Прісцилла». Запропоновані зміни руйнували задум авторки.

539 ...справи про те видання драм[атичних] поем... — Напередодні Ю. Тищенко як директор видавничого товариства «Дзвін» звернувся до Лесі Українки з пропозицією опублікувати зібрання її драматичних творів. Задум було реалізовано. У видання «Леся Українка. Твори. Кн. 1» (Київ, 1911) увійшли: «Вавилонський полон», «На руїнах», «Три хвилини», «В дому роботи, в країні неволи», «Йоганна, жінка Хусова», «Над морем», «Приязнь», «Розмова».

139. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

26 травня (8 червня) 1911 р. Одеса

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 239). Лист адресатці було передано через М. П. Левицького.

Датовано за змістом листа на підставі згадки про виїзд Лесі Українки з Одеси на Кавказ (26 травня (8 червня) 1911 р.).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження.* Вип. 3. С. 61.

540 ...те єгипетське перо, що я була не довезла. — Ідеться про єгипетський подарунок матері, Леся Українка забула його серед своїх речей, які тимчасово залишала в Комарових, коли виїжджала з Одеси до Києва.

541 Кутаис, Козаковская ул[ица], дом Козаковой — адреса нового помешкання Квіток у Кутаїсі (нині — вул. Міхі Цхакая, 9).

542 Васильєв — судовий урядовець у Кутаїсі, колега К. Квітки.

140. До О. П. Косач (сестри)

27 травня (9 червня) 1911 р. Севастополь

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 411).

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 352.

543 Се вже остатня «одкритка», потім все «закритки» будуть... — Леся Українка застерігала своїх адресатів, щоб не писали їй «одкритки», поетесі були відомі факти, коли на пошті Кутаїсі їх читали вголос.

544 ...крім старих К[омарових]... — Ідеться про М. Ф. Комарова та його дружину — Комарову (з дому Грабовську) Любов Болеславівну (1854–1924).

141. До О. Ю. Кобилянської

27 травня (9 червня) 1911 р. Севастополь

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 923).

Уперше надруковано у виданні: Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 1. С. 184.

545 З Лисенком я говорила. — Леся Українка мала намір створити лібрето за повістю О. Кобилянської «У неділю рано зілля копала» і просила М. Лисенка написати музику до опери. Задум поетеси не був реалізований.

142. До О. П. Косач (сестри)

7 (20) червня 1911 р. Кутаїсі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 412).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 593–594.

546 З переїздом у «Грузинські Атени» (Хоні)... — Ідеться про Хоні — містечко в Грузії з м'яким і вологим кліматом (25 км від Кутаїсі).

547 ...коли не лічити школи Лисенка торік... — 18 (31) травня 1910 р. Леся Українка відвідала Музично-драматичну школу Миколи Лисенка (вул. Велика Підвальна, 15; нині — Ярославів Вал), учні якої здійснили постановку її драматичних сцен «Іфігенія в Тавриді» та «Саул».

548 ...заїзжа трупа рос[ійська]... — На той час у Кутаїсі гастролював Пересувний театр Гайдебурова Павла Павловича (1877–1960).

549 ...ставила «Антиґону» Софокла... — Ідеться про один із улюблених творів Лесі Українки — трагедію «Антигона» давньогрецького драматурга Софокла (близько 496–406 до н. е.). Постановка в Кутаїсі відбулася 6 (19) червня 1911 р. (переклад Д. Мережковського, музика Ф. Шопена).

Мережковський Дмитро Сергійович (1865–1941) — російський письменник, перекладач, літературний критик.

Шопен Фрідерик Франсуа (Францишек) (1810–1849) — польський композитор і піаніст, один із улюблених композиторів Лесі Українки.

550 ...посилай меншими ратами. — Тобто меншими частинами через певні відрізки даного строку.

551 А тьотінька-малютка як мається? — Очевидно, ідеться про дитину — донечку Оксани Косач і Антона Шимановського.

552 Як все-таки славно, що ми побачились... — У травні 1911 р. О. Косач-Кривинюк приїжджала з Лоцманської Кам'янки в Київ, щоб побачитись із старшою сестрою перед її від'їздом на Кавказ.

143. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

7 (20) червня 1911 р. Кутаїсі

Подається за автографом (Іл. Ф. 2. Од. зб. 240).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 592–593.

553 ...за прислану статтю Ернста... — Ідеться про статтю Ернста «Суспільні вимоги й поезія» («Діло». 1911. №№ 43–48). Інших відомостей про публікацію знайти не вдалося.

554 ...з огляду на просьбу Мих[айла] Серг[ійовича]. — Тобто М. С. Грушевського.

555 Кримськ[ий] щось не присилає даного йому клаптя... — Ідеться про уривок із драматичної поеми «Руфін і Присцілла», який Леся Українка надіслала А. Кримському як фахівцеві з історії Риму першої доби християнства й отримала назад лише 9 (22) жовтня 1911 р. (див.: Українка Леся. Лист до А. Кримського від 14 (27) жовтня 1911 р.).

556 ...те число «Мол[одої] Укр[аїни]», де казка Гоголя... — К. Квітка у спогадах «На роковини смерті» 1914 р. писав: «Щиру, по-дитячому щиру радість викликала казка Михайла Гоголя [пропуск

в автографі], уміщена в “Молодій Україні”. Вбачала у Гоголеві великий таланти, дуже бажала, щоб він іще писав, особливо казки...» (чорновий автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1184).

Гоголь Михайло Венедиктович (1880–1921) — український письменник із Полтавщини; від 1908 р. друкував оповідання та дитячі казки в журналах «Рідний край», «Молода Україна». На той час працював у Києві, на Південно-Західній залізниці.

144. До О. П. Косач (матері)

3 (16) липня 1911 р. Кутаїсі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 241).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 594–595.

557 ...рахунки з Степ[аненком] за півріччя... — Ідеться про реалізацію книг Лесі Українки в книгарні при редакції «Киевской старины».

558 Взятась я до нової уліти... — Згадується драма-феєрія «Лісова пісня» (1911), написання якої тривало 10–12 днів (див.: Українка Леся. Лист до О. П. Косач (сестри) від 29 липня (11 серпня) 1911 р.) і, згідно з чорновим автографом, було завершено 25 липня 1911 р. (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 788).

559 Так се ж «ласочка» може. — Тобто Ф. Петруненко.

145. До Ф. Г. Петруненка

Між 3–25 липня (16 липня — 7 серпня) 1911 р. Кутаїсі

Подається за першодруком: Листи Лесі Українки [подав Ф. Петруненко]. Вперед. Літературно-художній альманах Глухівської округової федерації письменників. Збірник 1. Глухів. 1928. С. 148–150. Автографи листів Лесі Українки до Ф. Петруненка не збереглися. Початок тексту листа втрачено.

Датовано орієнтовно — за змістом листа на підставі згадки про початок роботи над драмою-феєрією «Лісова пісня» («дещо нове почала»), а також повторення інформації про відсутність листів від О. П. Косач (матері) («З самого від'їзду не маю від мами ні слова») (див. у попередньому листі: Українка Леся. Лист до О. П. Косач (матері) від 3 (16) липня 1911 р.).

560 А що робиться з Вашим збірником віршів? — Упродовж 1908–1914 рр. Ф. Петруненко опублікував близько 60 віршів, окремою збіркою його поезії не вийшли.

561 ...*дещо старе підкінчила...*— Згадується поема «Віла-посестра». Серед дослідників немає єдності щодо датування початку роботи над твором. У 5-томному виданні 1951–1956 рр. упорядники вказували на 1901 р., позаяк початок поеми написано олівцем на папері з тими ж водяними знаками, що й усі поезії Лесі Українки з Кимполунгу (Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 1. С. 527–528). Згідно з іншою версією, авторка почала писати «Вілу-посестру» 1898 р. (М. Драй-Хмара, Р. Задеснянський, В. Агеєва та ін.). Уперше поему опубліковано у виданні: «ЛНВ». 1911. Т. 56. Кн. 12. С. 405–412.

562 ...*дещо нове почала...*— Очевидно, ідеться про драму-феєрію «Лісова пісня».

563 В справі «відкопування (пам'ятаєте вірші Джона Рафаеля Росетті?)...— Очевидно, ідеться про англійського поета, художника, перекладача італійського походження Росетті Данте Габріеля (1828–1882). Підкошений смертю дружини Елізабет, поет поклав у її домовину всі неопубліковані поезії, присвячені коханій. Згодом письменник, за порадою друзів, відкопав рукописи й видав їх окремою книгою.

564 ...*не знаю, чи одважусь.*— Імовірно, згадуються вірші Лесі Українки, присвячені С. Мержинському, про існування яких знав Ф. Петруненко. За життя письменниці так і не наважилася опублікувати їх.

565 Вороний Микола Кіндратович (1871–1938)— український письменник, перекладач, актор, режисер, театрознавець, викладач; член Центральної Ради, один із фундаторів Українського національного театру (1917–1918), завідувач його літературною частиною. Упродовж 1920–1926 рр. жив у Варшаві, Львові, згодом оселився в Харкові, Києві. У 1934 р. заарештований як польський шпигун. 7 червня 1938 р. розстріляний за вироком «особливої трійки».

566 Коваленко Олекса (Олександр) Кузьмич (Кузьмович) (1880–1927)— український поет, видавець, перекладач творів М. Гоголя, А. Негрі, О. Пушкіна та ін.; автор оригінальних творів за мотивами віршів зарубіжних класиків (Г. Гейне, М. Гартмана, Е. Верхарна, А. Негрі тощо).

567 Верлен Поль Марі (1844–1896)— французький поет-символіст. На той час Леся Українка, яка захоплювалася його поетичною майстерністю, мала намір видати окремою книгою україномовні переклади творів П. Верлена. Ця ідея не була реалізована.

568 Вергарн (Верхарн) Еміль (1855–1916)— бельгійський поет, драматург, критик; адвокат за фахом.

569 Струве Петро Бернгардович (1870–1944) — російський громадсько-політичний діяч, економіст, публіцист, історик, філософ.

570 ...в статті Струве «На разные темы»... — Струве П. в «Русской мысли» вів постійну рубрику «На разные темы», де в основному публікував дискусійні статті, спрямовані проти опонентів видання. У січні 1911 р. в журналі було надруковано допис В. Жаботинського «Єврейство і його настрої», на який відразу відреагували в «Русской мысли», у цьому ж номері опублікувавши статтю-«відповідь» П. Струве під назвою «Що ж таке Росія?» Обидві публікації порушували надскладне національне питання.

У статті П. Струве визнавав, що національні меншини повинні мати право на використання своїх мов, однак людина може вважатися культурною тільки за умови знання російської. Наголошував, що створення середньої й вищої школи малоросійською мовою було б штучною й безпідставною розтратою сил населенням. Для нього нормальним було нерозуміння росіянином малоросійської мови, але аномалією — незнання «малоросом» мови російської. Згодом до полеміки приєднався співробітник журналу Кістяківський Богдан Олександрович (1868–1920), автор статті «До питання про самостійність української культури: лист у редакцію» підписався псевдонімом Українець («Русская мысль». 1911. № 5. С. 131–146). Тепер уже розгорілася дискусія щодо українського питання, яка тривала кілька років.

Б. Кістяківський доводив негативне ставлення як консерваторів, так і лібералів до українського руху на прикладі діяльності антиукраїнських організацій, газетної агітації, спрямованої проти «української небезпеки». Його обурювало, що прогресивне російське суспільство й преса байдужі до такої політики репресій і заборон, і дивувало, що до хору цих ворожих голосів приєднався демократ П. Струве, відмовляючи українцям у задоволенні найменших їхніх культурних прагнень. У своїй відповіді «Загально-російська культура й український партикуляризм» П. Струве висловив переконання, що поряд із загальноросійською мовою й культурою культура малоросійська є місцевою, обласною. Це становище утвердилося за нею історичним розвитком Росії і може бути змінене тільки за умови зруйнування російської державності й суспільства. Струве визнавав обґрунтованість національних протестів Польщі й Фінляндії, був готовий змиритися з наданням полякам і фінам широкої внутрішньої автономії, негативно

ставився до обмежень щодо євреїв, але не визнавав ні української нації, ні культури.

«Русская мысль» — щомісячний літературно-політичний журнал, виходив у Москві впродовж 1880–1918 рр.

571 ...уступ-відповідь В. Жаботинському... — У першодруці, очевидно, помилково двічі вказано прізвище Н. Саботинського. Ідеться про Жаботинського Володимира (Зеева-Вольфа) Євгеновича (1880–1940) — єврейського письменника, публіциста, одного з лідерів сіоністського руху, співзасновника держави Ізраїль.

572 ...з неї випливає конечність такого видання, про яке оце пишу. — У згаданій статті П. Струве наголошував, що жодна з культур у Російській імперії не може дорівнятися до російської. Леся Українка хотіла довести зворотне власними працями, зокрема й перекладами.

146. До О. П. Косач (сестри)

29 липня (11 серпня) 1911 р. Кутаїсі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 413).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 596–598.

573 ...свої київські придбання розпустила... — Очевидно, отримані в Києві гонорари.

574 ...як там у Києві старі свої справи поведуть... — Ідеться про плани Карпових.

575 ...отримала остатню порцію переписаної «Історії»... — Згадується рукопис підручника «Стародавня історія східних народів».

576 ...списалась із Петерб[урзьким] Товариством... — Ідеться про Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг для малоросійського народу (1898–1917) — перше легальне українське видавництво в Санкт-Петербурзі, засноване за ініціативи генерала Федоровського Миколи Федоровича (1837–1918), українського освітнього діяча, мецената.

577 ...дещо з давнішого підкінчила... — Згадується поема «Віла-посестра».

578 ... написала драму-поему в 3-х діях... — Уперше драматичну поему «Лісова пісня» опубліковано у виданні: «ЛНВ». 1912. Т. 57. Кн. 3. С. 401–448.

579 Як там діло з її виноградарством? — На той час Ізидора Косач мала призначення на роботу на дослідну станцію виноградарства й виноробства в Кишиневі.

580 ...треба тобі Михайла Кривинюка старшого в Катериносл[ав] залучити... — М. Кривинюк із дружиною тимчасово мешкали порізно через складність відразу обом знайти роботу за фахом в одному місті.

147. До Ю. П. Тищенка

23 серпня (5 вересня) 1911 р. Кутаїсі

Подається за автографом, що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (Ф. 4028. Оп. 1. Од. зб. 3. Арк. 30).

Уперше надруковано у виданні: «Слово і час». 1991. № 2. С. 16–17.

581 ...прислали на показ віньєту. — Ідеться про віньєтку зібрання творів Лесі Українки, підготовкою до друку якого у видавництві «Дзвін» займався Ю. Тищенко. На той час загальний титул книги вже було надруковано й змін, пропонуванних письменницею, не зробили.

Віньєтка (пох. від франц. виноград) — прикраса на фото, у книзі; невелика орнаментальна або сюжетна композиція на початку чи в кінці тексту.

582 Заголовок книжки нехай буде по-Вашому... — Тобто «Леся Українка. Твори. Кн. 1».

583 Беру своє прохання назад. — Леся Українка пропонула редакції журналу «ЛНВ» надрукувати весь наклад з її драматичною поемою «Руфін і Прісцілла» у Львові, щоб уникнути зайвих пропусків, які можуть з'явитися через надмірну увагу київської цензури. Видавництво в особі Ю. Тищенка не схвалило такої ідеї, позаяк на той час у Львові друкувалася тільки обкладинка часопису, а сам наклад — у Києві. Зрештою, у «ЛНВ» було опубліковано значно скорочений текст драми.

148. До О. П. Косач (сестри)

5 (18) вересня 1911 р. Хоні

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 414). Лист надіслано з містечка Хоні, Леся Українка з чоловіком та його названою матір'ю Ф. Карповою переїхали туди 3 (16) вересня 1911 р. Спершу родина оселилась у будинку Парцхаладзе.

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 599–600.*

584 ...книжок і паперів, а при сьому листі посилаю «накладную». — В автографі викреслено: «книжок і паперів, [сей лист я посилаю простим, а “накладную” пошлю заказним, то ти вже там навідайся на поchtі, бо я не знаю, як тобі доставляються заказні] а при сьому листі посилаю “накладную”».

585 Опаска — смужка паперу, тканини, якою перев'язують або обклеюють що-небудь; обв'язка, обклейка.

586 ...пачка з написом «покажчик (чи каталог?) укр[аїнських] перекладів з європейських літератур»... — Ідеться про каталог українських перекладів кращих творів світової літератури. Леся Українка уклала його від 1901 р., тоді ж зверталася до І. Франка із пропозицією співпраці й подальшого видання покажчика у Львові.

587 ...Кльонин збірничок пісень (друкований)... — Можливо, ідеться про «Збірник українських пісень з нотами», укладений К. Квіткою (Київ, 1902).

149. До О. П. Косач (сестри)

5 (18) вересня 1911 р. Хоні

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 415).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т. Т. 12. С. 361–362.*

588 Щодо «Історії», то я нічого не маю проти Галичини... — Ідеться про видання підручника «Стародавня історія східних народів». Очевидно, О. Косач-Кривинюк пропонувала надрукувати книгу в Галичині.

150. До Ю. П. Тищенка

15 (28) вересня 1911 р. Хоні

Подається за автографом, що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (Ф. 4028. Оп. 1. Од. зб. 3. Арк. 48–49).

Датовано за змістом на підставі інформації з листа Лесі Українки до матері від 15 (28) вересня 1911 р. («Се я написала листа Лаврову...»).

Уперше надруковано у виданні: «Слово і час». 1991. № 2. С. 17.

589 Вельмишановний Павле Пилиповичу...— У листах Леся Українка зверталася до Ю. Тищенка як до Лаврова Павла Пилиповича (за його новим паспортом), іноді вживала його псевдонім Сірий (Ю. Сірий).

151. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

15 (28) вересня 1911 р. Хоні

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 244). У конверт було вложено також написаний напередодні лист до Ю. Тищенка від 15 (28) вересня 1911 р. для передачі адресату.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 600–601.

590 ...щоб знав, куди посилати гроші...— Тобто гонорари за збірку драматичних творів видавництва «Дзвін» і публікації в журналі «ЛНВ».

591 ...я днів 10–12 без перерви писала...— Ідеться про роботу над драмою-феєрією «Лісова пісня».

152. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

9 (22) жовтня 1911 р. Хоні

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 245).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 602–604.

592 От немцев я получил...— Ідеться про покупців торчинської земельної ділянки, яка належала Ларисі Косач-Квітці: Емке Людвіга, Прайса Готфріда, Рейхерта й Шульца Йоганів.

593 А що твоя рецензія на Єфремова...— Очевидно, згадується книга С. Єфремова «Історія українського письменства» (Київ, 1911).

594 А коли що «зовсім, як у “Шиповника”»...— Імовірно, книги згаданого петербурзького видавництва вирізнялися великою кількістю друкарських огріхів.

595 Цілую міцно тебе і Лілу з родиною. — На той час О. Косач-Кривинюк із сином Михайлом гостювали в Києві.

153. До О. П. Косач (СЕСТРИ)

13–14 (26–27) жовтня 1911 р. Хоні

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 417).

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся*. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 369–370.

596 Як писати до Дори...— Ідеться про адресу Ізидори Косач у Кишиневі, де наймолодша сестра Лесі Українки працювала тоді за фахом на дослідній станції виноградарства й виноробства.

597 ...хутко будеш бачити обох Оксан...— У родині сподівалися, що Оксана Косач-Шимановська з донькою приїдуть гостювати на зиму в Україну.

154. До А. Ю. Кримського

14 (27) жовтня 1911 р. Хоні

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 451).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: *Леся Українка*. Собр. соч. В 3 т. Т. 3. С. 338–342. Повний текст українською мовою вперше надруковано у виданні: *Леся Українка*. Листи: 1903–1913. К.: Комора, 2018. С. 550–553.

598 ...чи не трапилось якої притичини з тим клаптиком...— Згадується надісланий А. Кримському фрагмент драматичної поеми «Руфін і Прісцілла».

599 А за книжку велике спасибі...— Ідеться про авторський дарунок. Очевидно, це одна з книг А. Кримського, виданих 1911 р. у Москві, — «Арабская литература в очерках и образцах» або «История арабов и арабской литературы, светской и духовной (корана, фыкха, сунны и пр.)».

600 ...суб'єктивности Йоганни та Оксани...— А. Кримський у листі до Лесі Українки писав про автобіографічну основу жіночих образів її драматичних творів «Йоганна, жінка Хусова» (1909) та «Бояриня» (1910). На жаль, листування письменників збереглося фрагментарно, бо, як впливає з листа, А. Кримський знав зміст драматичної поеми «Бояриня» ще до її публікації («Рідний край». 1914. №1. С. 4–14; №2. С. 2–5; №3. С. 1–7; №4. С. 1–7; №5. С. 1–6; №6. С. 7–13).

601 ...тільки й є суб'єктивні нотки, що в її відношенні до учителя...— Для Лесі Українки таким учителем був М. П. Драгоманов.

602 «А все інше — література» — цитата з поезії Поля Верлена «Поетичне мистецтво» (1874).

603 Шарль Огюстен де Сент-Бев (1804–1869) — французький письменник-романтик, критик.

604 «О воля, найясніша ти в темниці» — цитата із сонета-заспіву Дж. Байрона до поеми «Шийонський в'язень» (1816), перша строфа якого стала епіграфом циклу поезій Лесі Українки «Невільничі пісні» (1895–1896):

Ти, вічний дух розкутого ума,
О Воля! найясніша ти в темниці,
Бо там в людських серцях твої світлиці,
В серцях, що полонила ти сама.

605 ...не маю ні «жовтогарячих килимів», ні «кубка з яшми»... — Леся Українка згадує інтер'єр будинку багатія Хуси — головного героя її твору «Йоганна, жінка Хусова».

606 ...коло мене немає «Хуси»... — Ідеться про деспотичну й нещирю людину, тирана; походить від імені головного героя драматичного етюдю «Йоганна, жінка Хусова».

607 ...єсть добрий та уважний друг... — Згадується К. Квітка.

608 ...щоб я могла «дочекатися того святонька»... — Парафраза з поезії С. Руданського «Наука» (1860):

Дочекався я
Свого святонька,
Виряджала в світ
Мене матінка.

609 Победоносцев Костянтин Петрович (1827–1907) — російський державний діяч, учений-правознавець, придворний наставник спадкоємців престолу Романових — майбутніх імператорів Олександра III та Миколи II; 1901 р. на Победоносцева було здійснено замах, однак усупереч невтішним прогнозам обер-прокурор Синоду (1880–1905) вижив.

610 ...найгірша помилка мого життя — се що я зросла у волинських лісах... — Ідеться про вологий клімат Волині, який негативно впливав на здоров'я Лесі Українки.

611 ...написала «драму-феєрію» на честь їм... — Тобто «Лісову пісню».

612 «Затонулий дзвін» («Затоплений дзвін», «Потоплений дзвін») (1896) — віршована драма-казка Гауптмана Гергарта Йоганна Роберта (1862–1946), німецького письменника, лауреата Нобелівської премії з літератури (1912).

155. До О. П. Косач (сестри)

27 жовтня (9 листопада) 1911 р. Хоні

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 418).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: *Леся Українка. Собр. соч. В 3 т. Т. 3. С. 342–343*. Повний текст українською мовою вперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 607–608*.

613 ...як з «Руфіном», діждатись аж до остатньої черги... — Драматична поема «Руфін і Прісцілла» більше року пролежала в редакції часопису «ЛНВ», очікуючи своєї черги на друк, й була опублікована лише наприкінці 1911 р.

614 ...їх е три, а одна велика... — Ідеться про вірш «Хвиля» («ЛНВ». 1912. Т. 57. Кн. 1. С. 4), поему «Віла-посестра», триптих «Королівна» («Рідний край». 1912. № 5. С. 5–8) та драму-феєрію «Лісова пісня» («ЛНВ». 1912. Т. 57. Кн. 3. С. 401–448).

615 ...не могу тобі послати тепер же й «Історії»... — Тобто «Стародавню історію східних народів»; на той час Леся Українка працювала з рукописом підручника, готуючи його до друку.

616 Десь у нас була книжка «*L'homme sauvage*» (забула автора)... — Ідеться про книгу французького антрополога Катрфажа Жана Луї Армана (1810–1892) «Допотопні люди і дикуни. Студії з антропології» (Париж, 1884).

156. До Ю. П. Тищенко

15 (28) листопада 1911 р. Хоні

Подається за автографом, що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (Ф. 4028. Оп. 1. Од. зб. 3. Арк. 31–32).

Уперше надруковано у виданні: «Слово і час». 1991. № 2. С. 17–18.

617 ...може, Вам треба для звідомлення спільникам... — На той час спільниками (співвласниками) видавництва «Дзвін», заснованого в липні 1907 р. в Києві письменником В. Винниченком, літературним критиком І. Личком та журналістом Прокопом Понятенком, були В. Винниченко, Ю. Тищенко (директор) та Лев Юркевич, які поновили роботу спілки в оновленому складі.

Личко Іван Дмитрович (1882–1937) — український прозаїк і драматург, літературний і театральний критик, публіцист, перекладач, лісовий інженер і агроном за фахом; у 1933 р. репресований, загинув на Соловках.

Понятенко Прокіп Дмитрович (1878–1971) — український письменник, журналіст, громадський діяч, урядовець міністерства внутрішніх справ УНР, співробітник української дипломатичної місії у Варшаві (1919–1920), в останні роки життя мешкав у Казахстані; близький приятель Симона Петлюри.

Юркевич Лев Йосипович (1883–1919) — український громадсько-політичний діяч, письменник і публіцист (псевдонім Л. Рибалка, Е. Nicolet), меценат (після смерті батька (1910) значну частину свого спадку віддав на підтримку української преси); протягом 1907–1917 рр. мешкав за кордоном, помер у Москві.

618 Петит (від фр. *petit* — маленький) — друкарський шрифт, кегль якого дорівнює 8 пунктам (близько 3 мм).

619 Дуже дякую за прислані 2 прим[ірники] книжки. — Ідеться про зібрання драматичних творів Лесі Українки, надруковане у видавництві «Дзвін».

157. До О. П. Косач (сестри)

1 (14) грудня 1911 р. Хоні

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 416).

Датування уточнено та виправлено. Про мимовільну помилку адресантки (I.X замість I.XII) свідчить зміст листа («тепер переглядаю історію (вже кончила “учитись”)), «осінь була прекрасна», «були всякі заверюхи, спізнення поїздів»). У 12-томному виданні 1975–1979 рр. лист датовано 1 (14) жовтня 1911 р. (Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 364; 562).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 601–602.

620 А може, тобі досадно було, що то не «Історія»? — Згадується рукопис підручника «Стародавня історія східних народів».

621 ...дві фотографії Оксани меншої... — Ідеться про доньку Оксани Косач і Антона Шимановського.

622 ...переслати мого листа до Паші... — Згадується Павло Шимановський.

158. До Ю. П. Тищенка

1 (14) грудня 1911 р. Хоні

Подається за автографом, що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (Ф. 4028. Оп. 1. Од. зб. 3. Арк. 33).

Уперше надруковано у виданні: «Слово і час». 1991. № 2. С. 18.

623 ...запрошення до участі в збірнику «Дзвін». — На той час В. Винниченко перебував у вимушеній еміграції, де готував до друку другий збірник видавництва «Дзвін». Задум не було реалізовано через брак коштів.

624 ...надсилаю Вам те, що трапилось у мене готового під сей час... — Леся Українка надіслала Ю. Тищенку машинописну копію одного з не надрукованих на той час віршів. Можливо, ідеться про поезію «Сон» («Тепло та ясно... Чи се Єгипет?»; Хелуан, 7 квітня 1910 р.), уперше опубліковану у виданні: Українка Леся. Неопубліковані твори. Львів: Вільна Україна, 1947. С. 66.

159. До О. П. Косач (сестри)

16 (29) грудня 1911 р. Хоні

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 419).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: Леся Українка. Собр. соч. В 3 т. Т. 3. С. 343–344. Повний текст українською мовою вперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 608–610.

625 Остатні наші два листа розминулись... — Один із листів, про які йдеться, зокрема Лесі Українки до Ольги Косач, датований 1 (14) грудня 1911 р. (у ньому поетеса цікавилася долею другої бандеролі та пояснювала, чому не писала сестрі в Київ).

626 Мені приємно, що ти бачила М[ихайла] С[ергійовича]... — Тобто М. С. Грушевського.

627 ...в них там «ящик» дуже вже «довгий». — Ідеться про те, що в «ЛНВ» рукописи довго чекали своєї черги на друк.

628 Несподіваний був для мене успіх фантастики серед аудиторії старшої родини... — Ідеться про драму-феєрію «Лісова пісня», яку було прочитано з рукопису в присутності Олени Пчілки, Л. М. Драгоманової, О. А. Тесленко-Приходько та її чоловіка, Ольги Косач і М. Кривинюка, та реакцію на твір членів родини.

629 З картинками до «Історії»... — Ідеться про ілюстрації до «Стародавньої історії східних народів».

630 ...на початку коротшої історії Груш[евсько]го... — Згадується праця М. Грушевського «Про старі часи на Україні: Коротка історія (для першого початку)» (Санкт-Петербург, 1907).

631 Чічкін Олександр Васильович (1862–1949)— підприємець, власник всеросійської молочної компанії, що володіла найсучаснішими молочними цехами в Росії та Європі.

632 ...застане тебе вже не саму, а з гостями...— Згадується М. Кривинюк, який збирався їхати на свята до Лоцманської Кам'янки.

1912

160. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

20 грудня 1911 р. (2 січня 1912 р.). Хоні

Подається за першодруком: «Червоний шлях». 1923. № 8. С. 241–243. Автограф нині не відомий.

633 ...дуже втішив мене і сам собою, і своїми прилогами. — Олена Пчілка у згаданому листі надіслала доньці вирізку з газети зі статтею С. Русової «Новости украинской литературы» («Киевская мысль». 1911. № 280. 10 (23) жовтня. С. 2), у якій був схвальний відгук на нову збірку «Леся Українка. Твори. Кн. 1».

Русова (з дому Ліндфорс) Софія Федорівна (1856–1940)— українська педагогиня, письменниця, літературна критикиня, мемуаристка, співредакторка першого україномовного педагогічного часопису «Світло» (1910–1914); згодом членка Центральної Ради, очільниця департаменту дошкільної та позашкільної освіти за часів гетьманату. Рятуючись від переслідувань із боку більшовиків, 1920 р. перетнула кордон, прямуючи до Львова, потім мешкала у Празі.

634 ...читає мої, мовляла п[ані] Русова, «ковані» речі...— У згаданому відгуку С. Русова, аналізуючи мову творів Лесі Українки, між іншим писала: «Иногда только художественному впечатлению вредит некоторая кованность языка или, вернее, — отдельных выражений» (див.: там само).

635 ...усніх «Лісової пісні» серед вас...— Тобто серед членів родини, які одними з перших читали «Лісову пісню», ще з рукопису авторки.

636 Щодо імпульса від М. Гоголя...— Імовірно, ідеться про казки Михайла Гоголя, які подобалися Лесі Українці. Науковці також не виключають можливості того, що питання Олени Пчілки могло бути пов'язано з постаттю Миколи Гоголя. Наприклад,

Р. Задеснянський, цитуючи лист Лариси Квітки до матері від 20 грудня (2 січня) 1911 р. у книзі «Леся Українка», щодо ймовірного «імпульса» від Миколи Гоголя писав: «Не маємо причин не вірити поетці і мусимо прийняти, що таки так, як Гоголь, перебуваючи на чужині в Московщині, затужив за рідним [краєм] і написав свої «Вечорі на хуторі», використавши перекази і етнографічні особливості Лівобережжя, так і Л[еся] Українка віддала належне рідним лісам, віруванням і особливостям українського Полісся» (див.: Задеснянський Р. Леся Українка. [Б. м.]: Вид-во «Українська Критична Думка», 1945. С. 98).

637 Жабориця (нині — мікрорайон Заріччя, що входить до складу м. Баранівка Житомирської обл.) — село Звягельського повіту Волинської губ., де влітку 1876 р. відпочивала Леся Українка з матір'ю та братом Михайлом.

638 Нечимне (Нечімне, Нечімнее, Нечімле) — урочище із озером за 8 км від села Скулина на Волині (нині — заказник державного значення (Ковельський р-н, Волинська обл.)); улітку 1884 р. Олена Пчілка з Михайлом, Лесею й Ольгою перебували в урочищі протягом трьох днів, гостюючи в місцевого жителя — дядька Лева.

639 Бас Лев (по-вуличному Левко Кукоха, дядько Лев) — мешканець села Скулин на Волині, батько двох служниць Косачів — Олександри та Лукії.

640 «Королівна» — поема Лесі Українки, написана 20 червня 1901 р. у Кимполунзі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 730), твір уперше опубліковано в журналі «Рідний край».

641 ...для того й точна дата стоїть під віршиком... — Згідно з автографом, поезію «Хвиля» написано 8 липня 1908 р. в Євпаторії (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 719).

642 Інші дві речі... — Ідеться про «Вілу-посестру» й «Лісову пісню».

643 «Музині химери (гумореска)» (1909) — поезія Лесі Українки (перша публікація: «Вітчизна». 1946. № 2. С. 28).

644 ... і так же взяла від тебе гроші на «Єгипет»... — Тобто на подорож у Єгипет і проживання там.

645 Що ти мене «не просиш»... — Ідеться про журнал «Рідний край» і запрошення до співпраці в ньому.

646 ...від Гр[ушевського] виразних запросин ждала... — Згадується «ЛНВ», редакція якого 1907 р. перемістилась зі Львова до Києва.

647 ...напишу Ласочці про те, що хочу просити тебе дати, а її прислати. — Ідеться про книги, перелік яких Леся Українка подає в листі до Ф. Петруненка від 22 грудня 1911 р. (4 січня 1912 р.).

648 Коли і як думає Наташа видавати свій збірник? — Згадується дружина Миколи Косача — Наталія, яка мала намір видати збірник колодяженських пісень. Задум реалізовано не було.

649 Юрчик — Юрій Косач, син Миколи.

650 «Ничего, ничего, молчание...» — Цитата з повісті М. Гоголя «Записки сумасшедшего» (1834). Леся Українка часто вживала її в листах, пишучи про свої або чужі плани на майбутнє.

651 ...хоч канав та пансіонів позбудемось. — Проживання в Хоні мало кілька істотних недоліків, вони були пов'язані з можливими проблемами зі здоров'ям членів родини (у містечку було багато канав, де розводилися комарі, що переносили малярію) та додатковими фінансовими витратами (М. Собіневська жила в пансіоні в Кутаїсі, плата за який лягла на плечі подружжя Квіток).

161. До Ф. Г. ПЕТРУНЕНКА

22 грудня 1911 р. (4 січня 1912 р.). Хоні

Подається за першодруком: *Листи Лесі Українки* [подав Ф. Петруненко]. Вперед. Літературно-художній альманах Глухівської округової федерації письменників. Збірник І. Глухів. 1928. С. 145–148. Автографи листів Лесі Українки до Ф. Петруненка не збереглися.

652 ...до мого проекту про ті переклади... — Ідеться про україномовну збірку творів П. Верлена й Е. Верхарна, яку Леся Українка мала намір видати, включивши до неї переклади М. Вороного та О. Коваленка.

653 «Етнографічний збірник» (1895–1929) — серійне видання НТШ у Львові.

654 ...«Етнографічний збірник», т. VII[I], «Галицькі народні новели». — Згадується видання: «Етнографічний збірник». 1900. Т. 8. Галицько-руські новели. Зібрав Осип Роздольський.

655 Той же збірник т. XII — XIII, «Галицько-руські народні легенди». — Тобто видання: «Етнографічний збірник». 1902. Т. 12–13. Галицько-руські народні легенди. Зібрав Володимир Гнатюк.

656 Той же збірник т. XV, «Знадоби до галицько-руської демонології»... — Ідеться про видання: «Етнографічний збірник». 1904. Т. 15. Знадоби до галицько-руської демонології. Зібрав Володимир Гнатюк.

657 ...в позику Франка «Варлаам і Йоасаф»... — Тобто дослідження І. Франка «Варлаам і Йоасаф. Старохристиянський духовний роман. Розвідка» («Записки НТШ». 1897. Т. 18; Т. 20), в основу праці лягла докторська дисертація письменника.

658 ...його ж «Слово о Лазареві воскресені»... — Згадується видання: Франко І. «“Слово о Лазареве воскресені”»: Староруська поема на апокрифічні теми» («Записки НТШ». 1900. Т. 35–36).

659 ...і його ж «Апокрифи»... — Ідеться про 5-томне видання «Апокрифи і легенди з українських рукописів. Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко» (Львів, 1896–1910).

660 Черняхівські — Л. М. Старицька-Черняхівська та її чоловік — О. Г. Черняхівський.

661 ...за переписану власноручно польську рецензію. — Імовірно, ідеться про вступну статтю В. Оркана до книги «Антологія сучасних українських поетів» (Львів, 1911), упорядкованої С. Твердохлібом, де було опубліковано польськомовні переклади кількох поезій Лесі Українки, зокрема «Z pieśni: Mroczna była i cicha ta noc», «Pragnęłabym popłynąć w dal...», «Saul» (Там же. С. 193–202).

Оркан Владислав (справжнє прізвище Францишек Ксаверій Смачяж, із 1898 р. Смерчинський; 1875–1930) — польський письменник, публіцист, популяризатор української літератури в Польщі; приятель Б. Лепкого.

Твердохліб Сидір Антонович (1886–1922) — український поет, перекладач, педагог, журналіст, член гурту «Молода муза», упорядник «Антології сучасних українських поетів» (1911) — першої української поетичної антології в перекладі польською мовою.

662 «У полоні» — драматична поема «Вавилонський полон».

663 «З секретів критичної творчості» — Парафраза з назви естетичного трактату І. Франка «Із секретів поетичної творчості» (1898–1899).

664 «Вещуньяна с похвал вскружилась голова» — Цитата з байки «Ворона та Лисиця» (1807) російського письменника Крилова Івана Андрійовича (1769–1844).

665 ...Макс[им] Ів[анович] тепер живе у мамі. — Згадується М. І. Мережинський, який тоді тимчасово квартирував у Косачів.

162. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

Кінець грудня 1911 р. — поч. січня 1912 р. (середина січня 1912 р.). Хоні

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 246).

Датовано орієнтовно — за змістом листа на підставі згадки про Новий рік, Хоні, М. І. Мережинського й великий лист до матері, очевидно, від 20 грудня 1911 р. (2 січня 1912 р.).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 384.

163. До О. П. Косач (матері)

25 січня (7 лютого) 1912 р. Кутаїсі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 247).

Уперше надруковано у виданні: *Українка* Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 615.

666 Кутаис, Джаяновский пер[еулок], д[ом] Чхеидзе — нині м. Кутаїсі, вул. Лесі Українки, 8.

164. До Ю. П. Тищенко

Лютий 1912 р. Кутаїсі

Подається за автографом, що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (Ф. 4028. Оп. 1. Од. зб. 3. Арк. 50–51). Зверху першого аркуша листа рукою Ю. Тищенко олівцем зроблено бухгалтерські розрахунки, очевидно, кількості аркушів і гонорару Лесі Українки.

Датовано орієнтовно — за змістом листа на підставі згадки про переїзд Квіток у Кутаїсі та загострення хвороби Лесі Українки («тяглася цілий місяць» орієнтовно від 6 (19) січня 1912 р. (захворіла «на Водохрища»)).

Уперше надруковано у виданні: «Слово і час». 1991. № 2. С. 18–19.

667 «Руфін» і «Віла» — Тобто «Руфін і Прісцілла» та «Віла-посестра».

165. До О. П. Косач (сестри)

1 (14) березня 1912 р. Кутаїсі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 420).

Уперше надруковано зі скороченнями у виданні: *Українка* Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 385–387. Повний текст уперше опубліковано у виданні: *Леся Українка. Листи: 1903–1913*. К.: Комора, 2018. С. 572–574.

668 ...лікаря (того, що лічив мене торік)... — Імовірно, ідеться про Д. О. Назаришвілі.

166. До О. П. Косач (матері)

12 (25) березня 1912 р. Кутаїсі

Подається за першодруком: «Червоний шлях». 1923. № 8. С. 244–245. Автограф нині не відомий.

669 ...давніше переклад народної італійської пісні...— Тобто переклад італійської народної пісні «Тебе не бачу, хоч вікно низенько...» («Рідний край». 1912. № 18. С. 5).

670 ...передати вложену сюди записку...— У конверт було вкладено лист-«секретку» (закриту листівку) до М. Грушевського від 14 (27) березня 1912 р.

671 ...могла «хедер» відкрити...— Ідеться про репетиторство, яким Леся Українка, шукаючи додатковий дохід, займалася під час першої поїздки в Єгипет у 1909–1910 рр.

672 ...якби я зміла продавати не так рукописи, як «вдохновеньє»...— Інтертекстуальна відсилка до поезії О. С. Пушкіна «Розмова продавця книг з поетом» (1824): «Не продається вдохновеньє, но можно рукописи продать».

Пушкін Олександр Сергійович (1799–1837) — поет, драматург і прозаїк, класик російської літератури.

673 Дякую за переслану статтю Гехтера...— Очевидно, ідеться про одну зі статей Гехтера Максима Григоровича (псевдонім Гецьковича-Берковича Менделя; 1885–1947) — українського громадсько-політичного діяча, публіциста, дипломата, співробітника кількох видань («Рада», «Економіст», «Село», «Засів»), автора низки популярних книг і брошур; на той час був редактором «ЛНВ», де впродовж січня — квітня 1912 р. опублікував дослідження «Українське життя в 1911 році».

674 Глас вопиющего в пустыне (голос волаючого в пустелі, голос пророка в пустелі, воання в пустелі) — фразеологізм біблійного походження, означає «даремні думки, поклики, що залишаються без відповіді та без уваги».

675 Чупринка Григорій Авраамович (1879–1921) — український письменник, культурний та військово-політичний діяч.

676 Метерлінк Моріс Полідор Марі Бернар (1862–1949) — бельгійсько-французький письменник, драматург, лауреат Нобелівської премії з літератури (1911).

167. До М. С. Грушевського

14 (27) березня 1912 р. Кутаїсі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 933). Лист передано через О. П. Косач (матір).

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3. С. 108–109.

168. До О. П. Косач (сестри)

23 березня (5 квітня) 1912 р. Кутаїсі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 421).

Уперше надруковано зі скороченнями у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 389–391. Повний текст уперше опубліковано у виданні: Леся Українка. Листи: 1903–1913. К.: Комора, 2018. С. 578–580.

677 Віші — французька мінеральна вода.

169. До Ю. П. Тищенко

12 (25) квітня 1912 р. Кутаїсі

Подається за автографом, що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (Ф. 4028. Оп. 1. Од. зб. 3. Арк. 34–37).

Уперше надруковано у виданні: «Слово і час». 1991. № 2. С. 19–20.

678 Тепер в справі видання II т[ому] моїх творів. — Ідеться про II том творів Лесі Українки (вид-во «Дзвін»). Авторка та видавці від самого початку розійшлися в думках щодо змісту книги. Леся Українка хотіла опублікувати насамперед поезії, які не ввійшли в жодне з видань, і, можливо, 1–2 драми. Видавці ж були зацікавлені у друці лише драматичних творів письменниці. Зрештою, поетеса погодилася, однак через брак коштів II том творів Лесі Українки у видавництві «Дзвін» так і не вийшов.

679 Прелімінарії — попередні перемовини, угоди.

170. До О. П. Косач (матері)

19–20 квітня (2–3 травня) 1912 р. Кутаїсі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 248).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 617–618.

680 ...вернулася з своїх мандрівок... — Ідеться про поїздку Олени Пчілки в Лоцманську Кам'янку.

681 ...Хтось зачитав... — Тобто не повернув.

682 Гомер — давньогрецький поет, легендарний автор відомих епічних поем «Іліада» та «Одіссея».

683 Спасибі за вірші Жука... — Згадується збірка М. Жука «Співи землі» (Чернігів, 1912).

Жук Михайло Іванович (1883–1964) — український поет і новеліст, художник, ілюстратор, графік, згодом професор Української академії мистецтв, проректор Художнього інституту в Одесі, автор понад 20 портретів українських культурних діячів, написав спогади про Леся Українку, Івана Франка, Михайла Коцюбинського; на той час мешкав у Чернігові.

684 Поздоровляю Доруню і нового шваґра... — Леся Українка отримала від рідних звістку про те, що 22 квітня (5 травня) 1912 р. відбудеться весілля Ізидори Косач і Борисова Юрія Григоровича (1886–1941?) — випускника Київського політехнічного інституту, агронома за фахом. Після участі в Першій світовій війні мешкав із дружиною в Могилеві-Подільському, після повернення в Київ працював у цукротресті. Уперше як ворог народу заарештований 1930 р. (адміністративно висланий на 3 роки до Вологодської обл. Росії), 1938 р. — засуджений удруге. Відбував термін у м. Пінезі Архангельської обл. Росії, загинув у сталінських таборах.

171. До М. В. КРИВИНЮКА

3 (16) травня 1912 р. Кутаїсі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 87).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 392–394.

685 ...одержавши од Вас листа попри картці з Дориного весілля. — Ідеться про колективну привітальну листівку Лесі Українці, яку рідні написали їй під час весілля Ізидори Косач (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 526). М. Кривинюк був свідком від нареченої.

686 ...пам'ятаючи Вашу банкову «каторгу»... — Упродовж 1910–1914 рр. М. Кривинюк працював у Волзько-Камському комерційному банку в Києві.

687 ...спеціально «Історію Літ[ератури]» Єфремова... — Згадується праця С. Єфремова «Історія українського письменства» (Київ, 1911). М. Кривинюк згодом подарував Лесі Українці примірник цієї книги з написом: «Дорогій Лесі Косач-Квітці. Од М. Кривинюка 11/VIII 1912».

688 ...рецензію на неї Франка... — Тобто рецензію І. Франка «Нова історія українського письменства» («Діло». 1911. № 196. С. 1; № 197. С. 1–2; № 198. С. 1–2).

689 ...результати тої праці ще приховую... — Ідеться про драматичну поему «Камінний господар», Леся Українка почала роботу

над нею «вже по Великодні» (святкували 25 березня (7 квітня) 1912 р.).

690 Де ж тепер Дора? — Подружжя Борисових оселилося в селі Погребищі Бердичівського повіту на Київщині, де чоловік Ізидори працював повітовим агрономом (нині Вінницька обл.).

172. До Ю. П. Тищенка

5 (18) травня 1912 р. Кутаїсі

Подається за автографом, що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (Ф. 4028. Оп. 1. Од. зб. 3. Арк. 38–39).

Уперше надруковано у виданні: «Слово і час». 1991. № 3. С. 24.

691 ...тоді вже братись до роботи... — Ідеться про підготовку до друку II тому творів Лесі Українки у видавництві «Дзвін».

173. До Ю. П. Тищенка

16 (29) травня 1912 р. Кутаїсі

Подається за автографом, що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (Ф. 4028. Оп. 1. Од. зб. 3. Арк. 40–43).

Уперше надруковано у виданні: «Слово і час». 1991. № 3. С. 24–26.

692 ...напишу вже до Людм[или] Мих[айлівни]... — Згадується Л. М. Старицька-Черняхівська, яка впродовж квітня 1912—січня 1915 рр. була видавцем журналу «ЛНВ».

693 ...найшишки «Дзвону» не внесли всіх грошей в касу... — Ідеться про Л. Юркевича, який вніс свій грошовий пай із запізненням.

694 По моему обрахунку... — Згадані обрахунки Ю. Тищенко робив на вільному місці аркуша листа Лесі Українки, написаного до нього (як П. Лаврова) в лютому 1912 р.

695 ...він був уже в театр[альній] ценз[урі] і їй не сподобався... — У Головному управлінні в справах друку в Петербурзі 27 лютого (11 березня) 1912 р. затвердили висновок цензора драматичних творів М. Алферова щодо заборони ставити на сцені драму Лесі Українки «Руфін і Прісцілла».

696 ...Ви ж знаєте, що я мусіла його попсувати «поправками»... — Ідеться про першодрук драматичної поеми «Руфін і Прісцілла» (видання «ЛНВ»).

174. До Л. М. Старицької-Черняхівської

Після 16 (29) травня 1912 р. Кутаїсі

Уривок з листа подано за першодруком у спогадах Л. Старицької-Черняхівської «Хвилини життя Лесі Українки»: «ЛНВ». 1913. Т. 64. Кн. 10. С. 29. Автографи листів до Л. Старицької-Черняхівської не збереглися.

Датовано орієнтовно — за змістом і на підставі інформації з листа поетеси до Ю. Тищенка від 16 (29) травня 1912 р. («Рівночасно я пишу Людм[илі] Мих[айлівні]...»). У 12-томному виданні 1975–1979 рр. лист датовано початком червня (за н. ст.) 1912 р. (див.: Українка Леся. Зібр. творів у 12 т. Т. 12. С. 394; 567).

697 ...навіть за таку періодичність роботи, як ви визначаєте, я ручатись не можу... — Від імені редакції «ЛНВ» спочатку М. Грушевський, а згодом і Л. М. Старицька-Черняхівська запрошували Лесю Українку до співробітництва, ішлося про серію літературно-критичних статей.

175. До А. Ю. Кримського

24 травня (6 червня) 1912 р. Кутаїсі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 452).

Уперше опубліковано в перекладі російською мовою у виданні: Леся Українка. Собр. соч. В 3 т. Т. 3. С. 348–351. Українською мовою вперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 618–620.

698 «Галицько-Волинський літопис» — видатна давньоруська пам'ятка XIII ст., основне джерело з історії Галицько-Волинського князівства (період 1201–1292 рр.).

699 «Літопис Самовидця» — козацький літопис, написаний староукраїнською мовою, одне з фундаментальних джерел з історії Східної Європи XVII ст., зокрема періоду Хмельниччини й Руїни в Україні.

700 ...з боротьби християнства з «релігією предків моїх»... — Ідеться про тематику незавершеного твору «Перун».

701 ...з часів татарських наскоків (баладний мотив про брата і сестру)... — Імовірно, згадується прозовий твір «Турчин і вірменочка», початок плану якого зберігся серед автографів письменниці (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 875).

702 ...з цехового волинського життя... — Збереглися нотатки до майбутнього твору з життя цехового люду під назвою «Бондарівна» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 862).

703 Гордієнко Кость (Костянтин) Гордійович (?–1733) — кошовий отаман Запорозької Січі, військовий і політичний діяч; навчався в Києво-Могилянській академії, був співавтором конституції Пилипа Орлика. Попри особисту неприязнь до Івана Мазепи, підтримав останнього в боротьбі з Петром І. Після поразки в Полтавській битві 1709 р. до кінця своїх днів перебував в Олешківській і Кам'янській Січах, які очолював.

704 Чую, хотять її ставити на сцені... — На той час «Лісову пісню» мав намір поставити М. Садовський. Режисер подав твір на розгляд драматичної цензури в Петербурзі й отримав відповідний дозвіл, про що в замітці «Дозволені п'єси» у квітні 1912 р. повідомляв часопис «Рідний край» («Рідний край», 1912. № 7. С. 24).

705 ...написала одноактівку знов з римсько-християнським колоритом (III ст[оліття])... — Згадується драматична поема «Адвокат Мартіан» (у чернетці — «Мученики»). Дата завершення роботи над твором, згідно з чорновим автографом, 21 листопада 1911 р. (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 770).

706 ...позавчора скінчила почату вже по Великодні нову річ... — Ідеться про драму «Камінний господар», робота над якою, згідно з інформацією в листі до А. Кримського, тривала до 22 травня (4 червня) 1912 р. (чорновий автограф датовано 29 квітня 1912 р. (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 784)).

707 ...я написала «Дон Жуана»! — Тобто твір на один із найвідоміших у світі сюжетів. Дон Жуан (дон Хуан Теноріо) — представник одного з аристократичних севільських родів Іспанії, прототип героя близько 150 творів світової літератури.

708 ...поки сей «Камінний Господар» не вийде в друку. — Уперше твір опубліковано у виданні: «ЛНВ». 1912. Т. 60. Кн. 10. С. 3–51.

709 «І хоч сонце світить ще так чудово, і воно, врешті-решт, мусить зайти» — парафраза з «Передмови» до другого видання «Книги пісень» (1837) Г. Гейне; ремінісценція початку пісні з п'єси «Дівчина з країни фей, або Селянин-мільйонер» (1826) австрійського драматурга Раймунда Фердинанда (1790–1836):

І як чудово б не світило сонце,
Час прийде — зайде і воно.

176. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

24 травня (6 червня) 1912 р. Кутаїсі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 249).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: *Леся Українка. Собр. соч. В 3 т. Т. 3. С. 351–352*. Повний текст українською мовою вперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 620–622*.

710 І видумала ж «біла гусь» — автомобілі, ресторани... — Ідеться про весілля Ізидори Косач.

711 ...вирвалась від своєї «тачки»... — Походить від вислову «тачка роботи», тобто маса, багато роботи.

712 ...приступ «творчого божевілля», що дав мені нову драм[атичну] поему... — Згадується драма «Камінний господар».

713 ...пертракції з Сірим.. — Тобто перемовини з Ю. Тищенком щодо гонорару.

714 «Ой якби ж я, козаченьку, була багатенька...» — Слова з української народної пісні «Лугом іду, коня веду...».

715 Миролубов Віктор Сергійович (1860–1939) — російський критик, публіцист, видавець, оперний співак; на той час очолював літературний відділ журналу «Заветы» (Санкт-Петербург, 1912–1914).

716 Як там Ласочка — чи написала Миролубову і чи починала переклад? — Очолити літературний відділ часопису «Заветы» 1912 р., В. Миролубов прагнув залучити до співробітництва українських письменників, публікуючи російськомовні переклади їхніх творів. За порадою М. Коцюбинського, із яким був знайомий особисто, звернувся, очевидно, з пропозицією й до Лесі Українки. Про лист від В. Миролубова, імовірно, знав і Ф. Петруненко (Ласочка) (див.: Мороз М. *Літопис життя та творчості Лесі Українки*. К.: Наукова думка, 1992. С. 487; 587).

177. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

29 червня (12 липня) 1912 р. Кутаїсі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 250). Лист надіслано на адресу М. Кривинюка.

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 622–625*.

717 Посилаю тобі першу половину статті «Тимоша Борейка»... — Ідеться про статтю К. Квітки (псевдонім — Тиміш Борейко)

«Новітня українська музична етнографія» («Рідний край». 1912. №№ 12–15, 18–19).

718 ...другого тому пісень, записаних Людкевичем... — Згадується двотомне зібрання «Галицько-руські народні мелодії. Зібрані на фонограф Йосифом Роздольським. Списав і зредагував Станіслав Людкевич» («Етнографічний збірник». Т. 21–22. 1906–1908), у якому розшифровано й відредаговано понад 1500 пісень, попередньо записаних на фонограф.

719 ...хто такий сей «Борейко»... — К. Квітка використовував псевдонім, щоб не афішувати своєї співпраці з українськими виданнями, що могло негативно вплинути на його кар'єру в державній юридичній установі.

720 Бігдай Яким Дмитрович (1855–1909) — український фольклорист, композитор, упорядник збірника «Пісні кубанських козаків» (1896–1901), який складався з 14 випусків загальною кількістю 556 пісень.

721 ...мій рукописний збірник колодяжанський так і пропав... — Рукописний зошит із народними піснями, переданий Лесею Українкою на перегляд М. Лисенку, до смерті композитора зберігався в його архіві. Згодом потрапив у Всеукраїнський історичний музей, а звідти завдяки Х. Коцюбинському — у Волинський краєзнавчий музей. 2006 р. «Колодяженські пісні з рукописного зошита в записях Лесі Українки та Ольги Косач. Факсимільне видання рукопису та відтворення тексту» видано в Луцьку.

722 ...подвигнути Філ[ярета] Колессу докінчити свою працю над думами... — Другий том праці Ф. Колесси «Мелодії українських народних дум», куди ввійшов записаний на ноти репертуар кобзаря Гончаренка, вийшов у Львові 1913 р.

723 Сю посилку адресую Мих[айлові] Вас[ильовичу]... — Ідеться про бандероль із рукописом першої частини статті К. Квітки.

724 Все ж таки «пишу — значить, існую»... — Неточна цитата засадничого положення філософії Рене Декарта (1596–1650) «Думаю — отже, існую», твердження, що стало крилатим висловом.

178. До М. В. КРИВИНЮКА

29 червня (12 липня) 1912 р. Кутаїсі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 88).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Зібр. творів у 12 т. Т. 12. С. 403–404.

725 ...передати мамі посилку і листа до неї. — Ідеться про рукопис першої частини статті К. Квітки «Новітня українська музична етнографія» таліст до О. П. Косач (матері) від 29 червня (12 липня) 1912 р.

726 ...«последний день она плясала»... — Парафраза з поеми російського письменника М. Ю. Лермонтова (1814–1841) «Демон» (1829–1839):

В последний раз она плясала.
Увы! завтра ожидала
Ее, наследницу Гудала,
Свободы резвую дитя,
Судьба печальная рабыни,
Отчизна, чуждая поныне,
И незнакомая семья.

727 «Чого ж іще, любко, тобі?..» — цитата з поезії «Поворіт додому» Г. Гейне в перекладі Лесі Українки («Книга пісень»).

179. До О. П. Косач (сестри)

26 липня (8 серпня) 1912 р. Кутаїсі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 422).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 625–628.

728 ...переписувала одну довгеньку нову річ... — Імовірно, ідеться про драматичну поему «Камінний господар».

729 Александр Антонович — О. А. Карпов.

180. До Л. М. Старицької-Черняхівської

Близько 26 липня (8 серпня) 1912 р. Кутаїсі

Уривок з листа подано за першодруком у спогадах Л. Старицької-Черняхівської «Хвилини життя Лесі Українки»: «ЛНВ». 1913. Т. 64. Кн. 10. С. 29–30. Автографи листів до Л. Старицької-Черняхівської не збереглися.

Датовано орієнтовно — за змістом уривка на підставі згадки про надіслану до друку драматичну поему «Камінний господар», яку Леся Українка, очевидно, переписувала напередодні («переписувала одну довгеньку нову річ»; див.: Українка Леся. Лист до О. П. Косач (сестри) від 26 липня (8 серпня) 1912 р.). У 12-томному виданні 1975–1979 рр. лист датовано червнем (за н. ст.) 1912 р. (див.: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 399; 569).

730 Як ви зараз же побачите по списку діячів... — Ідеться про дійових осіб драми «Камінний господар».

731 ...«то в высшем суждено совете»... — Цитата з роману у віршах О. С. Пушкіна «Євгеній Онегін» (1823–1831), уривок із листа героїні Тетяни Ларіної.

181. До Ю. П. Тищенко

26 серпня (8 вересня) 1912 р. Кутаїсі

Подається за автографом, що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (Ф. 4028. Оп. 1. Од. зб. 3. Арк. 44–45).

Уперше надруковано у виданні: «Слово і час». 1991. № 3. С. 26.

732 Шейлок — герой комедії В. Шекспіра «Венеціанський купець» (1596), єврей-лихвар, який дає купцеві Антонію гроші під заставу його власної плоті, а потім через суд усіляко домагається виконання умов угоди.

733 Щодо посилення більшої речі Винн[иченко]ві... — Ідеться про підготовку до друку другого збірника видавництва «Дзвін».

734 Двоязичність його літ[ературної] діяльності... — На той час твори В. Винниченка заповнили російські комерційні видавництва. Визнаний у північній столиці, письменник ображався на недостатню увагу своїх земляків і пригрозив навіть зовсім перейти в російську літературу, бо, за його словами, не хотів зважати на докори української лицемірної критики, а відтак єдиним виходом для себе бачив зміну мови й ідентичності. Своєї обіцянки В. Винниченко все ж не виконав, натомість у романі «Хочу!» (1915) розповів історію навернення зрусифікованого «малороса» в українство, тим самим підтвердивши, що зміна мови й ідентичності для письменника річ нестерпно травматична й болісна, особливо коли йдеться про перехід у стан поневолювачів. Проте його імпульсивна заява та двоєрушність глибоко вразили багатьох, особливо ж Лесю Українку, яка щиро захоплювалася яскравим дебютом Винниченка.

182. До О. П. Косач (матері)

Серпень 1912 р. Кутаїсі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 243). Початок листа не зберігся.

Датовано орієнтовно — за змістом на підставі згадки про те, що адресантка влітку не отримувала «Рідний край» («ціле літо не бачу»), а «в юлі» матері в Києві не було. Рік встановлено на підставі згадки про заплановану постановку «Лісової пісні» в театрі М. Садовського. У першодруці лист, очевидно, помилково датовано 1911 р.

Уперше надруковано у виданні: *Українка* Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 598.

735 Я недавно послала Людї всякі «матеріяли»... — Леся Українка надіслала Л. Старицькій-Черняхівській записи мелодій для сопілки, деякі пояснення до ремарок, уваги щодо друкарських помилок. Матеріали призначалися М. Садовському для постановки драми-феєрії «Лісова пісня» на сцені театру, згодом їх було опубліковано в першому окремому виданні «Лісової пісні» (Київ, 1914). Прем'єра не відбулася: М. Садовський вирішив здійснити постановку іншої поетичної драми — казки «Зачароване коло» польського драматурга Люціана Риделя (прем'єра відбулася 15 (28) листопада 1912 р.). Попри те, що вистава мала успіх у глядачів, культурно-мистецький загал Києва довго не міг пробачити М. Садовському того, що він відмовився від постановки «Лісової пісні» Лесі Українки. Драму Л. Риделя «Зачароване коло» вже ставили в Києві 1908 р. у театрі «Соловцов», і вистава тоді викликала багато нарікань. Імовірно, саме це й спонукало М. Садовського, який перебував у постійному діалозі-змаганні з театром конкурента, взятися за постановку казки Л. Риделя.

Ридель Люціан (1870–1918) — польський поет і прозаїк, автор кількох драматичних творів на тему польського фольклору, зокрема «Зачароване коло» (1900), «Вифлеєм польський» (1906).

183. До О. П. Косач (матері)

Серпень — вересень 1912 р. Кутаїсі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 251). Початок листа не зберігся.

Датовано орієнтовно — за змістом на підставі згадки про книгу С. Людкевича (Леся Українка отримала її від матері 23 вересня (6 жовтня) 1912 р.), капельмейстера О. Кошиця («будучого дїрїжера музики до сопілки в “Ліс[овій] П[існі]”) й інформації про повернення з Києва Ф. Карпової («наші всі вітають»). У 12-томному виданні 1975–1979 рр. лист, очевидно, помилково датовано

липнем (за н. ст.) 1912 р. (див.: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 404; 570).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 622.

736 Кошиць Олександр Антонович (1875–1944) — український хоровий диригент, композитор, етнограф, письменник-мемуарист. На той час уже був знаною й популярною серед молоді Києва по-статтю, бо донедавна керував студентським хором Київського університету. Улітку 1912 р. за рекомендацією М. Лисенка став капельмейстером у театрі М. Садовського, звідки перейшов на посаду хормейстера та диригента Київської опери (1916–1917). Від 1919 р. очолював Українську республіканську капелу, створену з ініціативи С. Петлюри для популяризації вітчизняної культури в Європі (капела успішно гастролювала в Австрії, Швейцарії, Франції, Бельгії, Німеччині тощо). 1922 р. О. Кошиць зі своїм хором виїхав до Америки.

737 ...тим-то шкоди не буде, коли й виключити. — Очевидно, на початку листа йшлося про статтю К. Квітки «Новітня українська музична етнографія», зокрема про зауваги та пропозиції Олени Пчілки щодо змісту публікації.

738 Щодо книжки Людкевича... — Ідеться про 2-й том видання «Галицько-руські народні мелодії. Зібрані на фонограф Йосифом Роздольським. Списав і зредагував Станіслав Людкевич».

739 «Біла гусь» дуже велична на портреті... — Імовірно, згадується весільне фото Ізидори Косач-Борисової.

740 ...він же раніше надрукував свою фант[астичну] поему... — Ідеться про драматичну казку Олександра Олеся «Над Дніпром» (1911), інша назва твору — «Весняна казка».

741 От «Дон Жуана» я йому «перебила»... — Імовірно, згадується незавершений твір О. Олеся «Маскарад», суголосний за тематикою до «Камінного господаря» Лесі Українки.

742 Наші всі вітають. — Тобто К. Квітка, Ф. Карпова та М. Собіневська.

184. До О. П. Косач (сестри)

20 вересня (3 жовтня) 1912 р. Кутаїсі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 423).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 628–629.

743 ...що ти так дбаєш за мене... — О. Косач-Кривинюк узяла на себе всі клопоти щодо збору коштів у «египетський фонд» Лесі Українки.

744 ...моя хазяйка... — Тобто Е. Б. Хуторська, орендаторка вілли «Tewfik».

745 ...бачу в ньому єдиного брата, а не «довжника»... — Микола Косач на той час мешкав у Колодяжному і щороку мав виплачувати ренту сестрам (Олена Пчілка від своєї частки відмовилася).

746 ...або, ще гірше, дяді Гриші... — Перша дружина Косача Григорія Антоновича (1843 — після 1907), дядька Лесі Українки, покинула його заради іншого невдовзі після смерті їхнього єдиного сина.

185. До О. П. Косач (матері)

23 вересня (6 жовтня) 1912 р. Кутаїсі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 252).

Рік встановлено за поштовим штампелем — Кутаїсі, 23.IX.1912.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 630.

747 Дуже дякуємо за Людкевича... — Згадується 2-й том книги С. Людкевича «Галицько-руські народні мелодії».

748 Там найінтересніші пісні — лемківські. — Ідеться про пісні лемків — найбільш західної автохтонної етнографічної групи українців, що здавна проживала по обидва схили Західних і Східних Карпат (Низькі або Середні Бескиди), між річками Попрадом і Данайцем (на заході) та Сяном, Цирохою й Ужем (на сході).

749 Перша Балканська війна — війна Балканського союзу (Болгарське царство, Королівство Греція, Королівство Сербія, Королівство Чорногорія) проти Османської імперії (1912–1913).

186. До О. П. Косач (матері)

26 вересня (9 жовтня) 1912 р. Кутаїсі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 253).

Рік встановлено за змістом листа.

Повний текст уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Листи: 1903–1913. К.: Комора, 2018. С. 610–611.

750 Посилаю кінець статті про музикальну етнографію. — Тобто другу частину статті К. Квітки (Тимоша Борейка) «Новітня українська музична етнографія».

751 Інтересна та польська відозва в 12 ч[ислі] «Р[ідного] К[раю]»... — Ідеться про україномовний переклад польської відозви, опублікований у журналі «Рідний край». Імовірно, Леся Українка разом коментує також публіцистичну статтю Олени Пчілки «Що говорять цифри», надруковану в цьому ж номері («Рідний край». 1912. № 12. С. 1–3).

752 Пропінація — монопольне право шляхти на виробництво алкоголю, поєднане з примусовим його продажем селянам своїх маєтностей.

753 «Ти сам хотів цього, Жорже Дандене!» — цитата з п'єси Ж.-Б. Мольєра «Жорж Данден, або Обдурений чоловік» (1668). Ідеться про людину, яка сама винна у своїх бідах.

187. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

5 (18) жовтня 1912 р. Кутаїсі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 424).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: Леся Українка. *Собрание сочинений в 3 т.* Т. 3. С. 352–353. Повний текст українською мовою вперше надруковано у виданні: Леся Українка. *Листи: 1903–1913.* К.: Комора, 2018. С. 611–614.

754 ...я її торік вам у Києві читала... — Очевидно, згадується драматична поема «Бояриня».

755 ...чи справді ту річ можна буде надрукувати... — Ідеться про можливу цензурну заборону на друк «Боярині».

756 ...з написом від Михайла... — Тобто М. Кривинюка, який подарував згадану книгу Лесі Українці 11 (24) серпня 1912 р.

757 ...зберіть їх для мене. — У пресі того часу кілька разів було схвально згадано «Лісову пісню» й «Камінного господаря» Лесі Українки, зокрема в літературно-критичних оглядах і рецензіях: Могилянський М. «Украинская литература в 1912 г.» («Русская мысль». 1913. № 2), Євшан М. «Наш літературний балянс за 1912 рік: (Літературні замітки)» («ЛНВ». 1913. Т. 61. Кн. 1. С. 163–170), Ніковський А. «Українська література в 1912 році» («ЛНВ». 1913. Т. 61. Кн. 1. С. 170–183), Василько А. «“Дон Жуан” в українській літературі» («Рада». 1913. № 7. С. 2–3).

758 ...я питала думки у мами і Люді, посылаючи його... — Імовірно, Леся Українка надсилала рукопис «Камінного господаря» для редакції «ЛНВ», де працювала Л. М. Старицька-Черняхівська, за посередництвом Олени Пчілки.

759 ...«книжкова драма», — мовляв Євшан... — М. Євшан у літературно-критичному огляді «Здобутки української літератури за 1911 р.», згадуючи драматичну поему «Руфін і Прісцілла», між іншим писав: «В результаті вийшов твір, інтересний більше з ідейного боку, як з артистичного; і тому чи не найбільше “книжковий” з усіх драм Лесі Українки» («ЛНВ». 1912. Т. 57. Кн. 1. С. 107).

760 Як же там маються тії Оксани? — На той час у київському помешканні Косачів гостювали дві Оксани — сестра Лесі Українки з донькою.

761 Високович Володимир Костянтинович (1854–1912) — патологоанатом, бактеріолог, епідеміолог, доктор медицини, із 1895 р. професор Київського університету Св. Володимира, один із засновників Київського бактеріологічного інституту й Товариства боротьби із заразними хворобами; учений неодноразово очолював боротьбу з епідеміями чуми й холери в Україні, Росії, Індії.

188. До О. П. Косач (сестри)

10 (23) жовтня 1912 р. Кутаїсі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 425).

Рік встановлено за поштовим штемпелем — Кутаїсі, 11.X.1912.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Зібр. творів у 12 т. Т. 12. С. 415.

762 ...на адресу Ком[арових]... — Дорогою в Єгипет Леся Українка зупинилася на один день в Одесі, у помешканні Маргарити Комарової-Сидоренко; сюди ж на зустріч із нею приїжджали її сестри — Ольга й Ізидора.

763 Люба — Л. М. Комарова.

764 З Єгипту відповіді ще не маю... — Ідеться про лист Е. Б. Хуторської щодо найму помешкання в Хелуані.

765 Страх мені шкода Шишманових! — Восени 1912 р. у зв'язку з Першою Балканською війною І. Д. Шишманова та його сина Дмитра було мобілізовано до війська.

189. До О. П. Косач (сестри)

28 жовтня (10 листопада) 1912 р. Стамбул

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 426).

Уперше надруковано з незначним скороченням у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 632–633. Повний текст уперше

опубліковано у виданні: *Леся Українка. Листи: 1903–1913*. К.: Комора, 2018. С. 615–616.

766 Воєни звідсі не чутно...— Ідеться про Першу Балканську війну.

767 В мойй «прекрасній» каюті...— З Одеси до Єгипту Лариса Квітка виїхала 25 жовтня (7 листопада) 1912 р. на пароплаві «Чихачев».

768 ...проминуло блискавицею наше стрівання...— Згадується їхня остання зустріч в Одесі, де Леся Українка зупинлася дорогою в Єгипет.

769 ...не спитала твоеї думки про «Кам[інного] Господаря»...— Книга «ЛНВ» із драматичною поемою «Камінний господар» і примітками автора й редакції вийшла 1 (14) жовтня 1912 р.

190. До К. В. Квітки

1 (14) листопада 1912 р. Пірей

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 60).

Рік встановлено за поштовим штемпелем— 11.XI.1912.

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5*. С. 633.

191. До К. В. Квітки

5 (18) листопада 1912 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 61).

Рік встановлено за поштовим штемпелем— Hilwan, 18.XI.1912.

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5*. С. 633.

770 Драгоман — офіційна посада перекладача й посередника при дипломатичних представництвах.

192. До О. П. Косач (сестри)

8 (21) листопада 1912 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 427).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12*. С. 417.

771 Я почала довгого листа до мамі...— Ідеться про лист від 8–10 (21–23) листопада 1912 р.

193. До О. П. Косач (матері)

8, 10 (21, 23) листопада 1912 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 254).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: Леся Українка. *Собрание сочинений в 3 т.* Т. 3. С. 353–354. Повний текст українською мовою вперше надруковано у виданні: Українка Леся. *Твори в 5 т.* Т. 5. С. 633–636.

772 Данте Аліґ'єрі (1265–1321) — видатний письменник доби Відродження, «батько італійської літератури». Його поетичний шедевр — «Божественна комедія» (1321) — складається із трьох частин, у яких автор описує «Пекло», «Чистилище» й «Рай». У листі Леся Українка порівнює свою поїздку з мандрівкою до пекла.

773 В Александрію ми приїхали в суботу... — Тобто 3 (16) листопада 1912 р.

774 Бакшиш (із перської) — винагорода, дарунок, хабар. Ідеться про винагороду «на чай», «чайові».

775 ...її дитини... — Згадується донька господині — Хуторська Дарія Ісаївна (1905 — після 1955).

776 Копти — етно-конфесійна група, корінне населення Єгипту.

194. До О. П. Косач (матері)

5 (18) грудня 1912 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 255).

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. *Публікації, статті, дослідження.* Вип. 3. С. 61–62.

777 ...і на все це ні слова відповіді. — У той час Косачі дотримувалися карантинних обмежень, бо Михайлик Кривинюк хворів на кір.

195. До О. П. Косач (сестри)

8 (21) грудня 1912 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 428).

Місяць встановлено за змістом листа.

Уперше опубліковано з незначним скороченням у виданні: Українка Леся. *Твори в 5 т.* Т. 5. С. 636–637. Повний текст уперше надруковано у виданні: Леся Українка. *Листи: 1903–1913.* К.: Комора, 2018. С. 623–624.

196. До Л. М. Старицької-Черняхівської

Грудень 1912 р. Хелуан

Уривки з листа подано за першодруком у спогадах Л. Старицької-Черняхівської «Хвилини життя Лесі Українки»: «ЛНВ». 1913. Т. 64. Кн. 10. С. 19; 27. Автографи листів до Л. Старицької-Черняхівської не збереглися.

Датовано орієнтовно — за змістом листа на підставі згадки про смерть М. Лисенка, прикру дорогу в Єгипет і зменшення ваги адресантки.

Останній лист Лесі Українки, надісланий Л. Старицькій-Черняхівській.

778 З Миколою Віталевичем зв'язані в мене спогади... — Очевидно, на початку листа йшлося про Миколу Віталійовича Лисенка, який помер 24 жовтня (6 листопада) 1912 р., коли Леся Українка зупинилася в Одесі дорогою в Єгипет.

779 ...я все їх бачу тепер поруч! — М. П. Старицький помер 14 (27) квітня 1904 р.

780 ...провести вкупі з громадою до вічного дому Ваших рідних... — Л. Старицька-Черняхівська була племінницею М. Лисенка.

781 ...як завжди бачу свого татка і Мішу... — Леся Українка на час смерті батька і брата Михайла була далеко від рідного дому.

197. До О. П. Косач (сестри)

14 (27) грудня 1912 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 429).

Датування за григоріанським календарем уточнено й виправлено (в автографі: 14 (17).XII.1912).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 637–638.

782 ...де ж се воно тую капость захопило? — Ідеться про хворобу Михайлика Кривинюка, племінника Лесі Українки.

783 Шакол і Телетова — очевидно, льєжські знайомі Оксани Косач.

784 Стигійська — смертельна, потойбічна, пекельна; пох. від назви річки Стікс, яка, згідно з грецькою міфологією, оточувала підземне царство Аїд.

1913

198. До Ф. С. КАРПОВОЇ

19 грудня 1912 р. (1 січня 1913 р.). Хелуан

Подається за автографом, що зберігається в Музеї Лесі Українки Волинського національного університету імені Лесі Українки (Інв. № ОФ-1001).

Уперше надруковано у виданні: «Слово і час». 2008. №1. С. 74.

199. До М. М. СОБІНЕВСЬКОЇ

23 грудня 1912 р. (5 січня 1913 р.). Хелуан

Подається за автографом, що зберігається в Музеї Лесі Українки Волинського національного університету імені Лесі Українки (Інв. № ОФ-998).

Датовано Лесею Українкою за юліанським календарем, свідченням цього є інформація про орієнтовну дату отримання листа адресанткою в Кутаїсі (на Водохреще, тобто 6 (19) січня) і згадка про майбутнє святкування на віллі «Тewfik» Різдва за старим стилем (25 грудня). Рік встановлено за адресою проживання М. Собіневської в Кутаїсі (у домі Кікодзе родина оселилась у жовтні 1912 р.). У виданні епістолярію поетеси 2018 р. лист помилково датовано 10 (23) грудня 1912 р. (Лєся Українка. Листи: 1903–1913. К.: Комора, 2018. С. 624).

Уперше надруковано у виданні: «Слово і час». 2008. №1. С. 73–74.

785   Как здоровье тети? — Тобто Ф. С. Карпової.

786   ...Белогрудю все-таки поймай и погладь. — Очевидно, ідеться про песика, яким опікувалася Маруся Собіневська (на одній зі світлин 1912 р. поруч із Ф. Карповою можна розгледіти білогрудого собаку).

200. До М. М. КОМАРОВОЇ-СИДОРЕНКО

23 грудня 1912 р. (5 січня 1913 р.). Хелуан

Подається за автографом, який зберігається в Музеї Лесі Українки в Києві (КН-1427, А431).

Датовано Лесею Українкою за григоріанським календарем, про що свідчить поштовий штампель на листівці — Одеса, 05.01.

[19]13. У 12-томному виданні 1975–1979 рр. лист, очевидно, помилково датовано 5 (18) січня 1913 р. (див.: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 431; 574).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 431–432.

787 Я знов забула № твого дому. — Листівку адресовано батькові М. М. Комарової-Сидоренко з поміткою «Для Ріти». Подруга Лесі Українки на той час мешкала за адресою: Одеса, вул. Кузнечна, 21.

201. До О. Ю. Ковилянської

23 грудня 1912 р. (5 січня 1913 р.). Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 924).

Датовано Лесею Українкою за юліанським календарем, свідченням цього є згадка про Старий Новий рік («вітає когось чорненького ще з одним Новим роком»). У 12-томному виданні 1975–1979 рр. лист, очевидно, помилково датовано 5 (18) січня 1913 р. (Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 430; 574).

Уперше надруковано у виданні: Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 1. С. 185.

202. До М. М. Кривинюка

Кінець грудня 1912 р. (початок січня 1913 р.). Хелуан

Подано й датовано за першодруком: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 860. Місце зберігання автографа не встановлено.

Імовірно, листівку надіслано 23 грудня 1912 р. (5 січня 1913 р.), у цей день Леся Українка написала відразу кілька вітальних новорічних карток родичам і приятелям.

788 ...ти б їздив на таких осликах... — За словами О. Косач-Кривинюк, на адресованій племіннику Михайлові листівці було зображено араба з віслюком.

203. До О. П. Косач (матері)

28 грудня 1912 р. (10 січня 1913 р.). Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 257).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: Леся Українка. Собр. соч. В 3 т. Т. 3. С. 355–356.

Повний текст українською мовою вперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 639–642.

789 ...поясню справу з ініціалами... — Леся Українка хотіла опублікувати драматичну поему «Бояриня» під новим псевдонімом або криптонімом, щоб не зламати кар'єру чоловіка й не похитнути й без того складне фінансове становище родини.

790 Борейкові — К. Квітці.

791 ...постраждае добробут третьої людини... — Ідеться про Ф. С. Карпову.

792 Золотоворітський сквер — ботанічна пам'ятка в Києві, сквер, утворений у другій половині XIX ст. і розташований навколо Золотих воріт.

793 ...після одної дружньої рецензії — в листі — на «Йоганну»... — Ідеться про приватну рецензію в листі А. Кримського (детал. див.: Українка Леся. Лист до А. Кримського від 14 (27) жовтня 1911 р.).

794 «Інспіратор» — імовірно, цитата з листа Олени Пчілки про К. Квітку.

795 Щодо аналогії з папою і тобою... — Мати в листі просила Лесю Українку не приховувати авторства, наводячи власний приклад: Олена Пчілка ніколи так не чинила, хоча П. А. Косач обіймав тоді значно вищу посаду, ніж К. Квітка нині.

796 ...що можна «действительному статскому советнику»... — Згадується чин П. А. Косача.

797 ...того не можна титулярному та ще й «помощнику»... — Ідеться про К. Квітку.

798 «Орлове гніздо» [1892] — неопублікована історична поема Олени Пчілки, головний герой якої — гетьман Війська Запорозького Правобережної України Петро Дорошенко (1627–1698).

799 ...«свет не карает преступлений, но тайны требует для них»... — Парафраз з вірша О. С. Пушкіна «Когда твои младые лета...» (1830):

Но свет... Жестоких осуждений
Не изменяет он своих;
Он не карает заблуждений,
Но тайны требует для них.

800 «Бывали хуже времена, но не было подлей» — цитата з поеми «Сучасники» (1875) російського письменника Некрасова Миколи Олексійовича (1821–1878):

Я книгу взяв, восстав от сна,
И прочитал я в ней:
«Бывали хуже времена,
Но не было подлей».

801 ...якби то була «мазепинка»... — Іронічне вживання слова «мазепинка», яке в тогочасному імперському російському дискурсі використовувалося як політичний жупел на позначення українців, свідомих своєї національної ідентичності й незгодних з асиміляторською політикою Москви.

802 Там автор сам калічив... — Письменниця вносила зміни в текст «Руфіна і Прісцілли» на прохання редакції «ЛНВ».

803 ...тут доручив иншій руці... — Леся Українка доручила Олені Пчілці внести деякі зміни в текст драми «Бояриня», щоб отримати дозвіл цензури на друк твору.

804 ...мене дражнять «невесомаю», «эфирною» та «spirituelle dans tous les sens». — Такі епітети щодо Лариси Квітки вживав її лікар у Хелуані.

805 Пиняво — повільно, неквапливо.

806 ...спогади про Миколу Вітальевича... — Згадується М. В. Лисенко.

204. До Ю. П. Тищенка

5 (18) січня 1913 р. Хелуан

Подається за автографом, що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (Ф. 4028. Оп. 1. Од. зб. 3. Арк. 46–47).

Уперше надруковано у виданні: «Слово і час». 1991. № 3. С. 27.

807 ...обіцяла ініціаторові «Дзвону»... — Імовірно, ідеться про Дмитра Антоновича, співзасновника журналу «Дзвін» і редактора перших трьох номерів.

«Дзвін» — літературно-художній і суспільно-політичний журнал соціал-демократичного напрямку, виходив у Києві впродовж 1913–1914 рр., переважно на кошти Л. Юркевича. Відділ красномовства часопису редагував В. Винниченко.

Антонович Дмитро Володимирович (1877–1945) — український історик, мистецтвознавець, громадсько-політичний і державний діяч, урядовець і дипломат доби УНР, сподвижник М. Грушевського, згодом директор Музею визвольної боротьби в Празі.

808 ...зладити до друку написану ще восени драм[атичну] поему «Оргія»... — Роботу над драматичною поемою «Оргія» Леся Українка розпочала влітку 1912 р., а завершила, згідно з датою в чорновому автографі, 28 березня 1913 р. (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 800). Уперше твір було опубліковано під криптонімом Л. У. в журналі «Дзвін» (1913. № 4. С. 229–245).

809 ...збираєтесь видати т[ом] ІІ моїх творів «з “Лісовою Піснею” на чолі»... — Звістка не відповідала дійсності, видавництво призупинило підготовку до друку ІІ тому творів Лесі Українки із огляду на брак коштів.

205. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

5 (18) січня 1913 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 256).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 639.

810 ...передай сього листа Лаврову. — Ідеться про лист до Ю. Тищенка від 5 (18) січня 1913 р.

206. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

5 (18) січня 1913 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 430).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Зібр. творів у 12 т. Т. 12. С. 431.

207. До М. М. КРИВИНЮКА

5 (18) січня 1913 р. Хелуан

Подається й датується за першодруком: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 862. Місце зберігання автографа не встановлено.

811 До нас тут часом приходять така жінка. — На листівці, адресованій племінникові Михайлу, за словами О. Косач-Кривинюк, було зображено арабку з сережкою в носі.

208. До Ф. С. КАРПОВОЇ

5 (18) січня 1913 р. Хелуан

Подається за автографом, що зберігається в Музеї Лесі Українки Волинського національного університету імені Лесі Українки (Інв. № ОФ-1002). На листівці є поштовий штампель — Кутаїсі, 17.І.1913.

Уперше надруковано у виданні: «Слово і час». 2008. №1. С. 74.

812 *Очень сочувствую бедным Ставр.* — Осіб за цим скороченням (Ставр., М. Ст[авр].) встановити не вдалося. Імовірно, згадуються кутаїські знайомі Квіток і Ф. Карпової.

209. До К. В. КВІТКИ

8 (21) січня 1913 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 62).

Рік встановлено за поштовим штампелем — Hilwan, 21.І.[19]13.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 642.

813 *...послал привет через мамино посредство дед Гончаренко...* — Згадується кобзар Г. Гончаренко, який на той час проїздом був у Києві.

210. До К. В. КВІТКИ

13 (26) січня 1913 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 63).

Рік встановлено за поштовими штампелями — [Hilwan], 26.І.[19]13; Кутаїсі, 24.І.[19]13.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 643.

211. До К. В. КВІТКИ

16 (29) січня 1913 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 64).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 643.

814 ...праздничная почта всегда неаккуратна. — Ідеться про різдвяно-новорічні свята.

815 Еще огорчение — возобновление войны. — Згадується Перша Балканська війна.

212. До К. В. Квітки

19 січня (1 лютого) 1913 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 65).

Рік встановлено за поштовими штемпелями — Hilwan, 2.II. [19]13; Кутаїсі, 31.I.[19]13.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 643–644.

816 Г. и К. я написала (считала неудобным написать одному Г.)... — Осіб за цими скороченнями встановити не вдалося.

213. До О. П. Косач (сестри)

4 (17) лютого 1913 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 431).

Датування у автографі (3 (17) лютого 1913 р.) уточнено й виправлено. Різниця між датами юліанського й григоріанського календаря у XX ст. становила 13 днів, тому, очевидно, Леся Українка помилилася під час підрахунку однієї з них. Зважаючи на те, що в Єгипті користувалися григоріанським календарем, найімовірніше, помилковою є дата за старим стилем. Лист, очевидно, написаний 4 (17) лютого 1913 р.

Уперше надруковано скорочено у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 644–645. Повний текст уперше опубліковано у виданні: Леся Українка. Листи: 1903–1913. К.: Комора, 2018. С. 640–642.

817 ...написала і послала до збірника на честь Франка дві невеликі речі... — Ідеться про літературно-науковий збірник «Привіт Іванові Франкові в сорокаліття його письменської праці. 1874–1914» (Львів, 1916), у якому під заголовком «Триптих» було опубліковано два нові твори Лесі Українки — драму-легенду «Орфеево чудо» (20 січня (2 лютого) 1913 р.) і ліро-епічну поему із піджанровим означенням «казка» «Про велета» (23 січня (5 лютого) 1913 р.), а також іще одну ліро-епічну поему — давно написаний апокриф «Що дасть нам силу?» (11 (24) листопада 1903 р.) (Українка Леся. Триптих. Привіт Іванові Франкові в сорокаліття його письменської праці. 1874–1914. Львів, 1916. С. 37–54).

818 ...якби Колесса прислав мені валки...— Ідеться про 3 валки, із яких Ф. Колесса не зміг записати музики на ноти, готуючи до друку другий том збірника «Мелодії українських народних дум» (1913) (детал. див.: Українка Леся. Лист до Ф. Колесси від 20 лютого (5 березня) 1913 р.).

214. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

6 (19) лютого 1913 р. Хелуан

Подається за автографом (Іл. Ф. 2. Од. зб. 258).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 645–647.

819 ...з рецензією про «Кам[інного] Госп[одаря]»...— Згадується опублікована в газеті «Рада» рецензія «“Дон-Жуан” в українській літературі» А. Василька (один із псевдонімів українського критика й журналіста Ніковського Андрія Васильовича (1885–1942)).

820 «Газета Гадяцького Земства» (1906–1917) — російськомовна газета Гадяча, що виходила двічі на тиждень; із 15 червня 1917 р., відколи її редактором стала Олена Пчілка (1917–1919), україномовний часопис. У грудні 1917 р. видання перейменовано в «Рідний край».

821 ...чи не відбилась якою неприємністю історія з клубом на Людї...— Згадується «Український клуб» — літературно-мистецька спілка діячів української культури, створена в Києві 1908 р. з ініціативи М. Лисенка. Восени 1912 р. його членів було звинувачено в пропаганді заборонених видань, клуб закрито. Українська громадськість зуміла продовжити його діяльність під іншою назвою — клуб «Родина». Серед найбільш активних членів спілки на той час була й Л. Старицька-Черняхівська.

822 ...Сірий мовчить...— Ідеться про відповідь на питання щодо друку II тому творів Лесі Українки (вид-во «Дзвін»).

823 «Який би ретязь ще сплести?»— Цитата з поезії Т. Шевченка «Колись-то ще, во время оно...» (1860):

Сама Егерія в гаю,
Кленучи доленьку свою,
Повісилась. А мудрий Нума
І на дівча, і на цвіти
Дивується собі і дума:
«Який би ретязь ще сплести?»

824 Я не буду загрозувати переходом в чужу літературу, як то роблять інші...—Згадується заява В. Винниченка, яка дуже вразила Лесю Українку.

825 ...не посилає досі 1 кн[ижки], де є «Ізольда»...—Тобто поема Лесі Українки «Ізольда Білорука» («ЛНВ». 1913. Т. 61. Кн. 1. С. 24–28).

826 Лазаревський Борис Олександрович (1871–1936)—український і російський письменник, на той час був автором «Журналу для всіх», «Ниви», «Русского богатства» й інших видань.

215. До К. В. Квітки

6 (19) лютого 1913 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 66).

Рік встановлено за поштовими штемпелями — Нілван, 19.II.[19]13; Кутаїсі, 17.II.[19]13.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 647.

827 ...с нетерпением жду обещанной телеграммы. — Ідеться про телеграму від К. Квітки щодо його адреси на час відпустки.

216. До К. В. Квітки

13 (26) лютого 1913 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 67). На листівці є поштовий штампель — Нілван, 26.II.[19]13.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 647.

828 «Закавказская речь»—щоденна політична, суспільна й літературна газета, виходила російською мовою в Тифлісі (Тбілісі) впродовж 1910–1917 рр.

829 ...с М. следует быть откровенным...—Встановити особу за скороченням не вдалося.

830 3-вой напишу сей час. — Встановити згадану особу за скороченням не вдалося.

217. До Ф. М. Колесси

20 лютого (5 березня) 1913 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 949).

Датовано адресанткою за григоріанським календарем, про що свідчить поштовий штемпель — Hilwan, 7.III.1913. У 12-томному виданні 1975–1979 рр. лист, очевидно, помилково датовано 5 (18) березня 1913 р. (див.: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 445; 577).

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. До 75-річчя з дня народження: Збірник. Львів: Видання Львівського державного університету, 1946. С. 55–58.

831 ...з такою доброю звісткою... — Очевидно, у листі Ф. Колеса повідомив Лесі Українці про завершення роботи над упорядкуванням другого тому збірника «Мелодії українських народних дум».

832 Ароганція — зарозумілість, зухвальство, нахабство.

833 «Нема в світі правди...» — одна з народних пісень, записана 1908 р. на фонограф подружжям Квіток від кобзаря Г. Гончаренка.

834 Слів до «Попаді»... — Згадується жартівлива народна пісня «Попадя» із репертуару Г. Гончаренка.

835 ...записаний од Вересая Лисенком, е в «Зап[исках] Импер[аторского] Геогр[афического] Общ[ества]». — Ідеться про збірник «Кобзар Остап Вересай. Його музика й виконувані ним народні пісні», у якому, крім двох рефератів, було вміщено тексти пісень із репертуару кобзаря й нотний додаток із 22-х творів, зафіксованих рукою М. Лисенка. Видання надруковано в «Записках Імператорського Руського Географічного товариства» за рішенням його Південно-західного відділу (Київ, 1874).

836 ...Дивує мене, що Ви не одержали статті Борейка... — Згадується стаття К. Квітки «Новітня українська музична етнографія».

837 Маслов Олександр Леонтіївич (1876–1914) — російський фольклорист, видавець і редактор журналу «Музыка и жизнь» (Москва, 1908–1912).

218. ДО Ф. Г. ПЕТРУНЕНКА

20 лютого (5 березня) 1913 р. Хелуан

Подається за першодруком: Листи Лесі Українки [подав Ф. Петруненко]. Вперед. Літературно-художній альманах Глухівської округової федерації письменників. Збірник 1. Глухів. 1928. С. 150–152. Автограф не зберігся.

Датовано за змістом на підставі листа до Ф. Колесси від 20 лютого (5 березня) 1913 р. («оце зараз пошлю потвердження моєї просьби»).

838 ...дякую за присилку першого № «Дзвону»... — Ідеться про перший номер журналу «Дзвін», де було опубліковано написаний 1907 р. діалог Лесі Українки «Айша та Мохаммед» («Дзвін». 1913. №1. С. 6–8).

839 ...прикрє вражіння від «хитроців» редакції «Дзвону» супроти мене... — Редакція журналу «Дзвін» без згоди Лесі Українки назвала її прізвище в числі постійних співробітників.

840 ...не озиваюсь ні до нього, ні в Париж... — На той час у Парижі мешкали Л. Юркевич і В. Винниченко.

841 Колись на весілі борщ перекину — колись віддячу, відпрацюю, також зроблю послугу.

219. До К. В. Квітки

24 лютого (9 березня) 1913 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 68).

Датовано за поштовим штампелем — Hilwan, 9.III.[19]13.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 654.

220. До О. П. Косач (матері)

27–28 лютого (12–13 березня) 1913 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 259).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: Леся Українка. Собр. соч. В 3 т. Т. 3. С. 356–357. Повний текст українською мовою вперше надруковано у виданні: Леся Українка. Листи: 1903–1913. К.: Комора, 2018. С. 654–659.

842 Щодо уміщення моєї речі в «Дзвоні»... — Згадується діалог «Айша та Мохаммед».

843 ...я мала необережність пообіцяти їм ще одну річ... — Ідеться про драматичну поему «Оргія».

844 Хавтурка (від хавтура, хавтур) — милостиня, подаяння.

845 ...як було в Пошехоньї Щедрина... — Ідеться про топонімічний образ Пошехоньє з циклу М. Є. Салтикова-Щедрина «Пошехонські розповіді» (1883–1884).

846 Ковалевський Максим Максимович (1851–1916) — соціолог, правник, історик, соціально-політичний діяч, українець за походженням, який багато років мешкав за кордоном; на той час

був професором кафедри державного права Петербурзького університету (1905–1916), підтримував зв'язки з провідними діячами українського руху, зокрема з М. Грушевським.

847 «Синий журнал» — щотижневий ілюстрований журнал, виходив у Санкт-Петербурзі протягом 1910–1918 рр.

848 ...тяжко хворому письменникові, славі й силі нашої літератури... — Ідеться про М. Коцюбинського, який важко хворів на той час і потребував грошей для лікування.

849 ...загрожує «увесь світ зажерти»... — Парафраза з народної пісні «Про правду й неправду»:

Нема в світі Правди, Правди не зискати,
Тільки в світі Правди, що Рідная Мати.
Уже тепер Правда сидить у темниці,
А щира неправда з панамі в світлиці.
Уже ж тепер Правда, уже ж Вона вмерла,
А щира неправда увесь світ зажерла.

850 ...може, прийдеться кого «у ступні улучати»... — Вислів у ступні улучати походить від фразеологізму в ступні не влучим — хтось дуже хитрий, спритний, уміє вийти з будь-якої ситуації.

851 ...твої спогади прекрасні! — Ідеться про науково-публіцистичне дослідження Олени Пчілки «Микола Лисенко. Спогади і думки» («Рідний край». 1912. № 16–17. С. 3–42).

852 Його «Дзвін»... — Очевидно, згадується один із опублікованих тоді віршів Ф. Петруненка.

221. До О. П. Косач (сестри)

6 (19) березня 1913 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 432).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 451–453.

853 ...хтось інтересується листами з Єгипту... — На той час почастишали випадки затримки кореспонденції членам родини Косачів через ретельну перевірку їхнього листування співробітниками жандармського управління.

854 ...попробувати розплутати деяку плутанину... — Ідеться про ділові взаємини письменниці із представниками видавництва «Дзвін» та редакції «ЛНВ».

222. До О. Ю. Кобилянської

8 (21) березня 1913 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 925).

Датовано Лесею Українкою за григоріанським календарем, про що свідчить поштовий штампель — Hilwan, 22.III.13. У 12-томному виданні 1975–1979 рр., очевидно, помилково лист датовано 21 березня (3 квітня) 1913 р. (див.: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 454; 578).

Уперше надруковано у виданні: Хрестоматія критичних матеріалів. Посіб. для філол. ф-тів ун-тів та пед. ін-тів / упор. С. М. Шаховський. Т. 3. Вид. 2-е, переробл. та доповн. Київ, 1949. С. 106–108. Повний текст зі збереженням графічних ілюстрацій уперше опубліковано у виданні: Леся Українка. Листи: 1903–1913. К.: Комора, 2018. С. 662–665.

855 ...веселу, ентузіазмом охоплену Грецію... — Ідеться про національне піднесення в Греції з нагоди визволення з-під турецького поневолення в ході Першої Балканської війни острова Крит, провінцій Фракії й Епіру.

856 ...ніяк не докінчить одної речі, початої ще дома літом. — Згадується драматична поема «Оргія».

857 ...мусить, бо вже обіцяв ту річ... — Леся Українка пообіцяла нову поему редакторові журналу «Дзвін».

858 Лютюсь — Тобто К. Квітка.

859 Хочеться комусь написати одну новельку... — Імовірно, ідеться про останній твір Лесі Українки — повість «Екбаль-ганем», роботу над якою письменниця розпочала в кінці травня (за ст. ст.) 1913 р., але так і не завершила.

860 «Через кладку» — модерна повість О. Кобилянської з елементами автобіографізму («ЛНВ». 1912. Т. 57. Кн. 1–3; Т. 58. Кн. 4–6; Т. 59. Кн. 7–9).

861 ...і Се[яту] Анну, і брата Вашого Володимира... — Згадуються померлі кілька років тому рідні О. Кобилянської — Марія Йосипівна, мати письменниці, і Володимир Юліанович, її молодший брат.

862 Прошу поздоровити Вашу сестру і браття... — Тобто Урицьку (з дому Кобилянську) Євгенію Юліанівну (1861–1917), старшу сестру адресатки, і братів письменниці, із двома з них Леся Українка була знайома особисто: Кобилянським Юліаном Юліановичем (1859–1922) і Кобилянським Степаном Юліановичем (1866–1940).

223. До Г. М. Комарової

9 (22) березня 1913 р. Хелуан

Уривки з листа, подано й датовано за першодруком: Музичка А. *Леся Українка, її життя, громадська діяльність і поетична творчість*. [Б. м.]: Держ. вид-во України, 1925. С. 90–93. У дослідженні А. Музичка кілька разів цитував окремі фрагменти листа. У виданні їх зібрано в єдиний текст. Автограф листа після публікації втрачено.

У 12-томному виданні 1975–1979 рр., очевидно, помилково лист датовано 18 лютого (3 березня) 1913 р. (див.: *Українка Леся*. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 439; 576).

863 *Левенятко*— очевидно, ідеться про когось із внуків М. Комарова.

864 ...тільки дві невеличкі речі написала...— Згадуються твори «Орфеево чудо» та «Про велета. Казка».

865 *Бербери (амазиги, імазиги)*— корінна етнічна група Північної Африки, гілка арійського народу.

866 *Дервіш*— мусульманський чернець-жебрак, проводить усе життя в молитвах.

867 *Орієнтальний*— східний, притаманний народам Сходу.

224. До О. П. Косач (матері)

14 (27) березня 1913 р. Хелуан

Подається за першодруком: «Червоний шлях». 1923. № 8. С. 245–246. Автограф нині не відомий.

868 ...якщо зважать ставити...— На початку 1913 р. учнями Музично-драматичної школи Миколи Лисенка під керівництвом М. Старицької на сцені київського клубу «Родина» було успішно інсценізовано діалог Лесі Українки «Айша та Мохаммед». Артисти виявили бажання ставити й інші твори письменниці, і через Олену Пчілку радилися з авторкою щодо вибору твору, більш придатного для постановки на малій сцені.

Старицька Марія Михайлівна (Мушка, Муха; 1865–1930)— українська драматична актриса, педагогиня, режисерка, донька М. Старицького, приятелька Лесі Українки; на той час— очолювала драматичний відділ Музично-драматичної школи Миколи Лисенка.

869 ...моя «мініатюра» зограна була добре...— Ідеться про діалог «Айша та Мохаммед».

870 ...як тому матросу Фаддееву з «Фрегат-Паллади». — Згадується герой книги нарисів «Фрегат “Паллада”» (1858) російського письменника Гончарова Івана Олександровича (1812–1891). Твір написано на основі щоденникових записів, які автор робив на борту військового корабля під час навколосвітньої експедиції (1852–1854).

871 ...мовляв Рудченко... — Згадується І. Я. Рудченко.

225. ДО БІБЛІОТЕКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

26 березня (8 квітня) 1913 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 919). На звороті аркуша, очевидно, рукою директора бібліотеки НТШ Кривецького Івана Івановича (1883–1940), українського бібліографа, книгознавця, журналіста, історика, записано:

Одерж[ано] в депоз[ит] 15.IV.1913

1. III і IV розділи драми «Руфін і Прісцилла».
2. Виключені місця, виписки і матеріали, належні до тої ж драми.
3. Драма «Боярина».
4. «Тріптіх» (три менші поеми).
5. Драма «Орґія».

М. Федюшка

Ів. Кривецький

6. «Адвокат Мартіан».

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 659.

226. ДО Г. М. КОМАРОВОЇ

26 березня (8 квітня) 1913 р. Хелуан

Уривок із листа подано за першодруком: Музичка А. Леся Українка, її життя, громадська діяльність і поетична творчість. [Б. м.]: Держ. вид-во України, 1925. С. 88–89. Автограф листа після публікації втрачено.

У першодруці лист датовано 8 квітня 1913 р., у книзі О. Косач-Кривинюк — 26 березня (за ст. ст.) 1913 р. (див.: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 867).

872 На Кавказ уже, либонь, не поїду... — На той час Леся Українка сподівалася на переїзд в Україну, куди начебто мали перевести К. Квітку.

873 ...увірилась уже мені ота «Крымско-Кавказская линия»... — Ідеться про Кримсько-Кавказьку лінію пароплавства.

227. До О. П. Косач (матері)

31 березня (12 квітня) 1913 р. Хелуан

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 260).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 659–660.

874 «Полон» друкувався вперше у «Раді»... — Згадується драматична поема «Вавилонський полон» і альманах «Нова рада» (Київ, 1908).

875 «Вістник культури і життя» — щотижневий ілюстрований громадсько-культурний і літературний часопис за редакцією Г. Хоткевича, виходив у Києві на кошти П. Богацького впродовж січня 1913 р. (4 номери).

876 «Люблю жєнщину» — психологічно-драматичний етюд Г. Хоткевича («Вістник культури і життя». 1913. №№ 1–3).

877 Пшибишевський Станіслав Фелікс (1868–1927) — польський письменник-модерніст; один із головних представників епохи «Молодої Польщі».

878 Д'Аннунціо Габрієле (1863–1938) — італійський драматург, поет, політичний діяч.

879 Коньонков Сергій Тимофійович (1874–1971) — російський скульптор, член Спільки російських художників (1909), згодом дійсний член Академії мистецтв СРСР. Леся Українка згадує статтю «Новіша скульптура: С. Т. Коньонков», яку Г. Хоткевич ілюстрував кількома репродукціями скульптурних творів митця («Вістник культури і життя». 1913, №№ 1–2).

880 ...від Мухи ні... — Тобто від М. Старицької.

881 ...за «Ізольду»... — Ідеться про поему Лесі Українки «Ізольда Білорука».

228. До О. Ю. Ковілянської

20 квітня (3 травня) 1913 р. Мармурове море

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 926).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: Леся Українка. Собр. соч. В 3 т. Т. 3. С. 360–363. Повний текст українською мовою вперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 660–663.

882 ... простувати «на тихі води, між мир хрещений». — Неточна цитата з української народної думи «Маруся Богуславка»:

То визволь нас, Господи,
Із тяжкої неволі,
Гей, на тихі води,
На ясні зорі,
На край веселий,
Между мир хрещений!

883 ...по молодих рунах збіжжя на Св[ятого] Юрія... — Ідеться про 23 квітня (6 травня) — день святого великомученика Георгія (Юрія).

884 *Es lebe das Leben* — яке вже там кому суджено! — Згадується назва популярної драми німецького письменника Германа Зудермана (1857–1928) «*Es lebe das Leben!*» («Хай живе життя!», 1912).

885 Грааль — містичний символ християнства, чаша, якою нібито користувався Христос під час Таємної вечері. Під час розп'яття до Граалю начебто було зібрано кров Спасителя. Згідно з древніми легендами, до неї могла наблизитися тільки людина з високими моральними якостями.

229. До О. П. Косач (сестри)

23 квітня (6 травня) 1913 р. Одеса

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 433).

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 663.*

886 Пробуду, либонь, до суботи... — Тобто до 27 квітня (10 травня) 1913 р. (лист написано у вівторок).

887 ...вже відносини трохи наладились. — Ідеться про взаємини з видавцями.

230. До М. В. Кривинюка

13 (26) травня 1913 р. Одеса

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 89).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 663–664.*

888 Посилаю Вам оцю довіренність... — М. Кривинюк на той час став довіреною особою Лесі Українки у видавничих справах.

889 ...по тій формі, яку порадив Комаров... — М. Комаров працював нотаріусом, за фахом був юристом.

231. До О. П. Косач (матері)

20 травня (2 червня) 1913 р. Кутаїсі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 261).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 664–665.

890 ...на тій станції, де пересідається, щоб їхати в Кутаїс. — Ідеться про залізничну станцію Ріоні.

891 От «косада», що і тут якось холодно. — Очевидно, «досада» — дитяче слово в родині Косачів.

892 Словаря таки у мене нема... — Можливо, ідеться про «Українсько-російський словник. Редакція І. Стешенка» (Київ, 1909) українського лексикографа Дубровського Віктора Григоровича (1876 — після 1943).

893 ...нехай Ів[ан] Мате[ійович] пришле... — Тобто І. Стешенко.

894 ...з казкою Гоголя... — Згадується казка Михайла Гоголя.

232. До О. П. Косач (матері)

29 травня (11 червня) 1913 р. Кутаїсі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 262).

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 665–666.

895 ...«сьогодня послала» гроші... — Ідеться про гонорар від журналу «Рідний край» (55 р.).

896 ...ти, або той, хто відправляв, щось змилили в адресі... — На прохання О. П. Косач (матері) гроші мав надіслати Федір, сторож із Зеленого Гаю, однак він загубив адресу Лесі Українки.

897 Я от почала вже нове оповідання писати... — Ідеться про незавершену повість (новелу) Лесі Українки «Екбаль-ганем» («ЛНВ»). 1913. Т. 64. Кн. 10. С. 4–9).

898 ...от і обіцяного п[ану] Петр[уненко]ві етуда ще не починала. — Перебуваючи в Києві, Леся Українка попередньо погодилася

взяти участь у збірнику «Арго», упорядкуванням якого займався Ф. Петруненко. Конспект задуманого твору «На передмісті Александрії» Леся Українка надиктувала матері в останні дні свого проживання в Кутаїсі, перед виїздом у Сурамі. Згодом — Ф. Петруненко опублікував його в альманасі «Арго» з розлогою приміткою Олени Пчілки (Київ, 1914).

233. До Е. Б. ХУТОРСЬКОЇ

2 (15) червня 1913 р. Кутаїсі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1529).

Уперше надруковано у виданні: «Слово і час». 2006. № 2. С. 17.

899 Кутаис. Джаяновский пер[еулок], дом Кикодзе. — Нині на цьому будинку в Кутаїсі встановлено меморіальну дошку (вул. Лесі Українки, 10).

900 В Одессе мне дали одну бандероль книг... — Виїжджаючи з Єгипту, Леся Українка не брала в дорогу свої книги, а звернулася до Е. Хуторської з проханням надіслати їх у кількох бандеролях в Одесу, на адресу Г. Комарової.

901 Целую Вас и Дарочку... — Згадується Дарія Хуторська, донька адресатки.

902 ...привет Вашей маме. — Ідеться про Абесгус Анну Юхимівну, на адресу якої (Одеса, вул. Княжеська, 15) Леся Українка надіслала цей лист.

234. До М. В. КРИВИНЮКА

7 (20) червня 1913 р. Кутаїсі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 444).

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 666–667.

903 ...чому Ів[ан] Мате[ійович] не шле мені ні словаря, ні грошей... — І. М. Стешенко на той час виїхав із Києва, обіцяний словник і гроші надіслав поетесі через М. Кривинюка.

904 ...моя поема, призначена до VI кн[изи] «Л[ітературно]-Н[ауково] В[існика]»... — Згадується драматична поема Лесі Українки «Адвокат Мартіан» («ЛНВ». 1913. Т. 62. Кн. 6. С. 397–434).

905 ...почала писати нове оповідання для «В[існика]»... — Тобто «Екбаль-ганем».

906 ...щоб відповіла мені що-небудь на мій остатній лист... — Ідеться про лист до О. П. Косач (матері) від 29 травня (11 червня) 1913 р., у якому Леся Українка писала адресатці про непорозуміння щодо гонорару, начебто надісланого з «Рідного краю», але не отриманого нею в Кутаїсі.

235. До О. П. Косач (матері)

16 (29) червня 1913 р. Кутаїсі

Подано й датовано за першодруком: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 873. Місце зберігання автографа не встановлено.

907 Чому він не шле ні словаря, ні грошей? — Очевидно, лист Лесі Українки та бандероль і платіж від М. Кривинюка розминулися: 12 (25) червня 1913 р. він надіслав поетесі згаданий словник і гроші від І. М. Стешенка.

236. До О. П. Косач (сестри)

17, 20 червня (30 червня, 3 липня) 1913 р. Кутаїсі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 434).

Уперше надруковано із скороченням у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 667–669. Повний текст уперше опубліковано у виданні: Леся Українка. Листи: 1903–1913. К.: Комора, 2018. С. 682–685.

908 ...було тої зими, як ми були в Хоні... — Згадується зима 1911–1912 рр.

909 Новочеркаськ — протягом 1805–1920 рр. столиця Донського козацького війська. На той час у місті існувало українське товариство «Просвіта» (1907–1913), згодом діяла українська «Нова громада» (1917–1919). Нині — містечко в Ростовській обл., РФ.

910 Колесницький Андрій Наумович (1883–1927) — відомий київський лікар-терапевт, згодом один із членів медичної секції Українського Наукового Товариства (1922); приятель О. Черняхівського й К. Квітки.

237. До М. В. Кривинюка

28 червня (11 липня) 1913 р. Кутаїсі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 91). На листівці, написаній олівцем, є поштовий штампель — Кутаїсі, 28.VI.1913.

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 670.*

911 Посилку і гроші я, спасибі Вам, одержала... — Ідеться про словник і гроші від І. Стешенка.

912 Чи виконають моє прохання і коли? — Леся Українка просила надіслати їй гонорар за здану до друку драматичну поему «Адвокат Мартіан».

238. До О. П. Косач (сестри)

11 (24) липня 1913 р. Сурамі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 436). Дописка на листі Ізидори Косач-Борисової й О. П. Косач (матері):

Любая Лілічко!

Поздоровляю Вас з іменинами і бажаю всього-всього найкращого. Оце ми вже в Сурамі, — будемо тут (Леся, мама і я) жити, поки Леся трохи окріпне, бо тепер їй все так само погано. Бувають у Лесі рвоти, часами жар, а часами навпаки — дуже низька температура (сьогодня було 35,6° С). За дорогу Леся страшенно втомилася, хоч і робили все можливе, щоб їй було вигідніше їхати. Сьогодні був тут новий лікар [Пашиков Д. — Ред.] у Лесі і казав, що у неї до всього катар желудка і що тому немає зовсім апетиту і таке противне ощущение в горлі і часто нудить. Всяка страва Лесі здається без жадного смаку або неприємного смаку, хоч справді зовсім добра. Бувайте здорові. Цілую Вас і Михалка.

Дора

Цілую всіх. На день моїх іменин мовби значна полегкість у Лесиній слабості. Мама

Пишіть на Кутаїс, нам Квітка привезе сюди.

Останнє речення листа («Пишіть на Кутаїс, нам Квітка привезе сюди»), написане рукою Ізидори Косач-Борисової, у першодруці та 12-томному виданні 1975–1979 рр., очевидно, помилково подано як автограф Лесі Українки (див.: *Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 472*).

Датовано за поштовим штемпелем — Сурамі, 11.VII. [19]13.

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 670–671.*

913 Сурамі — невелике грузинське село (район Зіндісі), куди 9 (22) липня 1913 р. родичі поїздом перевезли хвору Лесю Українку; для поетеси було винайнято кімнату в будинку залізничного службовця Папава Давида Миколайовича. Дім не зберігся.

ДОДАТКИ

1. ДО О. Г. БАРВІНСЬКОГО

Перед 30 грудня 1893 р. (11 січня 1894 р.). Київ

Подається за автографом, який зберігається у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника (Барв. 2636, п. 158). Лист М. Старицького від імені створеної в Києві редакції оновленого «Дзвінка» з підписами М. Лисенка, Л. Старицької й Лесі Українки адресовано О. Барвінському як голові (1891–1896) Руського товариства педагогічного, що видавало дитячий журнал «Дзвінок».

Датовано за змістом на підставі примітки О. Барвінського про дату отримання листа (11 січня (за н. ст.) 1894 р.).

Уперше надруковано у виданні: «Жовтень». 1960. № 12. С. 110–111.

914 Барвінський Олександр Григорович (1847–1927) — український історик, педагог, громадсько-політичний діяч, голова НТШ (1893–1897); згодом урядовець у Державному секретаріаті ЗУНР.

2. ДО В. М. КРОХМАЛЯ

14 (26) березня 1897 р. Київ

Уривок із листа подано за першодруком: «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР». 1963. № 6. С. 88. Автограф невідомий. Місце зберігання копії не встановлено.

Лист Лесі Українки до В. Крохмалю було виявлено під час обшуку в його київському помешканні (вул. Велика Васильківська, 84) і разом із іншими паперами заарештованого конфісковано співробітниками Київського жандармського управління. Серед описаних 10/12 (23/25) лютого 1902 р. речей під номером 7 названо: «Письмо, писанное карандашом на двух с половиной листах почтовой бумаги, с датой 14/III.1897, начинающееся словами: “Шановный Виктор Николаевич!”», за підписью “Л. Косач”» (Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Фонд 274. Оп. 1.

Спр. 625. Арк. 464). Очевидно, тоді текст листа скопійовано й додано до протоколу. 1963 р. копія була представлена в експозиції виставки, розгорнутої ЦДІА УРСР у Києві. В огляді «Виставка, присвячена 50-річчю з дня смерті Лесі Українки» подано невеликий уривок із листа Лесі Українки.

Відповідь на лист В. Крохмалю від 6 (18) березня 1897 р. (див.: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 377–378).

Датовано за описом листа співробітниками Київського жандармського управління.

915 Крохмаль Віктор Миколайович (1873–1933) — громадсько-політичний діяч, активний учасник соціал-демократичного руху в Російській імперії.

916 Тільки що був у мене дід. — Ідеться про М. В. Ковалевського.

Ковалевський Микола Васильович (1841–1897) — член Старої Громади, гімназійний товариш і соратник М. П. Драгоманова, щирий приятель родини Косачів, зокрема й Лесі Українки.

3. До М. П. Косача

20 квітня (2 травня) 1899 р. Берлін

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 81). Автограф пошкоджено, імовірний текст узято у квадратні дужки.

Уперше опубліковано у виданні: *Леся Українка. Листи: 1903–1913*. К.: Комора, 2018. Ілюстр. 11.

4. До О. Є. Косач

20 квітня (2 травня) 1899 р. Берлін

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 81).

Уперше опубліковано у виданні: *Леся Українка. Листи: 1903–1913*. К.: Комора, 2018. Ілюстр. 12.

5. До А. І. Судовщикової

20 квітня (2 травня) 1899 р. Берлін

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 81).

Уперше опубліковано у виданні: *Леся Українка. Листи: 1903–1913*. К.: Комора, 2018. Ілюстр. 13.

6. До В. М. ГНАТЮКА

29 липня (10 серпня) 1899 р. Гадяч

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 678). Дописано на звороті чистого автографа поезії «У чорну хмару зібралася туга моя...» (цикл «Мелодії»), яку Леся Українка, очевидно, надіслала В. Гнатюку в посилці разом із коректурою збірки «Думи і мрії» (1899).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 1: Поезії, поеми, легенди, 1880–1913. Київ: Держлітвидав, 1951. С. 483.

917 ...умістити сю поезію... — Ідеться про вірш «У чорну хмару зібралася туга моя...».

7. До О. С. МАКОВЕЯ

19 червня (2 липня) 1901 р. Чернівці

Подано й датовано за першодруком: Сімович В. Листування Лесі Українки з Й. Маковеем з додатком листів Олени Пчілки та власних споминів про побут Лесі Українки в Чернівцях. Львів: Хортиця, 1938. С. 36. Місце зберігання автографа встановити не вдалося.

В. Сімович у примітках до першодруку писав: «Цей жартівливий лист написаний на спілку з О. Кобилянською. Слова підкреслені (в нас розбиті) писані рукою Л[есі] Українки, інші писала — О. Кобилянська. “Хтось” — улюблене слівце Л[есі] Українки, яким, н[а]пр[иклад], вона листувалася з Кобилянською, в Кімполюнгі проживаючи. Лист цей написаний саме після повороту з Кімполюнгі, перед виїздом до Буркута. 5 н у слові “побаченнння” — натяк на те, що Маковей посмішковував собі з наддніпрянської вимови довгого н у таких випадках і часто, наслідуючи таку вимову, протягав довго таку приголосівку» (Там же. С. 70).

918 Маковей Осип Степанович (1867–1925) — український письменник, критик, історик літератури, публіцист, перекладач, педагог, громадський діяч, доктор філософії (1901); близький приятель О. Кобилянської, адресат Лесі Українки.

919 ...медвежу волю... — Згадується жартівливе прізвисько О. Маковея — Ведмідь.

8. До В. М. ГНАТЮКА

16 (29) січня 1907 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1058). Примірник друкованої відбитки-звернення з власноручними підписами Лесі Українки й Д. Дорошенка із проханням сприяти утворенню в Києві бібліотеки, музею та інших культурних закладів товариства «Просвіта». Такі листи було надіслано й іншим представникам української інтелігенції, наприклад І. Франкові (ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 1635. С. 49–50) та О. Маковою (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1059; див.: *Леся Українка. Листи: 1903–1913. К.: Комора, 2018. С. 687–688*).

Датовано за поштовим штемпелем — Київ, 16.01.1907.

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Документи і матеріали. 1871–1970. К.: Наукова думка, 1971. С. 189–190. У 12-томному виданні 1975–1979 рр. опубліковано із купюрою: із цензурних міркувань вилучено прізвище й ініціали Д. Дорошенка (Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 477).*

9. До Київського Губернського Жандармського Управління

11 (24) лютого 1907 р. Київ

Подається за фотокопією автографа, який зберігається в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (Ф. 274).

Уперше надруковано у виданні: «Літературна Україна». 1963. № 61. 30 липня. С. 4.

10. До редакції «ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОГО ВІСТНИКА»

1910 р.

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 796).

Датовано орієнтовно — за змістом листа на підставі згадки про зміни, які зробила Леся Українка в тексті вже надісланого до друку твору (драматичну поему «На полі крові» опубліковано у грудневій книзі «ЛНВ» за 1910 р.).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 5. С. 312.*

11. До Л. М. Старицької-Черняхівської

Близько 5 (18) жовтня 1912 р. Кутаїсі

Уривок із листа подано за першодруком у спогадах Л. Старицької-Черняхівської «Хвилини життя Лесі Українки»: «ЛНВ». 1913. Т. 64. Кн. 10. С. 28. Автограф не зберігся.

Датовано за змістом уривка й на підставі згадки про надісланий гонорар у листі до Косач О. П. (сестри) від 5 (18) жовтня 1912 р. («я одержала 50 р[ублів] з тих, що обіцяні були тільки в січні»).

12. До Л. М. Старицької-Черняхівської

Травень — листопад 1912 р.

Уривок із листа подано за першодруком у спогадах Л. Старицької-Черняхівської «Хвилини життя Лесі Українки»: «ЛНВ». 1913. Т. 64. Кн. 10. С. 28. Автограф не зберігся.

Датовано орієнтовно. Очевидно, лист написано не раніше 16 (29) травня 1912 р., відколи починається листування Лесі Українки з Л. Старицькою-Черняхівською, пов'язане з роботою останньої в редакції «ЛНВ» («В справі решти довгу «Л[ітературно]-Н[аукового] В[істника]» напишу вже до Людм[или] Мих[айлівни...]» (див.: Українка Леся. Лист до Ю. Тищенка від 16 (29) травня 1912 р.)), і не пізніше грудня 1912 р., коли поетесою було написано останній лист до видавчині.

13. До Л. М. Старицької-Черняхівської

Травень — листопад 1912 р.

Уривок із листа подано за першодруком у спогадах Л. Старицької-Черняхівської «Хвилини життя Лесі Українки»: «ЛНВ». 1913. Т. 64. Кн. 10. С. 28. Автограф не зберігся.

Датовано орієнтовно (див. коментар до попереднього уривка з листа Лесі Українки, адресованого Л. Старицькій-Черняхівській).

ЗВЕДЕНИЙ ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК ТОМІВ 11–14

А

- Абесгус, Анна Юхимівна 14: 566
Аджемова 14: 200, 492
Александров, В. 12: 496
Александров, О. 13: 472
Александрова, Віра Данилівна 13: 76–86, 472–475
Александровський, Григорій Володимирович 12: 418, 459–460, 597
Алексеев, Л. 11: 510
Алчевська, Христина Данилівна 11: 544–545; 13: 557; 14: 430
Алчевська, Христина Олексіївна 11: 545; 13: 557
Алчевський, О. К. 13: 557
Амалія 11: 261, 329, 538
Амічіс, Едмондо де 13: 118–120, 468–487
Амманн 12: 131
Амонашвілі, Михаїл 14: 476
Андреев, Леонід Миколайович 14: 96, 460
Анічков, Євген Васильович 12: 251, 537
Антоніна Іванівна 11: 90, 231, 260, 277–302, 339–348,
480, 529; 12: 566; 13: 489, 566, 579
Антонович, Варвара Іванівна 11: 100, 483, 585; 12: 124, 490
Антонович, Володимир Боніфатійович 11: 282, 481, 484, 506, 538,
543–544, 585; 12: 251, 448, 490, 511, 529; 13: 293, 469, 545, 593; 14: 485
Антонович, Дмитро Володимирович 13: 469, 498, 512, 545; 14: 551
Антонович, Ірина Володимирівна (Орися)
11: 261, 412, 538, 585; 12: 181, 511
Антуан, Андре 11: 592
Анценгрубер, Людвіг 11: 492
Анюта 11: 152, 501
Арабажин, Костянтин Іванович 11: 495, 527; 12: 39, 457
Арістов 11: 73, 464
Арістофан 11: 299, 547
Аркас, Микола Миколайович 13: 557; 14: 114, 467

Асвадуrow, Карло 13: 450, 540; 14: 88, 120, 457
Ауербах, Бертольд 11: 87–88, 475
Афанасьев, Геннадій Омелянович 12: 87, 171, 477–478
Афеньева 12: 87, 171, 477, 506
Аш, Шолом 14: 96, 460

Б

Б'ернсон, Б'ернстьерне Мартініус (Бйорнсон Бйорнстьерне) 13: 514
Багалій, Дмитро Іванович 13: 557
Багров (Топор), Михайло Федорович 12: 256–257, 539
Бажанська (Озаркевич), Олеся (Ольга-Олександра) 11: 509, 577
Базькевич, Михайло 11: 525
Байдаківська, Меланія Хомівна 12: 539, 601; 13: 450–458, 540; 14: 457–465
Байздренко, Микола 11: 525
Байрон, Джордж-Ноел-Гордон 11: 24, 86–89, 223–224, 244, 467; 12: 34, 65, 110, 126–138, 240, 455, 486–493, 532–534; 14: 33, 429, 521
Бакунін, Михайло Олександрович 11: 440, 595; 12: 467; 13: 90, 476
Балевич 12: 137–144, 494
Балмашов, Степан Валер'янович 13: 145, 496
Бальзак, Оноре де 11: 86–91, 461, 474
Бантиш-Каменський, Дмитро Миколайович 13: 365, 579
Барвінський, Володимир Григорович 11: 576
Барвінський, Олександр Григорович (Австрієць, Олег Подолянин) 11: 195, 210, 287, 507, 516, 545–549, 576; 13: 235, 530; 14: 409, 569
Бас, Лев (Левко Кукоха, дядько Лев) 12: 472; 14: 526
Бах, Йоганн Себастьян 11: 146, 214, 499, 524; 12: 49, 277, 546
Бегун, Ф. А. 14: 436
Бедкер, Карл 14: 156, 478
Беднарський, Кароль (Карло) 11: 224–225, 527; 12: 413, 595
Безземельний, Іоанн 11: 510
Безлюдна, Надія Петрівна 13: 568
Беклін, Арнольд 12: 234–235, 530
Белау, Елена 12: 558
Белей, Іван Михайлович 12: 595
Белчева, Мара Іванівна 11: 324, 405, 420, 438, 555; 12: 131, 474
Бельчев (Белчев), А. 11: 332, 396; 12: 76, 194, 474
Бельчева 11: 332, 396; 12: 76, 194, 474
Беранже, П'єр Жан де 11: 89, 235, 475; 12: 143, 483, 496

Бергман, Ернст фон 12: 177–209, 234, 509–528; 14: 490
Бердяев, Микола 11: 535, 597; 12: 61, 87, 103, 282,
316, 469, 550; 13: 359, 418, 576, 600–601
Бердяев, Сергій Олександрович (Обухівець, С. Київський,
Старий театрал, Е. Велізарій) 11: 535, 597; 12: 61, 87,
103, 282, 316, 469, 550; 13: 359, 418, 576, 600–601
Беренштам, Вільям (Василь) Людвигович 12: 544; 13: 520
Беренштам, Володимир Вільямович 13: 205, 520
Беренштам, Марія 12: 544; 13: 205–210, 520
Бернар, Сара 12: 110, 487; 14: 478
Бернс, Роберт 11: 89, 475; 13: 115, 275, 483–486
Бернштейн, Едуард 13: 71, 470
Бертеруа, Жан 13: 515
Бетховен, Людвіг ван 11: 101, 336, 480; 12: 143, 486
Белий, Андрій (Бугайов Борис Миколайович) 14: 492
Биковська (Беляєва), Марія Михайлівна (Маня) 11: 466–477, 471;
12: 551; 13: 75, 322, 324, 328, 347, 472, 561, 570; 14: 422
Биковська, Олена Михайлівна 12: 502
Биковський, Михайло Андрійович 12: 552; 14: 422
Бігдай, Яким Дмитрович 14: 537
Білінська, Емілія 14: 191, 482, 503
Білінський, Йосип Іларіонович 14: 168, 176,
186, 189, 192, 229, 234, 481, 503
Білозерська (Куліш), Олександра Михайлівна
(Ганна Барвінок) 11: 523, 572; 14: 456
Більрот, Теодор 11: 117, 479–499; 12: 119, 489
Бісі, Албіні Софія 12: 442, 604; 13: 22, 451
Бобикевич, Клавдія Ісидорівна (Дунця) 12: 385, 584
Бобикевич, Олекса Христофорович 12: 385, 584
Бобикевичі, Марія та Сидір 12: 584
Боборикін, П. Д. 11: 500
Богацький, П. 14: 492
Богданович, Ангел Іванович 13: 209, 521
Богуш, Параска Назарівна (баба Параска) 11: 464, 562
Бодлер, Шарль П'єр 13: 195–207, 515
Боекс (Бекс), Жозеф Анрі Оноре 13: 517
Боекс (Бекс), Серафін Жюстен Франсуа 13: 517
Бомарше, П'єр-Огюстен Карон де 11: 86–91, 473

Бордуляк, Тимофій Гнатович 12: 196, 294, 517
Борецька, Соня 11: 235, 261, 531; 12: 166, 504
Борецький, Андрій Олександрович 11: 235, 237, 261,
531; 12: 87, 128, 169, 461, 477, 491, 504
Борецький, Льоня 11: 235, 261, 531; 12: 477
Борисов, Юрій Григорович 11: 459–468, 517; 12: 449–457, 470;
13: 458, 504, 611–612; 14: 402, 419–441, 508, 532–541, 568
Борковський, Олександр Михайлович 11: 385, 576; 12: 480–481, 499
Боровик, Віталій Гаврилович 11: 99, 466, 480, 525
Бородай, Олександр Іванович 14: 471
Бот, Ян 11: 22; 12: 216, 525; 13: 567
Браунінг, Елізабет Баррет 12: 109, 486
Брежкова, Фросина Трохимівна 13: 611; 14: 420
Брокгауз, Фрідріх Арнольд 11: 527; 12: 316, 348, 454, 557–558
Будзиновський, В'ячеслав Титович 11: 353, 491, 553, 566
Булавін, Кіндрат Панасович 13: 150, 497
Булгаков, Сергій Миколайович 11: 597; 13: 359, 576
Бунге, Микола Андрійович 11: 596
Бурачинська (Волянська), Марія 12: 583
Бурже, Поль-Шарль-Жозеф 11: 86–89, 473; 12: 201, 519
Бучинський, Мелітон Осипович 12: 403, 499, 591
Буш, Герман 11: 534
Бюргер, Готфрід Август 11: 593
Бялковська 11: 237, 532

В

Вавілова, Валентина 13: 337, 567–573
Ваганов, Сергій Васильович 13: 82, 473
Вагнер, Ріхард Вільгельм 11: 484
Вагнер, Ріхард Вільгельм 11: 25, 101, 123–127, 484–491
Валерик (Пахаревська), Валерія Альойзівна 14: 174, 483
Вамбері, Арміній-Герман 11: 193, 515
Варвара 11: 236, 256, 266, 273, 532
Варварцев, М. 13: 493
Вартанянц, Василь Аракелович 13: 339, 568
Василенко, Микола Прокопович 13: 428, 604–605; 14: 447
Васильєв 11: 74, 260, 417, 465; 12: 69, 82–83, 152, 472, 499; 14: 64, 510
Вахнянин, Анатоль (Наталь) Климентович 11: 123, 491–498; 13: 456

Венгеров, С. А. 12: 454; 13: 193
Венгерова, Зінаїда Опанасівна 12: 348, 454; 13: 514
Вересай, Остап Микитович 14: 115, 467, 557
Верзілов (Верзилов), Аркадій Васильович 11: 151, 467, 501, 560
Верлен, Поль Марі 11: 20–21; 13: 195–207, 514–516; 14: 256, 514–527
Вернер (Кобиланська), Марія Йосипівна 12: 568; 13: 452
Вернер, Фрідріх-Людвіг-Захарій 12: 568
Вертгейм, А. 12: 231, 528
Верхарн, Еміль (Вергарен Еміль) 13: 195, 514; 14: 514, 527
Верхратський, Іван Григорович (Гороховський, Лосун,
Подоляк, Щипавка) 11: 212, 523–533
Винниченко, Володимир Кирилович (В. Деде) 11: 43–44, 521;
13: 384–385, 582–598; 14: 460–461, 522–524, 539, 551–558
Високович, Володимир Костянтинович 14: 337, 544
Виспянський, Станіслав 14: 33–34, 429
Вишинська (Гроздова), Наталія Іванівна 11: 446, 480; 12: 539
Вишинська, Надія Григорівна 11: 53, 446, 480
Вірхов, Рудольф 11: 479
Вітек 13: 596
Вітрова (Ветрова), Марія Федосіївна (Тодосівна) 12: 460
Вовк, Федір (Хведір) Кіндратович 11: 564–565; 13: 166, 504
Водозов, Василь Васильович 12: 28, 251, 418–423, 450, 550; 13: 359, 495
Войнич, Етель Ліліан 11: 566
Волошинов (Волошин), Олександр Федорович 14: 60, 438
Волховський, Фелікс Вадимович 11: 493; 13: 151–153, 168,
202–204, 227, 263–268, 288, 308, 498–506, 518–555
Вольтер (Марі Франсуа Аруе) 11: 86–91, 474
Волянська (Панькевич), Климентина 12: 384, 386, 583; 13: 528
Волянська, Віра Михайлівна 12: 47, 462; 13: 137, 493; 14: 99, 462
Волянська, Володимира 12: 384, 386, 583
Волянська, Кекилія 12: 384, 386, 583
Волянський, Олекса Миколайович 12: 384, 386, 583
Воробкевич, Сидір (Ісидор) Іванович 12: 587–597; 13: 163, 503
Вороний, Микола Кіндратович 11: 525; 12: 64, 93,
105–120, 250, 460, 487, 567; 13: 166, 183, 226, 246–249,
363, 505–509, 523–533, 582; 14: 256, 514, 527–528
Воронцов, Василь Павлович 12: 537
Воронцова (Ковалевська), Марія Павлівна 11: 482; 12: 537

Воскресенські 11: 67, 461
Вояківська (Грушевська), Марія-Іванна Сильвестрівна 12: 566; 13: 553
Вреден, Роман Романович 14: 453–455

Г

Гаврилюк, Максим Іванович (Вдовиченко) 13: 606
Гайдебуров, Павло Павлович 14: 512
Гайденко, Андрій 14: 467
Гайдн, Франц Йозеф 11: 101, 483
Галеві, Франсуа 11: 492
Галин, Мартирій Андрійович 11: 46, 161, 468, 482, 505, 535;
12: 127, 153, 450, 467, 491–499, 539; 13: 525; 14: 449, 478
Галілей, Галілео ді Вінченцо Бонаюті де 12: 550; 14: 443
Гамбарашвілі (Гамбаров), Нестор Григорович
11: 468, 583–592; 12: 468–477; 13: 573
Ганкевич, Микола 11: 553; 12: 367, 405, 516, 565, 577, 594; 13: 102,
118, 179–180, 213, 225–228, 455, 476–486, 522–538, 596–599
Гарібальді, Джузеппе 12: 436, 602–603
Гарін, М. Г. 11: 583; 12: 68, 472
Гарматій, Григорій Васильович 13: 186, 227, 456, 492, 523–531
Гарт, Френсіс Брет 11: 89, 448, 463, 475; 14: 514
Гаршин, Всеволод Михайлович 11: 86–89, 473–475
Гассель (Шаніна), Анна Федорівна 13: 49, 67, 141, 210,
270, 271–272, 463, 465, 468, 493, 522, 540–542
Гассель, Катерина Федорівна (Фрідріхівна) 13: 67, 270, 468, 540
Гауптман, Гергарт Йоганн Роберт 11: 25; 12: 32, 185, 212,
224, 408, 513–515, 527–548, 560–575; 13: 242, 431, 451,
471–476, 532, 605–608; 14: 27, 275, 424, 521
Ге, Петро Миколайович 11: 23–25, 37–50, 69–115, 151, 187–224, 240–266,
283, 310, 383, 446, 462–537, 550, 570–595; 12: 65, 84–86, 122, 134, 185–196,
218–224, 258, 271–289, 317, 333–337, 421–429, 441, 455–501, 513–577,
599–605; 13: 49–59, 71–112, 125–135, 175–200, 222, 242, 328, 407, 451–483,
511–514, 526–529, 550, 566, 580–587; 14: 83, 134, 163, 177–201, 214–245,
297, 331–344, 361–386, 424, 438, 450–464, 484–488, 514, 530–538, 557–564
Гейне, Крістіан Йоганн Генріх 11: 23, 81–89, 101–115, 187–224,
240–266, 283, 468–473, 486–497, 513–525, 537; 12: 65, 122, 134,
196, 218, 258, 271–289, 337, 470, 490–493, 516–547, 566; 13: 59, 71,
93, 191, 407, 466–471, 511–512, 526, 580; 14: 163, 514, 535–538

Гендель, Георг Фрідріх 12: 546
Гензельт, Адольф Львович 11: 101, 484
Георгов, Іван 11: 383, 574
Герасимович, І. 11: 516; 13: 456
Герцен, Олександр Іванович 11: 595; 12: 441, 605; 13: 476
Гете, Йоганн Вольфганг фон 11: 86–89, 283, 473–475; 12: 470, 486
Гехтер, Максим Григорович (Гецкович-Беркович Мендель) 14: 297, 530
Гізо, Франсуа П'єр Гійом 11: 519
Гільгенфельд, Адольф 11: 317, 554
Гіляров, Олексій Микитович 13: 193, 513–514
Гіппіус, Зінаїда 13: 576
Гладиліна (Грінченко), Марія Миколаївна (М. Загірня,
М. Чайченко, М. Доленко) 13: 562; 14: 459
Гладилович, Дем'ян 11: 128–133, 492
Глінка, О. С. 13: 576
Гнатюк, Володимир Михайлович 12: 206–217, 239–243,
270–295, 378–395, 413, 446, 480–481, 520–558, 581–594; 13: 71,
93, 144, 166, 285–295, 452–456, 495–504, 543–555; 14: 60,
136–141, 411–422, 439–442, 464–474, 527, 571–572
Гоголь, Микола Васильович 11: 89; 12: 517; 14: 526
Гоголь, Михайло Венедиктович 12: 110; 14: 254, 512–513
Гокієлі, Габрієль (Габо) 14: 499
Голімський, Неон 11: 84, 467–472
Голіцин 11: 448; 13: 561
Голота (Москва), Анна (Ганна) 12: 579
Голота, Катерина 13: 37, 459
Голуб 12: 143, 496–510; 13: 476
Голубович, В. 11: 470; 13: 456
Голуховський, А. 13: 227, 527
Гольденвейзери 12: 282, 548
Гольдштейн, В. 11: 356
Гомер 11: 85, 459, 538–541; 13: 594, 611; 14: 197, 305, 531
Гончаренко, Гнат Тихонович 14: 118, 133–145, 164, 319–320,
360–371, 468–475, 537, 553–557
Гончаров, Іван Олександрович 11: 89, 475; 13: 519, 534; 14: 562
Горбачевська (Костів), Ольга Іванівна 13: 318, 559
Горбачевський, Іван Якович 13: 559; 14: 168, 229, 481–482, 503
Гординська (Рудченко), Тетяна Іванівна 11: 529

Гордієнко (Головка), Кость (Костянтин) Гордійович
13: 149–152, 269, 497; 14: 313, 535

Горева (Горева), Єлизавета Миколаївна 12: 104–105, 484

Горощенко, Леонтій Іванович 12: 244, 535

Горпина 13: 442–443, 611; 14: 96

Грабовська (Комарова), Любов Болеславівна 11: 505; 13: 493; 14: 511

Грабовський, Павло Арсенович 12: 233, 446, 530; 13: 505

Григор'єва (Чирикова), Валентина Георгіївна (Йолшина) 12: 563

Григорович-Барська, Надія Василівна 11: 502, 516–532, 576–590;
12: 39, 457–468, 498, 544, 569, 585, 597; 13: 501–502, 530, 573,
592; 14: 433, 451–455, 495–497, 530–532, 565–569

Гринецький, Іван 11: 112–123, 138, 196, 487–496; 12: 339, 567

Гриневич, К. 13: 516, 570

Гріг, Едвард Гагеруп 12: 248, 536

Грінченко, Анастасія Борисівна 13: 562; 14: 93, 165,
174, 186, 458–459, 480, 483, 487–488

Грінченко, Борис Дмитрович (Вартовий, Чайченко Василь)
11: 507, 521–533, 567–576, 597; 12: 460, 570; 13: 143, 310, 326,
368, 387, 417–418, 440, 494–526, 554–562, 589–609; 14: 59–67,
93, 121–130, 165–174, 186–188, 419–445, 457–459, 480–488

Гродська (Бердяєва), Олена Григорівна 12: 550

Грозний, Іван 11: 24, 126–131, 494

Грушевська, Катерина Михайлівна (Кулюня,
Кулюнця, Колюня) 13: 157, 502, 553

Грушевська, Марія-Іванна Сильвестрівна 12: 566; 13: 305, 553

Грушевський, Марк Федорович 14: 212, 498

Грушевський, Михайло Сергійович 11: 49, 484, 505, 572; 12: 455,
476–480, 520, 548, 566; 13: 144, 157, 293, 305, 451, 495–502,
543–553, 593; 14: 89–90, 201, 298, 313, 421–424, 447–457,
469, 489, 512, 524–534, 551–559

Грюнфельд, Альфред 11: 255, 537

Гуревич, Любов Яківна 12: 301, 552

Гуттен, Ульріх фон 11: 534

Гюгенен, 13: 540–541

Гюго Віктор-Марі (Гюго) 11: 89, 138, 227–246, 355;
13: 197, 396, 516, 594

Гюїсманс, Жоріс-Карл (Гюїсманс Шарль Жорж Марі)
13: 200, 517

Г

Гольдоні, Карло 11: 475
Готье, Теофіль 11: 90, 477; 12: 604
Губернатіс, Анджело де 13: 138, 186, 220, 493

Д

Д'Аннунціо, Габріеле 12: 535; 14: 563
Дагаєва (Карпова), Феоктиста Семенівна 12: 593; 13: 458
Дам'ян, Анна-Марія-Луїза (Мадам Жюдік) 11: 492; 12: 536
Данилович, Северин Теофілович 11: 491, 516, 560;
12: 500, 554, 580; 13: 324, 561, 583
Данте Аліг'єрі (Аліг'єрі) 11: 84, 150; 14: 341, 514, 546
Дебогорій-Мокрієвич, Володимир Карпович 11: 440, 595
Деген, Євген Вікторович 11: 481–482, 535; 12: 167, 505
Дегени, Юрій та Борис 11: 535; 12: 450, 499
Дейч, Йосип Якович 14: 247, 508
Дейша (Коцюбинська), Віра Устимівна 12: 570; 13: 566
Деледда, Грація (Грація) 14: 470
Делле Граціє, Марія-Євгенія 13: 135, 158, 202, 325, 492, 507, 562
Денковська, Віра Трохимівна 13: 534
Дерижанов, Мартирос Саркісович (Мартин Сергійович)
12: 104–148, 273, 482–503
Деркач, Марія 11: 443–444, 461, 477–556
Джером Клапка Джером 13: 168, 505
Дикштейн, Шимон Рафаїлович 12: 534, 565, 577, 592–597; 13: 455
Діккенс, Чарльз 11: 88–89, 246–251, 451, 475
Діялемено, Вікторія 11: 466–472
Дмитрієв, Микола Андрійович 13: 602–610; 14: 32, 417, 423, 425
Дмитрієва, Валентина Іовівна 13: 499, 537
Доде, Альфонс 11: 89, 475; 12: 104, 548; 13: 580
Доманицький, В. 13: 512–519, 593
Домна 12: 131, 194, 251, 492
Дон Жуан (дон Хуан Теноріо) 12: 34, 455; 14: 314,
326–336, 395–397, 535–543, 555
Дорошенко, Дмитро Іванович 12: 456; 13: 593, 598;
14: 222, 234, 414–425, 500–502, 572
Дорошенко, Петро 12: 121, 490; 14: 550
Дорошкевич, О. К. 14: 444, 458

Достоевський, Федір Михайлович 11: 89, 428, 475; 13: 483
Драгоманов, Іван Петрович 11: 573, 580; 12: 467
Драгоманов, Михайло Петрович 11: 40–41, 48, 53–54, 65, 67, 92,
112, 134, 153, 162, 177, 181, 192, 195, 197, 202–203, 206, 215, 129,
205, 229–230, 241, 262–263, 280, 288, 290, 297, 308, 315–316, 321,
323, 327, 330, 443–451, 458–461, 468, 477–478, 481–491, 495–496,
505–516, 519–520, 525–530, 533–534, 538–539, 546–558, 560,
562–579, 582, 593, 595; 12: 219, 449, 491–492, 500, 510–512,
515–517, 519, 522, 527, 529, 548, 564, 566, 577, 590–591, 598, 603;
13: 140, 151, 201, 216, 232, 294, 450–451, 453–455, 460–461, 465,
469, 476, 479, 487, 492–493, 498–500, 504, 509–510, 518, 525,
529–530, 533, 536–538, 545–546, 551–553, 560–562, 583,
599, 607; 14: 420, 425–426, 476, 485, 520, 570
Драгоманов, Олександр Петрович 11: 64, 458, 465,
573, 582, 584, 589; 12: 498, 500, 512
Драгоманов, Світозар (Зоря) Михайлович 11: 398, 460, 519, 572, 586,
591; 12: 164, 201, 449, 451, 474, 500; 13: 300, 552; 14: 426, 442
Драгоманова (Косач), Ольга Петрівна (Олена Пчілка) 11: 58, 74–80,
96–112, 144–162, 213–214, 235–279, 302, 333, 379–380, 397–398,
417–431, 454, 467–505, 523–557, 574–591; 12: 36–91, 104–151, 168–181,
215–217, 230–241, 272–276, 314, 329–335, 410–416, 434–443, 461–511,
524–543, 561–564, 593–605; 13: 47–50, 80–82, 104–105, 131, 192–205,
248–251, 321–334, 366–391, 432–444, 462–490, 512–520, 534, 560–565,
579–591, 606–610; 14: 23–30, 64–76, 90–107, 123, 147–150, 178–180,
194–269, 284–404, 417–426, 442–567
Драгоманова (Труш), Аріадна Михайлівна (Рада) 11: 357, 395, 401,
407, 418, 449, 551, 557, 559, 583, 586–587, 594; 12: 25, 73, 179,
128–130, 350, 352, 449, 492, 498, 515, 548, 571, 590; 13: 453,
455, 474, 486, 488, 507, 525, 538, 543–544, 552, 555
Драгоманова (Шишманова), Лідія Михайлівна 11: 419, 423, 433,
440, 445, 531, 582, 585, 587–588, 592, 595; 12: 23, 27, 75, 192–193,
259, 446–447, 466, 519; 13: 24, 83, 109, 172, 453, 474, 483
Драгоманова, Маріанна Іванівна 13: 468
Дрейпер, Джон Вільям 12: 501–509
Дрімцов (Дремцов, Дрімченко), Сергій Прокопович 14: 472
Дробишева (Дробиш), Наталія Григорівна 11: 457; 14: 447
Дубровський, Віктор Григорович 14: 565
Дурдуківський, Сергій Федорович 13: 599; 14: 468

Дурново, П. М. 13: 607
Дучинська, А. 11: 451–453, 579–591; 13: 462, 517
Дюма-син, Олександр 12: 556
Дятлов, П. 13: 596–600

Е

Ейхгорст, Герман-Людвіг 13: 107, 483
Еліасберг, Сергій Савелійович 12: 291, 303, 549–557, 574
Еміліо 11: 590; 12: 458, 604
Емке, Людвіг 14: 519
Енгельс, Фрідріх 12: 577
Еструп, І. 13: 580
Етцель, П'єр-Жюль 11: 85, 473, 502

Є

Євшан (Федюшка), Микола Йосипович 14: 297,
336, 382–391, 491–492, 543–544
Єж, Теодор Томаш (Зигмунд Мілковський) 11: 89, 475
Єршов, Петро 13: 499, 532
Єсіпова, Анна Миколаївна 12: 257, 269, 539; 14: 458
Єфіменко, Олександра Яківна 14: 435
Єфремов, Сергій Олександрович 11: 45–49, 521; 13: 96, 189–210,
223–229, 246, 342–348, 384, 417, 478, 503–538, 557, 569–572,
586–606; 14: 68, 270, 307, 326–336, 445, 468, 482, 519, 532
Єфрон 11: 527

Ж

Жаботинський, Володимир (Зеев) Євгенович 14: 257, 515–516
Жебуньов, Леонід Миколайович 13: 557; 14: 109, 464
Житецька, Варвара Семенівна 11: 58, 455
Житецький, Павло Гнатович 11: 455; 12: 529, 548, 566; 13: 593; 14: 422–423
Жук, Михайло Іванович 12: 598; 14: 305, 507, 531–532
Журавльова-Алчевська, Христина Данилівна 11: 545

З

Заболотний, Данило Кирилович 11: 87, 475
Завадський, Михайло Ромуальдович (Ромулович) 12: 120, 490–495; 13: 563
Завілейський, Василь Дмитрович 11: 467, 486–487

Залеський, Юзеф Богдан 11: 89, 475
Занд, Жорж (Аврора Дюдеван) 11: 68, 88–89,
132, 461; 12: 357, 572; 13: 521, 600
Заньковецька (Адасовська), Марія Костянтинівна 11: 98,
481–482, 536, 597; 12: 115–121, 136–144, 312, 488–496, 556
Заревич (Смаль-Стоцька), Емілія Михайлівна 13: 609
Зарницька (Азгуріді), Єфросинія Пилипівна 12: 92, 480
Зіньківський, Т. 11: 521; 13: 505, 571
Зозуля 11: 518
Зоїл 11: 503
Золя, Еміль 11: 68, 89, 122, 461; 12: 501; 13: 196–197, 516
Зот 13: 388, 589
Зудерман, Герман 12: 251, 537; 14: 564

I

Ібсен, Генрік 12: 156, 251, 269–270, 501, 537–552; 13: 194, 514; 14: 459
Івасюк, Микола Іванович 12: 339, 567
Ідзиковський, Владислав Леонович 12: 471
Ізраель, Джеймс Адольф 11: 196; 14: 105, 140–156, 181–182,
242–246, 455
Іконников, В. С. 11: 484, 597
Іловайський, Дмитро Іванович 12: 478
Іщенко, Яків 11: 95, 479

К

Каковський, Антін Хомич 14: 113, 466
Калішевський, Яків Степанович 11: 102, 484
Каменський 11: 275, 542; 13: 365, 579
Камінський, Б. 13: 498
Кандиба, Олег Олександрович (Олег Ольжич) 14: 446
Кандиба, Олександр Іванович (Олександр Олесь) 11: 155;
13: 557; 14: 70, 298, 329, 403, 417, 430, 446, 468
Капельгородський, Пилип Йосипович 14: 70, 446
Кареев, Микола Іванович 12: 34, 455
Каролька 14: 39–42, 432
Карпов, Олександр Антонович 11: 481, 558; 12: 489, 561,
593; 13: 342, 355–359, 458, 568–576; 14: 64, 241, 350–360,
432–443, 458, 479–482, 499–517, 538–553

Карташевська, Марія Миколаївна 11: 518; 12: 275, 544; 13: 590
Карташевський, Микола Петрович 11: 518; 12: 544; 13: 590
Карташевський, Петро 11: 518; 12: 544; 13: 590
Карташевські 11: 518; 12: 275, 544; 13: 590
Каспер, Леопольд 14: 79–81, 450
Катерина II (Софія Августа Фредеріка Ангальт-Цербст-Дорнбург)
13: 269, 540; 14: 42, 194, 210–222, 247, 260–261, 276, 300, 332,
391, 425–433, 484, 496–500, 517
Катон, Марк Порцій Старший 11: 247, 535; 13: 199, 516–517
Катренко, Олександр (Катрухін Олександр Михайлович) 12: 527
Катрфаж, Жан Луї Арман 14: 522
Кауч, Еміль 11: 193, 515
Качаловський, 13: 116, 486
Квасницький, Ю. 14: 476
Квітка, Климент Васильович (Тиміш Борейко) 11: 471, 515, 518;
12: 368–409, 427, 441, 489, 561, 578–600; 13: 34–35, 54, 66, 128–129, 145,
161, 165, 226, 239–243, 307–332, 320–321, 337, 345–347, 359–373, 381,
387, 415–420, 434, 457–458, 486, 502, 513, 533–536, 558, 581, 607; 14: 23,
53, 68–71, 88–96, 115–119, 142–146, 165–167, 190–202, 230–240, 260, 290,
339–340, 360, 365–366, 376, 399, 407, 418, 443, 452, 464, 479–483, 51, 568
Квітка-Основ'яненко, Григорій 12: 489; 14: 509
Келер, Луї 12: 542
Кеннан, Джордж 11: 129, 493
Кеттлер, С. А. 12: 472
Кибальчич (Козловська), Надія Костянтинівна 11: 30; 13: 557,
570; 14: 87, 110–132, 154–169, 198, 238, 456–505
Кибальчич, Надія Матвіївна 11: 30; 13: 557, 570;
14: 87, 110–132, 154–169, 198, 238, 456–505
Кістяковський, Богдан (Федір) Олександрович 14: 313
Клісурський, Герасим Петрович 11: 234, 421, 531
Кобилянська (Урицька), Євгенія Юліанівна 12: 205–245, 263–266,
304–334, 346–350, 362–400, 428–432, 520–601; 13: 19, 51–63,
83–112, 127–140, 163, 191–207, 221, 246–256, 275–277, 306–315,
343–348, 362, 410, 429–452, 464–557, 569–577, 595–612; 14: 560
Кобилянська, Марія Йосипівна (Свята Анна) 12: 205–245, 263–266,
304–334, 346–350, 362–400, 428–432, 520–601; 13: 19, 51–63, 83–112,
127–140, 163, 191–207, 221, 246–256, 275–277, 306–315, 343–348,
362, 410, 429–452, 464–557, 569–577, 595–612; 14: 560

Кобилянська, Ольга Юліанівна 11: 31, 34, 37, 45, 132, 143, 493–494;
12: 56, 95, 205, 207, 211, 218, 226, 235, 240, 245, 263, 267, 304, 310,
315, 323, 334, 346, 347, 349–350, 362–364, 374, 380, 384–385, 391–392,
395, 397, 400, 428, 432, 520, 523–524, 531–533, 535–536, 540–542,
547, 553, 555, 557–558, 562, 567, 568, 571, 584, 601; 13: 19–23, 51–63,
83–104, 112, 127, 140, 142, 163–165, 191, 207, 221–226, 243–260, 275–277,
306–317, 343–349, 362–367, 410–411, 429–452, 464, 475–477, 503, 541,
554–558, 569–577, 595–612; 14: 85, 145–153, 229, 249–251, 284–285,
304–311, 333, 351–352, 370, 382–397, 412, 427, 492–511, 549–571

Кобилянський, Степан Юліанович 12: 569; 14: 560

Кобилянський, Володимир Юліанович 12: 569; 14: 560

Кобилянський, Юліан Юліанович 14: 560

Кобилянський, Юліан Якович 12: 568

Кобринська, Наталія Іванівна 11: 33–34, 129, 240, 375, 447, 469, 493,
509–513, 525–533, 572; 12: 240–242, 517, 532–533, 586; 13: 503, 516

Кобринська, Текля Іванівна 12: 580

Кобринський, Володимир Йосафатович 12: 387, 390, 582, 586

Ковалевська (Деген), Галина Миколаївна 11: 99,
102, 285, 482, 535; 12: 450, 499

Ковалевський, Максим Максимович 14: 379, 558

Ковалевський, Микола Васильович 11: 285, 442, 482–483, 510, 526–527,
532, 546, 549, 554, 568, 587; 12: 76, 190, 450, 453, 472, 474–476,
499–500, 502, 505, 511, 520, 527, 577; 13: 263, 465, 537; 14: 570

Коваленко, Григорій Андрійович (Грицько Сьогобочний) 13: 580, 602

Коваленко, Григорій Олексійович (Григорій Коваленко,
Грицько Коваленко) 12: 205, 227, 521; 14: 419, 527

Коваленко, Олекса Кузьмич (Кузьмович) 14: 256, 514

Ковалів, Степан (Стефан) Михайлович 11: 99–102, 285, 442, 482–493,
510, 526–554, 568, 587; 12: 76, 157, 190, 205, 227, 450–453, 472–476,
491–527, 577; 13: 263, 465, 537, 580, 602; 14: 256, 379, 419, 514, 527,
558, 570

Когут, Лев 11: 565; 13: 227, 527

Козловський, 14: 113–130, 154, 166, 187–190, 419, 456–468, 486–492

Койчу, 11: 396, 414–420, 438, 581; 12: 492

Кокорудз, Ілля Федорович 13: 285, 546

Колесницький, А. П. 14: 407, 567

Колесса, Іван Михайлович 11: 147, 500; 13: 285,
456, 546, 579, 607; 14: 70, 446

Колесса, Олександр Михайлович 11: 147, 171, 374, 378–379,
430, 500, 508, 572; 12: 247, 536; 13: 285, 456, 546

Колесса, Філарет Михайлович 11: 147, 500; 12: 545, 587; 13: 579, 607;
14: 70, 107, 114–117, 127–129, 133–138, 142–143, 146, 164, 249, 319–320,
333, 365, 369, 374, 446, 464, 467–469, 471–475, 480, 509, 537, 555–557

Комаров, Богдан Михайлович 13: 136, 491

Комаров, Михайло Федорович 11: 79, 468, 472, 505, 507;
12: 147, 462, 467; 13: 48, 363, 367, 463, 491, 492, 557, 575,
580; 14: 75, 398, 448, 462, 477–478, 511, 561, 565

Комаров, Павло Федорович 11: 102, 468

Комарова (Волянська), Віра Михайлівна 11: 79, 468;
12: 462, 467; 13: 463, 493; 14: 462

Комарова (Сидоренко), Маргарита (Маргаріта) Михайлівна (Гретхен)
11: 76, 79, 162, 467, 468, 505, 514, 526, 582; 12: 83, 148, 471, 477; 13: 144,
463, 493, 495, 525, 575; 14: 72, 99, 351, 448–449, 462, 544, 548–549

Комарова, Галина Михайлівна 11: 79, 468; 12: 83, 467; 13: 220–221,
463, 525; 14: 99, 150, 155, 388, 392, 449, 477, 561, 562, 566

Комарова, Любов Михайлівна 11: 79, 505; 12: 83; 13: 463, 493; 14: 462, 544

Комишанський 12: 457

Кониський, Олександр Якович 11: 48, 167, 488, 506–507,
534–543; 12: 577; 13: 235, 342, 518, 569–572

Кононенко, Мусій Степанович 11: 235, 525–531; 13: 557

Конопніцька, Марія 11: 87–91, 474; 12: 593;
13: 156–163, 198–204, 225, 490–509, 532

Конощенко (Грабенко), Андрій Михайлович 14: 60–70, 438

Константинов, Алеко Іваницов 11: 215, 551; 12: 242, 467–474, 533

Конт, Огюст 11: 519; 12: 67, 455; 14: 178, 485–494

Коньонков, Сергій Тимофійович 14: 563

Копко, М. 12: 587

Коппе, Франсуа 11: 89–90, 477

Корде, Шарлотта 11: 107, 486; 14: 134, 471

Кордес, І. Ф. 14: 134, 471

Кордуба, Мирон 12: 587

Корейво, Б. 11: 100, 483

Коржинська, Теофіля 12: 387, 585

Коржинський, Теодор 12: 387, 585, 587, 589

Короленко, Володимир Галактіонович 11: 82–89, 448,
463–476, 493; 12: 551; 13: 556, 583, 606

Королів (Корольов, Королів-Старий), Василь Костьович

(Костянтинович) 11: 82–90, 448, 463–493; 12: 528, 551–554;

13: 103, 481, 556, 583, 606; 14: 124–133, 285–296, 469, 522–526, 542

Короткевич, Микола Дмитрович 11: 397, 580

Косач (Байдаківська), Софія Олексіївна 11: 601; 12: 450

Косач (Борисова), Ізидора Петрівна (Дора, Дроздик, Патік, Пятя,

Гусінька, Біла Гусь, Гусик, Гусиця, Коротша Гусь) 11: 20, 32, 49,

78, 103, 112, 146, 73–80, 179, 307, 323, 368, 418, 195–234, 431, 459,

518, 529, 557, 591, 249–348, 323–328, 387–442, 459–460, 459–471,

492–494, 543–557, 580–593; 12: 37, 64, 73, 80, 26–55, 99, 108, 133, 145,

166, 223, 121–211, 349, 209–210, 449, 461, 483, 490, 512, 523, 235–288,

536, 544, 571, 596, 300–323, 353–367, 411–462, 497–504, 571–581;

13: 112, 29–86, 132, 72–75, 200, 208, 106–176, 211–215, 433, 458, 482,

239–250, 535, 540, 266–276, 559, 570, 571, 607, 611, 288–394,

410–446, 458–469, 482–494, 593–598, 611; 14: 67, 25–76, 111, 132,

419, 444, 155–290, 458, 476, 489, 520, 568, 305–425, 444–458,

489–508, 507–520, 532–544, 532–550, 568–572

Косач (Кривинюк), Ольга Петрівна (Лілічка, Ліля, Лілея, Лілеєнька,

Ліцик, Пуц, Пуцик, Олеся, Олег) 11: 27–36, 55–114, 130–131,

144–169, 213–214, 231–288, 304–311, 328–335, 368, 392, 404,

426–431, 450–474, 493–500, 537, 551–590; 12: 31–317, 330–383,

402–449, 462–602; 13: 24–112, 124–171, 190–255, 270–321,

335–392, 411–547, 560–609; 14: 23–362, 382–568

Косач (Мільська), Євгенія Михайлівна (Імочка, Євця) 12: 201, 215,

242–252, 512, 546, 275–278; 13: 331, 355, 481, 564; 14: 28, 63, 424, 444

Косач (Шимановська), Оксана Петрівна (Уксус, Уксусик, Тамара,

Тамарця, Марочка, Марця, Марунечка) 11: 57–62, 61–64, 73,

80–81, 103–112, 146–151, 199, 202, 214, 234, 237, 255, 269, 273–274,

279, 307, 311, 323, 329, 397, 404, 406, 414, 416, 420, 425, 427, 432,

453–456, 485; 12: 24–63, 77–87, 100, 108–118, 131–145, 159, 160–182,

171–181, 197, 232, 241–266, 283–306, 341–356, 409–415, 430–447,

474, 494–495, 508, 529; 13: 32, 48–66, 82, 112–174, 199–223, 236–255,

271–280, 303–306, 336–360, 388–393, 411–428, 462–483, 496–500,

517–540, 559–573, 592–605; 14: 65–71, 93, 131, 158–169, 187–196,

213–244, 268–282, 325–365, 384, 430, 458, 470–482, 498, 500–523,

544–547

Косач (Шимановська), Олександра Антонівна (тітка Олександра) 11: 82,

152, 243, 267, 313, 472, 502; 12: 242, 266, 429; 13: 21, 345; 14: 35, 430

Косач (Тесленко-Приходько), Олена Антонівна (Тітка Єля) 12: 40, 43, 266, 458, 461, 477, 541, 593, 601, 604; 13: 24, 130, 159, 217, 234, 236, 331, 443, 453, 255, 273, 458, 490, 502, 522, 524, 529, 531, 535, 541, 564, 611; 14: 232, 282, 441–442, 504, 524

Косач, Віра 11: 50, 195, 265, 345, 360, 374, 405, 455, 468–479, 516, 542, 567–572; 12: 121, 267, 462, 502, 543, 560–570, 592; 13: 28, 51, 334, 349, 472–477, 489–493, 534, 566; 14: 79, 237, 327, 462–465, 478

Косач, Григорій Антонович (дядя Гриша) 11: 55, 451; 13: 334, 566; 14: 332, 542

Косач, Дмитро Григорович (Митька) 11: 55, 451

Косач, Марія Михайлівна 11: 58, 454

Косач, Микола Олексійович 11: 20–34, 49–118, 130–178, 213–286, 301–311, 323–342, 355, 368–431, 443–596; 12: 31–390, 402–605; 13: 24–47, 64–140, 153–172, 186–209, 236, 248, 261–277, 294, 306–392, 410–612; 14: 23–181, 194–573

Косач, Микола Петрович (Кухота, Кухоточка, Кохіня, Кукота, Миколочка, Микось, Микунько, Гусь) 11: 22–23, 45–47, 63–81, 76–81, 112–116, 151, 192, 199, 247, 269–280, 307–308, 323–329, 350, 396–425, 445, 457–488, 501, 515–597; 12: 26–41, 58, 69, 80–85, 134–152, 160–162, 183, 223, 242–256, 285, 415–416, 435, 447, 473, 534, 575, 583–586, 599–605; 13: 65, 112, 152, 168, 170, 227, 250, 272, 303–306, 323, 337–354, 375–392, 417–418, 430, 443, 450, 468–483, 505–537, 552, 570, 574, 611; 14: 28–43, 61–76, 93, 155, 165, 194, 208–217, 244, 268–269, 290, 324–338, 347–356, 417–431, 447, 477, 489, 494, 511–527, 542–570

Косач, Михайло Петрович (Міша, Миша, Михайло Обачний) 11: 53–118, 139–156, 183–201, 216–243, 259–275, 295–308, 336, 396–398, 411–429, 448–499, 512, 525–534, 550, 581–592; 12: 47–54, 87, 115, 154–157, 169, 183–203, 242–252, 276–278, 291–300, 347, 367, 463, 514–517, 538–545, 570; 13: 65, 103, 193, 238, 261, 457, 481, 513–516, 536; 14: 347, 411, 547

Косач, Петро Антонович 11: 27–76, 92–112, 131–149, 162–214, 226–285, 304, 333, 369, 446, 459–465, 480–485, 505–507, 540–543, 573–595; 12: 26–88, 101–104, 124–207, 223–273, 285–300, 314–316, 339–349, 367–392, 404–462, 495–497, 513–522, 534, 570–594; 13: 23–54, 69–72, 107–114, 126–132, 145, 159–167, 182–188, 200–208, 220, 238, 250–272, 284, 323, 417, 429–443, 458, 482, 505, 535–540; 14: 24–101, 120–157, 178, 196, 219, 243, 261–288, 316–332, 348–354, 389, 449, 473–485, 514–518, 550, 569

Косач, Юрій Миколайович 14: 155, 477

Костецький, Микола Данилович 12: 154, 500

Котляревський, Іван Петрович 11: 536; 12: 176–179, 489–496, 509,
556–566; 13: 31, 315, 456, 506–510, 531–533, 557–572, 611;
14: 445, 467

Кох, Роберт 11: 66–81, 112, 192, 460, 479; 12: 449, 575; 13: 468, 574;
14: 419

Коцюбинський, Михайло Михайлович 11: 43, 252, 480, 501,
525–536; 12: 346, 446, 564–583; 13: 226, 333–334, 505, 526–533,
557–570, 582–593; 14: 393, 406, 430, 492, 532–537, 559

Кошиць, Олександр Антонович 14: 329, 540–541

Кравченко, Михайло Степанович 11: 513;
13: 434, 607; 14: 107, 146–147, 164

Крамаренко, Євген Юрійович 14: 75, 450

Крамаренко, Ю. Л. 14: 450

Красицький, Фотій Степанович 12: 501–502, 537; 13: 570; 14: 419

Красицький, Ігнаці 11: 89, 476

Красовський, Ф. 11: 498; 12: 583

Крашевський, Юзеф-Ігнаці 11: 89, 476

Кревецький, Іван 14: 562

Крестовський (Хвошинська Надія Дмитрівна) 11: 89, 476

Кржановський, Ян 12: 575

Кривинюк (Євцихевич), Марія Василівна 12: 28–50, 203, 252,
283–286, 304, 335–340, 358–366, 402–526, 540–578, 590–604;
13: 29–69, 85–98, 113–166, 200–215, 236, 251, 264–278, 295–326,
338–358, 370, 386, 411–427, 444–611; 14: 67, 444

Кривинюк, Михайло Васильович 11: 27, 30, 43, 451, 596; 12: 28–50,
203, 252, 283–286, 304, 335–340, 358–366, 402–526, 540–578, 590–604;
13: 29–69, 85–98, 113, 145–166, 200, 211–215, 236, 251, 264, 272–278,
295–326, 338–342, 358, 370, 386, 411–427, 442, 444, 502, 562, 604, 611;
14: 32, 84, 97, 111, 175–192, 204–222, 250–267, 306, 321, 352–359,
398, 570

Кривинюк, Михайло Михайлович (Бобрик, Аляльо, Бобринятко,
Ліленятко, Лілік, Лілінятко, Ліцик, Люнька, Лютик, Лютя,
Маленьке, Малютик, Михалко, Михалюнка, Михалюнка-Люнка,
Михалюньо, Михаль, Михальо, «Ні-ні», Тюсінька, Тюсіня,
Утоніка-Лютоніка, Утонька, Утя, Утятко) 13: 434, 603,
604; 14: 24, 420, 423, 427, 439, 441, 519, 546–547, 549

Крижанівська (Тучапська), Віра Григорівна
12: 321–326, 358, 491, 559–560, 573

Крилов, Іван Андрійович 12: 64; 14: 528

Кримський, Агатангел Юхимович 11: 20, 49, 90, 183, 385, 407,
511, 533, 576–584; 12: 319, 446, 464–485, 558–559; 13: 27, 82, 164,
321–327, 375–393, 423–454, 478, 503–513, 526, 560–566, 580–612;
14: 26–32, 218, 254, 272, 312, 424–430, 479, 512–520, 534–535,
550, 563

Кромвель, Олівер 11: 562

Кропивницький, Марко Лукич 11: 597; 12: 67,
120, 312, 460–494, 533, 556; 13: 611

Крот, Рубеан 11: 534

Крохмаль, Віктор Миколайович 11: 363, 568;
12: 458, 564; 13: 470; 14: 411, 569–570

Крушеван, Павло Олександрович 13: 312, 556

Крушельницька, Соломія Амвросіївна 11: 353,
373, 563–571; 12: 580, 597; 13: 550

Крушельницький, Антін Владиславович
(Володиславович) 12: 583; 13: 207, 521

Кудельський, Ян Томаш 13: 544

Кулаковський, Юліан Андрійович 11: 200, 518

Кулина 11: 327, 556

Куліш, Пантелеймон Олександрович 11: 523, 572; 12: 27–34,
450, 570–576; 13: 259, 536; 14: 353, 456, 485

Кульженко, Василь Стефанович 14: 71, 447

Кульчицький, Олександр (Лесь) Григорович 12: 388, 585–586

Купер'ян 12: 292, 341, 550; 13: 482; 14: 464

Купрін, О. 11: 535, 597; 14: 460

Купчанко, Григорій 12: 591

Курбас, Лесь 12: 581

Куропаткін, Олексій Миколайович 14: 170, 482

Кухаренко, Яків 11: 481; 12: 496

Кучинська (Драгоманова), Людмила Михайлівна 11: 76, 95, 113,
156–167, 179–230, 284–445, 518, 551–557, 577–596; 12: 23–27, 53,
70–85, 99–100, 128, 149–201, 223–225, 242–259, 282–288, 313, 353,
411, 446–449, 465–540; 13: 24–27, 51, 83, 109, 136, 172, 187–188,
303, 336, 453, 474–483, 507, 567; 14: 24, 103, 338, 420, 463

Кучинська, Женья 11: 580; 12: 157, 502

Кучинський, Петро Михайлович 11: 580

Кучугура-Кучеренко, Іван Іович 14: 471–472

Л

- Лабріола, Антоніо 12: 405, 577
- Лаврівський, І. 12: 587
- Лагодинський, Микола 13: 557
- Лазаревський, Борис Олександрович 14: 367, 556
- Лазаревський, Гліб 11: 443–461, 530, 579–596; 12: 450, 482
- Ламартін, Альфонс Марі Луї де Прат де 11: 435, 593; 13: 396, 594
- Ламздорф, В. 13: 527
- Левитський, Микола Васильович 12: 24, 257, 447, 539
- Левицька (Калитовська), Стефанія Олександрівна 13: 551
- Левицька, Зінаїда Костянтинівна 12: 537;
13: 473; 14: 173, 186, 420, 433, 486
- Левицький, Володимир Лукич (Василь Лукич) 11: 488, 528, 536
- Левицький, Віктор Модестович 12: 538
- Левицький, Євген 11: 491, 553
- Левицький, Модест Пилипович 11: 426, 580, 589;
12: 143, 181, 251, 257, 496, 511, 537–539; 13: 440, 473,
600, 610; 14: 83, 419–420, 431, 433, 455, 510
- Левицький, Орест Іванович 11: 111, 208, 397, 484, 487, 597;
13: 456; 14: 496
- Леконт де Ліль, Шарль 11: 86–91, 474
- Леонкавалло, Руджеро 14: 434
- Леопарді, Джакомо 11: 86–89, 115, 473–475; 12: 116, 488
- Лепкий, Богдан 12: 588; 13: 570; 14: 528
- Лермонтов, Михайло Юрійович 11: 90, 477; 12: 528;
13: 532; 14: 538
- Лесаж, Ален-Рене 11: 89, 476
- Липа, Іван Левкович (Львович) 11: 245, 525–535;
13: 308, 363, 554, 570; 14: 430
- Липська, Ольга Антонівна 11: 532
- Липський, Костянтин Антонович 11: 245, 532, 534–535
- Лисавета, 12: 157, 502; 13: 106, 341, 482
- Лисенко (Масляникова), Катерина Миколаївна (Катря)
12: 536, 567, 580, 601; 13: 128, 532, 547–565, 593–599
- Лисенко (Шило), Галина Миколаївна 12: 539;
13: 128, 532, 547–565, 593–599
- Лисенко, Мар'яна Миколаївна 11: 543; 12: 504;
13: 128, 532, 547–565, 593–599

Лисенко, Микола Віталійович 11: 22–24, 97–99, 101–102, 122–123, 161, 215, 232, 235, 269, 397, 445, 450, 454, 467, 474, 480–481, 483–484, 491, 524, 532, 534–536, 540, 543, 545, 577, 596–597; 12: 64, 143, 165–166, 169, 247–248, 375, 419, 427, 430, 448, 459, 486, 493, 496, 504, 506, 535–537, 539, 546, 548, 556, 561, 567, 580, 601; 13: 128, 532, 547, 557, 565, 593, 599; 14: 115–116, 135–136, 251–252, 319, 347, 372–381, 410, 419, 450, 471–472, 476, 483, 511, 537, 541, 547, 551, 555, 557, 559, 561, 569

Лисенко, Остап Миколайович 11: 388, 577; 12: 165, 504; 13: 128, 532, 547–565, 593–599

Лисенко, Софья Віталіївна 12: 245, 496

Личко, Іван 14: 522

Лікурґ 12: 86, 477

Ліль-Адан, Огюст Вільє де 13: 195, 515

Ліндфорс (Русова), Софія Федорівна 13: 532; 14: 525

Ліницька-Загорська, Любов Павлівна 12: 105, 484

Ліньова, Євгенія Едуардівна 14: 70, 446

Ліст, Ференц (Франц) 12: 269, 542

Лічков, Леонід Семенович 12: 253, 538

Ліщинська 12: 104–117, 484

Лозинський, Михайло Михайлович 12: 372, 577

Ломоносов, Михайло Васильович 12: 32, 454, 521; 14: 114–117, 130–132, 466

Лонґфелло, Генрі Водсворт 11: 476

Лопатинський, Лев 12: 567

Лоріс-Меліков, Михайло Тарієлович 13: 100, 480

Лосев, Микола Дмитрович 14: 102–106, 462

Лоський, Микола Онуфрійович 13: 576

Лосятинський, Микола Никифорович 11: 87, 475

Лоті, П'єр (Жюльєн Віо) 11: 99, 482

Лотоцький, Олександр Гнатович (Любенський) 11: 547; 14: 468

Луї, П'єр Фелікс 11: 461, 474–492, 504, 539–540; 12: 475, 520, 542; 13: 195, 515–517, 594; 14: 496, 522

Лукія 11: 374–383, 572–575; 12: 504–505, 577

Лукіянович, Денис Якович 11: 374–383, 572–575; 12: 504–505, 577

Лур'є-Ґіберман, Поліна Ізраїлівна 12: 511

Луцький, Остап Михайлович 11: 20, 55, 74–88, 111–114, 144, 224, 389, 446–450, 464–471, 487, 505, 580; 13: 168, 526, 570, 586; 14: 33, 85–86, 155, 428–430, 456, 478–481, 537

Лучицький, Іван Васильович 12: 169–171, 505
Льоля 12: 43, 461
Людкевич, Станіслав Пилипович 14: 70, 318–332, 446, 464, 537–542
Ляхоцький, Антон (Антін) Михайлович (Ляхоцький Кузьма,
Кузьма, Сірко (спільно з Ф. Вовком), Олександр Куртієв)
11: 565; 12: 521; 13: 119, 476–495, 551

М

Мадам де Сталь (Анна-Луїза Жермена Неккер,
Сталь А.-Л.-Ж.) 11: 85–91, 473–474
Мазепа (Мазепа-Калединський (Колединський)), Іван Степанович
11: 90–94, 478; 12: 121, 456, 490; 13: 269, 539; 14: 535
Майков, Аполлон Миколайович 12: 34–35, 454–456
Макаренко, Андрій (Андрушка) 13: 432, 606
Макарова, Антоніна Семенівна 11: 277–285,
300, 339–348, 529, 542–563; 14: 467
Маковей, Осип Степанович 11: 210, 223–226, 238–249, 270–271, 304,
522–541, 569; 12: 339–347, 446, 480–481, 517–523, 555–592; 13: 288,
431, 452, 470, 505, 548–554, 570, 606–609; 14: 412, 571–572
Максимович, М. О. 11: 461, 484; 14: 558
Малих, Марія Олександрівна 13: 158, 210, 502, 522
Малицька, Костянтина Іванівна (Віра Лебедова,
Чайка Дністрова) 12: 592; 13: 570
Малов, О. 12: 537
Мальований, Кіндрат 11: 221, 264, 526, 539, 563
Мальчевський, Антоній 11: 90, 476
Манасеїн, В'ячеслав Авксентійович 13: 44, 461
Марися 11: 64–66, 313, 329, 458; 12: 36, 456; 14: 39–42, 432
Маркевич, А. 13: 592
Маркес 12: 386, 584–585
Маркс, Карл Гайнрих (Генрих) 12: 467, 577; 13: 150
Мартович, Лесь 11: 566; 12: 294, 550–555, 586; 13: 455; 14: 33–42, 428–433
Маруся 12: 416, 596; 13: 359–361, 376–382, 576–579; 14: 67, 169–178,
218, 231–266, 279, 301, 324–330, 350–362, 444, 482–485, 548, 564
Маршинський, Аполлінарій Серапіонович 11: 98, 467, 481
Маслов, Олександр Леонтійович 14: 373, 557
Масляников, Віктор Леонідович 12: 430, 536, 601
Матвіїв 13: 496; 14: 456

Матковський, Григорій Гнатович 11: 540; 14: 476
Матушевська, Віра Олександрівна 13: 489; 14: 114, 465
Матушевський, Федір Павлович 13: 128, 366, 489,
575–576; 14: 114, 419–421, 465–468
Матюк, Віктор Григорович 12: 597
Махно, Ольга 11: 58, 455
Мацієвич, Л. 13: 498, 598
Мачтет, Григорій Олександрович 11: 82–90, 471
Медведев, Петро Михайлович 11: 102, 484
Мезер, Франц Казимирович де 11: 275, 542
Меєрбер, Дж. 11: 492
Меленевський, М. 13: 527
Меленський, М. 13: 598
Мелень, Теофіл 13: 228, 527, 598
Мельгунов, Юлій Миколайович 11: 113, 488
Мельник, Катерина Миколаївна 11: 98, 481
Менар, Луї 11: 114, 488; 14: 234, 278–281, 496
Менделєєв, Дмитро Іванович 13: 592
Мендельсон-Бартольдї, Якоб-Людвіг-Фелікс 11: 101–110, 483
Мережинський, Максим Іванович 12: 427, 564, 600;
13: 125, 485–488, 502, 538; 14: 431–442, 457, 528
Мережковський, Дмитро Сергійович 13: 576; 14: 512
Мержинський, Костянтин Васильович 12: 322, 331, 560
Мержинський, Сергій Костянтинович 12: 52, 67, 120,
252, 322–331, 465, 487, 500, 533, 579; 13: 283, 450–453,
472–482, 508, 545, 561–565; 14: 431, 443, 514
Метерлінк, Моріс Полідор Марі Бернар 12: 290,
549; 13: 195–207, 514; 14: 298, 459, 530
Мечников, Ілля Іллїч 13: 594
Мидловський, Ісидор Михайлович 12: 597
Микешин, М. 13: 592
Микола II (Романов) 11: 22–23, 45–47, 63, 76, 247, 307, 323, 396, 445,
457–488, 501, 515–597; 12: 69, 82–83, 145–152, 447–504, 519–569,
583–586, 599–605; 13: 112, 152, 170, 227, 417–418, 450, 468–483,
505–537, 552–611; 14: 93, 165, 347–356, 417–431, 447–494,
511–527, 542–570
Мирний, Панас 11: 48, 529; 12: 494, 538; 13: 441, 473,
554–557, 593, 611; 14: 417, 430–439

Миролюбов, Віктор Сергійович 14: 317, 536
Мирославський (Винников), Костянтин Павлович 12: 92, 480
Михайловський, Микола Костянтинович 11: 583;
12: 472, 554; 13: 193, 513–514
Мікушевський 12: 198, 518
Міллер, Орест Федорович 12: 232, 529
Мілтон, Джон 11: 561–570
Мінцес, Борис 11: 310–316, 420, 551–552; 12: 24, 202, 224, 447
Мінцеси 11: 310–316, 551
Міс Нартан (Капейкіна) 11: 533
Міхель (Антонович), Варвара Іванівна 11: 544, 585
Міхновський, Микола Іванович 11: 525; 12: 388,
529, 585–586; 13: 539, 593–597
Міцкевич, Адам Бернард 11: 90, 476; 12: 110–111, 459–489; 14: 441
Міяковський, Дмитро Варламович 13: 542
Могильницька 13: 466
Могілянський, Михайло 12: 454; 13: 601; 14: 535–543
Мольєр (Жан Батист Поклен) 11: 86–90, 473; 14: 543
Мопассан, Гі де (Анрі Рене Альбер Гі) 11: 87, 474;
12: 229, 472, 528; 13: 195, 207, 514; 14: 96, 460
Морачевський, Вацлав Іполитович 12: 536
Морачевський, Пилип Семенович 13: 609
Моргун, О. М. 12: 170, 457
Мордовцев (Мордовець), Данило Лукич 13: 472, 494
Моріс, Верн 11: 24, 539–552; 12: 77, 475, 520, 549; 13: 514; 14: 530
Мороз, Іван 11: 449–450, 464–471, 490–496; 12: 136, 494–496,
520, 550; 13: 503–513, 556; 14: 30, 371, 467, 536
Москва, Анна 12: 579–581, 587, 604; 13: 459
Москва, Михайло 12: 579–581
Мотя 11: 177, 530; 12: 43, 450–461; 13: 104
Моцарт, Вольфганг Амадей 12: 143, 269, 496, 542
Музичка, А. 13: 495, 525; 14: 448, 477, 561–562
Муїжель, Віктор Васильович 14: 96, 460
Муне-Сюллі, Жан 11: 543; 12: 256–260, 539
Мур, Томас 11: 89–90, 476, 544, 597; 12: 485
Муратчаєва (Дерижанова), Катерина Каспарівна (Катюша) 12: 485
Мусоргський, Модест Петрович 13: 581
Мухаммед 14: 486

Муціан, Руф 11: 534
Мюссе, Альфред де 11: 79–93, 105–109, 236, 435, 469, 485, 593
Мятлев, Іван Петрович 12: 469

Н

Надсон, Семен Якович 11: 87–91, 474, 511; 12: 24,
69, 138, 447–448, 462–472; 13: 406, 595
Назаришвілі, Дмитро Олександрович 14: 499, 529
Накашидзе, М. 13: 585
Нансен, Фритъоф Ведель-Ярлсберг 12: 45, 462
Наполеон Бонапарт 12: 254, 538; 14: 254
Настя 11: 66, 572; 12: 27, 105, 117, 135, 484, 594; 13: 28, 75,
299–305, 319, 376, 394, 465, 584–591; 14: 72, 94, 122, 462
Науменко, Володимир Павлович 11: 236, 442, 531, 597;
12: 111, 453, 508; 13: 226, 433–446, 461, 527, 595–602
Науменко, Іван Олександрович 12: 137, 487
Негрі, Ада 12: 92, 244–246, 266–274, 480; 14: 418, 514
Некрасов, Микола Олексійович 11: 87–91, 474, 511, 594; 14: 550
Нелідова, Катерина Миколаївна 13: 521
Немирова, Аня 12: 157–159, 502
Немоловський, Михайло 11: 470
Немоловський, Пилип Іринейович 11: 470
Немоловський, Іван Пилипович 11: 470
Нестерова 11: 551
Нестроева, Поліна Миколаївна 12: 440–442, 604;
13: 26, 98, 450, 474–489, 552
Нечуй-Левицький (Левицький), Іван Семенович
11: 46, 507; 12: 104, 484; 13: 198
Немцевич, Юліан Юрсин 11: 476
Нижанківський, Остап Йосипович 11: 491, 510; 12: 419, 597
Нізнер, Мальвіна 12: 363–365, 570, 576
Нізнер, Сусанна 12: 363–365, 570
Ніковський, Андрій Васильович 14: 543, 555
Ніцше, Фрідріх Вільгельм 12: 46, 523–524
Нобель, Альфред 12: 601
Новгородцев, П. І. 13: 576
Новицький 11: 261, 538; 12: 453
Нордау, Макс 11: 21; 13: 193–196, 235, 513–514

О

- О'Коннор-Вілінська, Валерія (Лора) Олександрівна 11: 450–454; 13: 532
Огарьов, М. П. 11: 595; 13: 476
Оглоблін, Микола Якович 14: 141, 473
Огоновський, Омелян Михайлович 11: 187, 281, 513; 12: 499
Огранович, М. 12: 461
Одран, Едмон 12: 599
Ожешко, Еліза 11: 90, 451, 476
Озаркевич (Кобринська), Наталія Іванівна 11: 493, 509, 577; 13: 516
Окуневська, Ольга 12: 375, 580, 582
Окуневська (Кобринська), Текля Іванівна 12: 375, 580
Окуневська, Софія 12: 536
Окуневський, Теофіл Іполитович 11: 373, 495, 562; 12: 375, 499, 580
Олександр III 13: 499
Оппоков, Іван 13: 432–437, 606; 14: 26–27, 423–424
Оренштайн, Яків Саулович 12: 575; 13: 503
Орлик, Пилип 13: 152, 497; 14: 467, 535
Орлов, Федір Павлович 12: 105, 121, 485–490; 14: 354, 430, 550
Орловський, Михайло Миколайович 14: 430
Остроградський, Орест Іванович 11: 466, 534; 12: 546
Охримович, Володимир Юліанович 11: 553, 569
Охріменки, Микола та Дмитро 14: 202, 493–494
Охріменко, Марія Антонівна 14: 202, 493–494
Охріменко, Сергій Федорович 14: 202, 493–494

П

- Павлик, Анна 11: 33–41, 117–142, 156–188, 221–225, 304–391, 407, 440–445, 481–529, 549–584; 12: 152–154, 166–203, 220–235, 293, 366–371, 401–411, 437–457, 499–530, 550, 577–603; 13: 27–53, 93–97, 186, 218, 234–243, 257–299, 453–465, 479–492, 509–510, 524–562; 14: 28, 425
Павлик, Михайло Іванович 11: 33–41, 117–142, 156–188, 221–225, 304–391, 407, 440–445, 481–529, 549–584; 12: 152–154, 166–203, 220–235, 293, 366–371, 401–411, 437–457, 499–530, 550, 577–603; 13: 27–53, 93–97, 186, 218, 234–243, 257–299, 453–465, 479–492, 509–510, 524–562; 14: 28, 425
Павловський, Олександр Дмитрович 11: 96, 479; 13: 593
Палажка 13: 433, 607
Палієв (Паліашвілі), Захарій Петрович 13: 330, 564
Палій, Семен (Гурко Семен Пилипович) 11: 463, 478; 12: 567; 13: 497

Панькевич, Юліан Іванович 13: 233–234, 256, 295–304, 528–535, 549–553
Паньківський, К. К. 12: 169, 494–496, 590; 13: 589
Паньківський, Северин Федорович 12: 169, 494–496, 590; 13: 589
Папав, Давид Миколайович 14: 569
Парамонов, Микола 13: 531, 556; 14: 466
Параска 11: 327, 446, 464–467, 556–562; 12: 267, 463; 13: 356, 473, 574
Парі (Паріс), Гастон-Брюно-Полен 11: 186–207, 292, 307–340, 356–380, 406,
551, 565; 12: 35, 71, 85–86, 156, 262, 286, 352, 540; 13: 234, 529; 14: 171
Пархоменко, Терентій (Терешко) Макарович 14: 115, 141, 467–473
Парцхаладзе 14: 517
Пастер, Луї 11: 479; 13: 574–579
Пасхалова (Чегодаєва), Анна Олександрівна 12: 251, 537
Паульсен, Ф. 13: 522
Пахаревський, Леонід Андрійович (Л. Свірговський).
14: 71, 96, 174, 446, 458–461, 483
Пачовський, Василь Миколайович 13: 455; 14: 85–86, 456
Пашкевич, Пелагея Олександрівна 11: 78–100,
467–470; 12: 49–52, 173, 217, 463, 508
Пашкевич, Феофан Олександрович 11: 78–100,
467–470; 12: 49–52, 173, 217, 463, 508
Пеладан, Жозеф (Жозефен) (Сар Пеладан) 13: 200, 515–517
Перетц, Володимир Миколайович 14: 447, 461
Персіянинова, Н. Л. (Рябова) 12: 472
Петлюра, С. 13: 598–601; 14: 523, 541
Петрарка, Франческо 11: 86–91, 474
Петро I (Романов) 11: 22, 86–91, 296–306, 394, 417, 443–484, 499,
514–518, 531, 558–565, 580–589; 12: 52–57, 108, 134–140, 166, 213,
249–252, 272–277, 418, 447–545, 561–572, 596–599; 13: 149, 241,
269, 364, 451–468, 505, 522–540, 557–600; 14: 64, 130, 204–212,
233, 249–256, 277–334, 347, 368–444, 468, 485–536, 550–566
Петров, Василь Васильович 11: 296, 394, 443–465, 514–518, 531, 580–589;
12: 213, 252, 272–277, 418, 449–469, 498–500, 512–521, 538, 564–572, 596;
13: 451–468, 557–564, 581–597; 14: 347, 414–424, 437–444, 504–505, 521
Петровський, Олексій Пилипович 12: 418, 596
Петруненко, Федір Григорович (Ласочка) 14: 204–212, 233, 249–256,
288, 301, 321, 334, 374, 408, 495, 513–514, 526–536, 557–566
Пилипенко, Євдокія (Явдоха) Юхимівна 14: 467
Пипін, Олександр Миколайович 12: 249, 275, 537, 554; 13: 209, 521

Пиріг (Дмитрук), Варвара Йосипівна 11: 510, 585; 13: 611; 14: 432
Пиріг, Клавдія 11: 510, 585; 13: 611; 14: 432
Пиріг, Тимофій Йосипович 11: 510, 585; 13: 611; 14: 432
Писарев, Дмитро Іванович 11: 122, 491
Писемський, Олексій Фіофелактович 12: 489
Питляр, Г. 12: 395, 588
Пігуляк, Євгенія Юстинівна 12: 345, 390, 569, 582; 13: 450, 464, 577
Пігуляк, Юстин Григорович 12: 345, 390, 569, 582; 13: 450, 464, 577
Пінінський, Леон 13: 544–545
Піхно, Дмитро Іванович 12: 460; 13: 597–602
Победоносцев, Костянтин Петрович 14: 275, 521
Подолінський, Сергій Андрійович 13: 149, 497, 540, 600
Полевой, Микола Олексійович 12: 134, 493
Поливка (Полівка), Їржі 11: 407, 584
Поллі 12: 198, 518
Полонський, Ілля Борисович 12: 457
Понятенко, Прокіп 14: 522–523
Попель, Іван Йосипович 12: 396–397, 588–592
Попович, Омелян Олександрович 11: 501; 13: 470, 549; 14: 474
Порохов, Микола 14: 43, 427–433
Порохов, Федір 14: 43, 427–433
Порш, М. 13: 596–598
Поссе, Володимир Олександрович 12: 280, 295–307, 324–334, 543–560
Прайс, Готфрід 14: 519
Пржевальський, Микола Михайлович 11: 193, 515
Прокопович, К. 13: 604; 14: 443, 472–481
Проснянченко, Володимир Антонович 14: 427
Проценко, Василь Миколайович 13: 376, 583
Прус, Болеслав (Александр Гловацький) 11: 90, 476; 12: 470
Пушкін, Олександр Сергійович 11: 90, 476, 546, 593; 12: 215–221,
473, 491–493, 518–538; 13: 184, 406, 462, 480, 528, 567, 595;
14: 473, 514, 530–550
Пшибишевський, Станіслав Фелікс 12: 554; 13: 207, 520; 14: 392, 563

Р

Радзівський, Олексій Григорович 14: 81, 451
Разумов, Льоня (Льоня) 12: 106–110, 138, 485, 497
Райзенауер (Рейзенауер), Альфред 12: 269, 542

Раймунд, Фердинанд 14: 535
Ратманова, Катерина Філаретівна 14: 433
Ратнер, Марк Борисович 12: 418, 564, 596
Рафаелло, Джованьйолі 14: 443
Рашевська, Єлизавета Олександрівна 11: 81, 100, 246, 470
Рашевський, Іван Федорович 11: 81, 100, 246, 470
Рейнгольд 12: 386, 585
Рейхерт, Йоган 14: 519
Рембо, Жан Нікола Артюр 11: 21; 13: 195–196, 514–516
Ренан, Жозеф Ернест 11: 298, 311–319, 547, 573–574; 12: 78, 475
Рене, Антуан Реомюр 11: 474–476; 13: 460, 514; 14: 478, 537
Реньє, Анрі Франсуа Жозеф де 13: 195, 514
Рильський, Максим Тадейович 12: 448, 494; 14: 474, 491
Рінек, Олександр Христофорович 11: 96, 454, 479
Ріхард, фон Крафт-Ебінг 11: 479–484; 13: 594
Род, Едуард 11: 150, 341, 385, 444–450, 468–478, 501–504, 576;
12: 419, 569, 597; 13: 39, 175, 191–200, 226, 306, 380, 489, 517;
14: 27, 52, 290, 450, 555–561
Родзевич 11: 150, 501
Рожанський 11: 97–100, 480
Розанов, Павло Петрович 14: 58–62, 437
Роздольський, Осип 14: 318, 446, 527–541
Розенбаум, Мендель Абрамович 13: 118, 486, 498–506, 529
Романова, Дарія (Одарка) Володимирівна 11: 249, 446, 466,
535, 563; 12: 250, 478, 537; 13: 540; 14: 24, 420, 455, 521
Романова, Дарія Іванівна 11: 249, 446, 466, 535, 563;
12: 250, 478, 537; 13: 540; 14: 24, 420, 455, 521
Романчук, Юліан Семенович 11: 119–120, 490; 13: 454–456, 557
Роні 13: 200, 517
Росетті, Данте Габріель 14: 256, 514
Россіні, Джоаккіно Антоніо 11: 101, 483
Ростан, Едмон 14: 478
Рошгросс, Жорж-Антуан 12: 525
Рошин-Інсаров, М. 12: 537
Руданський, Степан 11: 447, 523; 13: 454; 14: 521
Руденко, Іоїл Мефодійович (Найда) 12: 91, 104–109, 137, 479–496
Рудченко, Євпраксія (Параска) Іванівна (Пася) 11: 231, 529, 562;
12: 251, 538; 13: 82, 375, 473, 583; 14: 60, 391, 439–442, 562

Рудченко, Іван Якович (Іван Білик) 11: 231, 529, 562; 12: 251, 538;
13: 82, 375, 473, 583; 14: 60, 391, 439–442, 562
Русинович, Кароль Робертович 14: 507
Русов, М. 13: 242–243, 498, 532, 580; 14: 284–289, 525
Руссо, Жан-Жак 11: 86–91, 474
Рябошапка, П. Т. (П. Сич) 11: 272, 541

С

Савицький, Іван Клементович 14: 474
Садовська, Наталія Іллівна 11: 98, 481–482, 592–597; 12: 443, 539;
13: 450, 458, 471, 477, 522, 601; 14: 114, 133, 456, 465, 457, 471
Садовська, Олена Костянтинівна (Пуця) 13: 162, 456; 14: 133, 471
Садовський (Тобілевич), Микола Карпович 11: 98, 481–482, 592–597;
12: 116, 158, 443, 460, 488–489, 502, 539, 556, 601; 13: 31, 36, 67, 135, 162,
167, 206, 249, 474, 534; 14: 87, 92, 110, 311–317, 447, 458, 535, 540–541
Садовський, Костянтин Васильович. 13: 451, 517;
14: 114, 133, 456, 465, 471
Саїд 14: 486
Саксаганський, П. 12: 460, 484, 535, 556; 14: 419
Салі, Герман 13: 107, 482–485, 584
Салтиков-Щедрін, Михайло Євграфович (Салтиков) 11: 477;
12: 516–518; 13: 505; 14: 558
Сальєрі 12: 143, 496
Самійленко, Володимир Іванович (В. Сивенький) 11: 86, 101, 262,
466–473, 485–495, 521–525, 543–558; 12: 495; 13: 505, 523
Самоненко, І. 14: 121, 435, 468
Сапежко, Кирило Михайлович 12: 29–32, 47, 447; 14: 81, 451
Сапфо 12: 488
Свіфт, Джонатан 11: 90, 473; 13: 31, 456
Святополк-Мирський, Петро Дмитрович (Данилович) 13: 583
Селіхова 13: 489
Сембратович, Роман Олександрович 11: 507; 13: 522, 558
Сенкевич, Генрик Адам Александер Піус 11: 90, 448, 463, 476
Сент-Бев, Шарль Огюстен де 14: 273, 520
Сеньобос, Шарль 12: 78, 475; 13: 71, 143, 471, 494
Серао (Скарфоль), Матильда 14: 132, 470
Сервантес, Мігель де 11: 86–90, 473
Серре, Жозеф-Альфред 11: 94, 478

Серов, В. 11: 101, 483
Серов, Олександр Миколайович 11: 101, 483
Серова, Валентина Семенівна 11: 101, 483
Сигида, Надія 11: 482
Сидоренко, Михайло Дмитрович 12: 83, 477
Сидоренко, Юрій Михайлович 14: 462
Синявський, Антон Степанович 11: 483
Сипягин, Д. С. 13: 496
Сирокомля, Владислав 11: 87–91, 474
Сікорська, Василина Федосіївна 11: 96, 236, 479–480, 523–524; 12: 539
Сікорський, Андрій Григорович 11: 96, 236, 246, 523–524
Сікорський, Василь Григорович 11: 96, 236, 246, 523–524
Сікорський, Григорій Григорович 11: 96, 236, 523–524; 14: 40–47, 433
Сікорський, Іван Олексійович 11: 257, 264, 283, 537, 539; 12: 87, 477
Сікорський, Олександр Григорович 11: 96, 236, 523–524
Сімович, Василь Семенович 11: 522–541; 12: 405–412, 431–432, 592–597;
13: 164, 431–436, 464–476, 503, 518, 548–557, 608; 14: 571
Скиба 14: 36, 431
Скоба, Антон Якович 14: 467
Скоропадський, Павло 11: 532; 12: 453, 478, 561
Скотт, Вальтер 11: 86–91, 474
Скубій, Іван Миколайович 14: 137, 472
Славинський (Славінський), Максим Антонович (Стависький)
11: 23–24, 49, 98–99, 141, 215, 466–497, 513–535, 554; 12: 258,
275–289, 470, 525–546, 566; 13: 71, 203, 358–367, 471, 512, 575–577
Сластьон (Сластіон, Сластьонов), Опанас Георгійович
14: 107–143, 370, 464–472
Сливинський, Юзеф 12: 257, 539
Сливчанська, Інна 11: 538
Словацький, Юліуш 11: 90, 477; 12: 251, 537
Смаль-Стоцький, Степан Йосипович 12: 590–592;
13: 467, 550, 608–609; 14: 428–429
Собіневська (Бешкурова), Марія Миколаївна (Маруся) 13: 359, 361,
376–377, 379, 381–382, 576, 579; 14: 169, 175, 218, 231–232, 238,
242–243, 252, 255, 263, 266, 279, 301, 324, 330, 350, 360, 362, 479,
482, 505, 527, 541, 548
Соболева, Валентина 13: 570–573
Соколова, Ольга Тимофіївна 14: 67–68, 444

Соловцов (Федоров), Микола Миколайович 11: 274, 539, 597;
12: 215, 251, 487, 524, 537–539, 556; 14: 476, 540

Солон 11: 450; 12: 86, 477

Софокл 11: 595; 12: 93, 481; 14: 252, 512

Спасович, Володимир Данилович 12: 307, 554

Сперанський, Михайло Несторович 14: 141, 473

Спіліотті, Микола Михайлович 11: 236, 272, 274, 531

Срезневський, Борис Ізмаїлович 12: 278, 546

Стамболов, Стефан Ніколов 11: 383, 548–555, 574; 12: 474

Станюкович, К. М. 12: 68, 472

Старицька (Стешенко), Оксана Михайлівна 11: 584;
12: 35, 455, 462–465; 13: 496

Старицька (Черняхівська), Людмила Михайлівна (Людя) 11: 22–24, 36,
49, 215, 226, 259, 442, 466, 481, 533, 535, 545, 584–585; 12: 432–433,
456, 498, 535; 13: 468, 513, 565, 593; 14: 312, 326, 347, 415–417,
427, 455, 468, 476, 528, 533–534, 538, 540, 543, 547, 555, 573

Старицька, Марія Михайлівна (Маня) 11: 215, 524; 12: 283,
288, 475, 525, 556, 595; 14: 393, 419, 561, 563

Старицька, Софія Віталіївна 12: 141, 496

Старицький, Михайло Петрович 11: 57, 98, 215–235, 288–296,
397, 431, 442, 453, 467, 481, 524, 536, 545, 547, 592, 597; 12: 64,
143, 269, 282–283, 288, 312, 416, 448, 453, 456, 460, 468–469,
475, 479, 485–490, 493, 496, 509, 535, 537, 556; 13: 128, 317, 496,
505, 526, 533, 605; 14: 289, 347, 392, 409–410, 547, 561, 569

Старосольський, Володимир Якимович 12: 412, 594; 13: 494

Стаханов, Сергій Васильович 12: 61, 469

Стебницький, Петро Януарійович 14: 122, 468

Степаненко, Василь Пилипович 14: 206, 495

Степанківський, В. 13: 600

Стефаник, Василь Семенович 11: 545; 12: 247, 263–268, 305–324, 339, 395–
396, 470, 520–567, 579–588; 13: 307–324, 463–470, 554–561; 14: 472, 569

Стефанович, Володимир 12: 397, 584–589; 14: 447

Стешенко, Іван Матвійович 11: 235, 466, 521, 543–546, 596–597;
12: 52, 86, 121, 138, 412–423, 452–465, 564; 13: 46, 128, 333, 461–462,
496–501, 513–533, 552, 580, 596–605; 14: 33, 279, 429, 495, 565–568

Сторож, Федір 12: 481, 562

Стоянова, Віра 11: 60–64, 231, 278, 455, 529, 542; 12: 502

Стоянова, Марія 11: 60–64, 231, 455, 529; 12: 502

Стоянов, Павло 11: 455; 12: 159, 502
Струве, Петро Бернгардович 11: 564; 12: 275, 545;
13: 535; 14: 257, 326, 515–516
Студинський, Кирило 13: 557
Судовщикова (Косач), Олександра Євгенівна (Грицько Григоренко,
Річчі, Річі, Рашель) 11: 448–478, 522–538; 12: 200, 463–464, 505,
518–519; 13: 172, 261, 331–338, 457, 481–489, 506, 536, 564–574;
14: 411, 424, 441, 464, 570

Т

Тальберг, Зигмунд 11: 101, 484
Тальяд (Тайад), Лоран 13: 195–197, 515
Тардан, Єлизавета Іванівна 11: 160–167, 504
Тарле, Євген Вікторович 12: 171, 506
Тарновський, Василь Васильович 12: 189, 491
Тарноградський, Валер'ян Петрович 14: 237, 505
Тен, Іпполіт Адольф 11: 24, 90, 112, 258, 477–487; 12: 78, 475; 14: 535
Теннісон, Альфред 11: 90, 258, 477
Терещенко, Тетяна Іванівна 14: 73–93, 448–459
Терновський, Пилип Олексійович 11: 203–206, 520
Терновський, Сергій Олексійович 11: 203–206, 520
Тесленко-Приходько, Броніслава Іванівна 11: 76, 466, 587
Тесленко-Приходько, Варвара Іванівна 14: 131, 470
Тесленко-Приходько, Іларіон Васильович 11: 466, 587; 13: 355, 574
Тесленко-Приходько (Бронштейн), Ольга 13: 443, 611
Тесленко-Приходько, Петро Васильович 11: 466, 587;
12: 477; 13: 211, 522, 234, 529; 14: 441–442, 524
Тесленко-Приходько, Юрій Петрович 11: 466, 587; 12: 43, 48,
356, 461, 463, 572; 13: 159, 205, 234, 236, 241, 271, 443, 502–504,
513, 520, 522, 529, 531, 540, 611; 14: 232, 281, 441, 504
Тимченко, Євген Костянтинович 11: 467, 525; 14: 261, 454–455
Тиховський, Ювеналій Іванович 12: 252, 538
Тищенко, Юрій (Георгій) Пилипович (Юрій Сірій, Павло Лавров) 13: 587;
14: 192, 249–264, 277–280, 292–309, 327, 356, 488, 509–539, 551–552, 573
Тобілевичі 11: 481; 12: 489; 13: 568–571; 14: 458
Тогобочний, І. 12: 496
Толстой, Лев Миколайович 11: 65, 68, 90, 136, 275, 279, 460–461,
535, 539, 542; 12: 156, 475, 501; 13: 193, 425, 514, 603

Толстой, Олексій Костянтинович 11: 24, 126, 492; 14: 460
Томашівський, Степан Теодорович 13: 455–460, 494
Трегубов, Єлисей Купріянович (Кипріянович, Кіпріянович)
11: 58, 97, 454, 480; 12: 511, 566; 13: 129, 489, 553, 579–586
Трегубов, Ілля Єлисейович 11: 97, 454, 480; 12: 511, 566;
13: 129, 489, 553, 579–586; 14: 267
Трегубова, Антоніна Федорівна 11: 97, 454, 480;
12: 511, 566; 13: 129, 365, 489, 553
Трегубова, Катерина Єлисеївна 11: 58, 97, 454, 480;
12: 511, 566; 13: 129, 489, 553, 579–586
Трегубові 11: 97, 454, 480; 12: 511, 566; 13: 129, 489, 553, 579–586
Трильовський, Кирило Йосифович 11: 362, 568; 13: 233, 528
Трубецький, Сергій Миколайович 13: 392, 591
Труш, Іван Іванович 11: 449; 12: 289, 306–312, 330–346,
367, 409, 449, 548, 562–588; 13: 72–85, 128, 179–180,
278–284, 296–305, 453–455, 471–475, 525, 543–560
Туган-Барановський, Михайло Іванович 12: 455
Турбацький, Лев 11: 571–573
Тургенев, Іван Сергійович 11: 69, 88–90, 451–463; 12: 227; 13: 469, 500
Тучапський, Павло Лукич 11: 482, 535; 12: 465, 560, 574

У

Успенський, Гліб Іванович 11: 136, 457, 495; 14: 446

Ф

Фаворський 14: 46, 80, 431
Федоров, Микола Миколайович (псевдонім Соловцов) 11: 141, 233, 355,
399, 468–470, 484, 497–505, 539; 12: 91, 375, 462–494, 529–539, 569–580;
13: 67, 365, 463, 483, 526, 546, 579, 599; 14: 75, 434–448, 493–498, 516
Федькович, Осип-Юрій Адальбертович 11: 126, 491; 12: 222, 263,
419, 526, 541, 580–597; 13: 470, 548–550; 14: 428
Фердинанд, Марі де Лессепс 13: 515; 14: 535
Феснева 12: 99, 482
Фінк-Фіновіцький, Леонтій 14: 495–504
Флобер, Густав 11: 90, 477; 13: 515
Фолькман, Ріхард 11: 479
Фрайтаг, К. А. 11: 584
Франк, С. Л. 12: 576

Франко, Андрій Іванович 11: 499

Франко, Іван Якович 11: 20–39, 117–118, 129, 132–133, 136, 139, 147, 203–204, 208, 225, 232, 234, 240, 246, 249, 306, 349, 354, 368, 390, 400, 441, 489, 491, 495, 497–498, 500–501, 504, 507–508, 512–516, 521, 529–530, 533, 541, 554, 564–567, 570, 572, 577, 596; 12: 23, 90, 170–171, 205, 212, 218, 313, 362, 366, 378, 380, 383, 386, 388, 390, 399, 401, 403, 404, 410, 445–446, 452, 454, 457, 459, 470, 476, 478–481, 499, 505, 510–511, 515–518, 530, 532, 534–535, 542, 548–549, 551, 555–556, 574, 578–583, 585–586, 588–589, 591–593, 595, 603; 13: 156, 166, 172, 180, 198, 245, 256, 285, 298, 304, 308, 310–311, 316, 318, 364, 397, 452, 454, 456, 489–490, 492, 494–495, 501, 504–505, 507–509, 526, 531, 536, 543, 546, 550, 553–558, 570, 578–580; 14: 288, 307, 365, 386, 421–422, 426, 449, 466, 518, 527–528, 532, 554, 572

Франко, Петро Іванович 11: 499

Франко, Тарас Іванович 11: 499

Франс, Анатоль (Франсуа Анатоль Тібо) 11: 90, 474–477, 492, 519; 12: 470, 531; 13: 514–517; 14: 512

Фрейд, Зігмунд 12: 588

Френкелі 12: 275, 544

Френкель, Сергій Григорович 11: 427, 429, 590; 12: 58, 143, 168–170, 275, 286, 457, 544, 548; 13: 161, 502

Х

Харламов, Іван 14: 86, 430–440

Хведошина, Лада 11: 585

Хвойка, Вікентій 12: 526

Хойнацька (Судовщикова), Анна Іванівна 11: 455; 12: 464; 13: 481; 14: 441

Хом'якова, А. П. 11: 590; 12: 102, 162, 259, 330, 467; 13: 444, 469

Хоружинська (Ігнатович), Олександра Федорівна 11: 261, 538; 13: 489–490

Хоружинська (Трегубова), Антоніна Федорівна 11: 480; 12: 511, 566; 13: 129, 489

Хоружинська (Франко), Ольга Федорівна 11: 139, 141, 145, 148, 153, 256, 306, 390, 399, 480, 480, 489, 497, 538, 581–582; 12: 386, 403, 602

Хоткевич, Гнат Мартинович (Гнат Галайда) 11: 46; 12: 580–583; 13: 164, 307–308, 351, 503–505, 554, 570, 606–608; 14: 25, 43–50, 422–443, 482, 563

Храпаль, Іван Георгійович 14: 96, 459

Хуторська, Дарія Ісаївна 14: 402, 546, 566

Хуторська, Есфір Борисівна 14: 331, 402, 494, 508, 542, 544, 546, 566

Ц

- Цвітковський, Юрій Юрійович 12: 275, 544
Цегельський, Лонгин Михайлович 12: 603; 13: 269, 293, 539
Цезар, Юлій 11: 537
Цибульський 12: 472
Цицерон, Марк Туллій 11: 491; 13: 517
Цяцька (Драгоманова), Єлизавета Іванівна 11: 53–74, 95, 112,
214–218, 230–241, 259–302, 325–357, 377, 394–395, 419, 446–465,
478, 529–566; 12: 502; 13: 433, 607; 14: 63, 441
Цяцька, Іван 12: 502

Ч

- Чайківський, Павло 13: 234, 529
Чайковський, Петро Ілліч 11: 338, 394, 513, 559, 579;
12: 527; 13: 567
Чарнецький, С. 11: 261; 12: 242; 13: 131, 233, 292, 455, 528
Черемисинова 12: 421, 598
Череповський, Є. 14: 121, 468
Черкунов, Микола Трохимович 13: 250, 534
Чернишевський, Микола Гаврилович 11: 45, 122, 491; 13: 607
Чернявський, Микола Федорович 11: 446; 12: 346–347, 569–570;
13: 226, 246–249, 505, 526–533, 582
Черняхівський, Євген Григорович 12: 39, 250, 269, 457;
13: 128, 501, 605
Черняхівський, Олександр Григорович 11: 467, 585–596; 12: 498;
13: 128, 501, 592–593, 605; 14: 288, 454–455, 528, 567
Чехов, Антон Павлович 12: 170, 506; 13: 195, 514; 14: 424
Чечіліо 11: 590; 12: 458
Чикаленко (Скоропис-Йолтуховська), Вікторія Євгенівна
14: 186–187, 189, 486
Чикаленко, Євген (Євгеній) Харлампович 11: 43; 12: 488;
13: 593; 14: 486
Чириков, Євген Миколайович 12: 273, 324–333, 543, 563–564
Чітадзе, Шіо Олексійович 13: 374–383, 582
Чічкін, Олександр Васильович 14: 282, 525
Чубинський, Павло Платонович 11: 484, 585;
13: 242, 375, 532, 583; 14: 60, 439–442
Чупринка, Григорій Авраамович 11: 545; 14: 298, 530

Ш

- Шабленко, Антон Якович 13: 431, 598
- Шабловський 13: 474
- Шакол 14: 348, 547
- Шамінад, Сесіль 12: 536–542
- Шанковська (Кобилянська), Євгенія 13: 492
- Шаповал, М. 14: 491–492
- Шарко, Борис 13: 214, 523
- Шарко, Вадим 13: 214, 523
- Шарко, Марія Олександрівна 13: 523, 597
- Шевченко, Тарас Григорович 11: 23, 57, 95, 126, 209, 378, 443–497,
513–532, 550–559; 12: 26–27, 143, 277, 445, 459–511, 536–546,
559–573; 13: 217, 233, 292, 342, 368, 432–433, 449–452, 477–480,
502–512, 526–544, 569–610; 14: 59, 127–143, 353, 391, 417–421,
470–476, 490–509, 555–562
- Шекспір, Вільям 11: 66, 90, 242, 477, 592–593;
12: 89, 245, 260, 478–493; 14: 539
- Шеллі, Персі Біші 13: 481
- Шелухін, Сергій Павлович (С. Павленко) 14: 75, 449–450
- Шемет, Сергій Михайлович 11: 525; 13: 416, 593–600
- Шенкер 11: 360, 384, 567
- Шеньє, Андре Марі де 11: 91, 474
- Шерр, Йоган 12: 39, 457
- Шеффле, Альберт Еберхард Фрідріх 11: 526
- Шимановська (Гааб), Оксана Антонівна 12: 447, 470,
500, 512, 538–540; 13: 211, 451–462, 504, 520–529,
571, 612; 14: 430–441, 470, 482, 500, 512–523
- Шимановський, Антон Борисович (Тося) 11: 468, 472,
517–518, 520; 12: 258, 470, 500, 512, 538, 540; 13: 211, 504,
520, 522, 529, 612; 14: 430, 440, 470, 482, 500, 512–523
- Шимановський, Борис Опанасович 11: 472, 502; 12: 470, 500
- Шимановський, Павло Борисович 11: 472, 517, 520;
12: 63, 258, 470, 500, 538, 540; 13: 571; 14: 441
- Шимон 11: 458; 12: 456, 534; 14: 432
- Шишманов, Дмитро Іванович (Лідик, Маусик, Міка, Міцікато)
11: 185, 218, 314, 389, 403–445, 477–482, 510–512, 531, 551–555,
574–595; 12: 25, 27, 53, 59, 151, 250, 448, 450, 477; 13: 97, 479;
14: 338, 544

Шишманов, Іван Дмитрович (Ваня) 11: 185, 218, 314, 389, 403–445,
477, 482, 510–512, 531, 551–552, 574–575, 583, 587, 594; 12: 24, 27,
53, 59, 151, 250, 448, 450, 467–478; 13: 97, 188, 234, 479, 510, 529;
14: 338, 544

Шіллер, Йоганн-Крістоф-Фрідріх 11: 45, 86–90, 122,
434, 473, 593; 12: 486; 14: 33, 429, 459

Шопен, Фредерік Францішек 11: 101, 483;
12: 237, 269, 453, 531–539; 14: 512

Шпенглер, Олександр 14: 163, 479

Шпитько Меланія Григорівна 14: 459–466

Штакельберг 14: 462

Шульц, Йоган 14: 519

Шуман, Роберт 11: 468; 12: 237, 531–539

Шухевич, Володимир Осипович 11: 545; 12: 588, 595, 600;
13: 546; 14: 446

Шухевич, Микола Осипович 11: 545; 12: 427, 600

Шухевич, Роман 11: 545; 12: 567, 580; 13: 547

Щ

Щегловітов, Іван Григорович 14: 497

Щепкіна-Куперник, Т. 11: 535

Щербань (Чітадзе), Уляна Кирилівна 13: 380, 584

Щербань, Анастасія (Настасія) Кирилівна
12: 412, 594; 13: 584; 14: 98–99, 462

Щурат, В. 13: 455

Ю

Юркевич, Йосип В'ячеславович (Венцеславович) 13: 388,
589, 596; 14: 522–533, 551–558

Юркевич, Лев 14: 522–523, 533, 551, 558

Я

Яворницький (Еварницький), Дмитро Іванович 13: 592;
14: 191, 417, 484

Яворська 12: 136–140, 215, 494–499, 525

Яворський, Іван 12: 136–140, 215, 494–499, 525

Язева, Ольга 11: 583; 12: 43, 461, 523

Якобовський, Людвіг 12: 236, 310, 524–531, 553–555, 582

Якобсен, Єнс Петер 13: 207, 521
Якубович, Петро Пилипович (Л. Мельшин) 12: 485
Яновська, Любов Олександрівна 14: 481
Яновський, Федір (Феофіл) Гаврилович 12: 424–427, 599;
13: 353–359, 574; 14: 37–46, 431
Янчарський 14: 187, 486
Яралов, Мартіан (Мартин) 14: 477
Яросевич, Роман Гнатович 11: 374, 568–572; 12: 228, 516–527;
13: 599
Ярошевський, Б. 13: 527
Ярошинська, Євгенія Іванівна 13: 363, 470, 577
Ярчевський 11: 593; 12: 215, 524
Ясногурський, Пилип Норбертович 13: 376, 584
Яцків, Михайло Юрійович 13: 48, 455–463, 570

Літературно-художнє видання

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

Повне академічне зібрання творів

У чотирнадцяти томах

Том 14

Листи

(1907–1913)

Редактор тому Сергій Романов
Випускова редакторка Оксана Плаксієв
Коректура Наталія Мацибок-Стародуб
Художня концепція Ростислав Лужецький
Дизайн обкладинки Віталіна Лопухіна
Дизайн макета Микола Ковальчук
Верстка Олександр Петік, Віталій Бугара

Волинський національний університет імені Лесі Українки

Адреса: просп. Волі, 13, Луцьк, 43025, Україна

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7197 від 24.11.2020 р.

Родина шрифтів «Literata» (OFL).

Формат 60×90^{1/8}. Ум. друк. арк. 39.

Підписано до друку 18.01.2021.

Зам. №77 від 18.01.2021.

Наклад 1500 прим.

Надруковано ТОВ «Типографія “Від А до Я”»

Адреса: вул. Вишняківська, 7-А, кв. 63, Київ, 02140, Україна
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1844 від 11.06.2004 р.

Видано на замовлення Державної установи
«Український інститут книги»

Українка Л.

- У45** Повне академічне зібрання творів: у 14 томах.
Том 14. Листи (1907–1913) /
ред. С. Романов; упоряд. В. Прокіп (Савчук);
комент. В. Прокіп (Савчук), В. Агеева. —
Луцьк: Волинський національний університет
імені Лесі Українки, 2021. — 616 с., 8 с. іл.

ISBN 978-966-600-731-8

ISBN 978-966-600-729-5 (Т. 14)

До повного академічного зібрання творів Лесі Українки в 14 томах увійшли всі знайдені на сьогодні тексти письменниці. Відновлено фрагменти й матеріали, вилучені цензурою в попередніх виданнях. Додано розлогі текстологічні, історико-літературні та реальні коментарі.

У том 14 включено листи Лесі Українки за 1907–1913 роки, збережені в оригіналах, копіях чи першодруках.

УДК 821.161.2'05-6

AY